

Зенонас Норкус

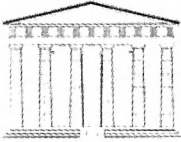
НЕПРОГОЛОШЕНА ІМПЕРІЯ

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
З ПОГЛЯДУ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ
СОЦІОЛОГІЇ ІМПЕРІЙ

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Zenonas Norkus

Nepasiskelbusioji imperija

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija
lyginamosios istorinės imperijų
sociologijos požiūriu

Aidai
Vilnius, 2009

Зенонас Норкус

Непроголошена імперія

Велике князівство Литовське
з погляду порівняльно-
історичної соціології імперій

Критика
Київ 2016

УДК 930.85(474.5-44)
ББК 63.3(4ЛИТ)-3
Н82

Перекладено за виданням:

Zenonas Norkus, *Nepasiskelbusioji imperija.*

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijos sociologijos požiūriu

(Vilnius: Aidai, 2009, 473 p.; ISBN 10 9955656735, ISBN 13 9789955656739)

Переклав з литовської *Петро Білинський*

Наукові консультантки перекладу

доктор соціологічних наук *Наталія Отрешко*

кандидат історичних наук *Олена Русина*

Мапи *Дмитра Вортмана*

В оформленні оправи використано мініатюри «Литва» і «Рим» із німецького видання «Нюрнберзької хроніки» Гартмана Шеделя (Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum: Das Buch der Croniken und Geschichten... Nürnberg, Koberger, 1493*)

Здизайнував оправу *Ярослав Гаврилюк*

Видання підготовано в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики і випущено у світ за сприяння Українського наукового інституту Гарвардського університету

Появу українського перекладу цієї книжки та його публікацію уможливила щедра підтримка Міністерства закордонних справ і Посольства Литовської Республіки в Україні в рамках Програми розвитку співпраці та сприяння демократії (Development Cooperation and Democracy Promotion Programme)

Lietuvos Respublos
ambasada Ukrainoje

LIETUVOS
VYSTOMASIS
BENDRADARBIAVIMAS

© Aidai 2009

© Zenonas Norkus 2009

© Петро Білинський, український переклад 2016

© Дмитро Вортман, мапи 2016

© Видавництво «Часопис «Критика»»,

українське видання, майнові права 2016

ISBN 978-966-8978-89-0

Зміст

Мапи	vii
Вступ	1
1. Translatio imperii та історія Литви	
1.1. Нарис історії ідеї Translatio imperii	15
1.2. Питання імперської державности ВКЛ в історіографії	39
2. Імперія та імперіялізм: методологічні стратегії	
2.1. Про суперечки навколо понять і способи їх розв'язання	63
2.2. Кліометрія імперій	82
2.3. Імперія та міжполітична система: погляд теорії міжнародних відносин	103
2.4. Імперії з погляду державного права та порівняльної політології	135
2.5. Означення і типологія імперії	155
2.6. Кліодинаміка імперій	165
3. ВКЛ як імперія	
3.1. Давні литовці – імперіялісти та визволителі	189
3.2. Прагнення й досягнення гегемонії ВКЛ	208
3.3. Число імперією було ВКЛ?	235
3.4. Метрополія та периферії ВКЛ	244
3.5. Що заважає визнати ВКЛ імперією?	258
3.6. ВКЛ як імперія з епітетами	268
3.7. Про дати народження та смерті Литовської імперії	279

3.8. Литовський імперіалізм і народження давньої Литовської держави	311
3.9. Нездійснена місія Литовської імперії	343
Узагальнювальний епілог	359
Бібліографія	367
Список ілюстрацій	404
Показчик імен	405

Список мап

Литва та її сусіди у 1-й третині XIII ст.	ix
Велике князівство Литовське та його сусіди близько 1265 р.	x
Велике князівство Литовське та його сусіди близько 1375 р.	xi
Велике князівство Литовське та його сусіди близько 1450 р.	xii
Велике князівство Литовське та його сусіди близько 1550 р.	xiii
Удільні князівства у складі Великого князівства Литовського у 1370-ті – 1380-ті роки	xiv
Адміністративно-територіальний устрій Великого князівства Литовського близько 1550 р.	xv

Мапи

Назви:

ВОЛОЩИНА держав
ЧЕРКЕСИ народів
ЖМУДЬ земель

Кордони:

..... гіпотетичні / розмиті
 ----- достовірні / чіткі

Території,
 не контрольовані
 жодною з держав

Місця подій:

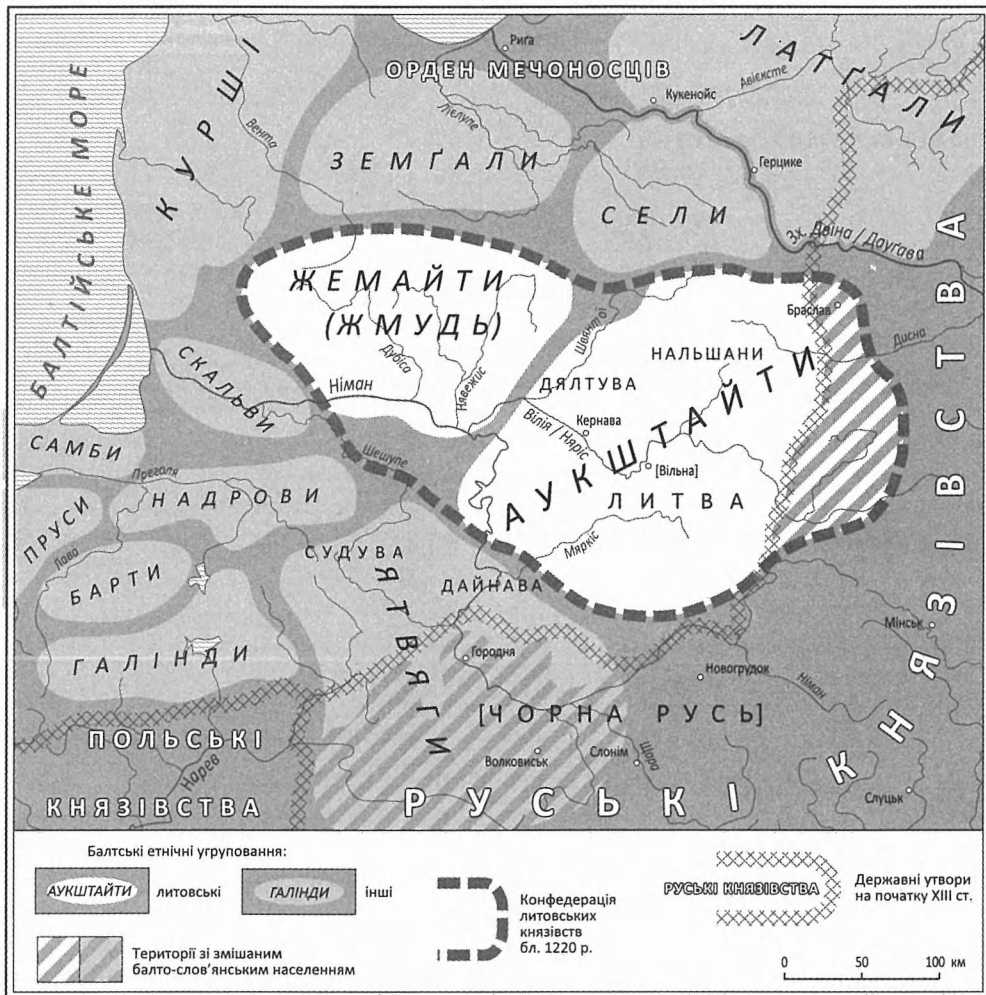
× битв
 Г інших

Літерами позначено
 держави:

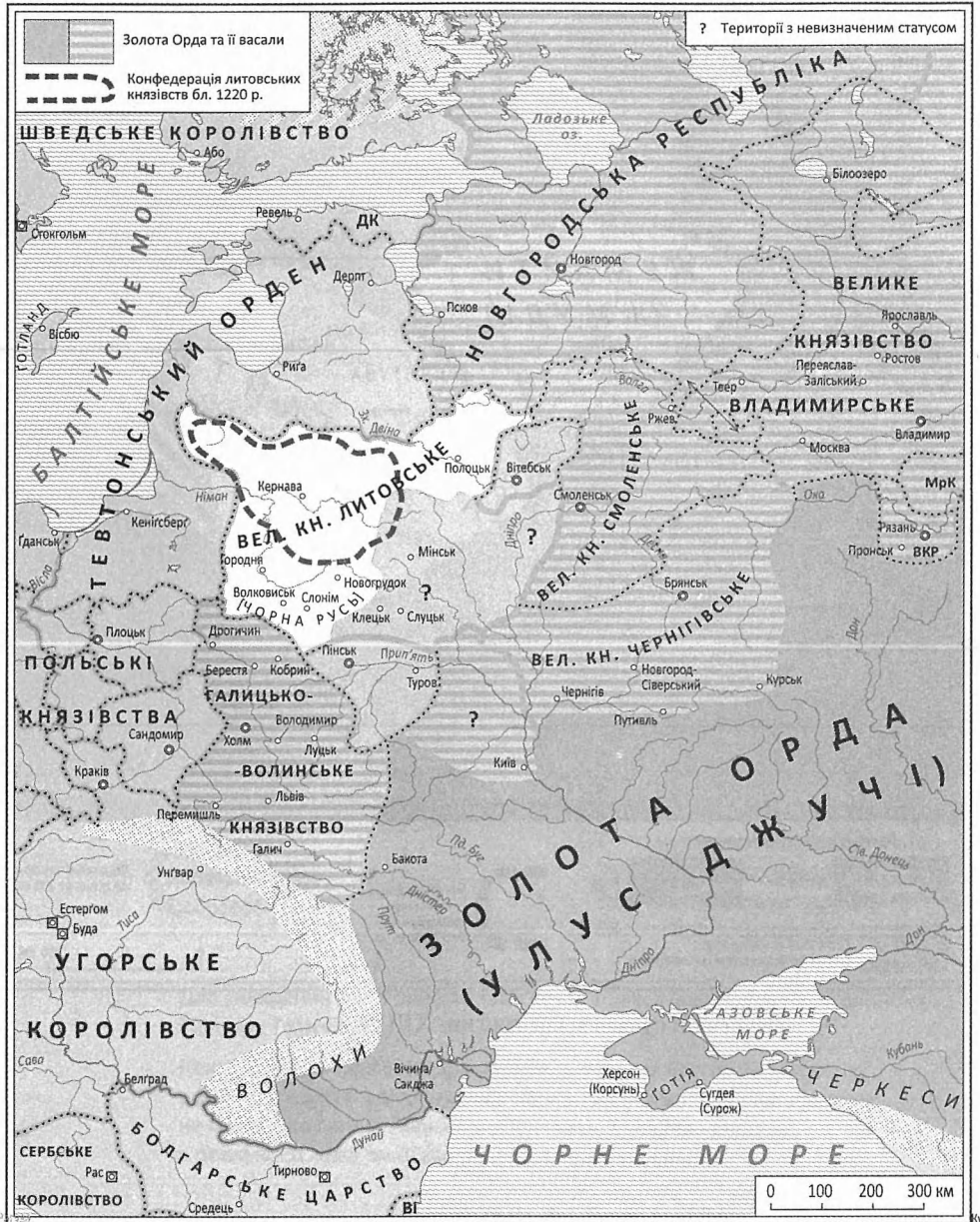
ВІ – Візантійська імперія
 ВК – Відинське князівство
 ВКМ – Велике князівство
 Московське
 ВКР – Велике князівство Рязанське
 ВКСН – Велике князівство
 Суздальське і Нижньо-
 новгородське
 ГР – Генуезька республіка
 ДД – Добруджанський деспотат
 ДК – Данське королівство
 ЄК – Єлецьке князівство
 КХ – Касимовський ханат
 М\Н – спільні володіння Москви
 і Новгорода
 МК – Молозьке князівство
 МрК – Муромське князівство
 НК – Новосільське князівство
 ОІ – Османська імперія
 Р\Н – спільні володіння Ростова
 і Новгорода
 РДК – Руський домен короля
 (Галицька Русь)
 РК – Ростовське князівство
 СвРІ – Священна Римська імперія
 СК – Стародубське князівство
 Т – князівство Теодоро (Готія)
 ТК – Таруське князівство
 ТЦ – Тирновське царство
 ЯК – Ярославське князівство

Для укладання мапи використано праці Томаса Баранаускаса, Юрія Лози і Віктора Темушева

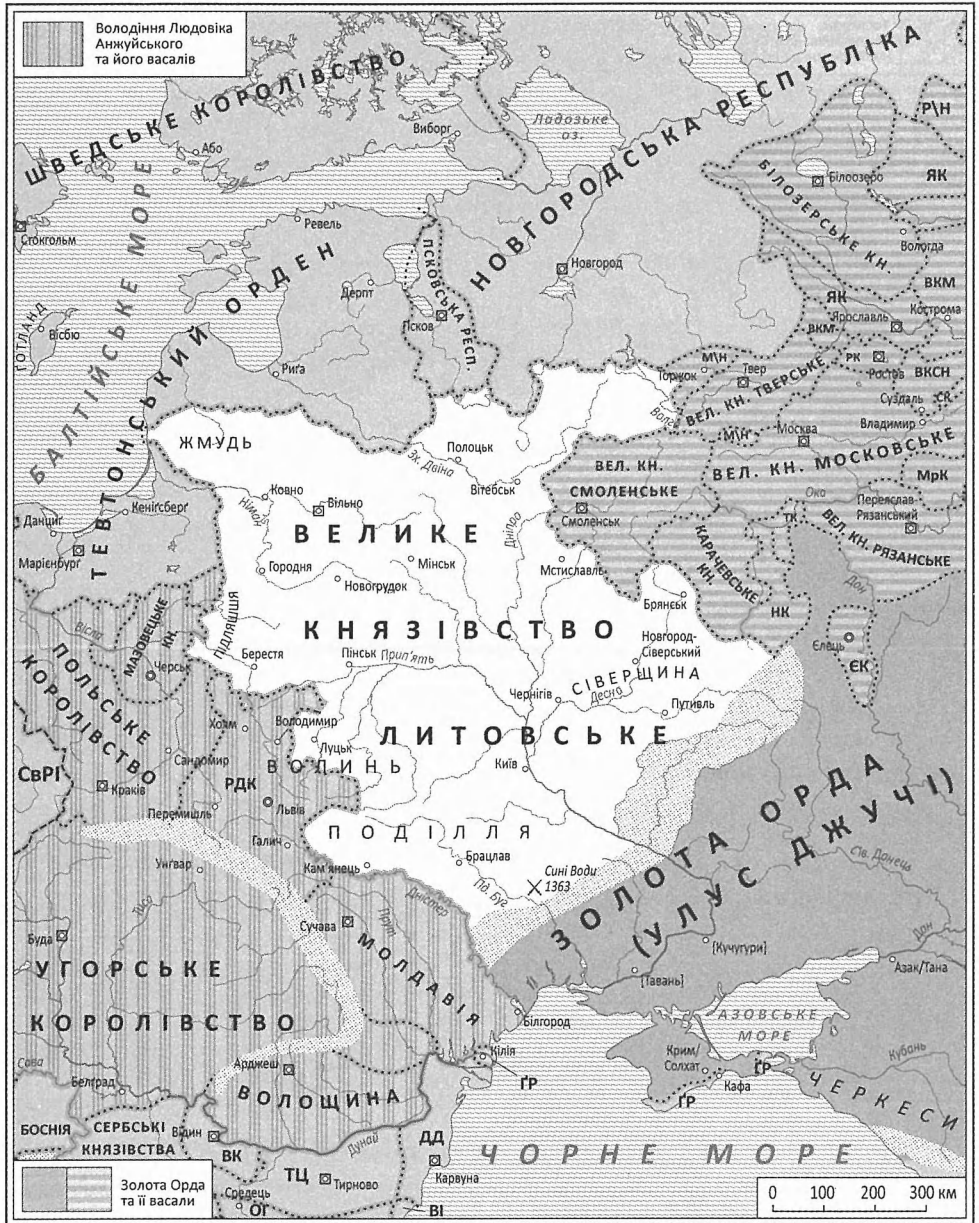
Мапа «Удільні князівства у складі Великого князівства Литовського у 1370-ті – 1380-ті роки», на відміну від інших мап, показує кордони не станом на якийсь певний момент часу, а усереднено: в реальності саме такої картини ніколи не існувало

Литва та її сусіди у 1-й третині XIII ст.

Велике князівство Литовське та його сусіди близько 1265 р.

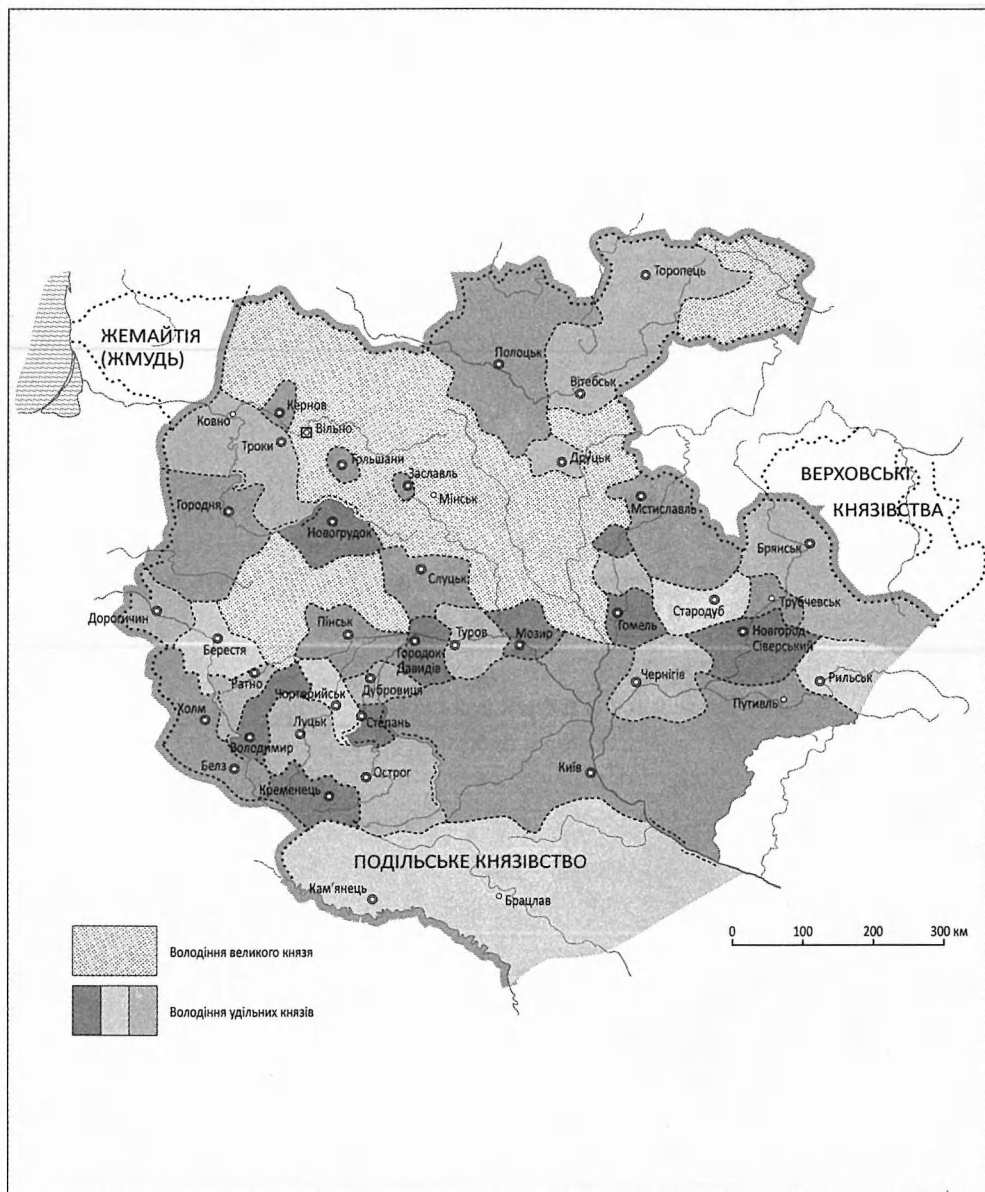
Велике князівство Литовське та його сусіди близько 1375 р.

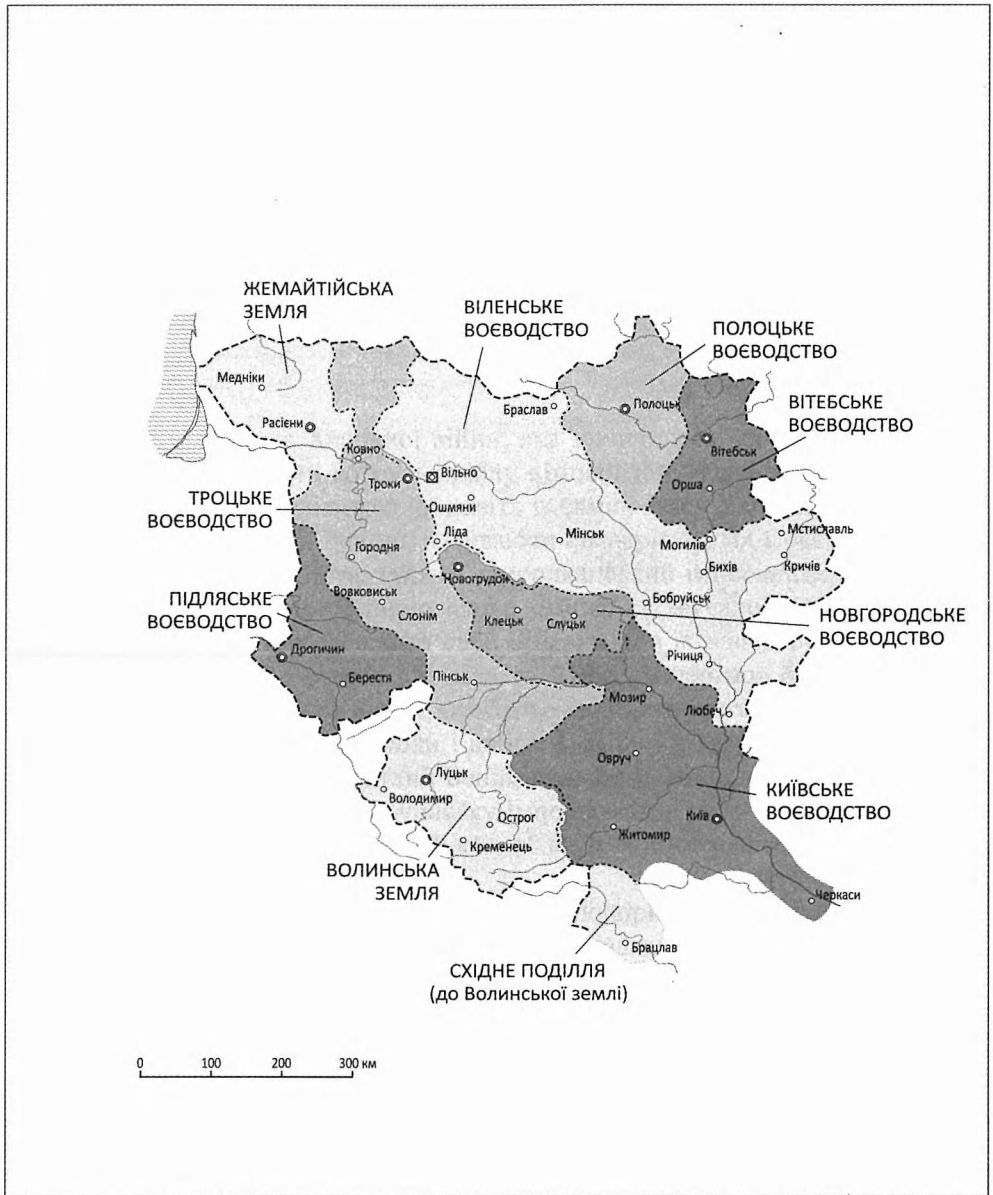
Велике князівство Литовське та його сусіди близько 1450 р.

Велике князівство Литовське та його сусіди близько 1550 р.

Удільні князівства у складі Великого князівства Литовського у 1370-ті – 1380-ті роки

Адміністративно-територіяльний устрій Великого князівства Литовського близько 1550 р.

В с т у п

Під час Холодної війни, яка закінчилася всього близько двадцяти років тому, назвати котрись країну «імперією» означало засудити її, висловити незгоду з її політикою чи навіть із самим її існуванням, як це робили президент США Роналд Рейган, називаючи «імперією зла» Советський Союз, чи советські пропагандисти, гудячи «американський імперіалізм». Однак ще перед Першою світовою війною слово «імперія» звучало гордо: найбільші держави світу офіційно називали себе імперіями, а їх володарі коронувалися імператорами. Також і в наші дні назвати США «імперією» більше не виглядає як антиамериканський випад, особливо якщо вточнити, що ця країна – не просто імперія, а імперія свободи і добра. Подібно у XIX столітті визначний політичний діяч Великої Британії Бенджамін Дизраелі (знаний також як граф Біконсфілд) гордо називав Британську імперію «імперією свободи, правди та справедливості» (an Empire of liberty, of truth, and of justice; цит. за: [Fisch, Groh, Walther 1982: 186]).

Зміні погляду на імперії та імперіалізм посприяв спалах націоналізму та етнічних конфліктів у Східній Європі та на Балканах після розпаду СРСР і Югославії. Деякі імперії навіть стали предметом ностальгічних споминів. Передусім ідеться про імперію Габсбургів, яку раніше називали «тюрмою народів». Тепер багато істориків і політологів сприймають її як доволі успішний приклад співжиття багатьох народів в одній державі, на якому можуть повчитися сучасні та майбутні творці об'єднаної Європи (наприклад: [Gellner 1998]). «В епосі мультикультуралізму, глобалізації та Європейського Союзу певні аспекти Священної Римської імперії чи монархії Габсбургів 1900 року видаються більш відповідними, ніж якобінська нація або шалений етнічний націоналізм, який спустошив Європу в першій половині XX століття і легко міг би повто-

рити свій тріумф у велетенських багатоетнічних державах Азії XXI століття» [Lieven 2000: 414].

Утвердження Європейського Союзу (далі – ЕС) як політичного проекту заохочує по-новому, позитивніше поглянути на давніших «об'єднувачів Європи» починаючи від Карла Великого й аж до Наполеона. Деякі сучасні політологи навіть дають на запитання, як виглядатиме той політичний організм, яким стає ЕС, таку відповідь: це імперія, схожа своєю структурою на Священну Римську імперію, що існувала на тих самих територіях у Середньовіччі [Zielonka 2006]. Відомий американський економіст індійського походження Дипак Лал у книжці з промовистою назвою «Похвальне слово імперіям: глобалізація та порядок» найбільшим негідником XX століття називає президента США Вудра Вілсона, бо він, проголосивши принцип самовизначення націй і розваливши Австро-Угорську й Османську імперії, уможливив прихід до влади Адольфа Гітлера, який, своєю чергою, спричинився до експансії советської «імперії зла» на Захід [Lal 2004: 53–60, 174–178].

Як зазначав іще Отто Гінце, без імперій не було би світової історії: «Імперіялізм є основним чинником у загальному принципі світової історії (Weltgeschichte), якому Ранке надав рівне з історіями окремих народів чи вище за них наукове значення» [Hintze 1964 (1928): 211]. Без імперіялізму та імперій не виникли б самі великі нації, історія яких є основним об'єктом традиційної національної історіографії. Історичний процес, ретроспективно описуваний як «утворення нації», ex ante нічим не відрізняється від створення імперії. Тому історії багатьох імперій минулого можна писати як історії невдалого творення великої нації, а багато історій подолання «феодальної роздробленості» чи утворення «централізованої держави» можна переписати як історії творення і трансформації імперій.

У кожному разі слово «імперія» перестало бути лайливим, а імперський статус, як і колись, більше не є лише приводом соромитися, вибачатися або побоюватися, що жертви імперіялізму зажадають репарацій чи компенсацій. Цими змінами «духу часу» можна принаймні частково пояснити, чому останнім часом у литовській історичній літературі та суспільно-політичній публіцистиці було порушено питання, чи можна вважати імперією Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ). Імперією називає ВКЛ Стівен Ровел у назві своєї виданої ще 1994 року книжки «Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345» [Rowell 1994]. Із певними застереженнями ВКЛ від часів Гедиміна називає імперією й Альфредас Бумблаускас [Bumblauskas 2005: 106]. Однак у широке інтелектуальне життя нашої країни тему імперського ха-

рактеру Литви часів Середньовіччя чи навіть Великого переселення народів увів Гінтарас Береснявічюс, який у своїй публіцистиці проголошує не лише самозрозумілість імперського статусу ВКЛ, а й природну схильність литовців до імперіялізму, і подає величне бачення місії сучасної Литви в Європі – міт, який мав би допомогти нинішнім литовцям розв'язати актуальні та болючі проблеми ідентичності [Beresnevičius 2003].

Пропонована увазі читача книжка є спробою системно розглянути питання імперського характеру давньої Литовської держави. Вона є внеском у галузь історично-соціологічної компаративістики, яку називають «порівняльними дослідженнями імперій»¹. Її розвиток спонукали й далі спонукають дискусії навколо причин краху Советського Союзу, про самобутність і можливість розвитку Європейського Союзу як політичного утвору, що його колишній голова Європейської комісії Жак Дельор назвав «непізнаним політичним об'єктом» (unidentified political object) [Norkus 2008c: 659], та про роль США у сучасній міжнародній політиці.

На відміну від марксистської теорії імперіялізму, яка трактувала його як «останню фазу капіталізму», притаманну великим державам Заходу, сучасні порівняльні дослідження імперій виявляють імперії в усіх великих цивілізаціях. Імперію трактовано в них як форму політичної організації, притаманну тим часам, коли ще не було великих культурно однорідних груп населення (сучасних націй), що їх вона в багатьох випадках сама й витворила. Останнім часом ідеться вже й про «імперіологічний історичний підхід», аналогічний до соціального історичного підходу чи підходу нової культурної історії, які раніше плідно оновили історичне пізнання [Norkus 2005]: «На нашу гадку, імперія є радше контекстом дослідження, аніж структурою, радше проблемою, ніж діагнозом. Про будь-яке суспільство можна думати як про імперію» [Gerasimov et al. 2005: 53].

У цій книжці автор намагається за допомогою імперіологічного підходу по-новому інтерпретувати факти історії давньої Литовської держави (до 1569 року). Така інтерпретація є особливо актуальною у ситуації так званого «поділу спадщини ВКЛ», коли після краху Советського Союзу на колишній території ВКЛ не тільки відновлено незалежність Литви, а й утворилися дві незалежні держави (Білорусь та Україна), які застосовують для конструювання власної національної ідентичності засоби «великих наративів». Іншими учас-

¹ Серед її основоположників варто виокремити Майкла Дойла [Doyle 1986] та Шмуеля Айзенштадта [Eisenstadt 1993 (1963)].

никами «поділу» є російська історіографія, що повертається до провідної ще в історіографії царської Росії концепції ВКЛ як західноруської держави, та польська історіографія, в якій історію ВКЛ трактовано як епізод польської історії, під час якого Польща «перебралася» на Схід, поки геополітичні переломи не повернули її у п'ястівські кордони. Справа «поділу» ВКЛ багато чим схожа на випадок імперії Карла Великого, спадкоємцями якої можуть рівноправно себе вважати сучасні німці, французи, а почасти й італійці. Однак іноді учасники «поділу» (йдеться передусім про деяких білоруських істориків) заходять надто далеко, повністю «експропріюючи» литовську сторону. Здається, що виявлення імперських рис історії ВКЛ є слушною відповіддю на ці сумнівні тенденції.

Справи поділів не виникають безпідставно. Предметом таких суперечок стає лише те минуле, сліди чи залишки якого вважаються цінною та шанованою спадщиною. Спадкоємці добиваються цього минулого, адже для них воно є вартісним здобутком та ресурсом, який можна використати у сучасних цілях. У політичній історії західної цивілізації таким символічним надбанням чи ресурсом незрівнянної вартости аж до самого Нового часу (1648 рік) була сама назва чи статус імперії. Бути імперією у середньовічній чи ранньомодерній історії означало продовжувати історію Римської імперії, перейняти її права та символи або принаймні бути рівним їй «другим» чи «третім» Римом. Першу частину книжки якраз і присвячено історії поділу цієї римської спадщини. Точніше, це історія імперії як певної історичної ідеї західної цивілізації, що дієво впливала на політичну практику середньовічної та ранньомодерної Європи. Ця історія також показує, як відбувалася трансформація ідеї імперії, одним із виявів якої була, як тоді здавалося, повна дискредитація імперій та імперіялізму у ХХ столітті.

У перебігу цієї трансформації поняття «імперія» та «імперіялізм» увійшли до термінології соціальних наук, що почали виникати у ХVІІІ столітті. Їх стали застосовувати до політичних утворів за межами західної цивілізації. У сучасних порівняльних імперіологічних дослідженнях розвивається неевропоцентричне розуміння імперій та імперіялізму, яке більше не вважає стародавню Римську імперію архетипом чи прототипом імперій і дає змогу по-новому поглянути на факти історії самої західної цивілізації. Передусім ідеться про історію таких політичних утворів, які не брали участі у поділі римської спадщини. Такою була й давня Литовська держава, правляча еліта якої пишалася своїм уявним римським походженням, однак свою державу не вважала наступницею чи спадкоємицею Римської імперії.

З погляду сучасної порівняльної імперіології, перешкодити розглядати історію ВКЛ крізь призму імперіологічного підходу ця обставина може ніяк не

більше, аніж завадити називати імперіями політії², що їх створили, нічого не знаючи про Рим та його велич, інки чи ацтеки. Хай володарі ВКЛ не титулувалися імператорами і не претендували на римську спадщину, не вважати ВКЛ імперією можна лише в рамках послідовної герменевтичної методології історичного пізнання. Перша частина книжки закінчується історіографічним оглядом, що подає образ перших паростків імперіології ВКЛ, які, важко пробившись крізь герменевтичний ґрунт, потрапили у поле уваги автора.

Для того, щоби проламати цю кригу на самому початку другої частини, присвяченої аналітичному оглядові сучасних імперіологічних концепцій, застосовано важку артилерію логічно-філософського аналізу. Перший її розділ з'ясовує, звідки походить розмаїття понять імперій та імперіалізму, і пропонує конструктивну стратегію, як розв'язати суперечки навколо понять, що мучать порівняльну імперіологію та дискредитують її в очах дослідників, які опираються на традиційну герменевтичну методологію. Ближче до кінця другої частини на основі цієї стратегії автор формулює означення імперії, яке далі, у третій частині книжки, використано для інтерпретації історії ВКЛ. Імперію окреслено як суверенну політію, яка своєю величиною істотно перевершує інші політії того самого регіону і тієї самої епохи та володіє будь-якими трьома ознаками із понижчого списку: (1) проводить широку територіальну експансію; (2) є гегемоном у міжполітійній системі або прагне ним бути; (3) є етнічно чи культурно неоднорідною і має політично домінантну етнокультурну меншину; (4) її територія поділяється на панівну метрополію та підкорену периферію. Імперії, які мають усі чотири перелічені ознаки, є ідеально типовими або класичними імперіями, а ті, яким бракує хоча б однієї з них, потребують епітета.

Це означення узагальнює аналітичний огляд імперіологічної літератури, якому присвячено другу частину книжки. У ньому виділяються дві осі диференціації імперіологічних концепцій. Першою виділено гологеїстичний кількісно-статистичний підхід, який найяскравіше представляють праці американських дослідників Рейна Таагерера [Taagepera 1978a; Taagepera 1978b; Taagepera 1979; Taagepera 1997] та Пітера Турчина [Turchin 2003; Turchin 2006], і провідний якісно-порівняльний підхід, що його можна диференціювати далі, залежно від того, які випадки імперій уважати класичними чи парадигматич-

² Терміном «політія» (лит. *politija*) тут і надалі перекладатимемо термін *polity*, який використовується в англійській політологічній літературі. Він ширший за термін «держави» й дає змогу не розглядати (коли у цьому немає необхідності) питання про те, що таке держава і коли вона виникла. Термін «політія» у литовській мові можна уже вважати прийнятим. Так його вживає у литовському перекладі книжки Гаролда Бермана «Право і революція» Арвідас Шльюгеріс [Vertman 1999 (1983): 16, 688, 695].

ними. Другу вісь диференціації проводить відмінність між тими концепціями, в яких політія вважається імперією через своє місце в силових відносинах у межах міжполітійної глобальної або регіональної системи, і тими, що розпізнають імперії за внутрішнім політично-територіальним устроєм політії³.

Концепції імперії першого типу домінують у теорії та історії міжнародних відносин. У них імперія визначається як протилежність того стану міжнародної (міжполітійної) системи, який називають «анархією». В обставинах анархії міжполітійну систему складають багато подібних за вагою центрів сили, відносини яких визначає так звана дилема безпеки. Регіональна, континентальна або глобальна міжполітійна система перетворюється в імперію, коли один із її членів анексує або ієрархічно підпорядковує інших членів системи [Watson 1992; Buzan, Little 2000]. Концепції другого типу більше притаманні порівняльній політології та історії конституційного права, які ідентифікують імперії не за їхнім місцем і роллю у міжполітійних системах та суспільствах, а за особливостями їхнього територіального устрою, серед яких найважливішою є диференціація території імперії на метрополію, в якій переважно мешкає політично панівна група населення (етнос), та периферію, в якій своєю чергою виділяються «формальні» та «неформальні» області імперії, а також сфера гегемонії або сюзеренітету [Doyle 1986; Motyl 1999, Motyl 2001].

Запропонована у книжці концепція імперії намагається охопити обидві перспективи – зовнішню, притаманну теорії міжнародних відносин, та внутрішню, характерну для порівняльної політології. Вона узгоджується і з вужчими означеннями імперії, в яких зміст (інтенція) поняття імперії збагачується додатковими ознаками. Такі максимальні поняття імперії є ідеальними типами, які можуть бути евристично цінними як аналітичне знаряддя імперіологічного підходу, яке також застосовують до випадків, що більшою чи меншою мірою відрізняються від небагатьох класичних імперій. Водночас така ідеально типологізаційна чи максимальна стратегія творення поняття має свої вади, найбільшою з яких є ототожнення імперій із певним їх типом або підкласом. Найуспішніше цих небезпек уникають американські імперіологи Майкл Дойл [Doyle 1986] і Томас Барфілд [Barfield 2001].

Від Дойла автор переймає й концепцію імперіялізму, згідно з якою імперіялізм визначається як «процес створення та підтримки імперії» [Doyle 1986: 45], а не лише як політика. Таке розуміння імперіялізму дає змогу взяти до уваги два чинники фундаментальної ваги, ігноровані у тих дослідженнях, що

³ З першої точки зору, сучасні США можна називати імперією, однак із другої – ні, бо США є класичним чи парадигматичним випадком федеративної держави.

не вільні від впливу журналістських кліше. По-перше, воно оприлюднює розбіжність між суб'єктивними прагненнями та об'єктивними наслідками, яка є універсальною рисою соціального життя, але її ігнорують ті дослідники, що квапляться судити про мету діячів за наслідками їхніх дій. Імперія може утворитися не як результат цілеспрямованої довготривалої «імперіялістичної політики», стратегічною метою якої є підкорення регіону чи навіть усього світу, а як інкрементний плід багатьох ситуативних пристосовницьких зовнішньополітичних дій чи як побічний наслідок політики, що мала перед собою зовсім інші завдання, серед яких можливі й антиімперіялістичні. По-друге, концепція імперіялізму як процесу заохочує шукати причини виникнення імперій не лише у метрополіях, які здійснюють експансію, а й в об'єктах цієї експансії, коли суспільство опиняється у кризовому стані й уже не годне розв'язувати свої внутрішні проблеми без зовнішнього втручання.

Другу частину книжки завершує огляд теорій, які намагаються розкрити загальні причини піднесення та падіння імперій. Він короткий і вибірковий, бо різноманітну кон'юнктуру причинності в історії та брак природних видів у соціальній дійсності автор вважає нездоланною перешкодою на шляху відкриття універсальних детерміністських законів піднесення та падіння імперій, а порівняно невелика кількість імперій та неоднорідність їх популяції також скептично змушує дивитися на перспективу відкриття таких самих статистичних законів. Тому у цій книжці обмежимося тими концепціями динаміки імперій, у яких можна знайти цікаві ідеї для висвітлення одного конкретного випадку – ВКЛ.

Цьому присвячено третю частину книжки, в якій автор, спираючись на розглянуті у другій частині імперіологічні концепції та на обґрунтоване там-таки означення імперії, послідовно порушує, даючи на них відповіді, такі питання: Чи ВКЛ було імперією? Якою імперією було ВКЛ? Коли Литва стала імперією і коли перестала нею бути? Що заважало історикам ВКЛ уважати його імперією?

Висновки автора щодо цього та інших питань подано в книжці насамкінець. Читачеві, який бажає з'ясувати, чи йому взагалі варто читати цю книжку, рекомендую передусім оцей її узагальнювальний епілог. А вступ залишилося завершити інформацією про обставини, інституції та людей, без яких ця книжка не змогла би з'явитися. Та перед цим автор іще має пояснити (а може, навіть перепросити), чому він узагалі написав цю книжку. Адже він не історик, а соціолог. Згідно з усталеним розподілом роботи між науковими дисциплінами, історики більше цікавляться минулим (передусім тим минулим, що його «привласнюють» суспільства, в яких вони живуть), а соціологи – сучасністю. Однак

цей поділ є таким суворим, можливо, тільки в Литві, а у світовій практиці він існує лише із застереженням, на яке вказує слово «більше».

Від часів Фукідида існує та процвітає історіографічний жанр, який називається «новітньою історією» (нім. *Zeitgeschichte*) – історія, писана «за гарячими слідами подій». З другого боку, у широкій номенклатурі під-дисциплін соціології вже близько п'яти десятиліть існує галузь, яку називають порівняльно-історичною соціологією. Її засновниками були американські соціологи Берингтон Мур молодший (1913–2005), Райнгард Бендикс (1916–1991), Чарлз Тилі (1929–2008) та багато інших (детальніше див. [Norkus 2008с: 79–94]). Не слід забувати, що й більшість основоположників соціології як наукової дисципліни також були дослідниками історії. З-поміж них особливо виділяється Макс Вебер (1864–1920), спадщину якого багато років досліджував й автор цієї книжки [Norkus 2003 (2001)]. Ця праця не лише багато чого навчила автора, а й заохотила його спробувати зробити те саме, що вже багато десятиліть більш або менш успішно роблять представники щойно згаданої сучасної порівняльно-історичної соціології: «по-веберівськи», тобто історично-соціологічно, дослідити певну конкретну (литовську) тематику.

У цій книжці, яка не є першою працею автора у сфері порівняльно-історичної соціології [Norkus 2008с], темою такого дослідження є імперське минуле давньої Литовської держави, розглянуте за допомогою концепцій сучасної теорії міжнародних відносин та порівняльної імперіології з використанням такої форми порівняння, яку знаний сучасний німецький історик Юрген Кока називає «асиметричною» ([Коска 1999]; див. також [Коска 2003]). У симетричному порівнянні увага дослідника рівномірно розподіляється між усіма розглядуваними випадками, а в асиметричному – цю увагу зосереджено на одному випадку з використанням матеріалу інших випадків для обґрунтування тих або тих дескриптивних чи причинневих гіпотез про основний випадок. Асиметричні порівняння широко, але переважно лише імпліцитно використовуються в практиці історичних досліджень. Без них історик просто не може обійтися, ставлячи питання, які за своїм характером схожі на розглядувані у цій книжці: коли у Литві виник феодалізм? Якого типу був цей феодалізм? Коли у Литві виникла держава? Якою була ця держава, наприклад, на початку XV століття? Коли у Литві виник капіталізм? Яким був капіталізм міжвоєнної Литви? Чи був політичний режим, що існував у Литві у 1926–1940 роках, фашистським? І такі інші.

Це історико-соціологічні запитання, адже відповідь на них залежить не тільки від того, що знайдемо в історичних джерелах, а й від того, як окреслено поняття держави, феодалізму, капіталізму, фашизму тощо; від того, як

конструюються типологічні різновиди явищ, концептуалізованих цими поняттями. Конструюючи та перевіряючи між собою конкурентні альтернативні загальні концепції, що артикулюють ці поняття, дослідники використовують симетричні, а застосовуючи їх до конкретних випадків – асиметричні порівняння. У пропонованій увазі читача книжці із застосуванням засобів асиметричного порівняння розглянуто ще одне, порушене доволі недавно в історіографії ВКЛ історично-соціологічне питання: чи стала давня Литовська держава імперією? Ствердна відповідь на нього одразу ж тягне за собою групу інших питань, на які також спробуємо відповісти: коли ж давня Литовська держава стала імперією? Якою імперією вона була? У що й коли ВКЛ перетворилося?

Ще Вебер указав на багато тих небезпек і труднощів, на які наражається соціолог-компаративіст, вивчаючи історичну проблематику [Weber M. 1997 (1905): 21–24]. Досліджуючи давнє минуле, він не має того, що є основою фахової компетенції для професійного історика, який вивчає лише певний аспект історії однієї країни (іноді – одного регіону чи міста) та одного періоду. Йдеться про лінгвістичні, палеографічні та інші навички, які набуваються важкою довголітньою працею і є необхідними для самостійної роботи з так званими історичними першоджерелами. Деякі історики реальний поступ пізнання минулого все ще пов'язують лише з відкриттям нових текстових чи візуальних джерел і введенням їх до наукового обігу. Там, де ймовірність таких відкриттів мала⁴ (використання археологічного матеріалу – це окрема тема), професійні дискусії між істориками відбуваються шляхом апелювання до таких нюансів змісту окремих місць, речень чи слів текстових джерел, які може схопити лише спеціаліст, що знає ці текстові першоджерела мало не напам'ять (звісно, мовою оригіналу).

Такого вміння від історика, який професійно досліджує історію Литви до XV, а може, навіть до XVI століття, слід було б навіть вимагати. Невже ми поважно дивитимемося на літературознавця, який досліджує творчість Кристіянонаса Донелайтиса і не знає поеми «Пори року», чи на теолога, який не знає напам'ять Біблії івритом, грекою та латиною? Таке вміння абсолютно можливе, позаяк ці джерела не є неосяжними [Jučas 2002]. Навіть автор цієї книжки знайомий із багатьма з них. Найперше з тими, які опубліковано литовською мовою і в такий спосіб удоступнено для широкого читацького кола [Dubonis 2005a; Lietuvos metraštis 1971; Petras Dusburgietis 1985; Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė 1991]. Своїм обов'язком він уважав прочитати й ті місця томів повного зібрання руських літописів, у яких ідеться про речі, важливі для проблематики книжки (наприклад, про політичні плани Вітовта напередодні битви

⁴ Золотим віком для литовських істориків були 1990–1992 роки, коли двері советських архівів розчинилися для «колумбів» історичної науки.

на Ворсклі). Однак автор не намагався дослідити всі такі джерела і не ґрунтує свої твердження на джерелознавчих інтерпретаціях, метою яких є ставити під сумнів окремі твердження про історію ВКЛ, що прийняті в історіографічній традиції і тому набули статусу «історичних фактів».

Книжка є спробою подати нову інтерпретацію таких фактів, розглядаючи їх крізь призму сучасних імперіологічних концепцій. Ці концепції та література, в якій їх викладено, є для автора теоретичними джерелами. Коли йдеться про «емпіричний матеріал», то найважливішими його джерелами для автора, оскільки його передусім цікавили факти історії ВКЛ, були праці, що їх самі історики нешанобливо називають «вторинними джерелами». Це історіографія історії ВКЛ. У першоджерелах немає «історичних фактів»: вони є тією інстанцією, до якої апелюють професійні історики, коли намагаються заперечити той чи той визнаний в історіографічній традиції факт або довести новий. Фактами називають ті твердження, щодо яких у спільноті професійних істориків існує згода. Тому їх слід шукати і, можливо, знайти саме у працях самих істориків.

Парадоксальним є те, що найбільше фактографічного матеріалу знаходимо у тих працях, що їх професійні історики призначають широкому читацькому колу (не лише «своїм») і називають «синтезами». Адже історик, який запропонував довірливій читацькій аудиторії синтезу, де подані дати подій, місця та закінчення битв, імена володарів, генеалогії, дати правління тощо не є фактами, був би не меншим негідником, аніж аптекар, який продає наївним споживачам ліки без дієвих речовин. Натомість у монографії чи в призначеній для вузького кола спеціалістів статті історик може і повинен ставити під сумнів і заперечувати саме ті факти, які проголошуються у синтезах (важко знайти історичні факти, в яких ніхто б не сумнівався; знаходяться негідники, які замахуються навіть на елементарну хронологію історії).

Синтези історії ВКЛ XIII–XVI століть, а за потреби також інша спеціальна література, й були основними емпіричними джерелами книжки. Це аж ніяк не полегшило, а радше ускладнило становище автора. Якщо текстові та наочні⁵ першоджерела історії ВКЛ до XV століття (а «тверді» – навіть до XVI століття) історики можуть охопити і навіть вивчити напам'ять⁶, то опанувати всі «вторинні джерела» вже справді неможливо, і навіть самі тільки синтези вже доволі важко всі дослідити. Автор використовував праці, які в історіографії ВКЛ широко визнані як найавторитетніші [Łowmiański 1932; Kopeczny 1917;

⁵ Особлива увага їм приділяється в новаторській синтезі історії ВКЛ Альфредаса Бумблаускаса [Bumblauskas 2005].

⁶ Хоча навряд чи є історик, який досконало опанував матеріали хоча б уже опублікованих томів Литовської Метрики.

Paszkievicz 1933; Kolankowski 1930; Любавский 1915 (1910); Пресняков 1939 та інші], а крім цього, ще й відображають результати найновіших досліджень: [Bumblauskas 2005; Gudavičius 1999; Kiaura 2006 (2004); Kiaura, Kiaurienė, Kuncevičius 2000 (1998)] та інші. Автор не мав змоги як слід використати черговий том «Історії Литви» [Kiaurienė, Petrauskas 2009], який з'явився, коли рукопис книжки вже було віддано до видавництва.

Однак навіть якщо не було взято до уваги всі синтези історії ВКЛ до 1569 року, це, на думку автора, не є великим ганджем. Адже, розпочавши ознайомлюватися з цими синтезами, читач невдовзі переконується, що вони повторюють ті самі факти (факти тому і є фактами, що повторюються), а відрізняються лише інтерпретаціями. Тому автор не вважає, що неврахування тієї чи тієї синтези завдає більшої шкоди, аніж втрата від того, що ми не шукаємо новин про вчорашнє засідання Сейму в усіх газетах і на всіх телевізійних каналах. Авторові передусім залежало на тому, аби запропонувати у своїй книжці нову інтерпретацію доволі добре відомих (принаймні такому читачеві, який закінчив історичний факультет) фактів, яка відповідала б геополітичним та іншим реаліям сучасної Литви.

Книжка не є синтезом історії ВКЛ; вона лише висуває певні ідеї, які можна використати для такої синтези. Вона не подає хронологічно послідовного нарративного образу, а відповідає на певні запитання, які виникають, коли поглянути на факти історії ВКЛ крізь призму імперіологічного підходу, виклад ідей якого становить більшу частину книжки. Ці відповіді є, безперечно, гіпотетичними та дискусійними, але книжку написано саме для того, щоб допомогти зберегти пам'ять про ВКЛ живою у сучасній литовській культурі. А живою вона залишається тільки доти, поки не переривається, за словами Річарда Рорті, «едифікаційний діалог», учасники якого спільними зусиллями вдосконалюються та ушляхетнюють свої душі. Такий діалог про історію ВКЛ (як і будь-який діалог, який не хоче набриднути чи вичерпатися) потребує нових тем і запитань. Їх автор намагається сформулювати у своїй книжці.

Книжку також присвячено світлій пам'яті Гінтараса Береснявічюса. З покійним автор лише вітався, не судилося ані неформально поспілкуватися чи випити разом філіжанку кави, ані подискутувати. Як читач зможе переконатися з огляду історіографії (див. 1.2), Береснявічюс не був абсолютним піонером ідеї ВКЛ як імперії. Проте саме ідеї, висунуті в його історичній публіцистиці (передусім [Beresnevičius 2003]), заохотили автора зацікавитися питанням імперського минулого Литви. Перші результати було представлено у доповіді на форумі, присвяченому вшануванню покійного, який провели 29 листопада 2006 року Інститут громадянського суспільства Литви та Інститут міжнарод-

них відносин і політичних наук Вільнюського університету [Norkus 2007a; Norkus 2007c].

На таких підставах автор долучився до міжнародного наукового проекту «“Поділи” спадщини ВКЛ» (2006–2008; керівники Альфредас Бумблаускас та Грігорій Потащенко), який підтримував Державний фонд досліджень та науки Литви (VSMF). Це означало участь у колективних публікаціях [Norkus 2008a] та конференціях і семінарах дослідників історії ВКЛ. Під час одного з них (у грудні 2007 року) відбулася доленосна розмова з тодішнім (духовним) керівником видавництва «Aidai» Вітаутасом Алішаускасом, під час якої й народилася ідея цієї книжки (слід наголосити, що, будучи однією із *causa efficiens* книжки, Алішаускас ніяк не відповідає за її зміст).

Строгі хронологічні рамки для втілення у життя цієї ідеї визначило завершення у ювілейному 2009 році програми підтримки книговидання, яку здійснювали організатори святкування тисячоліття Литви. Вписатися у ці рамки дала змогу стипендія Alexander von Humboldt Stiftung, яка уможливила для автора тримісячну інтенсивну працю у Берлінській колегії порівняльної історії Європи (Berliner Kolleg für vergleichende Geschichte Europas). Дякую проф. др. Арндові Бауеркемперові та проф. др. Юргенові Коці за гостинність, керівництву філософського факультету Вільнюського університету – за дозвіл на творче відрядження, а Державному фондові досліджень та науки Литви – за фінансову підтримку для закінчення роботи. Дякую працівникам деканату філософського факультету (Кястутисові Дубнікасу, Віді Якутенє, Юрзі Матайтите-Диржене, Ромі Юсенє) за солідарність і виконання в час авторової відсутності невідкладних адміністративних робіт. Дякую рецензентам книжки Зигмантасові Кяупі та Альвідасові Нікжентайтисові, які стали першими читачами книжки і висловили зауваги не лише критичні, а й підтримчі. За копітку працю з рукописом та цінні зауваження не лише з мовних питань дякую редакторові книжки Неріюсові Шепетисові. За редагування англomовного резюме книжки дякую своїй доньці Мілді Норкуте. Також дякую художникові книжки Томасові Мразаускасові та Інзі Шедвідите, яка уклала покажчики. За помилки та неточності, які залишилися, відповідає лише автор. За право використати наочний матеріал (див. посилання при ілюстраціях) дякую видавництвам «Cambridge University Press», «Oxford University Press» і «Wiley Blackwell».

1

Translatio imperii та історія Литви

1.1. Нарис історії ідеї *Translatio imperii*

Твердження, що Велике князівство Литовське було імперією, багатьом читачам може видатися абсурдним, так ніби теза, що «ця квадратна фігура є овальною». Здається, що в обох випадках присудок суперечить підметові. Як відомо, Литовська держава не стала навіть королівством (окрім короткого періоду Литви за правління Міндовга), то що вже казати про імперію!

Так на ідею, що історію ВКЛ можна пояснювати та інтерпретувати як історію імперії, мав би дивитися історик, який послідовно спирається на герменевтичну (ідіографічну, «емічну») методологію. З цього погляду імперія є винаходом стародавніх римлян і спадщиною, яку вони залишили по собі. Називати державу імперією немає жодних підстав, якщо у її назві, конституційному праві, офіційному (передусім у дипломатичному листуванні) чи принаймні в неофіційному дискурсі (у текстах впливових публіцистів) не висловлено тих чи тих претензій на спадок античної Римської імперії чи намагань зрівнятися з нею. Це, щонайменше, означає переймання самої назви імперії чи титулатури володарів. Називаючи себе «імперією», держава долучається до символічної естафети, яку латиною називають *translatio imperii*. «У найзагальнішому значенні слово *Translatio* означало перехід (*passage*) інституції або чести з одного місця на інше» [Folz 1969 (1953): 85]. Спадщину, яку держава прагне перейняти, називаючи себе «імперією», можна визначати і як символічний капітал, який використовують у розв'язанні проблем внутрішньої та зовнішньої політики.

Чи справді володарі ВКЛ ніколи не претендували на лаври імперії? У цьому розділі ми спробуємо відповісти на це запитання, водночас висвітлюючи і його контекст – історію боротьби європейських народів та династій за успадкування статусу імперії (*translatio imperii*) від часів Римської імперії до XVII століття, коли Вестфальський мирний договір утвердив у міжнародному праві принцип

рівного суверенітету всіх (у той час – іще тільки всіх християнських) держав, визнаючи, що всі володарі є суверенами на територіях, якими вони правлять, тобто – мають на них верховну владу, на яку раніше часто претендували правителі, що титулували себе імператорами та вважалися спадкоємцями прав і привілеїв володарів Риму.

У первісному значенні слово *imperium* у латині означало владу, яку мали найвищі посадовці Римської республіки або магістрати, і використовувалося для того, аби відмежувати цю публічну владу від *dominium* – влади, яку такі посадовці та інші римські громадяни мали над членами своїх сімей та рабами. З плином часу термін *imperium* почали застосовувати тільки щодо влади найвищих військових вождів. Так слово «імператор» стало почесним титулом воєначальників, а пізніше, після падіння республіканського устрою, – і володарів Риму. В часи пізньої Римської республіки вислів *imperium populi Romani* став означати панування римського народу над іншими народами, а пізніше – й право володарювати над усім світом (*imperium orbis terrarum*) [Коебнер 1961: 2–3].

Ще Салюстій Крисп (85–35 роки до Р. Х.) згадує *imperium Romanorum* як сукупність усіх земель, що підкоряються владі римлян. Ця назва утвердилася в часи принципату, початком яких вважають 27 рік до Р. Х., коли переможцеві у громадянській війні Октавіанові (63 рік до Р. Х. – 14 рік після Р. Х.) Сенат надав титул Августа, який став елементом титулатури імператора. Октавіана у своєму заповіті усиновив знаменитий римський воєначальник і диктатор Гай Юлій Цезар (100–44 роки до Р. Х.). Після оголошення волі вбитого диктатора, за чинними у стародавньому Римі правилами надавання імен, усиновлений Гай Октавій Фурін став Гасем Юлієм Цезарем Октавіаном.

Прагнучи підкреслити свій зв'язок з авторитетним названим батьком, Октавіан переважно титулувався «Імператором Цезарем» або «Імператором Цезарем Августом». Усиновлення було юридичною процедурою, яку римські імператори використовували для передання своєї влади обраним наступникам. Нею скористався й Октавіан, передаючи своєму родичеві також титул Цезаря: Тиберій Клавдій Август (42 рік до Р. Х. – 37 рік після Р. Х.) після всиновлення став Тиберієм Цезарем Августом. Пізніше Цезарями¹ себе називали вже не тільки законні спадкоємці влади імператора, а й ті, що здобули її шляхом перевороту. В такий спосіб це слово стало частиною титулатури імператора, а потрапивши до інших мов («кайзер», «цісар», «цар» тощо) – синонімом слова «імператор». Хоча Октавіан і його наступники фактично мали владу абсолютного монарха,

¹ Отже, коли володар титулується «цезарем» чи «царем», він проголошує себе «названим сином Цезаря».

поєднуючи у своїх руках владні повноваження, що їх раніше було розподілено серед трибунів, консулів, цензорів та інших виборних посадовців, номінально вони були тільки «перші громадяни» (*princeps*), а не монархи. Від цієї фікції остаточно відмовився Діоклетіан (244–311), назвавши себе *dominus* (володар). Іншою реформою Діоклетіана була «тетрархія» – поділ імперії на чотири частини, якими правили чотири імператори. Імператор міг бути вже не один, хоча імперія залишалася єдиною.

Наступний важливий крок було зроблено 395 року, коли імперію було остаточно поділено: з'явилися Східна Римська імперія та Західна Римська імперія. Перша з них відома як Візантійська імперія – від назви давньогрецького міста Візантія, на місці якого імператор Константин (272/273–337) заснував нову столицю на той час іще остаточно не поділеної імперії, назвавши її своїм іменем (Константинополь). Саму назву «Візантійська імперія» вигадали пізніші автори – ймовірно, першим цей термін ужив Шарль Монтеск'є. Самі ж володарі та підданці цієї держави називали її Βασιλεία Ῥωμαίων – «імперією римлян», або просто «Романією» (Ῥωμανία). До неї ввійшла та частина Римської імперії, в якій домінувала грецька мова. Латинський титул імператора «Цезар Август» перекладався грекою як Кайсар Себастос (Καίσαρ Σεβαστός), а саме слово «імператор» – як автократор (αὐτοκράτωρ) або басилеус (βασιλεύς). Слово басилеус у давньогрецькій мові раніше мало значення «король». Після того, як ним почали титулувати римських імператорів, значення цього слова звузилося: візантійські документи називають ним лише володаря своєї країни. Володарів інших країн ці джерела іменують елінізованою формою латинського слова *rex* – *ρήγας*).

Хоча всі зі школи мають пам'ятати, що історія Римської імперії завершилася у 476 році, коли германський полководець Одоакр (435–493), який служив римлянам, повалив «останнього» імператора Західної Римської імперії Ромула II Августа, а інсигнії імператорської влади вислав до Константинополя імператорові Східної Римської імперії Зенонові (425–491), Римська імперія залишалася живою в уявленні християн, які прагнули хрещення язичників [Demandt 1984]. Одним із продуктів синтезу християнської та римської культурних традицій, що відбувався в часи пізньої Римської імперії, була так звана імперська теологія, яка надавала Римській імперії сакральне значення. На її основі учень Аврелія Августина Павло Орозій (385–420) сконструював власну схему світової історії, яка мала особливо великий вплив на історичне мислення середньовічної Європи. Орозій відштовхується від пророцтва у Книзі пророка Даниїла Старого Заповіту, яке каже, що до кінця світу існуватимуть чотири світові царства: золоте, срібне, бронзове та залізне: «А четверте царство буде

міцне, мов залізо, бо залізо розбиває й трощить усе; і як залізо, що розбиває, так і воно розіб'є і розтрощить усі інші» (Дан. 2: 40²). Ці царства Орозій отожднив із Вавилоном (Східна імперія), Картагеном (Південна імперія), Македонією (Північна імперія) та Римом (Західна імперія).

Будучи останньою, Римська імперія є вічною – її існування може добігти кінця тільки разом з історією людства, тобто коли настане кінець світу, що його пророкує Об'явлення Івана Богослова. Ця схема історії передбачає, що влада римського імператора є найвищою світською владою – він є вищим від усіх інших володарів, влада яких законна лише в тому разі, якщо її такою визнає імператор. Вона також імплікує те, що Імперія є власною назвою. Якщо ще хтось із володарів претендує називатися імператором, справжнім може бути визнаний тільки той із них, хто законно успадкував титул римського імператора та його права. Своїми претензіями та розмахом влада імператора є універсальною – їй мають підкорятися всі інші володарі цілого світу. Цей розмах та претензії слід, звісно, відрізнити від дійсності – жодна з тих імперій, що дотепер існували, не мала справді універсальної (глобальної) сфери контролю. Однак навіть у тому разі, коли імперські претензії обмежуються певним регіоном, несумісною з цією ідеєю Імперії є звична для сучасного міжнародного права доктрина рівного суверенітету всіх «цивілізованих» держав, у класичному вигляді сформульована у Вестфальському мирному договорі 1648 року.

Для східних християн (православних, чи ортодоксів) до падіння Константинополя у 1453 році збереження Римської імперії було цілком очевидним і безсумнівним: держава, яку тепер історики називають Візантійською імперією, для них була Римська імперія або «справжня» Римська імперія. По-іншому було у випадку західного християнства, де у VIII столітті римські папи створили доктрину передання або успадкування Імперії (*translatio imperii*) [Demandt 1984: 71–89]. Ця доктрина стверджувала, що римський імператор Константин, переносячи столицю до Константинополя, свою владу над Римом та західною частиною імперії передав римським папам – подібно до того, як перед ним зробив Діоклетіан, призначаючи співправителів (імператорів-тетрархів) для управління окремими частинами імперії. Завдяки цьому «дарові Константина» [Kimsa 2000: 101–112] римські папи, своєю чергою, мали право на власний розсуд передавати імператорську владу одному з християнських володарів, який після цього ставав чільним світським захисником «справжнього» християнства та вищим за всіх інших християнських володарів, влада яких означала щонайбільше *regnum* (королівство), але не *imperium*.

² Цитовано за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Видавництво отців василіян «Місіонер», 2007.

Ці права папи передавали володарям Константинополя доти, доки вони виконували свій обов'язок захищати римських пап від кривдників – аріян-остготів та сарацинів. Та коли константинопольські імператори втратили свою могутність і завзяття у виконанні цих обов'язків, не оборонивши папу від кривдлангобардів, що утвердилися в Італії, папа скористався своїм правом передати імператорську владу християнському володареві, що більше надавався бути світським захисником християнства. Він відібрав її від греків і передав франкам. Це відбулося, коли Лев III (папа у 795–816 роках) на Різдво 800 року у Римі коронував на імператора короля франків Карла Великого (правив у 771–814 роках). Наступника Карла Великого Людовіка Благочестивого (правив у 814–840 роках) коронували на імператора двічі: вперше це зробив іще живий його батько у 813 році, а повторно – у 816 році Стефан IV (папа у 816–817 роках), який спеціально прибув для цього до Реймса.

Коли у 843 році сини Людовіка Благочестивого Верденською угодою поділили імперію Каролінгів на три частини, з яких згодом виникли країни, тепер відомі як Франція, Італія та Німеччина, титул імператора та пов'язаний із ним обов'язок гарантувати безпеку римського папи перейшли до спадкоємця середнинної частини Лотаря та його наступників. Утвердилося правило, згідно з яким на цей титул міг претендувати володар, якому була підвладна Італія – країна, де розташоване «вічне місто» Рим [Коебнер 1961: 24]. Вбитий у 924 році король Італії Беренгар Фріюльський був останнім Каролінгом, коронованим імператорською короною.

Після перерви майже у сорок років, 2 лютого 962 року в Римі папа Іван XII короною римського імператора коронував Отона I (правив у 936–973 роках), представника Саксонської династії, яка замінила Каролінгів на престолі королів Німеччини на початку X століття. Отон I передусім прославився перемогою у битві на Лехському полі 955 року, яка поклала край спустошливим угорським набігам на Західну Європу. Здобуттям імператорської корони увінчалися його зусилля утвердитися на престолі Італійського королівства, що перейшов до нього 951 року після шлюбу зі спадкоємицею цього престолу Адельгейдою Бургундською (жила у 931/932–999 роках), яку 962 року було короновано разом із чоловіком.

Так виник політичний утвір, який, обійнявши згодом теперішні Німеччину, Чехію та більшу частину сучасної Італії, став відомий під назвою «Священна Римська імперія» або «Священна Римська імперія Німецької Нації» (нім. Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation; лат. Sacrum imperium Romanum nationis Germanicae) [Muldoon 1999: 21–45]. Щоправда, слово «німецької» у назві імперії утвердилося лише на початку XVI століття, а «священною» її назвав

чи не найзнаменитіший її імператор Фридрих I Барбароса (імператор у 1155–1190 роках). На думку Карла Фердинанда Вернера, поняття «Німецьке королівство» (*regnum Teutonicorum*) виникло тільки у XII столітті: Отон I та його наступники вважали, що правлять Східним Франкським королівством, успадкованим від Каролінгів [Werner K. 1980: 173]. З другого боку, Карл Великий титулував себе не римським імператором, а лише *Carolus Augustus imperator Romanum gubernans imperium* [Werner K. 1980: 169] – «Карлом Великим, правлячим імператором Римської імперії». Послідовно титулувати себе «римськими імператорами» (*Romanorum imperator*) почали тільки Отони.

Титул, який використовував Карл Великий, давав змогу пом'якшити виклик володарям Константинополя, які вважали себе «справжніми» римськими імператорами. До великої схизми 1054 року, коли остаточно розійшлися шляхи західного католицизму та східного православ'я, ще було далеко, тому ігнорувати права наступників Юстиніана Великого (правив у 527–565 роках) було складно. Папа Лев III використав сприятливу нагоду: коли він коронував Карла Великого на імператора, на константинопольському престолі перебувала (у 797–802 роках) жінка – імператриця Ірина (752–803), яка захопила владу, поваливши й осліпивши власного сина. Тому Лев III, пропонуючи імператорську корону Карлові, престол імператора міг уважати вакантним, а Карл Великий, своєю чергою, міг не почуватися узурпатором. Коли у Константинополі було відновлено «чоловіче» правління, Карл міг сподіватися, що його визнають другим римським імператором, апелюючи до тих часів, коли існували не один, а два (західний та східний) чи навіть чотири (в часи тетрархії) римські імператори. Однак після тривалого конфлікту володарі Константинополя наступників Карла визнали тільки імператорами (*Basileus*) «франків», але не «римлян». Інтелектуали, які служили наступникам Карла Великого та Отона I, «віддячилися», стверджуючи, що володарі Константинополя є лише «грецькими» імператорами, бо справжнім римським імператором може бути тільки той, хто править Римом.

Важливим наслідком цих суперечок було те, що вони послабили семантичний зв'язок «імператора» та «володаря Риму»: «імператор» перестав за означенням бути «римським правителем». Якщо можуть бути франкські та грецькі імператори, то чому не може бути імператорів французьких, іспанських тощо? Насправді, дослідники ідеї імперії [Folz 1969 (1953): 40–43, 53–58; Muldoon 1999: 54–58] зауважили, що «імператорами» у середньовічних хроніках і документах називали й володарів держав, що існували у X столітті у Британії та в X–XI століттях на Піренейському півострові, які відзначилися особливими

військовими перемогами та підкорили або намагалися підкорити своїй владі всі королівства та князівства відповідного регіону. Ці правителі прагнули стати «королями королів» чи «князями князів» («великими князями») і вважали себе цілком суверенними (принаймні у світських справах), тобто не визнавали вищої за себе влади.

У деяких давніх текстах англосаксонських королів, які під своєю владою об'єднали кілька чи всі сім англосаксонських королівств (Весекс, Східну Англію, Мерсію, Нортумбрію, Кент, Сасекс та Есекс), називають підозріло литовським за звучанням словом бретвалда, суперечки навколо етимології якого тривають: воно може означати і «володаря Британії», і «того, хто широко править» [Wormald 1983; Fanning 1991]. Із плином часу деякі «бретвалди» починають титулуватися і бути титулованими імператорами. В Англії першим володарем, якого сучасники називали «імператором» та басилевсом, був король Весекса Етельстан (правив у 924/925–939 роках), який не лише об'єднав англосаксонські королівства та землі вікінгів, що поселилися в Англії, а й підкорив Велс та Шотландію, а своїх сестер видав заміж за німецького та західнофранкського королів. А в документах короля Англії Едгара I (правив у 959–975 роках) подібуємо такі формулювання: «я, Едгар, басилевс англів та всіх королів на островах навколо Британії, імператор і володар [Lord] усіх народів у її кордонах»; «я, Едгар, із Божої ласки імператор август усього Альбіону» [Folz 1969 (1953): 43].

Можна припускати, що все це було британським відлунням коронування на імператорів спершу Карла Великого та його наступників, а пізніше – Отона I: англосаксонські володарі наслідували континентальних правителів, водночас прагнучи підкреслити те, що вони не визнають їхнього зверхництва і вважали себе рівними їм. Імператором, який править п'ятьма королівствами, титулувався в одному зі своїх документів Кнут Великий (правив у 1016–1035 роках), який на короткий час об'єднав під своєю владою Данію, Англію, Норвегію та частину Швеції [Muldoon 1999: 55]. Деякі сучасні історики називають його «імператором Півночі»³ [Trow 2005].

Якщо в Англії титул імператора означав претензію правити усією Британією чи принаймні всіма англосаксонськими королівствами, то на Піренейському півострові він виражав претензію заволодіти всім півостровом (Іберією або

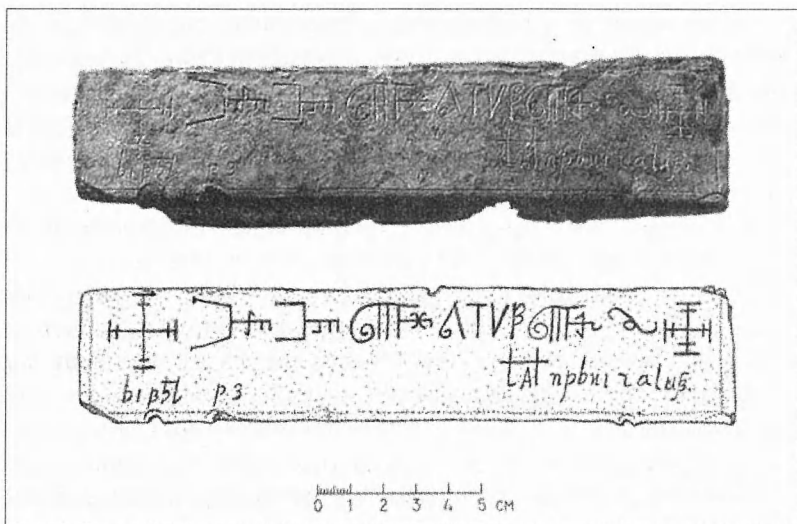
³ Розчаруванням виявилася книжка Ангело Форте, Ричарда Орама та Фредерика Педерсена «Імперії вікінгів» [Forte, Oram, Pedersen 2005], назва якої зовсім не відповідає її змістові. Про те, чи були політичні утвори, які існували у Скандинавії або постали завдяки вікінгам за її межами, імперіями, у книжці немає ні слова. Очевидно, вибір назви визначили комерційні, а не концептуальні мотиви.

Іспанією⁴). Проте якщо деяким імператорам Британії вдавалося принаймні на короткий час цю претензію втілити у життя, то на Піренейському півострові вона аж до самого кінця Реконкісти у 1492 році залишалася тільки програмою, яка нагадувала Ольгердову програму підкорення Литвою всієї Русі, бо ж то більшу, то меншу частину півострова займали держави мусульман-маврів, із якими королі християнської Іберії вели релігійну війну. Першими «імператорами» у X столітті назвали себе королі найсильнішого християнського піренейського королівства – Леона [Folz 1969 (1953): 40–41; Muldoon 1999: 55–56]. «Титул *imperator*, який означає “короля королів”, виражав претензію на політичну зверхність (*political supremacy*) над усією – і християнською, і мусульманською – Іспанією, і проголошував відповідальність королів Леона за повернення своєї спадщини, відвоювання території давньої Іспанії та вигнання мусульман із півострова» [O’Callaghan 1975: 121].

У другій половині X століття Реконкіста припинилася – розпочався контрнаступ мусульман. Християнські королівства врятувала громадянська війна, яка вибухнула у Кордовському халіфаті, що спричинило його падіння у 1031 році – халіфат розпався на близько тридцять дрібних державок (тайф). Реконкіста розпочалася заново. На цей раз особливо відзначився король Леону (від 1065 року) та Кастилії (від 1072 року) Альфонсо VI (жив у 1040–1109 роках), який у 1085 році відвоював Толедо – столицю королівства вестготів, що існувало на Піренейському півострові до мусульманського вторгнення. 1077 роком датується документ, у якому він уперше титулує себе імператором [Folz 1969 (1953): 54]. Приклади титулів, які він використовував: *Dei gratia totis Hispaniae imperator* (З Божої ласки імператор усієї Іспанії), *Imperator constitutus super omnes Hispaniae nationes* (імператор усіх народів Іспанії). «Імператорами усієї Іспанії» титулувалися й наступники Альфонсо VI – зять король Арагону Альфонсо I Воїн (жив у 1073/1074–1134 роках), який називав себе «королем та імператором Кастилії, Толедо, Арагону, Памплони, Собраре та Рибаторси», й онук король Леону та Кастилії Альфонсо VII (жив у 1105–1157 роках), який у 1135 році у Леонській катедрі коронувався на «імператора всієї Іспанії».

Годі сумніватися, що тими самими міркуваннями й тими самими критеріями «імперськості», що й англосаксонські володарі X століття чи правителі Леона і Кастилії в X–XI століттях, керувався й великий князь литовський Ольгерд – єдиний володар ВКЛ, який титулував себе імператором. Саме так (*βασιλεύς*) він себе називав у написаному 1371 року листі до константинополь-

⁴ Треба відзначити, що до XVI століття «Іспанією» називали увесь Піренейський півострів, а не лише територію сучасної іспанської держави.

1. Напис на
табличці,
знайденій
у Віленському
Нижньому
замку

ського патріярха, в якому скаржився на поведінку осілого в Москві київського митрополита Алексія⁵. В листі є два місця, де подибуємо: Ἀπὸ τὸν βασιλέα Λιτβῶν τὸν Ἄλγερδον («від литовського імператора Ольгерда»), ὁ βασιλεὺς ὁ Ἄλγερδος («імператор Ольгерд»). Як і його попередники у Західній Європі, Ольгерд своїм титулом хотів заявити, що він є великим завойовником, князем князів, який не визнає жодної вищої влади і водночас є рівним самому константинопольському імператорові, а також претендує на підкорення своїй владі певного політично-географічного регіону (Русі).

Це не одинокий приклад Ольгердового вживання імперської титулатури. На його печатці⁶ знаходимо літери ΑΒΕ, найімовірнішим значенням яких є Ἄλγερδος Βασιλεὺς Εὐγενέστατος [Strockis 2007: 2], тобто «Ольгерд імператор найблагородніший». На датованій XIV століттям олов'яній плитці, знайденій у червні 2003 року, виявлено текст, який складається з двох рядків (див. іл. 1). «Текст першого рядка може бути неточно скопійованим записом грецькою мовою уніціяльними великими літерами. Можна припускати, що оригінальний грецький текст, який гравіювальник мав скопіювати, писар-грек записав чор-

⁵ Див. Аста: 580–581. Переклад листа литовською мовою див. [Ročka 2002]. Публікацію англійською мовою див. [Meuendorff 1981: 288–289].

⁶ Репродукція див. [Gudavičius 1999: 129]. Приналежність печатки до Ольгерда ставить під сумнів Едмундас Римша: [Rimša 2005].

нилом та пером на клапті якогось письмового матеріалу. Неписьменний гра-віювальник міг перекрутити текст, непомітно стилізуючи його за формою литовських знаків. Можливо, оригінальний запис копіювали навіть кілька разів, щораз більше спотворюючи його» [Strockis 2007: 1]. Міндаугас Строккіс цей текст реконструює так: ΑΛΓΗΡΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, тобто «імператора Ольгерда» [Strockis 2007: 2].

Слово βασιλεύς Строккіс в обох випадках пропонує перекладати литовською мовою як «karalius» (король). Однак можна бути майже впевненим у тому, що, титулюючись βασιλεύς, Ольгерд хотів заявити якраз те, що він є кимось більшим, ніж «король». Руські писарі, які працювали в канцелярії Ольгерда і володіли грецькою мовою, навряд чи могли не знати, що тодішній візантійський дипломатичний протокол слово βασιλεύς «резервував» для константинопольського володаря (тобто імператора). Володарів нижчого рангу титулювали спеціально для цього запозиченим із латини словом ῥήξ (rex), яке у своєму листі вживає й Ольгерд, згадуючи підвладних собі князів. Як вказує сам Строккіс [Strockis 2007: 1–2], у документах константинопольського патріарха самого Ольгерда називають лише «королем» або «великим королем»: τῷ πρσολάτρῃ τῶν Λιτῶν (вогнепоклонникові литовському королю [Acta, 524]); ὁ μέγας ῥήξ τῶν πρσολατρῶν (великий король вогнепоклонників [Acta, 117]). Якби Ольгерд визнавав зверхність візантійського імператора і хотів лише сказати, що є найвищим із усіх князів ВКЛ, то у його титулатурі було б ужито формулювання μέγας ῥήξ (великий король або князь), а не βασιλεύς.

Розглянуте британське, іспанське та, можна додати, Ольгердове литовське розуміння імперії, звісно, було гетеродоксичним у стосунку до панівного імперського дискурсу. Воно процвітало на периферії тогочасної Європи, й у центральних країнах його могли сприймати (можливо – зі зневажливою посмішкою) як курйоз, який можна пояснити попросту невіглаством учорашніх варварів та язичників (випадок Британії). Відомо, що володарі Леона та Кастилії прагнули захистити свої права до імператорського титулу, аргументуючи це тим, що «дар Константина», який надає право папі вважати їх своїми ленниками, не діє на їхніх землях, бо вони самі відвоювали ці землі від невірних сарацинів. Однак папська курія ніколи поважно не сприймала ці імперські претензії володарів Піренейського півострова. Прикметно, що в час послаблення відносної культурної та політичної ізоляції піренейських країн та з початком процесу їхньої «європеїзації», в офіційних документах і хроніках Леона та Кастилії вщухає й імперська риторика, подібно до того, як це сталося ще раніше в Англії, коли вона врешті об'єдналася в англосаксонське королівство, а після норманського завоювання 1066 року остаточно перетворилася з окре-

мої міжполітичної системи у цілісний елемент політичної системи Західної та Центральної Європи.

Не тільки претензії англосаксонських королів і правителів Леона та Кастилії на імператорські титули перегукувалися з випадком Ольгерда. У сфері культурних і політичних впливів Візантії, до якої, поширюючись на схід, проникало язичницьке ВКЛ, Ольгерд не був самотнім володарем, який прагнув, щоб константинопольський імператор визнав його рівним собі. У 913 році на «імператора і самодержця всіх булгар та римлян» коронувався володар давніх булгар Симеон Великий (правив у 893–927 роках). Однак після довгої боротьби Візантія визнала Симеона лише «імператором булгар» (*basileus tōn Boulgarōn*), титул «римського імператора» заперечило оберігаючи для себе. Остаточною метою Симеона було самому посісти константинопольський престол [Obolensky 1971: 104–115; Fine 1994: 144–158]. Володарі відновленої у 1185 році Болгарської держави (1018 року її анексувала Візантія) також титулували себе «цезарями» (царями) та імператорами, а писарі, які їм служили, їхню столицю Тирново називали «новим Константинополем» [Obolensky 1971: 246]. У 1346 році «імператором і самодержцем сербів та греків» у Скоп'є коронувався (але знову ж не був таким визнаний Візантією) володар сербів Стефан IV Душан [Obolensky 1971: 253–257; Soulis 1995].

Сучасні історики Середньовіччя, яких дедалі менше обмежують конвенції герменевтичної методології, імперіями називають і такі політичні утвори, володарі та династії яких ніколи не виражали претензій бути найвищою світською владою для всіх християн. Відомий британський історик Джон Ле Патурел комплекс володінь Вільгельма Завойовника називає «Норманською імперією» [Patourel 1976: 323–326]. Він спирається на класифікацію імперій Джона Гілісена. У цій класифікації виділяються «великі імперії» (*grand empires*) та всі інші, які можна було б назвати неуніверсальними імперіями. Перші з них є потугами світового масштабу, які претендують на всесвітню гегемонію. Другі «є великими потугами (*grand puissance*) щонайменше в масштабі регіону, які у цьому масштабі мають інші необхідні властивості: вони є суверенними державами зі сконцентрованою владою, мають складну структуру, прагнуть гегемонії принаймні у своєму регіоні, мають більшу територію, ніж інші держави, і порівняно довго існують» [Gilissen 1973: 863].

Усі ці риси Ле Патурел убачає у владі Вільгельма Завойовника та його наступників. Схожий, але ще більший комплекс володінь під своєю владою об'єднали їхні наступники – Анжуйська династія (Плантагенети). Цей комплекс Джон Гілінгем називає вже «Анжуйською імперією», бо кращого найме-

нування для таких політичних утворів середньовічної Європи дослідник просто не знаходить (див. [Gillingham 1984], а також: [Crouch 1990; Powicke 1961 (1913); Ramsay 1903; Petit-Dutaillis 1996 (1936): 99–124]). Історик, який залишається вірним герменевтичній методології, не погодився б із такими окресленнями уже через те, що і Вільгельм Завойовник та його наступники, і графи Анжу (Плантагенети), які у 1154 році стали королями Англії, були васалами королів Франції Капетингів.

Та чи справді імперію, яка ані себе такою не проголошувала, ані не була визнана такою сучасниками, годі й уявити? Це питання ми порушимо вже у наступному розділі, а для вичерпної відповіді на нього знадобиться ціла друга частина книжки. А поки що потрібно ще продовжити та завершити огляд історії ідеї імперії у західній цивілізації. Тобто історію знецінення цієї ідеї, яка й показує, як «імперія» із найжаданішого й найпочеснішого титулу і рангу на певний час могла перетворитися на тавро чи ганебний ярлик, а з другого боку – на поняття соціальних наук, яке годиться і для політичних утворів, що ані самі себе імперіями не проголошували, ані сучасники їх такими не визнавали.

Провідним чинником політичної історії Західної та Центральної Європи XI–XIII століть стали відносини пап та імператорів, двома основними питаннями яких були право призначення (інвеститури) церковних ієрархів (передусім єпископів) та права володарів політичного утвору, відомого під назвою «Папська держава», сучасним продовженням якого можна вважати Ватикан. Одним із чинників незгоди була інтерпретація «передання імперії». Згідно з інтерпретацією пап, справжніми спадкоємцями імперії були саме вони. Імперію як право на верховну світську владу вони отримали від першого римського імператора-християнина Константина. Від того часу папи могли розпоряджатися нею на власний розсуд, передаючи її тому народові чи тій династії, які найкраще служать Церкві як захисники християнства. Першими її отримали греки (володарі Константинополя), пізніше – франки та німці.

Обґрунтовуючи цю інтерпретацію, папи та інтелектуали, які їм служили, порівнювали пап із Сонцем, а імператорів – із Місяцем, який світить лише відбиттям світла, і цитували місце Євангелії (Лк 22, 38), в якому згадано два мечі⁷. Спираючись на нього, ще наприкінці V століття римський папа Геласій (492–496) створив теорію «двох мечів»: призначаючи апостола Петра, якого католицька Церква вважає першим папою, своїм намісником на Землі, Ісус вручив йому два мечі, один із яких уособлював верховну церковну, а інший – світську владу. Теорія передбачала, що влада папи є вищою за будь-яку світську вла-

⁷ «Вони казали: “Господи! Ось два мечі тут”. А він відповів їм: “Досить!”».

ду, включаючи й імператорську. Новий імператор здобуває *imperium* (верховну універсальну світську владу) тільки після того, як його коронує папа римський.

Імператори та їхні інтелектуали вважали «дар Константина» підробкою, якою він насправді й був, і стверджували, що імператорську владу надає вже саме обрання на зібранні курфюрстів Німеччини та коронація на «римського короля»⁸. Коронація обраного імператора ще й у Римі була тільки додатковою церемонією, яка коронованому не надавала жодних прав чи повноважень, яких він не набував до того. Цей принцип було утверджено конституційно в «Золотій буллі» Нюрнберзького райхстагу (1356), яка встановлювала порядок обрання імператорів – у ній римський папа навіть не згадується. У XVI столітті імператори Священної Римської імперії перестали коронуватися у Римі, задовольняючись титулом *Electus Romanorum Imperator* (обраного римського імператора). Карл V був останнім імператором, якого коронував папа (1530).

Свої права на корону римського імператора німецькі династи ґрунтували на праві завоювання, схоже як це робили завойовники Константинополя турки-османи, які після 1453 року почали титулувати своїх султанів також і «римськими імператорами» [Werner E. 1987]. Відомий середньовічний хроніст Оттон Фрайзинзький (1114–1158) «естафету» передання імперії зобразив так: від римлян до греків (Візантії), від греків до лангобардів, від лангобардів до франків, а від франків до німців. Це також перелік завойовників Італії, а отже й Рима та навколишніх територій. Багаті землі Італії – аж до XVI століття найрозвинутішого регіону Європи, були традиційним об'єктом експансії германських народів. Коли «обрані римські імператори» вирушали сюди в похід, який завершувався урочистостями коронації, вони крім усього іншого утврджували власні сеньйоріяльні права у багатьох дрібних політичних утворах Італії. Та лише Отон III (правив у 983–1002) на короткий час (998–1002) установив тут її центр.

Одним із наслідків перемоги пап над династією Штауфенів (Гогенштауфенів) у середині XIII століття було утвердження суверенітету пап у своїй державі. Парадоксально, але місто, яке дало назву Священній Римській імперії, опинилося поза її межами. Саму появу слова «німецької» в офіційній назві імперії (від XV століття) можна вважати проявом не лише зміцнення німецької

⁸ На з'їздах курфюрстів, де збиралися найвпливовіші світські (герцоги, маркграфи) та церковні (архієпископи) магнати, обирали короля Німеччини. Обраний володар Німеччини після коронування в Ахені (його коронував кельнський архієпископ) отримував також титул «римського короля» (пізніше – «обраного імператора»; *imperator electus*). Титул римського імператора без жодних застережень обраний здобував тільки після того, як його у Римі коронував папа. По дорозі (у Паві) його ще коронували залізною короною Італійського (Ломбардського) королівства.

національної свідомости, а й послабленням німецького впливу на італійську політику. Проте чим менше обрання нових пап та їхня політика залежали від імператорів Священної Римської імперії, тим більше папи залежали від перипетій італійської політики, що створювало умови для втручання новопосталих зовнішніх сил.

Такою новою силою від початку XIV століття стали королі Франції. Поразка Гогенштауфенів у конфлікті з папами перекрила шлях до перетворення Німеччини у централізовану державу. Тим часом, французьким королям з династії Капетингів у XII–XIII століттях вдалося не лише розширити королівський домен, а й зміцнити свою владу над васальними землями. Королі Франції, як і правителі християнських королівств Піренейського півострова, ніколи не визнали зверхности імператорів Священної Римської імперії, оскільки і французькі, і німецькі володарі є рівноправними спадкоємцями влади Карла Великого (Франкської імперії). Їм допомогли папи, які, борючися з імператорами, заперечували їхні претензії бути найвищою та всеохопною світською владою. Так папа Інокентій III у проголошеній 1202 року декреталії *Per venerabilem* вказав, що французькі королі у земних справах не мають вищих за себе володарів, окрім самих пап [Muldoon 1999: 97–98].

На початку XIV століття королі Франції, скориставшись німецьким відступом з Італії та боротьбою римського патриціату за владу у Папській державі, на певний час підкорили пап своєму впливові. У 1305 році римський папа разом зі своєю курією навіть був змушений виселитися із Рима до Авіньйона на півдні теперішньої Франції – мовляв, для того, щоб уникнути кривд римських патриціанських родів. Цей «Авіньйонський полон» завершився великим розколом Церкви, коли після смерті Григорія XI у 1378 році було обрано двох пап, один із яких резидував у Римі, а інший – в Авіньйоні. Розкол Церкви подолав лише так званий конциліярний рух, учасники та прихильники якого найвищою владою у Церкві вважали не папу, а церковний собор.

Занепад впливу та влади пап створив передумови для нового зростання авторитету імператорів Священної Римської імперії, які тимчасово перейняли роль лідерів християнського світу. У скликанні Вселенського церковного собору в Констанці (1414–1418) та обранні першого після сорокарічної перерви визнаного в усіх католицьких країнах папи Мартина V (1417–1431) активну роль відіграв сучасник Ягайла та Вітовта імператор Сигізмунд із династії Люксембургів.

Від 1438 року аж до кінця Священної Римської імперії у 1806 році її корона належала Габсбургам⁹. Проводячи розумну політику династичних шлюбів,

⁹ Лише у 1742–1745 роках, під час війни за австрійську спадщину, імператором Священної Римської імперії було короновано Карла VII Альберта з династії Вітельсбахів.

вони зуміли пов'язаннями персональної унії підкорити своїй владі не лише чималу частину земель, що належали до Священної Римської імперії (Австрію, Чехію, Нідерланди), а й багато країн, що до неї не належали. Після загибелі у битві при Могачі 1526 року короля Чехії та Угорщини Лайоша II (Людвіка Ягелона, 1516–1526) до Габсбургів відійшов угорський престол¹⁰. Могутність Габсбургів сягнула апогею за часів Карла V. Успадкувавши Нідерланди, він у 1516 році став королем Іспанії (точніше, королівств Арагону, Леону, Кастилії та Сицилії), а в 1519 році його було обрано імператором Священної Римської імперії.

Золото та срібло завойованої іспанськими конкістадорами Америки Карлові V чи не першому з імператорів Священної Римської імперії надали можливість перетворити ідею універсальної монархії у дійсність. Цій спробі завадили опір Франції, яка уклала союз із турками-османами, та Реформація, що розколола Священну Римську імперію на католицький та протестантський табори. Після того, як Карл V у 1556 році відмовився від престолу, східна частина його володінь перейшла до молодшого брата Фердинанда I, який посів чеський та угорський престол після Ягелонів, а західна – до сина Філіпа II. Подальші зусилля Габсбургів були зосереджені на придушенні «протестантської ересі», яке сягнуло апогею під час Тридцятилітньої війни (1618–1638). Вестфальський мир, який її завершив, не лише юридично затвердив рівний суверенітет усіх держав, що підписали договір, але й фактично визнав його за тими політичними утворами, які номінально залишалися у складі Священної Римської імперії (їхні володарі могли оголошувати війну та укладати мирні угоди, не беручи до уваги позицію імператора). Це означало, що імператори Священної Римської імперії відмовилися від універсальної влади та претензій на зверхність у християнському світі.

Однак такі претензії на той час уже давно були повною фікцією. Цієї зверхності ніколи не визнавали не лише королі Франції та королівств Піренейського півострова (поки вони не підпали під владу Габсбургів), а й правителі Англії. Коли Генріх VIII (правив у 1509–1547 роках) посварився з римськими папами й заснував підвладну тільки йому англіканську Церкву, він спирався й на амбіції давніх англосаксонських королів титулуватися імператорами Брита-

¹⁰ Лайош II (Людвік Ягелонський; 1506–1526) був єдиним сином короля Чехії (1471–1516) та Угорщини (1490–1516) Владислава (Уласла) II Доброго (1456–1516). Він був одружений із Марією Габсбурзькою, з якою не мав дітей. Його сестра Анна вийшла за молодшого брата Карла V Фердинанда I, до якого після загибелі Лайоша й перейшли престолы Чехії та Угорщини (а точніше, лише її частини).

нії. У 1534 році англійський парламент знаменитим «Актом зверхности» (Act of Supremacy) проголосив країну імперією (empire), декларуючи її повний суверенітет, який стосується не лише світської, а й церковної влади: «Різні давні й автентичні історії та хроніки чітко проголошують і виражають, що це Англійське королівство є імперією і що воно таким визнане у світі, що його зверхник і король має благородство імперської корони та королівський статус (the dignity and royal estate of the imperial crown)» (цит. за [Muldoon 1999: 128]).

Зате із претензіями імператорів Священної Римської імперії на зверхність не могли не рахуватися володарі країн, які лише приєднувалися до «клубу» християнських європейських держав (тодішньої міжнародної політичної спільноти Заходу). Володар-християнин не міг сам увінчати себе королівською короною. За часів Великого переселення народів і «темних віків» Середньовіччя (V–X століття) германські королі (Аларих, Хльодвіг, Теодорих та інші) були харизматичними військовими вождями своїх племен (вестготів, франків, остготів), яким законну владу надавали акламації озброєного люду [Demandt 1995: 604–610; Wolfram 1979: 23–31, 249–253, 260–267]¹¹. Попервах до цього народу належали всі вільні чоловіки, які водночас були й воїнами. Пізніше електорат короля звужився до прошарку професійних воїнів, яких у Литві називали боярами, а кандидувати на королів могли тільки представники певного одного королівського роду.

Після хрещення «варварських» народів обов'язковим елементом церемоніалу коронації короля стало помазання, яке виконував папа або його уповноважений і яке надавало особі нового короля сакральний статус¹². У X столітті й пізніше на тодішній північній (Скандинавія) та східній (Чехія, Польща, Угорщина) периферії Європи володарі новохрещених країн могли стати королями, лише отримавши санкцію носія верховної духовної влади християнського світу – папи, або ж і найвищої світської влади – імператора.

У Литві в першій ситуації опинився Міндовг, який коронувався (1253) у той період, коли могутність пап сягнула апогею. В інакшій ситуації перебував Вітовт, який намагався коронуватися (1430) вже в роки згаданого конциліярного руху, коли інституція папства переживала кризу, а на тлі її занепаду виріс авторитет імператорів Священної Римської імперії. Перша коронація монарха кожної країни була важливим правовим актом міжнародної політики. Ним но-

¹¹ В історії Литви схожий засвідчений джерелами епізод стався в 1398 році, коли на острові Саліні бояри проголосили Вітовта королем Литви.

¹² Вперше помазання як частина церемонії коронації засвідчене 672 року, під час коронування вестготського короля Вамби у Толеді. «Помазання на короля» франкського короля Хльодвіга, яке іноді згадується у підручниках, насправді було елементом церемонії не коронації, а хрещення.

вий монарх та країна, яку він уособлював, визнавалися повноправними членами західної християнської міжнародної спільноти, і водночас вони отримували ранг, вищим за який був лише статус світових потуг західної християнської цивілізації – Імперії та Церкви.

Лише Ольгерд прагнув визнання себе імператором, однак ці претензії було адресовано не Західній Європі, а константинопольському імператорові. Для католицького Заходу ВКЛ перебувало за межами міжнародного права (див. також далі, 3.1). Свої претензії на світову владу і римські папи, і німецькі імператори виражали, даруючи землі ВКЛ Тевтонському ордену та учасникам організованих на його підтримку хрестових походів. Так у 1337 році зробив Людовік IV Баварський, подарувавши Тевтонському ордену землі Литви, Коршова, Жмуди та Русі [Rowell 2001 (1994): 271–272].

Після хрещення Литви прагнення володарів та магнатів ВКЛ ніколи не перевищували статусу *regnum* (королівства). Щоправда, титул «великого князя» (князя князів) можна вважати формальним відповідником титулу «імператора» (короля королів) у Київській Русі – міжполітичній системі, яка постала на руїнах політичного утвору, що його не хто інший як «сам» Карл Маркс у четвертому розділі «Розкриття дипломатичних таємниць XVIII століття» називав «імперією Рюриковичів» [Магх 1857]. Титул «великого князя» означав старшість чи першість у роді Рюриковичів, якому до початку литовської експансії на землі Русі належала монополія на престолі князів окремих земель. Цей титул діставався тому князеві, який оволодів київським престолом. Наприкінці XII століття «великими князями» почали себе титулувати владимирський князь Всеволод Велике Гніздо та його наступники на Північно-Східній Русі [Porre 1984: 432–433; Porre 1989: 174–175].

У часи татарського «ярма» титул великого князя знецінився. По-перше, великий князь більше не був суверенним володарем, а лише найвищим васалом Золотої Орди на землях Русі, якого на власний розсуд призначали та усували хани. Кандидати на великих князів повинні були особисто прибути до хана та отримати його ярлик. Тих кандидатів, які не догодили ханові чи провинилися перед ним, нерідко вбивали. Залежне становище князя підкреслювали й принизливі церемонії, яких слід було дотримуватися під час зустрічей із ханом чи його посланцями. Ось як їх описує Ян Длугош: «Піший князь зустрічає посланців татарського хана, які приїжджають до його резиденції, навіть якщо вони не знатні і прибувають лише по данину чи в іншій справі; він подає їм посудину з молоком кобили і краплі, що падають на <...> коня, злизує власними губами. Під ногами татарина, який читає перекладеного руською мовою листа від хана, він стелить найкращі, підшиті соболям шкури, а сам з усіма молодшими

князями, боярами та близькими має стати навколішки і слухати листа» (цит. за [Базилевич 1952: 120]). По-друге, татари титули великих князів надавали не лише владимирському князеві (хоча він і надалі залишався найвищим та найстаршим серед усіх князів), а й князям Твері, Нижнього Новгороду, Рязані й навіть невеликого Пронського князівства [Горский 1996а: 52].

Тому не дивно, що, тільки позбавившись залежності від Золотої Орди, московські князі, яких татари від середини XIV століття майже безперервно призначали владимирськими великими князями, більше не вдовольнялися цим титулом і назвали себе «царями». До того часу цим словом у руських літописах називали володарів Золотої Орди та Константинополя. Новим титулом московські володарі виражали претензії на успадкування прав обох цих правителів. Ядро московської імперської ідеології утворила всім добре znana ідея «Москви як третього Риму», яка в очах православного світу стала ще переконливішою, коли після падіння Константинополя 1453 року й турецького завоювання Балкан московський цар залишився самотнім могутнім православним світським володарем. Шлюб Івана III із племінницею останнього візантійського імператора Константина XI Софією Палеолог та введення слова «цар» до титулатури московського володаря були символічними діями, якими правителі Москви декларували, що вони себе вважають щонайменше рівними «латинським імператорам».

Іншим елементом імперської ідеології Москви була витворена стараннями монаха Спиридона Сави, який жив у часи правління Василія III (1505–1533) і певний час був київським митрополитом, легенда про Августового двоюрідного брата Пруса, від якого, мовляв, походив рід Рюриковичів. Генеалогічно пов'язуючи себе з першою династією римських імператорів, Рюриковичі доводили, що знатніші за Габсбургів та інших німецьких династій на престолі Священної Римської імперії, бо вони є справжніми спадкоємцями Імперії не лише як самотні захисники істинного християнства, а й як прямі нащадки римських імператорів.

Ця легенда, як і вся імперська ідеологія Москви XV–XVI століть, була, звісно, спрямована передусім проти правителів ВКЛ Гедиміновичів, які для Москви були нащадками конюха, що служив васалові смоленського князя Ростислава Витеневі, а водночас – й узурпаторами отчинних прав Рюриковичів на всі землі Русі [Jučas 2000: 236]. Отож її можна вважати відповіддю Москви на легенду про римське походження литовців, що стала засадничим мітом історичної та політичної свідомості правлячої еліти ВКЛ [Kuolys 1992: 52–54; Narbutas 2004]¹³.

¹³ Мечисловас Ючас уважає легенду про Палемона відповіддю литовських публіцистів на версію походження Гедиміновичів, яку поширювала Москва [Jučas 2000: 241]. Одначе, як свідчить по-

Литовські магнати легендою про своє римське походження не лише захищалися від зазіхань Москви, а й проголошували свою вищість над поляками, які вважали себе нащадками давніх сарматів. Одначе її можна інтерпретувати й у контексті політичних і публіцистичних суперечок за спадок Римської імперії. Одним з аспектів *translatio imperii* був перехід певної чести та прав від одного народу до іншого. Але як же ж самі римляни? Сучасники аж ніяк не вважали їх мертвим народом. Римлянами себе вважало населення Рима. Бували епізоди, коли право коронувати імператорів Священної Римської імперії присвоювала собі римська комуна (міщанська спільнота) [Folz 1969 (1953): 94–97, 152–155]. Якщо литовська еліта бачила себе нащадками римлян, Литві було б логічно претендувати й на спадщину Римської імперії.

Одначе така ідея вже не поміщалася в уяві правлячої еліти ВКЛ. Ягелони навіть на вершині могутності, коли вони володіли престолами не лише Польщі та Литви, а й Чехії та Угорщини і змагалися з Габсбургами, до аргументу про своє римське походження у цьому суперництві не вдавалися. Жоден представник династії не виказав претензій на престол Священної Римської імперії, хоча легенда про Палемона чудово годилася б на їх легітимізацію. Походження, яке приписувалося легендарним предкам Рюриковичів та Гедиміновичів, відображає різні розмахи політичних еліт Москви та ВКЛ кінця XV – першої половини XVI століття. Якщо Прус – двоюрідний брат благородного Августа, то Палемон – тільки далекий родич недоброго Нерона. У першому випадку виражено чітку претензію на успадкування імперії як всеохопної верховної влади з усіма наслідками, що з цього випливають. У другому випадку йдеться про почесну, але скромну роль «молодшого брата» в тому стратегічному партнерстві з Польщею, яке завершилося Люблінською унією.

Вестфальський мир 1648 року закінчив історію «імперії» як центральної категорії західної політичної ідеології та міжнародного права (див. також 2.2). У той час ця ідея вже мала нові, негативні емоційні конотації. Ще Тацит та інші античні автори, які критично оцінювали політичні режими принципату і доміанату, з ностальгією пригадували «золоті» часи ранньої Римської республіки. Ці мотиви відродились у творах таких мислителів Ренесансу, як Леонардо Бруні (1369–1444) чи Ніколо Мак'явелі (1469–1527), що їх сучасні історики політичної думки вважають основоположниками «класичного республіканізму» [Россов 1975: 194–211, 510; Skinner 1978]. Наслідуючи своїх античних попе-

дана ще в Яна Длугоша (1415–1480) версія литовської генеалогії, ідея про римське чи італійське походження литовців була в обігу вже у XV столітті. У Длугошевій легенді князь Вілій прибуває до незаселеного краю – отже, вона виводить усіх литовців від переселенців з Італії. В легенді про Палемона більше акцентується римське походження правлячого прошарку й династії.

редників, вони ідеалізували республіканський період давнього Риму за небачений розквіт «громадянської добродетності» і протиставляли йому імперський період (часи принципату й домінації) як епоху деспотизму та морального занепаду. А смеркання самої республіки вони (також за прикладом античних авторів) пояснювали політикою завоювань: багатство підкорених земель «зіпсувало» римських громадян, а самі завоювання створили передумови для підвищення честолюбних воєначальників, які заходилися боротися між собою за владу монарха. Так імперію почали ототожнювати із деспотизмом, єдиновладдям, монархією, хоча приклади пізньої Римської республіки, Атен V століття до Р. Х. і, можливо, навіть сучасних США промовисто показують, що зовсім можливим є й таке явище, як демократична чи республіканська імперія.

Пізніше, вже в епоху Просвітництва, у час, коли формувався орієнталістичний дискурс Заходу [Said 2006 (1978)], деспотизм було міцно пов'язано зі «Сходом», а великі монархії Азії (держави турків-османів, Великих Моголів, перських шахів і Китай) нарекли «імперіями». Таку семантичну трансформацію «імперії» подибуємо у вельми поширених працях Шарля Монтеск'є [Montesquieu 2004 (1748): 130–132, 285–287], які суттєво вплинули на конституційне право країн Заходу (доктрина поділу влад). Французький мислитель уважав, що імперія є «азійською» формою політичної організації, натомість в Європі домінують різні «помірквані» форми правління: демократична або аристократична республіка, недеспотична монархія. «В Азії завжди існували велетенські імперії, в Європі вони зазвичай зазнавали краху» [Montesquieu 2004 (1748): 286].

Після Вестфальського й особливо Утрехтського (1714) мирних договорів у політичній думці та міжнародному праві Заходу утвердилася ідея «рівноваги сил» як позитивної цінності, несумісної із гегемонією однієї з великих держав. Прагнення створити «універсальну монархію» (імперію у сенсі, що домінував у Середньовіччі) стало звинуваченням, від якого доводилось оборонятися міністрам закордонних справ наймогутніших європейських держав та їхнім публіцистам. Так слово «імперія» набуло ще одного негативного відтінку значення, який засуджує її як незаконний і ненормальний політичний утвір, що порушує міжнародне право, обґрунтоване принципом рівного суверенітету всіх християнських чи цивілізованих держав.

У той самий час у слова «імперія» з'явилося нове, хоча й пов'язане із прецедентом і прикладом Римської імперії, значення [Pagden 1995]. Після початку колоніальної експансії європейських держав у XV столітті вони набули заморських володінь, у яких спосіб управління, закони та неформальні норми суттєво відрізнялися від тих, що були чинні в самих європейських країнах. Слово

«імперія» вельми придавалося на означення таких політичних об'єднань, утворених з європейської «метрополії» та колоніальної заморської «периферії», позаяк їхній територіяльний устрій нагадував той, що був відомий із творів античних авторів. У давнину, після того, як влада Риму поширилася за межі Апенінського півострова, територія імперії поділялася на Італію, де жили повноправні римські громадяни та їхні «союзники» (федерати), і провінції, якими управляли та які безжалюно визискували римські намісники (проконсули). Мати такі заморські володіння й тому бути «імперією» у XVI–XVIII століттях стало справою престижу держави, навіть якщо ці володіння були на іншому березі не Атлантичного океану, а Середземного чи Балтійського морів (випадок Швеції XVII століття див. [Gustafsson 1994: 49–53]).

Населення самих цих володінь могло, звісно, думати зовсім по-іншому. В історії колоніальної експансії Заходу можна виділити два етапи [Pagden 1995: 1–2; Abernethy 2000; Cohen 1973: 20–31]. На першому етапі її вістря було спрямоване на Америку. Цей етап завершився утворенням нових незалежних держав наприкінці XVIII – на початку XX століття. Перед вели північноамериканські колонії Великої Британії, які проголосили незалежність у 1776 році й оборонили її з допомогою Франції у Війні за незалежність. Розбрат в Іспанії та Португалії, спричинений вторгненням Наполеона I на Піренейський півострів у 1808 році, підштовхнув піти тим самим шляхом і колонії цих країн в Америці. Одна з них, Бразилія, у 1822 році сама проголосила себе імперією і залишалася такою аж до 1889 року. Не так довго – тільки два роки (1822–1823) – називала себе імперією Мексика, щойно виборовши незалежність.

У США пам'ять про Війну за незалежність надовго (хоча й не назавжди) наділила слово «імперія» особливо сильними негативними конотаціями. У Старому світі склався набагато амбівалентніший образ. За часів Великої Французької революції активно використовувалися античні декорації. Якобінці й жирондисти приміряли на себе шати Катона та братів Гракхів, Наполеон Бонапарт, коронуючись у 1804 році імператорською короною, вдавав нового Цезаря, а згодом – Августа. Вибір титулу визначили історичні ремінісценції, оскільки у стародавньому Римі імператорами переважно ставали висунуті військом полководці, у яких найважливішою чи навіть одинокою підставою для претензій бути законними володарями була слава, здобута воєнними перемогами. Щоправда, у перші роки правління Наполеон вважав свою імперію реставрацією не Римської імперії, а імперії Карла Великого [Tulard 1980]. Однак уже невдовзі він почав претендувати й на спадщину Священної Римської імперії і змусив щойно розбитого останнього її імператора Франца II Габсбурга 6 серпня 1806 року зліквідувати цей політичний утвір, який до того часу ще існував

як номінальний суб'єкт міжнародного права. Після ще однієї програної війни (1809) австрійські Габсбурги мусили видати заміж за Наполеона I свою дочку Марію Луїзу, а той титулував сина, який народився 1811 року, «римським королем» – давнім титулом виборних імператорів Священної Римської імперії.

Залишивши після себе неоднозначну історичну пам'ять, Наполеон I так само амбівалентними зробив і слова «імперія» та «імперіялізм». З одного боку, ці слова асоціювалися із вибореною на полі бою славою, а з другого – з територіяльною експансією, яка спиралася лише на військову силу і затопувала легітимність, що апелювала до поваги історичної традиції. Називаючи держави «імперіями», а політичних діячів – «імперіялістами», публіцисти часів після смерти Наполеона приписували їм «наполеонівські» чи «бонапартистські» прагнення. Саме експансіоністська й загарбницька зовнішня політика від початку XIX століття почала ставати найважливішою конотацією «імперії» та «імперіялізму» [Koebner 1961; Koebner, Schmidt 1964].

Попри це, ганебною та гідною засудження така зовнішня політика у XIX столітті вважалася лише доти і настільки, доки і наскільки її об'єктом були інші європейські християнські країни. Колоніальна експансія тривала: у другій половині XIX століття розпочався її другий етап, головною ареною якого стали країни Африки й Азії. Абсолютна більшість тодішніх європейців вважала таку експансію цілком прийнятною, виправданою тягарем цивілізування «відсталих» і «диких» країв, який доводиться нести людям білої раси. Тому позитивні конотації «імперії» у Західній Європі залишилися сильними. Імперією від 1721 року називалася і з плином часу була скрізь такою визнана Росія. Австрійські Габсбурги, відмовившись від титулу імператорів Священної Римської імперії, залишилися «імператорами Австрії». Імперією було названо Німеччину, яку в 1871 році завершила об'єднувати Прусія. У Франції в 1852–1870 роках імперію відродив Наполеон III. Імператором проголосив себе у 1864 році Максиміліян Габсбург, який у 1860-х роках із допомогою Наполеона III на короткий час захопив владу в Мексиці. «Імператором» вимагали титулувати свого володаря японські дипломати, коли їхня держава після довгих десятиліть самоізоляції єдина із країн Азії зуміла у другій половині XIX століття приєднатися до глобалізованої міжнародної спільноти Заходу як рівноправний член. Політики та публіцисти Великої Британії, за прикладом Карла V, гордо називали «імперією, в якій ніколи не сідає сонце» найбільший у світовій історії політичний утвір (38 млн. кв. км), що опинився під владою британського монарха, а 1876 року королеву Англії Вікторію офіційно коронували «імператрицею Індії».

Негативні конотації «імперії» найсильнішими були у Центральній та Східній Європі, де у XIX столітті піднявся найгрізніший ворог імперій та імперіялізму – етнічний націоналізм. Найгрізнішим він був через те, що проголошував новий принцип легітимності політичної спільноти. Він надав більшої строгості принципу «самовизначення націй», ототожнюючи нації з етнокультурними групами, найважливішою ознакою відмінності яких є мова. З погляду етнічного націоналізму, імперії є незаконними політичними утворами, адже їхні кордони не збігаються з територіальними межами регіонів, заселених націями. Кожна «цивілізована» нація має право жити в своїй окремій державі, а імперії є політичними утворами, які це право зневажають, і тому їх можна вважати «тюрмами народів».

Новою точкою перелому в історії ідеї імперії стали роки Першої світової війни, коли слова «імперія» та «імперіялізм» на певний час втратили будь-які позитивні ціннісні конотації. Після 1917 року «імперія» та «імперіялізм» стали лозунгами лівої, особливо комуністичної, пропагандистської фразеології. Так у той час називали найбільше соціальне зло сучасності: «це імперіялізм викликав Першу світову війну» – такою була популярна відповідь на запитання, яке тоді особливо всіх непокоїло.

Одначе, коли наприкінці епохи імперіялізму, у 1917–1918 роках, у Східній та Центральній Європі розпалися аж три імперії (Російська, Австро-Угорська та Османська), з'ясувалося, що теоретично зрозумілий принцип самовизначення націй на практиці важко втілити в життя через велику кількість етнічно змішаних територій і невідповідностей між «історичними кордонами» та сучасними межами територій, заселених різними етнічними групами. Виявилось, що етнічно однорідні держави можна створити лише методами, які раніше застосовували імперії (та й то не всі) – геноцидом і масовими депортаціями. Парадоксально, але там, де етнічно однорідна держава як ідеал націоналізму нарешті стала реальністю, це змогло відбутися лише завдяки останній імперії Європи – сталінському Советському Союзові. Він не лише сам масовими депортаціями здійснював широкомасштабну етнічну та демографічну інженерію, яку болісно відчув і литовський народ, а й дозволяв і допомагав здійснювати її урядам держав-сателітів у Центральній та Східній Європі. У такий спосіб етнічно однорідною державою стала Польща, із західних та північних територій якої було депортовано німців. На їхнє місце переселили поляків із Західної України, Західної Білорусі та Східної Литви.

Тепер багато істориків і політологів сприймають Габсбурзьку імперію як доволі успішний приклад співжиття багатьох народів в одній державі, на якому варто повчитися сучасним і майбутнім творцям об'єднаної Європи (див.,

наприклад: [Gellner 1998]). В'язниці бувають різними. Як показують приклади Габсбурзької імперії, Югославії чи навіть Советського Союзу, тюрму можуть згадувати навіть із ностальгією – і не лише ті, хто працювали там наглядачами. Вільне та незалежне життя після падіння цих в'язниць може складатися важко, і тоді цю в'язницю згадують як спрожого знищений «рідний дім». Якщо «тюрма» залишається не знищеною, то зі зміною кількох поколінь вона може перетворитися із «в'язниці» на «батьківщину», за яку можна навіть померти.

Без таких «тюрем» не було би багатьох сучасних великих націй. Були часи, коли мешканці Бретані, Гасконі та Провансу ще не вважали себе «французами» і на королівських бюрократів дивилися приблизно так, як каталонці чи баски у ХХ столітті – на мадридських чиновників. Ще у середині ХІХ століття добра четвертина населення Франції – країни, яку вважають особливо успішним випадком «створення нації» – не розмовляла французькою [Weber E. 1997 (1976): 67]. Вже після того, як Отто фон Бісмарк «залізом і кров'ю» об'єднав частину німецькомовних земель в імперію Гогенцолернів, та після обох програних Німеччиною світових воєн гаслом доволі сильних місцевих («сепаратистських») політичних сил було відновлення незалежності Баварії та Райнської області, яке залишилося незреалізованим передусім через те, що так зрештою вирішили великі держави¹⁴. Як «імперії» згадують ті багатонаціональні та етнічно неоднорідні політії, яким завдання «творення нації» (nation building) не вдалося або вдалося лише частково. Натомість історії тих, яким це вдалося, пишуть як історії «подолання феодальної роздробленості» та «творення централізованої держави».

Залишається повторити вже сконстатоване у вступі: слово «імперія» втрачає лайливе значення, а колишній імперський статус більше не є лише причиною соромитися, перепрошувати й боязко очікувати того, що жертви імперіялізму жадають репарацій чи компенсацій. Ця переміна «духу часу» принаймні почасти пояснює, чому в останні роки у литовській історичній літературі та суспільно-політичній публіцистиці постало питання, чи можна вважати Велике князівство Литовське імперією.

¹⁴ Одним із визначних діячів райнського сепаратистського (чи незалежницького?) руху був майбутній перший канцлер Федеративної Республіки Німеччини Конрад Аденауер. Див. [Schlemmer 2007].

1.2. Питання імперської державности ВКЛ в історіографії

«Імперія Вітовта промайнула наче світлий метеор», – писав Зенонас Івінскіс у передмові до незавершеної «Історії Литви» [Ivinskis 1978: 6]. Видана 1981 року книжка еміграційного історика Альгірдаса Будрецькіса про великого князя литовського Ольгерда, що цілком відповідає жанрові наукової монографії, містить розділ «Імперія Ольгерда», в якому доволі вичерпно розглянуто імперські ознаки ВКЛ [Budreckis 1981: 288–297]. Розділ «Імперія Вітовта» має стаття Казиса Пакштаса «Простори та рубезі Литовської держави» у XV томі «Литовської енциклопедії» [Pakštas 1968: 452–454]. У книжці Альгірдаса Юліуса Греймаса «У пошуках національної пам'яті» згадується «експансія Литовської держави – навіть литовський імперіялізм, який у певному сенсі проявився у XIII і XIV століттях» [Greimas 1990: 17].

Сучасним литовським історикам звикнути до цієї думки набагато важче. Лише із застереженнями¹⁵ називає ВКЛ від часів Гедиміна імперією Альфредас Бумблаускас [Bumblauskas 2005: 106]. Розглядаючи зовнішню політику Литви від середини XIV до початку XVI століття, «імперською» її називає Альвідас Нікжентайтис [Nikžentaitis 2005]. У назві статті він бере цей епітет у лапки, однак у самому тексті їх уже немає. Натомість історик права Євгеній Маховенко стверджує, що «в історії середньовічної Європи ВКЛ було унікальним явищем. За величиною території та складністю етнічної і релігійної структури й соціальних відносин його можна порівнювати з Візантією, Росією чи імперіями Карла Великого та Карла V. Усі ці імперії мали метрополію та колонії, які її обслуговували. Економічно та політично сильніша метрополія підкорювала своїй владі, а найчастіше завойовувала слабші державні та суспільні організми, які не були спроможні дати відсіч її експансії. Правове становище метрополії та колоній дуже відрізнялося. Будучи справді велетенською державою, ВКЛ, на відміну від інших середньовічних держав такої величини, не було імперією» [Machovenko 1999: 201]. Пояснюючи причини цього феномену, він указує на добровільність приєднання слов'янських земель до ВКЛ. Через це «у ВКЛ

¹⁵ «Щоправда, зазвичай імперіями вважаємо держави із концентрованою монархічною чи іншою центральною владою, які здатні накинати підвладним землям мову, релігію чи навіть спосіб життя. Ці риси не дуже притаманні Литві Гедиміна й Ольгерда. Навпаки, Гедиміновичі, які посідали престоли приєднаних князівств, здебільшого самі приймали православну віру й навіть мову цих земель» [Bumblauskas 2005: 106]. На ці (та інші) сумніви дамо відповідь у розділі 3.5 книжки.

не було передумов для створення імперії. Литва була не метрополією, а державним ядром ВКЛ, яке об'єднувало окремі землі в єдину державу. Відносини між цим ядром та іншими землями не мали елементів гноблення та визиску» [Machovenko 1999: 201].

Далі у цій книжці ми якраз спробуємо показати, що ВКЛ аж ніяк не було унікальним явищем, а радше дуже типовою імперією. Наразі досить сказати, що навіть тоді, коли населення певної землі не чинить збройного опору завойованню (а у випадку литовської експансії на руські землі так було далеко не завжди), це ще не означає, ніби вона потрапляє до складу іншої держави добровільно. Достатньо пригадати «мирну» окупацію балтійських країн 1940 року. Ще важливішим є те, що призвідцями імперської експансії можуть бути не лише завойовники. Її причини можуть критися у внутрішніх політичних чи соціальних проблемах того краю, до якого вони прийшли, бо угруповання, що їх оті проблеми спонукали до міжособної боротьби, часто шукають підтримки в сусідніх країнах. Буває й «імперіялізм за запрошенням» [Lundestad 1990: 55].

Приєднані до ВКЛ східнослов'янські землі справді не варто називати колоніями (таке окреслення більше пасує заморським володінням), але вони були периферією імперії. Якраз про це свідчить детально та виразно розкрита у Маховенка відмінність у правовому становищі литовського ядра ВКЛ та анексованих володінь. Говорячи про «гноблення» та «визиск», передусім варто заперечити авторове припущення, що імперіялізм можна пояснити лише прагненням економічної вигоди [Fieldhouse 1961: 200–208]. Сучасні дослідники не погоджуються навіть щодо Великої Британії – чи та економічна вигода, яку вона отримувала від колоній, обрахована суто економетричними методами, принаймні покрила витрати на їх завойовання, управління та оборону [Fieldhouse 1961: 207–208; Davis, Huttenback 1986]? Що ж тоді говорити про інші імперії, які не мали таких багатих колоній, як Індія! Поки що ніхто ретельно не підрахував, чи, наприклад, країни Центральної Азії, будучи периферією Советської імперії, більше «дали» російському імперському центрові чи «отримали» від нього? Важливо відзначити лише те, що й збиткові (такі, що економічно «визискують» метрополію) колонії та анексовані землі залишаються периферією імперії.

Коли йдеться про конкретний випадок ВКЛ, можна дискутувати, чи «прости люди Литви» що-небудь «виграли» від експансії на землі Русі¹⁶. Однак стверджуючи відсутність гноблення й визиску у відносинах між литовськими князями та їхніми дружинниками чи боярами (які, звісно, не всі були етнічними литовцями) й рільничим населенням слов'янських земель, ми навряд чи

¹⁶ Автор книжки відповідає на це питання ствердно (див. розділи 2.3 та 3.8).

зуміємо переконливо пояснити, чому ж «литовські володарі були зацікавлені у просуванні своєї влади на слов'янські землі» [Machovenko 1999: 201]. Невже їх на слов'янські землі вело прагнення здійснити якусь високу та благородну місію (наприклад, визволити сусідів від татарської влади)? Навіть якщо ВКЛ і виконало на Русі таку місію (тут автор повністю погоджується з Маховенком), це був радше об'єктивний наслідок експансії ВКЛ, зумовлений становищем держави у тогочасних міжнародних системах, а безпосередньою її причиною були набагато більш земні та (і тому) «низькі» наміри.

Імперський характер ВКЛ також заперечує Гедре Міцкунайте у короткій статті, написаній для тематичного номера журналу «Ab imperio», присвяченого проблематиці державности ВКЛ [Mickūnaitė 2004]. Ось її міркування: «За означенням імперії займають велетенські території, на яких живуть різні народи. Територіальна експансія є характерною рисою середньовічної та певною мірою ранньомодерної Литви. Отже, можна правомірно порушувати питання про литовський імперіялізм. Однак друга частина того самого означення каже, що імперію захищає імперська політика (*imperial policy*), яку вона втілює на всьому земному та морському просторі, в такий спосіб підкорюючи народи та їхні території імператору. Я впевнена, що Литва ніколи не розвинула імперської політики і ніколи не була імперією» [Mickūnaitė 2004: 524]. Така впевненість найвірогідніше ґрунтується на побояванні, що визнання імперського характеру ВКЛ може бути «політичною помилкою». Бо вона ніяк не впливає зі сказаного раніше: ВКЛ було і великою, і багатонаціональною державою, і безперечно здійснювало імперську політику [Nikžentaitis 2005], прагнучи у XIV–XV століттях підкорити своїй владі всю Русь, а пізніше – всіяко намагаючись утримати завойовані землі під своєю владою і ще приєднати до них Лівонію¹⁷.

З Міцкунайте, мабуть, не погодився б Альгімантас Бучис, який писав, що «у литовській історіографії та літуаністиці вже дуже давно залежується феномен литовського імперіялізму, якого, схоже, ще ніхто ніколи уважно не досліджував» [Bučas 2008: 166]. Цей літературознавець у щойно процитованій книжці, сама назва якої («Варвари *vice versa* класики: центр і периферія у стратегіях письменника») промовисто афішує імперіологічні інспірації, намагається проламати кригу у вивченні литовського імперіялізму. У ньому він виявляє «імперський парадокс Литви», «імперський досвід Литви», «імперську еліту Литви», «імперське мислення» [Bučas 2008: 166–171], які залишаються непоміченими (і не можуть бути помічені), доки ми дивитимемося на свою країну, наче вона схожа на Естонію, тобто як на вічну горду жертву сильніших насильників-сусідів.

¹⁷ Хіба що авторка у слова «імперська політика» вкладає якийсь інший, тільки їй відомий, сенс.

В інтелектуальне життя нашої країни тему імперського характеру Литви часів Середньовіччя чи навіть Великого переселення народів увів Гінтарас Береснявічюс, який у своїй публіцистиці не лише вважає імперський статус ВКЛ самозрозумілим, а й стверджує природну схильність литовців до імперіялізму і представляє величне бачення місії сучасної Литви в Європі – міт, який мав би допомогти нинішнім литовцям розв'язати актуальні та болючі проблеми власної ідентичности [Beresnevičius 2003]. Антанас Андріяускас також називає ВКЛ імперією у статті, в якій він обстоює ще проблемнішу тезу: існування язичницької литовської цивілізації [Andrijauskas 2006]¹⁸. Дещо обережніше те саме стверджує Йонас Бальчюс: «Велике князівство Литовське за часів своєї могутности й процвітання, тобто приблизно від другої половини XV століття, ставало дедалі більше схожим на імперію, а його столиця Вільно – на метрополію» [Balčius 2005: 89–90].

Імперськість ВКЛ не викликає жодних сумнівів у Ромуалдаса Озоласа: «язичницька імперія в епоху мілітарного шаленства християнства є нашою великою історичною перемогою, радістю і натхненням навіть сьогодні» [Ozolas 2007: 518]. Шукати натхнення в імперській історії Литви пропонував і Береснявічюс, закликаючи скористатися приєднанням Литви до політичних структур Західного світу для «творення імперії» на колишніх землях ВКЛ, у Грузії чи навіть у Центральній Азії: стати плацдармом та авангардом просування ЕС та НАТО на схід. Озолас розставляє акценти дещо по-іншому: «ВКЛ – уражена постійною деградацією велична язичницька імперія, яка має вказати нам, чого не слід робити, як нам не треба жити, якщо ми не хочемо зазнати ще одного падіння, цього разу – назавжди. ВКЛ та Річ Посполита Обох Народів є прямими прототипами Європейського Союзу. Вже знаємо, чим закінчився той Європейський Союз, тому пізнаваймо те, що було, але не наслідуймо» [Ozolas 2007: 516].

Однаке на підставі чого можна говорити про ВКЛ як імперію, якщо історичні джерела майже не містять (частковим винятком, який складно пояснити, є розглянутий епізод із Ольгердом) відомостей про те, що володарі та політична еліта ВКЛ проголошували свою державу імперією? Тим паче немає відомостей, що такою її визнавали сучасники. З погляду класичної герменевтичної чи ідіографічної методології пізнання історичного минулого¹⁹ цей факт

¹⁸ Дуже схоже міркує й Томас Качераускас [Kačerauskas 2008].

¹⁹ Пишучи про герменевтичну методологію, автор спирається на праці видатного німецького філософа історії Йорна Рюсена, в яких виділяються три ідеально типові методологічні стратегії дослідження історії: герменевтична, аналітична та діалектична (див.: [Rüsen 1986; Norkus

є достатньою підставою, аби відкинути саме питання про ВКЛ як імперію. Не дивно, що німецькі історики ХІХ та першої половини ХХ століття, які найпоширеніше дотримувалися цієї методології, ніколи не називали ВКЛ імперією.

Однак присутність поняття імперії у політичному дискурсі державного утвору не може бути одинокою підставою визначати цей утвір як імперію чи заперечувати таке окреслення. Диктатор Центральноафриканської республіки Жан-Бедель Бокаса, який обожнював Наполеона І, у 1976 році проголосив свою країну імперією, а сам коронувався на імператора, видавши на урочистості суму, яка дорівнювала половині річного бюджету його країни. Кілька років (до 1979 року) на політичній мапі світу існувала Центральноафриканська імперія. Такою її визнавали й інші країни, передусім Франція. В пам'яті автора залишився сюжет телевізійних новин, у якому імператор, прилетівши до Москви, обіймався з одним із вождів тодішнього Советського Союзу. Але чи його країна справді була імперією, а сам він – «справжнім» імператором?

Не довше за Бокасу пробув імператором військовий вождь повсталих чорношкірих рабів Гаїті Жан-Жак Десалін, який у 1804 році за прикладом Наполеона проголосив себе імператором: його було вбито 1806 року. Гаїтянські історики (ясна річ, дуже послідовні історики) його й надалі таким уважають, адже гаїтянцям пам'ять про Десаліна так само дорога, як нам – пам'ять про Тройдену²⁰ чи Вінцаса Кудирку. Але жодна тодішня держава не визнавала не те що Гаїтянську імперію, а навіть незалежність Гаїті. Чи були Центральна Африка та Гаїті імперіями? Якщо потрактуємо ці питання як риторичні, то муситимемо погодитися, що дискурс, яким політичний утвір подає себе як імперію, не дає державі достатніх підстав бути імперією. Імперські претензії слід вимірювати

1996: 216]). Однак, на відміну від Русена, автор не вважає, що діалектична методологія є ще нереалізованою. Історики переважно «стихийно діалектичні», оскільки в їхніх працях можна виявити елементи і герменевтичної, і аналітичної евристики, критики та інтерпретації (лише у різних пропорціях). У цій книжці, можливо свідомо, автор «перегинає» на користь аналітичної методології, аби максимально використати її можливості, а також, щоб ті, хто думають по-іншому (більш герменевтично) мали що критикувати і виправляти (перехилити в інший бік). Таким перегином автор також прагне продемонструвати, що слово «імперія» не є лише ярликом, уживання якого найбільше залежить від політичних поглядів користувача та одноденних політичних прагнень, а є зручним та корисним історично-соціологічним поняттям. Тому всю другу частину книжки присвячено критичному, але водночас і конструктивному, оглядові стратегій соціального та наукового творення поняття імперії та їхніх плодів, на якому ґрунтується означення імперії, що його пропонує сам автор книжки.

²⁰ Гаїтянським Міндовгом був вождь повстанців Франсуа-Домінік Тусен Лювертьюр (1743–1803). Французи його ввіймали, але Лювертьюрів спільник Десалін переможно завершив боротьбу за незалежність Гаїті.

певною об'єктивнішою соціальною дійсністю, яку визначає економічна та політична потуга, устрій держави, її політика та місце, вага і роль у міжнародній системі.

З другого боку, дискурсивну авторепрезентацію імперії не можна вважати її обов'язковою ознакою. Знаємо приклади, коли офіційний дискурс держави не є імперським (ба більше, є антиімперським), але оцінка суті цієї держави як імперської є загальновизнаною. Тут передусім ідеться про Советський Союз, який у сучасній імперіології майже одностайно вважають класичним прикладом імперії, хоча сам ССРСР проголошував себе бастионом «боротьби проти світового імперіалізму» та союзником «національно-визвольних рухів». Якщо ВКЛ не можна називати імперією тільки через те, що його володарі не титулувалися імператорами, то нам не слід би було іназивати імперією й Советський Союз, бо його керівники звалися «генеральними секретарями». Це була імперія, яка себе такою не проголошувала (навіть навпаки, заперечувала, що вона імперія), але такою була визнана.

Якщо можуть бути політичні утвори, які і проголошують себе імперіями, і визнані імперіями, але такими не є (Центральна Африка); політичні утвори, які проголошують себе імперіями, але не визнані такими і насправді ними не є (Гаїті); політичні утвори, які заперечують те, що вони є імперіями, але такими є і такими визнані (Советський Союз), – чому не може бути політичних утворів, які є імперіями, хоча самі не проголошували себе імперіями і не були такими визнані?

Методологічні проблеми, з якими ми тут стикаємося, за своєю суттю схожі на ті, що виникають у набагато ширших дослідженнях виникнення Литовської держави. Послідовно застосовуючи герменевтичну методологію, ми б не мали права говорити про Литву як державу, поки її не починають так називати історичні джерела. Однак такого слова в джерелах XIII–XIV століть немає. Строго дотримуючись герменевтичної методології, ми мали б запитувати не про те, коли виникла Литовська держава, а коли виникло Литовське королівство? І тоді залишилось би тільки сперечатися, чи це справді сталося 6 липня 1253 року, чи на тиждень або два пізніше. Литва після смерти Міндовга перестала бути королівством, бо після нього жодного володаря Литви не було короновано. Але чим тоді правили Тройнат, Войшелк, Шварно і Тройден? Як вони себе титулували, ми не знаємо, тому, будучи послідовними істористами, ми б не мали знати, як назвати те щось, чим вони все ж таки безсумнівно правили. Вигнане у двері (як непотрібне) поняття держави з усіма його проблемами повертається крізь вікно (див. також далі: 2.3, 3.7). Коронація Міндовга означала не виникнення Литовської держави, а лише її визнання у західній християнській міжнародній

спільноті. Для того, щоб держава була визнана, вона вже повинна існувати. Водночас, коли вона таке визнання втрачає, вона не припиняє свого буття як держава (нехай і «незаконна» чи «язичницька»). Але навряд чи Міндовг до коронації будь-коли проголошував створення Литовської держави, і взагалі навряд чи він знав, що це таке. А якщо можуть існувати непроголошені та невизнані держави, чому не може бути непроголошених та невизнаних імперій?

Чи усвідомлюючи це, чи ні, всі згадані і ще не згадані автори, які називають давню литовську політію імперією, на це запитання відповідають ствердно. Хоча володарі ВКЛ (знов-таки за винятком Ольгерда – факт, який складно визнати повністю доведеним) не називали свою країну імперією, це за них зробили литовський географ, литовський релігієзнавець, литовський літературознавець, навіть кілька литовських філософів і (вже не так рішуче) один чи два історики. А як же з ретроспективним (історіографічним) «міжнародним визнанням» Литовської імперії? Чи знайдуться закордонні історики, які вважали б ВКЛ імперією?

На історіографію державності ВКЛ від самого її початку впливала політично-ідеологічна кон'юнктура, пов'язана з «коливаннями курсу» імперії, через які титул імперії приносить його власникам то користь, то збитки. Важливими є й місцеві та культурні особливості: в одних мовах та культурах (наприклад, в англосаксонській) слово «імперія» частіше має позитивні або нейтральні конотації, а в інших (приміром, у багатьох народів Центральної та Східної Європи) – радше негативні. Ці відмінності відображають вже не середньовічні, а ранньомодерні та модерні ремінісценції, пов'язані з імперією, які впливали й на погляди дослідників давньої історії Литви.

Першими ґрунтовно вивчати історію ВКЛ почали польські науковці, до яких зараховуємо й тих, що вважали себе «польськомовними литвинами» (давніми литвинами). В польській історіографії нам вдалося виявити лише двох, зате дуже авторитетних, дослідників ВКЛ, які так чи так застосовують поняття імперії, розглядаючи якісь аспекти його історії. Одним із них був видатний історик та історіософ Фелікс Конечний (1862–1949), який у передвоєнні роки працював в Університеті Стефана Баторія у Вільні. У першому томі виданої у роки Першої світової війни «Історії Росії», розглядаючи період 1380–1408 років, він називає ВКЛ «незреалізованою Віленською імперією» (*niedoszło carstwo wileńskie*).

На думку Конечного, починаючи титулувати себе «царями», московські володарі декларували не тільки чи не стільки прагнення перейняти права константинопольських, а непрямо – й римських володарів, скільки ханів Золотої Орди. Москва – це не так третій Рим, як другий Сарай. Таким другим Сараем

могло стати й Вільно, позаяк і після Ольгердової смерті володарі ВКЛ мали вельми реальні нагоди втілити в життя його політичну програму – підкорити своїй владі всю Русь. У такому разі вони й стали би «віленськими царями», а замість Московської імперії утворилася б імперія Віленська.

Першу із двох таких можливостей мав Ягайло. Підписання Давидишківської угоди 1382 року, якою він записував Тевтонському ордену Жмудь і зобов'язувався більше не підтримувати свого дядька троцького князя Кейстута, Конечний пояснює Ягайловим бажанням мати вільні руки на сході. Скориставшись послабленням Москви після нападу на неї Тохтамиша того-таки 1382 року, Ягайло готувався до православного хрещення, яке зробило б його «першим після самого візантійського імператора володарем у Церкві, наймогутнішим православним князем, справжнім монархом над княжою дрібнотою Рюриковичів» [Konieczny 1917: 407]. Якби Вільно стало православним, Москва перетворилася б на другорядне князівство. Було би створено «могутню східну державу, але не Московську, а Віленську», в якій та «половина Литви», що уникнула тевтонської влади, розчинилася б у руському морі, водночас стаючи «центром Русі та Церкви» [Konieczny 1917: 403].

Виконати цю програму перешкодив переворот Кейстута. Ягайло, повернувши собі владу великого князя, розвернув усю історію Східної Європи в інший бік – уклав Кревську унію з Польщею. Друга можливість для ВКЛ стати «Віленським царством (імперією)» відкрилась уже за правління Вітовта, коли той прихистив розбитого Тамерланом «царя» Золотої Орди Тохтамиша. Вітовт знайшов, як стати царем усієї Русі без навернення у православ'я: «лише Вітовтові спало на думку замість хана Сарая самому стати “царем” і здійснити Ольгердову програму <...> обхідним шляхом» [Konieczny 1917: 426]. Утвердивши на престолі Золотої Орди свого васала або зайнявши місце хана, Вітовт став би й сувереном усієї Русі. Щось схоже Вітовтові вдалося досягти (чи радше тільки здавалося, що вдалося) в останні роки його життя, коли після смерти свого зятя великого князя московського Василія I Дмитрієвича він упродовж чотирьох років (1426–1430) був опікуном власного онука, малолітнього великого князя московського Василія II Темного.

Конечний про ВКЛ як імперію говорить усе-таки радше в умовному способі – як про можливість, яку можна було зреалізувати після успішного виконання програми оволодіння усією Руссю. Окрім цього, він вважає, що в такому разі перервалися б унійні зв'язки з Польщею, а литовці, навіть якби залишилися католиками, розчинилися б у руській масі (хоча центр держави найімовірніше залишився б у Литві). Отже, ставши імперією, ВКЛ було б уже не Литовською, а Руською імперією зі столицею у Вільні. У разі перемоги на Ворсклі «вілен-

ський цар, який панував би над татарами, після цього заволодів би Заліссям²¹ і перестав би бути ленником Польської Корони, адже був би для цього надто могутнім. Зірвалася б унія з Польщею, а через це упало б католицитво у Литві. І чим були б литовці у тому царстві Вітовта (carstwie Witolda)? Такою мізерною крихтою, що Вітовт справді був би не литовським, а руським царем» [Kopieczny 1917: 428].

Набагато однозначніше називає ВКЛ імперією чи не найзаслуженіший для історіографії ВКЛ польський історик Генрик Ловмянський (1898–1984) у виданій лише 1999 року синтезі історії Польщі та Литви «Політика Ягелонів», яка охоплює період від Кревської до Люблінської унії²². На відміну від Конечного, він уживає саме слово *imperium*, а не *carstwo* (переклад якого словом «імперія» можна ставити під сумнів), і не пов'язує придатність цього терміна з остаточним успіхом програми оволодіння всією Руссю Ольгерда (і Вітовта). На думку Ловмянського, після Ольгердової смерті ВКЛ уже було імперією без жодних застережень.

Зображаючи ситуацію в Литві після смерті Ольгерда, Ловмянський пише: «Кожен Гедимінович мав право на удільне князівство (*prawo do zaopatrzenia dzielnicowego*), тому вся Литовська імперія (*imperium litewskie*) складалася з уділів, підвладних членам правлячого роду, між якими не було гармонії» [Łowmiański 2006 (1999): 29]. Деякі із цих уділів (Київська земля) визнавали не лише литовську, а й татарську зверхність, інші (Полоцьк) були схильні виступати разом із Лівонією проти центральної влади, а Брянськ, Чернігів і Смоленськ перебували у сфері впливу Москви. «Сильні відцентрові тенденції у Литовській імперії» діяли тому, що її було створено «шляхом доволі механічного з'єднання руських провінцій із литовським центром» [Łowmiański 2006 (1999): 38].

Однією з причин укладення Кревської угоди дослідник вважає зацікавлення литовського боярства у знайденні зовнішньої опори для подолання цих «відцентрових тенденцій», бо вони загрожували «основам матеріального побуту» бояр, для яких важливим джерелом прибутків усе ще були воєнна здобич і данина з руських провінцій [Łowmiański 2006 (1999): 38]. На думку польського історика, після Кревської унії ВКЛ як держава з правового погляду на кілька років (до Острівської угоди 1392 року) перестало існувати. Коли у

²¹ Північно-Східну Русь називали «Заліссям» через те, що її центри від степів, де кочували татари, відділяла та оберігала смуга лісів.

²² На думку видавця книжки Кшиштофа Петкевіча, її написано у 1942–1948 роках і виправлено в середині наступного десятиліття [Łowmiański 2006 (1999): VIII]. На її основі автор читав лекційні курси в Познанському університеті, однак текст так і не опублікував.

1386–1388 роках коронований на польського короля Ягайло прийняв присягу своїх родичів удільних князів, «велетенську імперію Гедиміновичів було роздроблено на складники, які стали прямими уділами або ленами Польського королівства. Польська держава, майже не виймаючи меча з піхов, розширилася на сході аж до Брянська» [Łowmiański 2006 (1999): 60].

Таке твердження породжує запитання: «Чи литовці для того творили імперію, аби з легким серцем пожертвувати її Польщі?» [Łowmiański 2006 (1999): 60]. Шукаючи на нього відповіді, історик міркує, що «литовці відмовилися від Литовської імперії, зате ввійшли до складу правлячого класу в більшій польсько-литовській державі. Вони дозволили полякам брати участь в експансії на сході, однак з допомогою монарха-литовця здобували для себе нові позиції в Польщі» [Łowmiański 2006 (1999): 61]. Щоправда, той вплив не був таким потужним, як цього сподівалося литовське магнатство. Ловмянський доволі переконливо міркує, що, схвалюючи шлюб Ягайла з Ядвігою, Гедиміновичі та впливові литовські бояри спиралися на досвід, здобутий на руських землях, шлях до заволодіння якими відкривала не лише військова сила, а й успішні династичні шлюби. Вони могли сподіватися, що результати шлюбу Ягайла з Ядвігою будуть не гіршими за наслідки династичних шлюбів його батька (першого шлюбу зі спадкоємицею Вітебського князівства князівною Марією) та багатьох інших литовських князів (наприклад, Любарта). Те, що ці надії не справдилися (або не зовсім справдилися), спонукало бояр підтримати Вітовта, який відродив державність ВКЛ.

Ловмянський не розглядає питання, яке відразу виникає, якщо погодитися з його думкою, що після Кревської унії ВКЛ, нехай на короткий час, перестало існувати: чи після інкорпорації ВКЛ до складу Польського королівства Польща стала імперією? Це питання у польській історіографії розглядається, однак радше коли йдеться про Люблінську унію, яка створила Річ Посполиту Обох Народів. Для польських істориків XIX та початку XX століття кваліфікувати Річ Посполиту як імперію було складно, адже її історію вони писали як історію народу, чю державу поділили сусідні країни, з яких дві (Росія та Австрія), а згодом і всі три (Німеччина після 1871 року) гордо називали себе імперіями. Така характеристика применшила б ту моральну перевагу, яку надає статус жертви імперіалізму сусідів. Тому польські історики традиційно підкреслюють федеративний та демократичний характер устрою Речі Посполитої Обох Народів, який видається особливо виразним порівняно з устроями абсолютистських імперій, що оточували її та врешті-решт поділили.

Визнаючи унію з Литвою найважливішою подією середньовічної історії Польщі, яка відкрила їй геополітичний простір для експансії на схід, польські

історики не вважають її виявом польського імперіялізму. Унію було укладено не задля наступу, а задля оборони, адже ані Польща, ані Литва поодиноці не були достатньо сильні, щоб захиститися від Ордену. Литві унія була потрібніша, ніж Польщі, бо до унії та хрещення ВКЛ перебувало за межами права тогочасного християнського світу. На заході Польща прагнула лише повернути собі відібрані Орденем землі. Після того, як вона цю мету частково досягла завдяки перемозі у Тринадцятилітній війні (1454–1466), жодних завойовницьких воєн Польща більше не вела. Польські історики передусім підкреслювали мирний характер поунійного розширення Польщі на схід і оборонну позицію, яку вони протиставляли агресивній політиці Москви. А що поляки ВКЛ не завойовували, а лише цивілізували та обороняли, то не може бути й мови про їхній імперіялізм.

У класичному вигляді цю концепцію розвинув Оскар Галецький (1891–1973). Він стверджував [Halecki 1919–1920; Halecki 1937; Halecki 1980 (1952); Halecki 1952], що імперіями були Габсбурзька, Османська та Російська монархії, які оточували Литву та Польщу, а об'єднана польсько-литовська держава втілювала протилежну імперській федералістичну політичну ідею. Її основоположником Галецький уважав самого Ягайла, позаяк саме династії, яку він заснував, належала першість в утвердженні нового та прогресивного державного устрою, який, щоправда, дещо випередив свій час. Ані Литва, ані Польща не претендували на лаври імперій саме тому, що Ягелони шукали та намацали нові й прогресивні принципи політичної єдності багатьох народів та великих обширів.

Подібно до інших тогочасних володарів, Ягайло та його нащадки здійснювали династичну політику – дбали про добро свого роду (дітей): намагалися забезпечити своїх синів престолами, а доньок – видати заміж за «перспективних» принців, що мали шанси успадкувати владу. Однак як побічний наслідок такої династичної політики (після того, як у XV – на початку XVI століття Ягелони посіли престоли на лише Литви та Польщі, а й Чехії та Угорщини) утворилася система держав, які, зберігаючи повну самостійність у внутрішніх справах, координували свою зовнішню політику, надавали одна одній військову допомогу й утвердили самостійне політичне, а потенційно – і культурне значення всього регіону в тогочасній міжнародній політиці й у розвитку європейської цивілізації. Ягелонська федеративна система «була чимось набагато більшим, аніж унією Польщі та Литви під владою заснованої Ягайлом династії. <...> Від самого початку вона охопила всі ті руські землі, які тепер називають Білоруссю та Україною. Такий політичний утвір, який простягався від Балтійського до Чорного моря, притягав менші сусідні території завдяки тим можливостям

вільного й автономного розвитку, які гарантувала його структура. На узбережжі Балтійського моря унію було поступово розширено прямим залученням до неї або перетворенням на лени колоніальних німецьких держав Пруссії та Лівонії. В регіоні Чорного моря дунайські князівства, особливо Молдавія, а певний час також і Крим, перебували у сфері впливу унії. А коли могутність Ягелонів досягла вершини, члени династії були королями Чехії та Угорщини. У такий спосіб усю Центрально-Східну Європу, наскільки вона була вільною від німців й Османської та Московської імперій, було об'єднано у політичній системі, що оберігала цю свободу» [Halecki 1980 (1952): 135].

Як стверджує Галецький, Ягелонська федеративна система створила політичні умови для більш гармонійного і творчого поширення західної культури у Центральній та Східній Європі. До утворення Ягелонської політичної системи воно відбувалося як побічний результат німецького *Drang nach Osten*. Тими самими методами його намагалися продовжувати конкуренти Ягелонів Габсбурги, що їх, на відміну від Ягелонів, Галецький називає імперіялістичною династією [Halecki 1980 (1952): 231]. Створюючи у Східній та Центральній Європі свою політичну систему, Ягелони створювали умови для поширення західної культури на сході не шляхом германізації, «а через пряму співпрацю з латинським світом» [Halecki 1980 (1952): 136], а також для формування самобутнього внеску земель, що були об'єднані під їхньою владою, до західної культури.

Втілення у життя «Ягелонської ідеї» в масштабі всього регіону урвала катастрофа під Могачем 1526 року. Після загибелі у битві з турками бездітного короля Чехії та Угорщини Людовіка II Ягелончика на престолах цих центральноевропейських держав утвердилися Габсбурги. Однак реалізація Ягелонської ідеї тривала, тільки у вужчих рамках, що охоплювали тільки Литву та Польщу. Люблінську унію Литви і Польщі 1569 року та пов'язані з нею реформи управління в Польщі й особливо в Литві Галецький вважає лише етапними подіями у довгому процесі визрівання та реалізації федералізму як політичної ідеї Ягелонів, який тривав кілька століть і завершився аж після того, як сама династія Ягелонів вимерла.

Питання про характер устрою Речі Посполитої Обох Народів доволі активно обговорюють у сучасній літературі. Імперією Річ Посполиту називає американський історик Джон Ле Дон у своїй книжці «Велика стратегія Російської імперії, 1650–1813» [Le Donne 2004], яка викликала доволі живе зацікавлення. Ле Дон Річ Посполиту називає «Польською імперією» (*Polish empire*). Він пише: «На жаль, термін “Польська імперія” вживають рідко. Часто припускають, що Польської імперії не було, позаяк Польща була республікою і “співдружністю”

(commonwealth). Республіка є формою внутрішньої політичної організації, а імперія – формою організації “міжнародної”. Між обома термінами немає зв’язку. Росія і Туреччина були автократіями й мали імперії; водночас їх мали Британська конституційна монархія та Французька республіка. Імперія виникає, коли певний етнос накидає свою владу іншим етносам: Польща систематично полонізувала литовців, білорусів та українців. Я не розумію, чому вона в цьому процесі не створила імперії. Її східними периферіями (marches) були Литва, Білорусь і Правобережна Україна» [Le Donne 2004: 237]. Розглядати питання імперської державности Речі Посполитої закликають і Ганс Юрген Бемельбург та Роберт Еванс, які помічають схожість устроїв Речі Посполитої та Священної Римської імперії [Bömelburg 2007; Evans 2001: 28–29, 34]. Погляд Ле Дона критикує сучасний польський історик Анджей Новак, який не виявляє в історії Речі Посполитої певних притаманних імперіям рис [Nowak 2004: 256; Новак 2007: 67; Новак, Шпорлюк 2007].

Однак сучасні дискусії про імперський характер Речі Посполитої, які так чи так розвиваються навколо проблематики польсько-українських відносин, не є безпосередньо релевантними питанню імперського характеру державности ВКЛ до Люблінської унії. Військо ВКЛ на чолі з Янушем Радзивілом брало участь у придушенні повстання українських козаків Богдана Хмельницького. Однак від часів Люблінської унії (1569) жодна із земель сучасної України більше не належала ВКЛ, бо всіх їх було інкорпоровано до «Корони», тобто включено до складу Польського королівства. Торкнутися цих дискусій у книжці, присвяченій державності ВКЛ до 1569 року, потрібно лише тому, що заперечення імперських рис устрою Речі Посполитої в польській історіографії впливає й на розуміння історії ВКЛ.

Концепція Галецького є надалі впливовою в польській історіографії. Якщо виводити Річ Посполиту Обох Народів із федералістичної «Ягелонської ідеї», в Литовській державі до Кревської унії також логічно шукати рис саме федерації, а не імперії. Якщо ВКЛ було імперією, то концепція Галецького наражається на складне запитання: а що сталося з тією імперією в поунійний період? Може, після Люблінської унії, тобто після приєднання України, Польща від Литви перейняла чи успадкувала імперію? Ті самі труднощі постають і перед польськими істориками, які відносини Польщі та Литви після 1385 року сприймають як інкорпорацію ВКЛ до складу Польського королівства. Якщо вважатимемо, що ВКЛ було імперією, то знову ж потрібно з’ясувати, куди вона зникла після «інкорпорації» ВКЛ, що відбулася внаслідок Люблінської чи навіть Кревської унії? Як могла Польща «інкорпорувати» імперію, не ставши такою сама? Очевидно, ці непрості, можливо, навіть «небезпечні» для вель-

ми відмінних концепцій унії Польщі та Литви питання зумовили те, що дуже сильна польська історіографія ВКЛ самого устрою ВКЛ як держави глибоко не розглядала, зосереджуючись на проблематиці литовсько-польських уній.

У російській історіографії устрій ВКЛ досліджено ґрунтовно (див. передусім [Любавский 1892]), проте імперських рис ВКЛ вона також не помічала, хоча вже через зовсім інші причини. Частина з них ми згадаємо вже тут, а на інші вкажемо далі, розглядаючи територіально-політичний устрій ВКЛ (див. 3.4 – 3.5). Російські дослідники заходилися ґрунтовно вивчати історію ВКЛ лише після придушення повстання 1863–1864 років у Польщі та Литві. Перші праці, присвячені ВКЛ, можна трактувати як «державне замовлення». Потрібно було довести, що Російська імперія має більше прав на землі Литви, аніж Польща. Це «замовлення» виконували праці Міхаїла Кояловича [Коялович 2006 (1864)], Івана Беляєва [Беляев 1867; Беляев 1872], Павла Брянцева [Брянцев 1889] та інших російських істориків²³.

За обґрунтування прав Росії на землі колишнього ВКЛ правила теза, що ВКЛ було західноруською державою. В рамках цієї тези експансія ВКЛ на схід і південь була частиною процесу об'єднання руських земель, у якому за пріоритет – хто їх згуртує – суперничали Західна Русь та Східна Русь, схоже як у ХІХ столітті за першість у єднанні німців зчепилися Австрія та Прусія. Позаяк Русь не може бути імперіялістом щодо Русі, до кінця ХІV століття не могло бути й жодного імперіялізму ВКЛ. Із цього погляду говорити про ВКЛ як імперію має не більше сенсу, ніж називати політику підкорення Бретані, Провансу чи Бургундії, що її провадили династії Капетингів і Валуа, імперіялізмом Іль-де-Франс, де було зосереджено доменні володіння французьких королів. Це не був імперіялізм Іль-де-Франс, а об'єднання Франції, хоч би якими великими були на той час етнокультурні відмінності між різними регіонами тієї країни, яку ми сьогодні називаємо Францією.

Тому російська історіографія всіляко підкреслювала мирний характер просування ВКЛ на східнослов'янські землі, висловлюючи «погляд, що литовська експансія відбувалася мало не в умовах тиску на великого князя з боку руських міст, які більше прагнули приєднатися до Великого князівства, аніж бути незалежними» [Rowell 2001 (1994): 101]. Якщо в часи ВКЛ і був імперіялізм, то це був імперіялізм не литовців, а поляків, які через унію та хрещення язичницької частини держави підкорили собі ВКЛ і принесли релігійний та національний гніт православному населенню. Кульмінація цього процесу настала на початку ХVІІ століття, коли, скориставшись розрухою в Росії, Польща спробувала

²³ Огляд російської історіографії ВКЛ див. [Филлюшкин 2004; Филлюшкин 2008].

остаточно підкорити її своїй владі. Опера Міхаїла Глінки «Іван Сусанін», що зображає один епізод із тих часів, і сьогодні є твором, чи не найчастіше виконуваним під час російських державних свят, а день «Жовтневої революції» у календарі державних свят сучасної Росії замінено святом «звільнення» Москви від польських та литовських «інтервентів» у листопаді 1612 року. Концепція ВКЛ як Західної Русі не достатньо сильна, аби переконливо пояснити, як ВКЛ, яке було «руською» державою, могла мирним шляхом оволодіти Польща.

Пізніше, наприкінці XIX – на початку XX століття, увагу російських істориків особливо привертала відмінності у державному устрої «західної» (ВКЛ) та «східної» (Москви) руських держав. Московська держава формувалася як централізована абсолютистська монархія. Порівнюючи її з ВКЛ, російські історики характеризували давню Литовську державу як федерацію та станову парламентську монархію (див. також далі, 3.4). Погляд російських дослідників на ці особливості ВКЛ був неоднозначний. З одного боку, брак державної цілісності та залежність володарів від станових представницьких органів видавалися їм згубними вадами устрою ВКЛ, через які Литовська держава була нежиттєздатною та «історично приреченою», на відміну від сильної та живучої держави Московської. З другого боку, багато російських істориків кінця XIX – початку XX століття за своїми політичними поглядами були не лише великодержавниками, а й лібералами, які представляли той ідейний напрямок, політичним виразником якого була партія «конституційних демократів» (кадетів). Вони виступали за трансформацію абсолютистської монархії у монархію конституційну та за розширення місцевого самоврядування. В ідейній боротьбі з консерваторами-монархістами, що захищали «традиційну» абсолютистську монархію, яку вважали єдиною придатною для Росії формою правління, історики-кадети шукали в минулому Русі знищені або лише придушені тріумфом Москви альтернативні традиції політичної культури. Трактуючи ВКЛ як західноруську державу, не тільки давній Новгород і Псков, а й ВКЛ можна було вважати прикладами, які показують, що для російської політичної культури не є чужими ані парламентаризм, ані конституційна монархія, ані федералізм. Цей погляд на історію ВКЛ яскраво представляють праці Матвея Константіновича Любавського, присвячені дослідженням сейму й територіального устрою ВКЛ. У них автор підкреслює руський характер ВКЛ, наголошує на значенні спадщини Київської Русі, але все-таки врешті-решт стверджує нежиттєздатність ВКЛ як держави.

Схожими були й мотиви, які стимулювали нетривале зацікавлення російських науковців історією ВКЛ під час десятиліття президентства Бориса Ель-

щина [Бычкова 1996; Дворниченко 1993; Думин 1991; Кром 1995]. Тільки якщо «царським» історикам більше залежало на тому, щоб підкреслити нежиттєздатність ВКЛ порівняно зі «здоровою та сильною» Московською державою, то в працях деяких сучасних російських дослідників можна вбачати певний жаль за втраченою можливістю альтернативного історичного розвитку російської державности, яка завадила б Росії настільки віддалитися від європейської цивілізації, як це сталося після перемоги Москви в суперництві за роль збирача руських земель. «Ось тоді, на початку 80-х років XIV століття, і постала можливість об'єднання двох частин колись єдиної Русі – Північно-Східної “Московської” та Південно-Західної, що перебувала у складі Великого князівства Литовського. Чим закінчився б такий варіант об'єднання? Найімовірніше він підштовхнув би консолідацію Русі і на пів століття прискорив би процес її звільнення від ординської залежності. Але, можливо, він також зміцнив би станове представництво, зберіг регіональні особливості, забезпечив би вихід до Балтики задовго до Петра I, зумовив би активніше залучення західноєвропейських елементів до повсякденного обігу та культури» [Карацуба, Курукин, Соколов 2005: 68]. Однак думка про руський характер ВКЛ залишається, а водночас – поза горизонтом тих аспектів історії ВКЛ, які, з російського погляду, варто розглядати, залишається й тема ВКЛ як імперії.

Виятком є найновіша історична лектура, призначена не для аудиторії професійних істориків, а широким читацьким масам. До списку «великих імперій світу» включає ВКЛ Віктор Потапов [Потапов 2008]. У виданій литовською мовою «документальній розповіді про епоху Вітовта Великого», яка дихає великоруським шовінізмом, Грігорій Озеров бідкається, що наприкінці XIV століття Литві «до Москви, що тоді займала всього малесенький шматочок землі, залишилося зовсім небагато, якихось сім десятків верст. Литва нагадувала мишу, яка проковтнула велетенського слона» [Ozerovas 2004: 34]. Ця «миша» була «безпідставно роздутим державним організмом, який без перебільшень можна назвати середньовічною імперією» [Ozerovas 2004: 35]. Пояснюючи, чому Литва не прийняла православ'я, Озеров шукає таємних інтриг Римської курії: «Велетенська Литовська імперія, створена шляхом приєднання силою руських земель, фактично залишилася одинокою язичницькою державою в Європі. І водночас чудовим плацдармом для загарбання всієї Русі. Папам, які дивилися на мапу середньовічної Європи, мала текти слина: Литва була велетенською – від Балтійського до Чорного моря» [Ozerovas 2004: 76].

Імперією давню Литовську державу називає Стивен Ровел у назві своєї книжки [Rowell 1994], у литовському виданні перекладеній так: «Iš viduramžių

ūkų kylanti Lietuva: pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345» [«Литва піднімається з туману середньовіччя: язичницька імперія у Східній та Центральній Європі, 1295–1345»; Rowell 2001 (1994)]. Те, що вже за часів Гедиміна ВКЛ було імперією, є samozрозумілим і для Вільяма Урбана [Urban 2005 (1989): 91, 197, 200]. Можна стверджувати, що для істориків, які належать до культури англomовного світу, теза про імперський характер ВКЛ породжує найменше труднощів і є мало не очевидною й такою, що не потребує доказів. Так є тому, що слово «імперія» в англійській мові має найменше негативних конотацій, а також через те, що історія їхніх країн найменше переплетена з давньою історією Литви. Завдяки цьому такі історики як найбезсторонніші спостерігачі найкраще годяться на роль арбітрів у справі ВКЛ як імперії.

Що ж заважає самим литовцям бачити те, що є доволі очевидним для носіїв культур, які не мають «екзистенційного контакту» з історією Литви?²⁴

Ось як на це запитання відповідає Бучис: «Упродовж століть, коли литовські поети зворушували нас жорстокістю й несправедливістю чужоземних гнобителів (бородатих вікінгів, німецьких хрестоносців, польських шляхтичів, російських чиновників тощо), ми собі створили й далі розвиваємо комплекс національних мучеників. Хоча, з другого боку, можливо, іноді й корисно з'являтися на міжнародній (і політичній, і культурній) арені з німбом святого ангела над головою, але перед ким ми граємо у своєму власному дворі?» [Вишус 2008: 166]. Такий погляд усе-таки не є повною правдою. Пам'ять про «Литву від Балтійського до Чорного моря» й фантазії про Вітовта, який, ідучи верхи, поглядає на широчінь Чорного моря (історичний Вітовт, найімовірніше, ніколи його не бачив), були вельми популярними в історичній свідомості передвоєнної Литви та післявоєнної еміграції. Достатньо згадати встановлену 1932 року в каунаському парку Панямуне скульптуру Вітовта Великого роботи Вінцаца Грїбаса, копія якої тепер у Каунасі прикрашає алею Свободи (див. іл. 2; [Mickūnaitė 2008: 11–17]). «Імперія Вітовта Великого» – так підписано мапу, яка зображає рубежі Литви наприкінці правління Вітовта, у книжці історика Симаса Сужеделіса, призначеній для старших учнів початкових та середніх литовських шкіл за президентства Антанаса Сметони [Sužiedėlis 1935: 147].

Проте в академічній, «серйозній» литовській історіографії передвоєнних часів питання імперського характеру ВКЛ не розглядалося. Статус малої держави, оточеної могутніми та хижими сусідами, не заохочував дивитися на Лит-

²⁴ Тут говоритимемо більше про широку або масову литовську історичну культуру. Перешкоди ретроспективному проголошенню ВКЛ імперією в академічній історіографії детальніше розглянемо у розділі 3.5.

ву як на країну, яка колись своїм сусідам робила те саме, чого тепер намагалася уникнути – окупувала та анексувала їх (у багатьох випадках – проганяючи попередніх завойовників, татар). В тогочасній Литві імперіялістичні прагнення вбачали передусім у політиці Польщі (пор. [Krikštopaitis, Rimaitė 2004: 43]). Політики, дипломати та правники передвоєнної Литовської Республіки, звісно, завжди згадували традицію ВКЛ. Антанас Сметона у промовах, виголошуваних у рік 500-х роковин від смерти Вітовта (1930), не забував згадувати «Литовську імперію від Балтійського до Чорного моря», якою Вітовт правив [Smetona 1935: 158, 159, 161, 163, 167, 297, 329]. Однак такі ремінісценції мали прислужитися радше педагогічній меті «національного виховання» молоді, а не обґрунтуванню якоїсь зовнішньополітичної програми (як у сучасній Литві). Самий акт про незалежність 16 лютого 1918 року наголошує не стільки відновлення Литовської держави як таке, скільки розрив тих політичних зв'язків, що єднали її з іншими націями (на час свого падіння ВКЛ вже більше не було незалежною державою). Для переконливого (в очах міжнародної спільноти) обґрунтування права нової держави на незалежне буття факт існування ВКЛ, який у своїх інтересах використовували й творці «Серединної Литви», не був важливим такою мірою, як утверджений 1918 року в міжнародному праві завдяки Вудро Вілсону принцип самовизначення нації, що є несумісний з імперіялізмом та імперською ідеологією. Тому історики в довоєнній Литві були особливо схильні зображати свою країну як жертву історії, змушену вічно захищатися від агресії войовничих сусідів.

У советський період – і для російської, і для української, і для білоруської, і для советської литовської історіографії – обов'язковим було марксистсько-ленінське розуміння імперіялізму, для якого характерною є соціально-економічна редукція до явища, притаманного капіталістичній формації. Цю концепцію імперіялізму викладено у праці Владіміра Леніна «Імперіялізм як найвища стадія капіталізму». Назва висловлює основну ідею марксистсько-ленінського розуміння імперіялізму і водночас встановлює межі марксистського погляду. Імперіялізм – це неминучий наслідок розвитку капіталізму, який починає проявлятися, коли (1) через концентрацію капіталу національними ринками оволодівають монополії; (2) банківський капітал зливається з промисловим капіталом, а провідною групою класу капіталістів стає фінансова олігархія – «фінансовий капітал»; (3) особливе значення (порівняно з експортом товарів) здобуває експорт капіталу; (4) виникають міжнародні капіталістичні монополії, які економічно розділяють світ між собою; (5) завершується територіальний поділ світу між наймогутнішими державами. Для Леніна імперії були велики-

2. Пам'ятник
Вітовту
Великому
в Каунасі

ми капіталістичними державами, які мають колонії та «сфери впливу» – як-от Велика Британія та Франція початку ХХ століття.

На його погляд, імперіялізм – це така сутність держави, яка постає з характеру її соціально-економічного устрою та місця у світовій системі міжнародних відносин і не залежить від того, як розуміють цілі зовнішньої політики її правителі чи зображає її ідеологічний дискурс. Із цього погляду марксистсько-ленінський підхід є протилежним до герменевтичного, він звинувачує традиційну історіографію в обмеженні себе тими ідеологічними уявленнями та ілюзіями, які плакають щодо себе історичні діячі. Велика та могутня капіталістична країна, в економіці якої домінують монополії та фінансовий капітал і яка експортує капітал до інших країн і змагається з іншими великими державами, не може бути неімперіялістичною й не провадити імперіялістичної політики. Це означає, що імперією можна вважати й ту країну, чиї володарі та ідеологи (або частина їх) палко і, можливо, щиро заперечують її імперський характер, представляючи цю політику як «допомогу в розвитку», «боротьбу з тероризмом», «поширення цивілізації» чи «боротьбу з бідністю».

У світлі цього дослідження імперіялізму античних чи середньовічних імперій мали би виглядати анахронічними та методологічно шкідливими, адже, з погляду марксизму-ленінізму, імперіялізм – це певна епоха чи сходинка світової історії, тлумаченої як послідовність формацій. Тому говорити про імперіялізм до капіталізму для марксиста-ленінця є таким самим сумнівним заходом, як і досліджувати капіталізм у стародавньому Римі чи стародавній Греції.

Марксист-ленінець, звісно, не заперечуватиме, що Римська імперія була імперією, а її політика – імперіялістичною. Однак для нього набагато важливіше те, що дослідник, який розглядає імперії та імперіялізм за межами капіталістичної формації, ризикує «не помітити» відмінної соціально-економічної «класової суті» зовнішньо схожих явищ політики як «надбудови», а тим самим – і «не історично» проектувати придатні лише для капіталістичної формації поняття на феодальне чи рабовласницьке минуле. Для марксиста-ленінця імперіялізм – це явище, пов'язане зі світовою експансією капіталізму, засобами якої найрозвинутіші капіталістичні країни розв'язують свої внутрішні проблеми, підкорюючи собі соціально й економічно відсталу периферію. Завершивши територіальний розподіл світу, вони через нерівномірність власного розвитку змушені іноді влаштовувати війни за перерозподіл впливу, аби узгодити правління світом зі зміненим співвідношенням економічної та військової сили. Для послідовного марксиста-ленінця «імперіялістичною» державою могла бути не ВКЛ, а «буржуазна» Литва 1918–1940 років! Тож не дивуйте поважність, із якою

обговорювали імперіялізм тогочасної Литви учасники конференції, проведеної 1–3 квітня 1952 року у Вільнюсі і присвяченої питанням періодизації литовської історії, що їх треба було розв'язати в роботі над офіційною «Історією Литовської ССР» [Švedas 2006: 128].

Парадоксально, але висновки і послідовного герменевтичного історизму, і марксистсько-ленінського футуризму в питанні державности ВКЛ збігаються: називати ВКЛ імперією алогічно та анахронічно. Об'єднаний вплив обох цих концепцій і пояснює, чому імперського характеру державности ВКЛ не торкалися ані історіографія передвоєнної Литви, ані советська історіографія післявоєнного часу. Одним історикам порушувати це питання не давала вірність класичній парадигмі історичної науки – історизмові, який вимагає не віддалятися від тих понять, які виявляємо у самих джерелах. Іншим – страх провинитися перед офіційними канонами марксизму-ленінізму. Третім – і одне, і друге.

В советські часи до цього додалася ще й політична обережність. Якби у советських підручниках з історії було написано, що Гедимін, Ольгерд та Вітовт були імперіялістами, то це б ще більше звузило й так дуже обмежені можливості тішитися спадщиною ВКЛ [Putinaité 2007]. Тоді поведінка партійного литовця, якому закортіло би назвати свого нащадка Вітаутасом, була б так само політично дивною, як і намір котрогось сучасного литовця назвати свого сина Снечкусом. Важко не дійти висновку, що визнати ВКЛ імперією литовцям найбільше заважає советська мерзлота, яка й досі ще паралізує голови страхом навіть подумати про таке.

Усе ще присутнє в литовських головах марксистсько-ленінське розуміння імперіялізму є лише однією із багатьох соціологічних концепцій імперій та імперіялізму. Серед них є такі, з погляду яких імперський характер ВКЛ доволі очевидний. Сучасні історики, антропологи, історичні соціологи без притаманних істористській історіографії вагань називають імперіями політичні системи, які не мають ані прямих, ані непрямих зв'язків із Римською імперією та її спадщиною [Sinopoli 1994; Larsen 1966; Alcock et al. 2001; Garnsey, Whittaker 1978; Cox, Dunne, Booth 2001]. Імперіями називають давні держави: Акад [Liverani 1993], Асирію [Postgate 1974; Oded 1979], Персію, імперії Маур'їв та Гуптів, держави інків та ацтеків у доколумбовій Америці [Conrad, Demarest 1984; Demarest, Conrad 1992; Patterson 1991], державу Великих Моголів [Blake 1979; Richards 1993] та Віджаянагарську імперію в Індії, держави Чингісхана та Чингізидів [Allsen 1987] і створену у Центральній Азії державу Тимура, що й казати про Китай від часів династії Цинь, а також Османську, Габсбурзьку та

Російську імперії. Так долається євроцентризм, який латентно присутній у герменевтичній методології традиційної історіографії.

Дати адекватну відповідь на запитання, чи ВКЛ було імперією (і коли так – то якою?), що відповідала б сучасному рівневі науки, неможливо без достатньо вичерпного аналітичного огляду сучасної порівняльної імперіології, якому присвячено другу частину книжки.

2

Імперія та імперіялізм: методологічні стратегії

2.1. Про суперечки навколо понять і способи їх розв'язання

Огляд поширення ідеї імперії у культурі Заходу показав, що «імперіями» себе проголошували або отримували таку назву від дослідників найрізноманітніші політичні утвори – починаючи від англосаксонської держави короля Весексу Етельстана, яка разом із васальними країнами охопила у X столітті майже весь острів Великої Британії, й закінчуючи конгломератом територій, об'єднаних у середині XVI століття під владою Карла V, вкупі зі щойно завойованими імперіями ацтеків та інків в Америці. «Імперіями» політти ацтеків та інків називали вже сучасники, їх завойовники європейці, хоча володарі цих країн нічого не знали про Римську імперію і з нею не рівнялися [Pagden 1995].

Відтоді, як імперіями почали називати політичні утвори за межами західної цивілізації (або «культурної сфери» – нім. Kulturkreis), кількість і розмаїття імперій зросли ще більше. Встановивши контакти із західною цивілізацією, володарі деяких таких політичних утворів словом «імператор» переклали власні «національні» титули. Так стали імператорами етіопський негус та японський мікадо. У книжці одного із найвизначніших політологів XX століття Мориса Дюверже «Поняття імперії» [Duverger 1980], до роботи над якою долучилися експерти з історії відповідних країн, більш чи менш детально розглянуто такі імперії: Акад за Саргона (правив близько 2330–2280 років до Р. Х.), Асирію, імперії Ахеменідів, Александра Македонського, Селевкідів, Птолемеїв, Рим, Каролінгську та Священну Римську імперію, «імперію арабів-мусульман VII–XIII століть», Османську імперію, імперії Карла V та Наполеона I, Бразильську, Австро-Угорську, Британську імперію, Російську імперію (із продовженням у вигляді Советського Союзу), імперії у давній Індії, Китаї, монгольські імперії, імперії у Південно-Східній Азії та Чорній Африці (окремо виділено та розгля-

нуто Етіопську імперію). Семюел Файнер у монументальній «Історії правління від найдавніших часів» [Finer 1997] відлік імперій починає від Новоасирійської держави (745–612 роки до Р. Х.), яку він вважає «винахідницею» особливих імперських технік управління, як-от масові депортації населення [Finer 1997, т. 1: 210–237] (див. далі 2.5, а також [Oded 1979]).

А ось список імперій, стисло розглянутих в окремих нарисах книжки «Великі імперії світу», яку для широкої читацької аудиторії написав сучасний російський історик Віктор Потапов: Акад (за часів Саргона), Асирія, Вавилон, Єгипет, Китай за династій Цинь і Хань, імперії Маур'їв і Гуптів (в Індії) й Ахеменідів, Атенський морський союз, імперії Александра Македонського, Селевкідів, Птолемеїв, Рим, Картагенська, Парфянська, Візантійська імперії, імперії Меровінгів, Карла Великого, Вільгельма Завойовника, Плантагенетів, Київська Русь Рюриковичів, імперії ацтеків, інків та мая, Священна Римська імперія, імперія династії Тан у Китаї, імперія Сасанідів, халіфати Омеядів й Абасидів, Кхмерська імперія часів Ангкора (в Камбоджі), імперії Саладина, Газневідів і Капетингів, Монгольська імперія, імперія Тимура, Московія Рюриковичів, Османська імперія, ВКЛ, імперія Бурбонів (у Франції), імперія Великих Моголів, Іспанська, Японська, Австро-Угорська імперії, Російська імперія Романових, імперія Наполеона I, Велика Британія, США [Потапов 2008].

Автор звертає увагу на труднощі підрахунку імперій, пов'язані зі зміною династій і політичних режимів. «Якщо Русь Володимира Мономаха вважати-мемо першою імперією, період панування Рюриковичів – другою, триста років династії Романових – третьою, то ССРСР можна назвати четвертою. А нам залишається чекати, коли Росія пробудиться зі сну і розпочнуться часи п'ятої імперії» [Потапов 2008: 637]. Тут важливо не так побажати, щоби сподівання Потапова та схожих на нього ніколи не справдилися, як відзначити, що він навіть не намагається експліцитно сформулювати означення імперії. Справді, що спільного між сучасними США і тим політичним утвором, який Саргон, володар Акаду, створив у Месопотамії? Навіть якби ми обмежилися питанням про спільні риси чотирьох згаданих у Потапова східнослов'янських імперій, відповісти було б нелегко.

Однаке відповісти на таке запитання, розглядаючи заторкнуті у цій праці проблеми, є життєво важливим. Не треба довго пояснювати, що відповідь на запитання, чи ВКЛ було імперією, найбільше залежить від того, як буде визначено поняття імперії. Лише після того, як матимемо таке означення, зможемо з'ясувати, чи ми були праві, відкидаючи імператорські претензії і визнаного міжнародною спільнотою Жана-Беделя Бокаси, і не визнаного нею Жана-Жака Десаліна. Через особливу вагу цього кроку, перш ніж ми розпочнемо класифі-

кувати, аналізувати та систематизувати означення імперії, які трапляються у літературі, варто вникнути у логічні основи творення понять соціальних наук. Саме в них криється не лише найглибше коріння розбіжностей навколо означень поняття імперії, а й сподіваний ключ до їх розв'язання.

Ситуація, в якій опиняється дослідник імперій, не є унікальною. Що таке мистецтво? Що таке релігія? Що таке наука? Що таке г'юїзм? Що таке демократія? Що таке позитивізм? Що таке держава? Що таке феодалізм? Що таке капіталізм? Це питання, в які неодмінно мусить наново вникати дослідник, який зважився своїм особистим внеском збагатити філософію, політологію, історію або іншу галузь соціальних наук чи гуманістики. Цю трудність, яку кожен гуманітарник чи представник соціальних наук знає з особистого досвіду, Волтер Брюс Галлі діагностично охарактеризував твердженням [Gallie 1956], що, на відміну від природознавства, основні поняття соціальних та гуманітарних наук є «сутнісно спірні» (essentially contested). «Термін сутнісно спірного поняття окреслює знайомі багатьом людям проблемні ситуації: у певних контекстах уживання мови основні терміни, які використовуються в аргументації, мають багато значень, і ми відчуваємо, що ані догматизм (“моя відповідь правильна, а всі решта помиляються”), ані скептицизм (“усі відповіді однаково правильні (або хибні); кожен має право на свою власну правду”), ані еkleктизм (“кожне значення дає тільки частковий образ, тому чим більше значень, тим краще”) не є відповідними поглядами на розмаїття значень» [Garver 1978: 168]. Поняття імперії та імперіялізму є тільки ще двома прикладами з довгого списку спірних зі своєї природи понять.

Із цього погляду ситуація дослідника соціальних та гуманітарних наук дуже відрізняється від становища природознавця (що вже казати про вічно щасливих математиків). Хімікові не треба вникати, хто як окреслює поняття «кисню», «сульфатної кислоти» чи «диетиламиду лізергінової кислоти», і починати свою дисертацію з роз'яснень, як і чому буде визначено поняття, які він використовує. Суперечки навколо понять у природничих науках виникають хіба що в часи наукових революцій, коли змінюється сам природознавчий світогляд.

Оскільки ця книжка не є філософським трактатом, нам вистачить вказати лише кілька фактів принципового значення про природу соціальної та культурної дійсності, які розкривають найглибше коріння суперечок навколо понять. По-перше, поняття є частиною самої соціальної та культурної дійсності, адже її створюють люди, які діють практично й теоретично мислячи, тобто спираючись на певний підручний запас знань, що його складають певні поняття і твердження. Цього немає у випадку природних явищ – сенси та значення не є частиною їхнього «матеріалу». Те, що ми називаємо «культурою», можна

визначити як спільний для певної групи людей підручний запас чи то багаж знань – арсенал понять, тверджень і теорій¹ [Norkus 2008с: 46–47]. Поняття, яке виникло у контексті однієї культури й добре до нього пасує, може бути неадекватним, коли його застосовують для концептуалізації реалій іншої культури [Sartori 1970]. Ця трудність добре znana історикам, які описування давнього соціального життя сучасним словником називають «анахронізмом».

З другого боку, лише небагато практиків соціальних наук та гуманістики вважають, що явища, які належать до контексту певної культури чи суспільства, слід описувати поняттями лише цієї культури. Як би виглядали дослідження, наприклад, середньовічної історії Європи без поняття феодалізму? Але ж цього поняття ми не знаходимо у самих джерелах середньовічної історії. Такі поняття, як феодалізм, у методології культурної антропології називають «етичними» (англ. *etic*) і відрізняють їх від «емічних» (*emic*). «Емічними» поняттями оперують представники культури чи суспільства, що його вивчає дослідник («інсайдери»), натомість «етичними» вважають поняття, що їх створює дослідник, який вивчає певну культуру чи суспільство іззовні. Вони не належать до культурного словника самих людських гравців, соціальну дійсність яких вони описують [Goodenough 1970: 104–119; Harris 1980: 29–45]. Ті самі емічні факти соціальної дійсності можна концептуалізувати різними етичними поняттями, а одне й те саме етичне поняття різні дослідники визначають по-різному. Минають десятиліття, а суперечки про те, чим насправді є феодалізм, капіталізм, демократія тощо, тривають.

У такій самій ситуації опиняємося у випадку імперії та імперіялізму. Як ми вже показали у першому розділі першої частини, ідея імперії – одне з наріжних понять політичного мислення західної та близької до неї візантійської православної цивілізації. У контексті цих цивілізацій воно було емічним. Коли європейські автори почали використовувати його для визначення політичних систем країн, що належать до інших цивілізацій, воно стало етичним. Якщо правда, що володарі ВКЛ ніколи не називали себе імператорами (стосовно часів Ольгерда можемо сумніватися), то поняття імперії є етичним і тоді, коли ми його застосовуємо до ВКЛ. Однак «гріх», якого ми допускаємося такою поведінкою, не є більшим за той, що його допускаються історики, дискутуючи

¹ Це не означає, що до нього належать лише ті поняття та їхні похідні, які є в індивідуальних підручних запасах знань усіх членів відповідної групи. Навряд чи багато, скажімо, польських селян XIV століття бодай якось уявляли, що таке імперія і чим вона відрізняється від королівства, хоча польський король та його оточення знали це чудово. Кожному хоч трохи складнішому суспільству притаманний поділ не лише праці, а й знання.

про феодалізм у часи ВКЛ: литовські володарі, магнати та бояри не знали, що вони феодали.

Так чи так визначене поняття феодалізму історики вживають, аби виявити певні схожості соціально-економічного або політичного устрою різних країн (приміром, Франції та Англії XI–XV століть та Японії XII–XVI століть), про які навіть не могли здогадуватися мешканці цих країн, що не знали про існування один одного. Приблизно так само можемо застосовувати поняття «імперії» та «імперіялізму» до країн, які не називали себе імперіями, або здійснювали імперіялістичну політику, не знаючи, що вона імперіялістична, або ж навіть стверджуючи, що вона антиімперіялістична (випадок Советського Союзу). Однак, якими ж є ті схожості, що їх мало би виявити адекватне етичне поняття «імперії» та «імперіялізму»? Тут знов-таки дуже повчальною є добре відома історикам суперечка навколо адекватного визначення феодалізму. Одні історики визначають феодалізм як певну політико-правову систему, застосовуючи терміни «сеньйор», «васал», «лен». Інші (марксистичні) окреслюють його як тип виробничих відносин, закликаючи собі на поміч соціально-економічні терміни («надлишковий продукт», «рента», «неекономічне насильство» тощо) [Norkus 1997].

Обидві сторони суперечки звинувачують одна одну у поверховості. Означенню поняття переважно закидають те, що воно залишається номінальним, бо вказує лише на вторинні, поверхневі ознаки явища. Подібна критика передбачає, що добре означення має зауважувати «сутнісні» ознаки. Таке розуміння доброго означення поняття заведено називати есенціялізмом. Згідно з цим поглядом, за поверхневими, більш чи менш наочними схожостями та відмінностями криються «справжні» та «глибинні». Повсякденні поняття відображають лише початкові схожості й розбіжності (дельфіни й тюлені – риби, бо живуть у воді), а наукові поняття або наукові їх означення повинні виявити сутнісні ознаки, відобразити поділ явищ дійсності на, як їх колись охрестив Джон Лок, природні види [Schwartz 1977; Wilkerson 1995; LaPorte 2004]. З повсякденного донаукового погляду вода – це прозора рідина без запаху і смаку, якою можна тамувати спрагу, а сутнісні риси води як хімічної речовини розкриває формула H_2O , що і є «справжнім» означенням води.

Коли йдеться про соціальну дійсність, іноді можна запитувати, чи немає чисто «матеріальних» соціальних явищ – таких, що не мають ані найменшого домішку сенсів і значень. Особливо завзято «соціальну матерію» шукав Карл Маркс, який ототожнював її із «виробничими відносинами». Тому погляд марксизму на питання творення понять є послідовно есенціялістський. Марксистичні вважають, що «природні види» існують і в соціальній дійсності. За ідео-

логічними оболонками, які відрізняються залежно від культури чи цивілізації, завжди криється H_2O соціального явища – структурна суть, яку й має розкрити адекватне його визначення. Такою есенціалістською філософією обґрунтоване й впливове марксистсько-ленінське розуміння імперіялізму, яке ми вже розглядали у попередньому розділі.

Однак можна сумніватися, чи есенціалізм є відповідною філософією творення понять соціальних наук і гуманістики. Таким сумнівам сприяє унікальна ознака соціальної дійсності, яку найчастіше називають рефлексивністю. Позаяк сенси та значення належать до матеріалу соціальних і культурних явищ, то поняття і концепції, створювані з пізнавальною метою, можуть впливати на цю дійсність і змінювати її. Строгої та неподоланої межі між емічними та етичними поняттями немає. Поняття, витворені задля суто пізнавальної мети, потрапляють у широкий обіг і стають частиною фонду чи доробку тієї культури, до якої в неробочі години належить дослідник, або «чужої» культури, яку він досліджує, і разом змінюють їх². Це стосується і тих понять, що виникають зі спроб розкрити «сутнісні» риси соціальної дійсності, демаскуючи «ідеологічні ілюзії». Марксистсько-ленінська теорія імперіялізму стала емічною теорією політичної практики, суб'єктивною метою якої (принаймні до певного часу) було знищення всіх імперій, а фактичним наслідком – відновлення та розширення російського імперіялізму.

Вже сама етимологія «природного виду» (natural kind) підказує, що такі види притаманні природі, а в утвореній з артефактів соціальної та культурної дійсності можемо сподіватися виявити лише ті види, які Джон Лок називав «номінальними». Сумніви щодо існування природних видів (чи сутностей) у соціальної дійсності, які виникають через її рефлексивний характер, ще більше посилює інша її ознака, яку називають історичністю. Історичним певне явище чи їх групу робить не просто змінність чи несталість у часі («немає нічого вічного під Сонцем»), а його залежність від творчості як причини зміни.

Творчість – це те, що ми виявляємо лише у суспільстві та культурі, але не у природі. Як з'ясував іще Карл Попер, критикуючи спроби відкрити історичні закони, які дали б змогу передбачити майбутнє людства, такі намагання є марними, бо це майбутнє найбільше залежить від прийдешніх наукових відкриттів

² Щоправда, це можна стверджувати лише про зв'язок сучасних понять соціальних наук та гуманістики із сучасною чи майбутньою соціальною та культурною дійсністю. Думки сучасних економістів та політологів про політичну та соціальну дійсність сьогодення та минулого є потужною силою, від якої залежить, якою ця дійсність буде у майбутньому. Однак, поки немає подорожей у часі, неможливо змінити минуле (наприклад, давню шумерську цивілізацію) шляхом поширення в ній сучасних понять західної цивілізації.

[Popper 1992 (1944–1945)]. Та знати про ці відкриття, не здійснивши їх, ми не можемо. Поняття передбаченого наукового відкриття внутрішньо суперечливе, адже неможливо передбачити відкриття ще до його здійснення. Те саме стосується й винаходів. Через відкриття і винаходи у суспільстві та культурі виникають радикальні новації.

Такі новації й породжують сумніви в тому, чи можна дати поняттям соціальних та культурних явищ означення, які розкрили б їхню суть. Якщо у процесі зміни певного явища може виникнути щось суттєво нове (воно є «історичним» у повному сенсі цього слова), то воно не має ані «характеру», ані «суті», які могли би бути завчасно відомими, – і тому це явище ми знаємо лише настільки, наскільки знаємо його дотеперішню історію. Натомість якщо ми вже знаємо «природу» чи «суть» явища, то з пізнання його історії (у мінімальному сенсі послідовності подій у часі) ми не дізнаємося про нього нічого важливого чи нового. Згідно з афоризмом, який приписують Фридрихові Ніцше, людина тим і особлива, що має не суть чи природу, а лише історію. Одначе те саме можна сказати й про демократію, капіталізм, г'юїзм, державу, кантіянство, позитивізм, а також про імперії та імперіялізм. Вони також не мають ані природи, ані суті, а лише історію. Допоки вона незавершена, важко сказати, якою є «суть» чи «природа» демократії чи імперіялізму, або що таке «справжня» демократія чи «справжній» імперіялізм, адже ні демократія, ні імперіялізм не є природними видами³. Поняття демократії та імперіялізму через їх історичність є поняттями відкритими (open-ended).

Щоправда, дослідник будь-якого соціального чи культурного явища може спробувати наслідувати приклад Гегеля, який колись мав мужність проголосити, що історія завершилася. Насправді, сказавши, що історія мистецтва, демократії чи імперіялізму закінчилася, можемо стверджувати, що надійшов час «вилітати сові Мінерви» – теоретично рефлектуючи їхні історичні феномени, розкрити їхню суть. Гегель використовував таку стратегію для обґрунтування своєї претензії бути останнім філософом – творцем філософської системи, яка втілює остаточну філософську істину й водночас є достатньо сильною, аби відповісти на запитання, якою є справжня суть філософії. У дослідженнях імперій та імперіялізму «гегельянцями» є ті дослідники, які стверджують, що в сучасному світі імперії та імперіялізм є вже тільки історичними явищами. Таке «гегельянство» було доволі популярним одразу після краху Советського Союзу, що його багато хто тоді називав останньою імперією.

³ Хіба що будемо вельми старомодними есенціалістами і разом із Платоном стверджуватимемо, що суть демократії, капіталізму чи імперіялізму існувала (хоча ще не буда «втілена») вже в епоху Плейстоцену, а г'юїзм зі своєю суттю з'явився ще до народження Г'юма.

Однак у дослідженнях імперій «гегельянцями» є далеко не всі. Багато аналітиків стверджують, що імперії та імперіялізм після 1991 року нікуди не зникли. На їхній погляд, ми просто живемо у світі, в якому залишилася тільки одна держава, здатна здійснювати імперіялістичну політику, – Сполучені Штати Америки [Pieterse 2004; Ferguson 2004; Vacevich 2002; Beissinger 2005]. Нового стимулу таким поглядам надали політичні події у світі після 11 вересня 2001 року, а надто – обставини, за яких США розпочали війну проти режиму Садама Хусейна в Іраку. Ведучи так звану війну проти терору, США діють, ігноруючи міжнародний правовий режим, що встановився після Другої світової війни. Саме ці найновіші зрушення у міжнародній політиці зненацька вельми заактуалізували дослідження імперій та імперіялізму, які дотепер могли видаватися «суто історичними», і навіть зробили їх модними в сучасній компаративістиці.

З другого боку, від того, чи ми вважатимемо сучасні США імперією, чи ні, залежить, як виглядатиме означення імперії та імперіялізму. Якщо ми вирішимо, що США є імперією, то більше не зможемо вбачати суттєвої ознаки імперій у територіальній експансії шляхом завоювань. Хоча США, як жодна інша сучасна держава, багато воюють, метою цих воєн не є територіальне розширення чи набуття колоній. Тоді як саме ця ознака спадає більшості на думку, коли звучить запитання, що таке імперія. А тепер уявімо собі, що вже по-всякому модельована у фантастів ситуація стає реальністю: з'ясовується, що ми «не самі у Всесвіті». Як укладатимуться стосунки різних галактик? Хто зможе заперечити, що реалії цих відносин можуть змусити переосмислити й поняття імперії та імперіялізму?

Цього короткого екскурсу у сферу соціальної онтології мало би вистачити, щоб ми збагнули, чому в соціальних науках і гуманістиці сперечання навколо понять є хронічними, а в науках природничих – рідкісними й епізодичними. Та набагато цікавішими були би певні конструктивні пропозиції щодо того, як розв'язати суперечки навколо понять. Чим можна обґрунтувати таке чи інакше означення імперії або імперіялізму, якщо ми відмовимося від засновку, що імперії та імперіялізм мають «суть», яку це означення повинно розкрити?

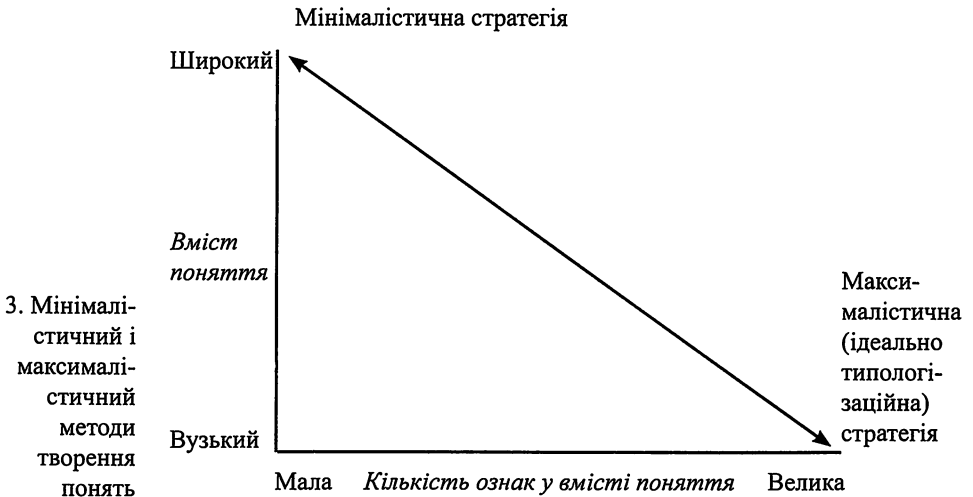
Відмовившись від есенціалістської філософії творення понять соціальних та культурних наук, біля «розбитого корита» ми залишаємося лише в тому разі, якщо будемо вірними сестрі-близнючці цієї філософії у логіці. Це розуміння доброго означення поняття, яке від такого окреслення вимагає, щоб воно перелічило ознаки, з яких кожна є обов'язковою, а всі разом – достатніми, аби певний окремий випадок віднести до обсягу цього поняття. Переважно таке означення формулюється, вказуючи рід, до якого означуване поняття належить

як вид, і видову різницю: ознаки, які мають ті випадки роду (і тільки вони), що потрапляють до вмісту видового поняття. У випадку імперії добре означення цього поняття мало би перелічити ознаки, якими наділено всі політичні утвори, що потрапляють до обсягу цього поняття, і тільки вони. Воно мало би провести чітку та зрозумілу межу між тими випадками, де політичний утвір є імперією, і тими, де він нею не є.

Така концепція доброго означення – одна з двох відмін теорії означування понять, яку називають класичною. Класичною вважають ту теорію, що експліцитно чи імпліцитно спирається на математичну теорію чітких множин (strip sets). Основи теорії «чітких множин» виявляємо у працях британського логіка та математика Джорджа Була, а повністю та вичерпно її розвинули німецькі математик Георг Кантор та логік Готлоб Фреге.

Вирізняльною ознакою чіткої множини є те, що у цьому випадку діє закон неможливого третього: якщо дано певну множину (клас), то певний індивід до неї або належить, або не належить. Іншими словами, індивід або має, або не має певної ознаки (якості), яку визначає певна множина (клас). Визначаючи поняття, ми специфікуємо його інтенцію (вміст) та екстензію (обсяг). Іntenцію поняття складають ознаки, з яких кожна є обов'язковою, хоча поодинці й недостатньою, щоб індивід потрапив до обсягу поняття, а їхня сукупність (кон'юнкція) визначає обов'язкові та достатні для приналежності до обсягу поняття умови. Іntenцію та екстензію поняття пов'язує закон зворотного відношення: чим ширший обсяг поняття, тим бідніший його вміст; чим багатший вміст поняття, тим вужчий його обсяг.

Що ж робити, якщо дослідник стикається із кількома різними визначеннями важливого для нього поняття? Одна з найновіших зірок методології сучасних соціальних наук Джон Геринг указує, що в такій ситуації він може обирати поміж стратегіями творення понять, які утворюють континуум, одним із полюсів якого є «мінімалістична», а другим – «максималістична» стратегія [Gerring 2001: 65–86]. Спираючись на мінімалістичну стратегію, дослідник повинен укласти якнайповніший список означень явища, що його цікавить, у спеціальній літературі та виділити вказані у них його ознаки. Ці ознаки доцільно розподілити за аспектами, якими вони визначають це явище. По тому слід усунути ті ознаки, які суперечать одна одній, а також ідіосинкратичні – тобто ті, на які вказують лише окремі автори. Після всіх вилучень ми отримаємо список мінімальних ознак, до якого потраплять лише ті, які повторюються в усіх виявлених у спеціальній літературі означеннях. Такий список можна вважати мінімальним означенням досліджуваного явища.

Протилежною до мінімалістичної є максималістична стратегія, яку американський методолог по-іншому називає ще ідеально типологізаційною (*ideal-type definition*), бо в цьому випадку визначення творить максимальний список ознак, який окреслює найчистішу чи екстремальну форму досліджуваного явища. Зв'язок понять, які є продуктами застосування цих стратегій, визначає щойно згаданий закон зворотних відносин між вмістом та обсягом поняття: вміст мінімальних понять – дуже бідний, а їх обсяг широкий; ідеальні типи, вирізняючись максимальним вмістом, мають вельми вузький обсяг. Може бути й так, що в емпіричній дійсності взагалі немає референтів, які володіли б усіма ознаками, притаманними ідеальному типові демократії, капіталізму чи імперіялізму (див. іл. 3).

Подана у Джона Геринга схема [Gerring 2001: 82] натякає на те, що сам поділ на дві стратегії є ідеально типологізаційним: з-поміж дослідників одного й того самого явища хтось формує поняття, ближчі до мінімалістичного полюса, хтось – до максималістичного. Насправді Геринг не каже, яку стратегію варто обирати, обмежуючись списком критеріїв, якими можна оцінювати поняття соціальних наук – без огляду на те, чи вони більш мінімалістичні чи максималістичні. Це (1) гармонійність (когерентність) ознак, що становлять його вміст; (2) операційність, притаманна поняттю, референтів якого легко та просто відділити від референтів інших понять; (3) придатність; (4) корисність у полі вже наявних понять (*field utility*), якої бракує поняттям без емпіричних референтів, а також тим, які дублюють уже наявні поняття; (5) резонансність,

брак якої відчувається і в неологізмах, і в поняттях, на вираження яких обране слово вже має щоденне чи спеціалізоване значення, яке є далеким від означуваного поняття; (6) діапазон контекстів, який є широким, якщо поняття має ті самі референти в різних регіонах мови, і вузьким, якщо ці референти сильно варіюються; (7) ощадливість (*parsimony*), мірою якої є стислість означення поняття; (8) аналітична та емпірична користь, мірою якої є здатність нового поняття докластися до поступу теоретичного та емпіричного пізнання дійсності (приміром, поняття аномії і харизми) [Gerring 2001: 35–61].

Складність полягає у тому, що поняття соціальних наук можуть набути деякі з цих переваг лише за рахунок інших. Наприклад, аналітично й емпірично корисні поняття не конче є резонансними чи інваріантними у широкому діапазоні контекстів. Навпаки, аналітичну користь «купують» ціною вузького діапазону контекстів чи/і слабкої резонансності. Геринг навіть не пробує викласти згадані критерії якості за рангом, а без такого рейтингування ці критерії не можуть бути орієнтирами у розв'язанні суперечок навколо означень «сутнісно спірних понять». Зате його концепція допомагає виявити ще одну перешкоду, яка у таких суперечках заважає досягти консенсусу: це різні пріоритети критеріїв якості понять.

Пріоритети критеріїв якості понять можуть відрізнитися не лише поміж індивідуальними дослідниками, а й серед їхніх груп (епістемних спільнот). В одних спільнотах дослідників важливішою можуть уважати корисність у полі вже наявних понять, резонансність чи широкий діапазон контекстів (схоже, що саме такими є пріоритети класичної гуманістики з характерними для неї едукаційними розмахами), а в інших (наприклад, у неокласичній економіці) їх можуть уважати менш важливими порівняно з аналітичною корисністю. Це не означає, що корисність у полі вже наявних понять чи резонансність для неокласичних економістів не є цінностями. Проте не тільки в житті, а й у науці часто доводиться здійснювати важкий вибір – добиватися однієї доброї мети лише настільки, наскільки це не заважає досягти іншої, яка видається кращою тобі, але не обов'язково – ще комусь.

Різницю в пріоритетах критеріїв якості понять може також пояснити (хоча й не обґрунтувати) вибір різних максимальних понять (ідеальних типів) у тій самій галузі досліджень. Справді, можливий не один, а два чи більше ідеальних типів капіталізму, демократії, ідеології, імперіялізму чи імперії. Залежно від того, яким є та як конструюється ідеальний тип ідеології (максимальне поняття ідеології), класичним або «чистим» прикладом ідеології може бути або християнство, або марксизм. Один історик «класичним» або «чистим» випад-

ком ідеального типу імперії може вважати стародавній Рим, інший – Велику Британію XIX–XX століть, а третій – Советський Союз після Другої світової війни. Геринг не вказує, від чого залежить вартість альтернативних ідеально типових понять, але навряд чи можна сумніватися, що різниця в пріоритетах критеріїв якості понять є одним із чинників, який пояснює, чому ідеальні типи того самого явища, на допомогу яких спираються різні дослідники, різняться між собою.

У деяких епістемічних чи проблемних ситуаціях, коли точиться обговорення означень «засадничо суперечних понять», може статися так, що, застосувавши до конкурентних означень рекомендований у Геринга мінімалістичний метод, ми залишаємося з порожніми руками, тобто не знаходимо жодної ознаки, яка повторювалася б у всіх порівнюваних означеннях. Таку можливість передбачено у відомих «Філософських дослідженнях» Людвіга Вітгенштайна в питанні родинних подібностей. Філософ звертає увагу на те, що бувають ситуації, коли не вдається вказати ані однієї ознаки, яка була б спільною для всіх випадків певного поняття. «Пригляньмося, наприклад, до процесів, які ми називаємо “іграми”. Я маю на увазі настільні ігри, гру в карти, у м'яча, спортивні ігри тощо. Що в них усіх є спільне? – Не кажіть: “Вони повинні мати щось спільне, а то б не називалися іграми”, – а подивіться, чи є в них усіх щось спільне» [Wittgenstein 1995 (1953): 155].

Існують ігри для розваги, але це не стосується шахів чи кросвордів. В одних присутні перемоги й поразки, а також конкуренція гравців, а в інших – ні (приміром, у пасьянсі). В одні можна грати, лише набувши певних умінь, а в інші – без жодних навичок, просто випробовуючи щастя. «А підсумок цих спостережень такий: ми бачимо складну мережу подібностей, що поширюються одні на одних і перехрещуються одні з одними. Подібностей більших і менших» [Wittgenstein 1995 (1953): 156].

Для проблеми, розглянутої у цій книжці, дуже важливо, що Вітгенштайн як приклад подає саме поняття певного соціального та культурного явища – «гри». До Вітгенштайнових міркувань можна додати хіба те, що від його часів ігор істотно побільшало (виникли, приміром, комп'ютерні) і що ми не можемо передбачити, в які ігри гратимуть через тисячу років мешканці Землі – люди чи ті істоти, які від них походитимуть або яких вони створять. Отож ігри є чудовим прикладом явища, яке не має суті, бо має (справжню) історію. Варто згадати й метафору, що її філософ використовує, називаючи виявлений ним феномен словами «родинні подібності». «Ті подібності найкраще можна охарактеризувати словами “родинні подібності”, бо так поширюються одні на одних і схрещуються одні з одними різні подібності, що існують між членами родини:

ріст, риси обличчя, колір очей, хода, темперамент тощо. – І я кажу: “ігри” утворюють родину» [Wittgenstein 1995 (1953): 155].

Дивлячись на феномен родинних подібностей під кутом зору того варіанта класичної теорії творення понять, який від адекватного означення поняття вимагає вказати на обов'язкові та достатні його ознаки, ми мали би ствердити, що у таких ситуаціях просто стикаємося з омонімією слова «гра»: слово «гра» має багато різних значень. Одні ігри є іграми в одному сенсі слова, а інші – в інших. На відміну від слова «каса», яке в литовській мові означає і певним способом заплетене волосся, і залозу, що виробляє інсулін, і відділ закладу, який відає фінансами, омонімія слова «гра» не є випадковою. Одначе родового поняття гри, яке охопило б усі різновиди ігор та всі їх випадки, немає, бо немає одного достатнього набору обов'язкових ознак гри, який склав би інтенцію її поняття.

Ситуація, з якою ми стикаємося у випадку імперії та імперіялізму, є такою самою, як і у випадку ігор [Beissinger 2006]: «бачимо складну мережу подібностей, що поширюються одні на одних і перехрещуються одні з одними. Подібностей більших і менших» [Wittgenstein 1995 (1953): 156]. Слід сказати, що слова «імперія» та «імперіялізм» є багатозначними, а ці значення чимось близькі та схожі, хоча явища, які називають цими словами, й не мають стільки і таких спільних ознак, щоб усіх їх було можливо підпорядкувати одному родовому поняттю імперії та імперіялізму, всередині якого можна було б виділити більше чи менше видів імперіялізму.

Однак констатація, що існує багато різних понять імперії та імперіялізму, не є єдиним можливим виходом у ситуації родинних подібностей. Можлива й інша логічна реконструкція феномену родинних подібностей, яка не виходить поза межі класичної теорії творення понять. Іntenція поняття є не обов'язково кон'юнкцією неодмінних умов, яка специфікує достатню умову приналежності до його екстензії. Можлива й інша структура інтенції, коли її складає не кон'юнкція ознак, а їх диз'юнкція [Andersen 2000; Bellaimey 1990; Goertz 2006: 39–41; Griffin 1974; Wennerberg 1967]. У такому випадку жодна з ознак, що складають інтенцію, не є кінцевою для приналежності до обсягу поняття, однак кожен із диз'юнктивів указує достатню умову такої приналежності. Певна умова є обов'язковою умовою членства в екстензії, якщо і тільки якщо вона повторюється в усіх диз'юнктах. Так є, приміром, у випадку поняття⁴, інтенція якого має таку структуру:

(1) $(A \& B \& C) \vee (A \& B \& D) \vee (A \& D \& E)$.

У поданому прикладі ознака А є обов'язковою умовою приналежності до екстензії. Одначе може бути й так, що такої повторної (обов'язкової) умови

⁴ У фаховій літературі такі поняття називають «не зовсім політетичними» [Bailey 1994: 24–26].

й немає. У такому випадку тому самому поняттю можуть бути підпорядковані індивіди, які не мають жодної спільної ознаки, як це й намагався показати своїм знаменитим прикладом Вітгенштайн. Ось як може виглядати структура інтенції такого поняття:

(2) (A&B&C&D) v (B&C&D&E) v (C&D&E&F) v (D&E&F&G) v (E&F&G&H).

Таку структуру може мати поняття історичного явища, «суть» якого від часів його виникнення до наших днів змінилася настільки, що сучасні його випадки не мають жодної спільної риси з пізнішими чи іншими сучасними. Визначення такої структури допомагає уникнути есенціалістського онтологічного засновку, продиктованого означенням поняття через обов'язкові та достатні умови членства в екстензії цього поняття. Цей засновок твердить, що «суть» певного явища залишається такою самою від найперших випадків або зразків цього явища. Це означає, що дослідження історичних витоків (генези) явища є чи не найкращою процедурою для висвітлення цієї суті. Розглянута (вітгенштайнівська) логічна структура поняття дає змогу збагнути, на якій основі ми могли б назвати імперіями (наприклад) і стародавню Асирію, і сучасні США, навіть якби нам не вдалося виявити жодної спільної для них ознаки (чого ми не стверджуємо).

Не менш цікавою є ось така структура інтенції. Вона притаманна поняттям, які у спеціальній літературі називають «політетичними»⁵.

(3) (A&B&C) v (B&C&D) v (A&C&D) v (A&B&D).

У цьому випадку інтенцію поняття складають ознаки A, B, C, D, однак для того, щоб певний індивід потрапив до його обсягу, йому достатньо мати будь-які три ознаки з усього списку. Цікавою рисою понять із диз'юнкційною структурою «родинних подібностей» є те, що для них не діє закон зворотного зв'язку між інтенцією та екстензією. Диз'юнктивно доповнивши зміст поняття новою ознакою, ми не звужуємо, а розширюємо його обсяг. Оскільки диз'юнкція, що з'єднує ознаки або їхні кластери, не є строгою, до обсягу поняття належав би і такий індивід, який мав би всі чотири ознаки (A, B, C, D). Його можна було б назвати «ідеально типовим» або «найчіткішим» випадком поняття. Інша річ, що такого випадку в емпіричній дійсності може й не бути; це вказано й у класичній (однак лише неформальній) характеристиці ідеального типу, що її колись подав Макс Вебер [Weber M. 1982 (1904): 156–214].

Шукаючи конструктивних розв'язань суперечок навколо означень понять імперії та імперіялізму, ми мали б розглянути питання, чи до них не можна

⁵ Їх називають «повністю політетичними» [Bailey 1994: 24–26].

було б застосувати означення понять за диз'юнктивною моделлю родинних подібностей. Наприклад, обравши (3) модель означення поняття, імперію можна було б окреслити як політію, яка має щонайменше (будь-які) три із чотирьох поданих у списку ознак⁶:

- (1) здійснює широку територіальну експансію;
- (2) є гегемоном у міжнародній системі або прагне ним бути;
- (3) є етнічно та культурно неоднорідною і має політично панівну етнокультурну меншість;
- (4) її територія поділяється на панівну метрополію та підкорену їй периферію.

Політії, що вирізняються всіма чотирма ознаками, становляють ідеальний тип імперії. Та навіть якби не було таких політій, поняття імперії не було б порожнім, якби були політії, що (1) здійснюють широку територіальну експансію, є гегемонами або прагнуть ними бути у міжнародній системі, є етнічно та культурно неоднорідними та мають політично панівну етнічну групу, але територіально не поділяються на метрополію та периферію; (2) не здійснюють широкої територіальної експансії, але є гегемонами або прагнуть ними бути у міжнародній системі, є етнічно та культурно неоднорідними й мають політично панівну етнокультурну групу (меншину), і територіально поділяються на метрополію та периферію; (3) здійснюють широку територіальну експансію, не є гегемонами чи не прагнуть ними бути у міжнародній системі, є етнічно та культурно неоднорідними, територіально поділяються на метрополію та периферію; (4) здійснюють широку територіальну експансію, є гегемонами або прагнуть ними бути у міжнародній системі, не є етнічно чи культурно неоднорідними і не мають політично панівної етнічної групи, але територіально поділяються на метрополію та периферію.

Вказані комбінації ознак окреслюють те, що в спеціальній літературі називають «зменшеними підтипами» (*diminished subtypes*): це «імперії з епітетами», де епітет указує, якої ознаки ідеально типової чи класичної імперії бракує референтам цього підтипу: (1) такими були б територіально однорідні імперії; (2) мирні імперії; (3) негегемонічні імперії; (4) етнічно та культурно однорідні імперії. Їх слід відрізнити від «збільшених підтипів», які звичні при застосуванні означення через родову чи видову відмінність. Наприклад, виділяючи

⁶ Наведене означення є лише ілюстрацією евристичних можливостей моделі диз'юнктивного творення понять. «Остаточне» означення імперії, на яке ми спиратимемося, відповідаючи на запитання, чи ВКЛ було імперією, буде подано пізніше, після огляду імперіологічної літератури й означень імперій та імперіялізму, які у ній можна виявити (див. 2.5).

«морські» та «континентальні» імперії, в обсязі родового поняття імперії ми також виділяємо види, доповнюючи його вміст новими атрибутами, на які вказують епітети «морська» та «континентальна». У цьому випадку точкою відліку є родове поняття, а епітети є засобом, який дає змогу зійти вниз сходами абстракції. У випадку «зменшених підтипів» точкою відліку є ідеально типове, а отже й багатше за вмістом, поняття, а епітети мають негативне значення, бо вилучають із його вмісту певні ознаки та дозволяють піднятися сходами абстракції вгору, а разом і розширити обсяг поняття [Collier, Mahon 1993; Collier, Levitsky 1997; Collier, Adcock 1999].

Читачеві не варто квапитися з закидами авторові, що деякі із цих, поки що лише з дидактичною метою виділених, «зменшених підтипів» імперій обіймають логічно абсурдні комбінації ознак. Якщо такі типи є, то їх слід просто відкинути як логічно неможливі, і залишити тільки ті, що такими не є. Однак схоже на те, що можна знайти приклади, які ілюструють кожен із таких підтипів: у кочових імперіях виявляємо політично панівну етнічну групу, однак у більшості з них важко виділити територію метрополії. Мирною імперією була пізня Римська імперія, коли їй уже важливішим за територіальну експансію було захиститися від варварів. Негегемонічною імперією була Японія, яка, на відміну від Китаю, ніколи не виказувала претензій⁷ на світову, а тривалий час – навіть і на регіональну гегемонію. Етнічно та культурно однорідним у більшості періодів своєї історії був давній Китай⁸. Навіть якби не вдалося знайти прикладів, що ілюстрували б усі аналітично виділені підтипи імперій, це аж ніяк не похитнуло б цього означення. Навпаки, перевагою дедуктивної типології є те, що вона дає змогу виділити певні логічно можливі випадки, яких в емпіричній дійсності лише випадково (можливо, тільки поки що) немає [Norkus 2008с: 177–182]⁹.

Диз'юнкційна модель не переступає межі класичної теорії означення понять, бо екстензії понять із диз'юнктивними інтенціями є чіткими множинами.

⁷ Проте здійснювала територіальну експансію, займаючи Хокайдо та інші навколишні острови і знищуючи місцеве корінне населення.

⁸ Коли ним правили китайські (а не кочові степові) династії, політично панівна етнічна група водночас становила й абсолютну більшість населення.

⁹ Імперія, яка не прагне гегемонії у міжнародній системі, але здійснює широку територіальну експансію, була б такою, що поширюється на незаселених або мало заселених територіях, на які не претендує жодна інша держава. До певного часу в такому становищі були США, які колонізували «дикий Захід». Можна уявити собі державу (наприклад, майбутній Китай), яка прагне уникнути конфлікту з теперішнім гегемоном міжнародної системи (США), колонізуючи Місяць, Марс або просто телепортуючи своє надлишкове населення на придатні до життя планети в інших галактиках.

Таке творення не потребує спеціального вишколу, якихось нових знань чи навичок порівняно з тими, що їх надає стандартний курс вступу до логіки. Інакше складається у випадку неklasичної теорії означення понять, логічною математичною основою якої є теорія нечітких множин. Ця теорія відмовляється від думки, що будь-який індивід чи будь-яке поняття мусить належати або не належати до певного множинного обсягу. Нечіткі множини тому і є нечіткими або розмитими (fuzzy), що до них окремий випадок може належати «більше» або «менше» (держава може бути більш або менш демократичною; політія може бути більш або менш імперською; литовець може бути більш або менш ревним католиком тощо [Chen, Pham 2006; Klir, St. Clair, Bo Yuan 1997; Kosko 1993; Lee 2005; Norkus 2009; Ragin 2000: 153–333; Zadeh 1996]¹⁰). Методи нечітких множин найплідніше застосовують у тих галузях дослідження штучного інтелекту, де ставиться завдання «навчити» комп'ютери імітувати чи симулювати щоденне, «побутове» мислення людини.

У щоденному, масовому мисленні уявлення про імперії є нечіткими. Якби ми запитали «людей з вулиці», чи є сучасна Росія імперією, застосувавши питання формату шкали Лайкерта, то більшість із них найімовірніше вибрала би «радіше погоджуюсь, аніж не погоджуюсь», або «ані погоджуюсь, ані не погоджуюсь». Такі відповіді можна інтерпретувати в тому сенсі, що у «ментальних мапах» людей Росія радше належить, аніж не належить, або ані належить, ані не належить до їхніх індивідуальних концептів імперій. Так, мабуть, і сказала би більшість експертів, розмірковуючи, що Росії притаманні риси імперії, але вони виявлені не так чітко, як раніше.

То, може, оперуючи утвореними на основі нечітких множин поняттями, ми одразу вбили би двох зайців? З одного боку, не відривались би від щоденного мислення (говорили б «зрозумілою для простої людини мовою»). З другого боку, мали би поняття, що відображають онтологічний характер соціальної дійсності, в якій через відсутність «природних видів» є велика кількість двозначностей, невизначеностей, а ясні та чіткі поділи створюються лише штучно та є конвенційними і виражають диктат тої чи тої силової інстанції.

Парадокс і трудність полягають у тому, що для плідного застосування методів нечітких множин потрібні кількісні дані, яких дослідники соціальних і гуманітарних наук мають дуже обмаль, – особливо у тих випадках, коли інформацію можна почерпнути лише з історичних джерел. Застосовуючи мето-

¹⁰ Основоположником теорії нечітких множин є американський науковець-інформатик азербайджанського походження (народився у Баку 1921 року) Лотфі Аскар Заде, який у 1965 році опублікував статтю «Нечіткі множини» [Zadeh 1965]. Див. також [Zadeh 1996].

ди нечітких множин, дослідники виражають ці кількісні дані іншою мовою, водночас спрощуючи та редукуючи їх. Вигнана у двері проблематика точності повертається через вікно. Для того, щоб нечітко (fuzzy), але плідно думати про імперії та імперіялізм, ми мали би володіти обґрунтованими й надійними індикаторами та даними, які вказують на територіальну експансію, прагнення домінувати у міжнародній системі, етнічну та культурну неоднорідність тощо і які надаються до того, щоб установити їх значення для конкретних країн у конкретні моменти часу. Далі, залежно від обраного числа ступенів членства та величин порогових індикаторів, ми могли б сказати, чи, наприклад, ВКЛ у середині XIV століття (а) повністю належало, (б) більше належало, ніж не належало, (в) ані належало, ані не належало, (г) більше не належало, ніж належало, (г) зовсім не належало до диференційованих на метрополію та периферію держав. Установивши, наскільки яскраво у випадку ВКЛ виражено кожна з ознак імперії чи імперіялізму, за правилами логіки нечітких множин [Norgus 2009: 103–108] ми могли би вирішити, чи ВКЛ повністю належало, чи тільки більше належало, ніж не належало, а може, ані належало, ані не належало або більше не належало, ніж належало до імперій.

Складність у тому, що кількісних індикаторів для вимірювання багатьох ознак, указуваних у літературі як атрибути імперій, принаймні наразі немає. Наприклад, великі труднощі виникають, якщо намагатися знайти показники гегемонії у міжнародній системі. Можна пробувати з'ясувати, хто є гегемоном, порівнюючи сили членів міжнародної системи. Однак ця сила була військовою, економічною, культурною (м'якою), і зовсім незрозуміло, як ці форми сили підсумовувати й порівнювати¹¹. У тих випадках, коли такі показники можна запропонувати, бракує даних, щоби встановити їх чіткі значення у випадках, які цікавлять багатьох чи навіть більшість дослідників. Наприклад, показником етнічної неоднорідності могла би бути відсоткова частка панівної (імперської) етнічної групи у загальній кількості населення, в той чи той спосіб математично порівняна із відсотковими частками інших етнічних груп. Однак статистичних даних про етнічний склад населення більшості стародавніх імперій просто немає, і доводиться задовольнятися дуже приблизними оцінками експертів, коли панівна група була більшістю, а коли вона стала меншістю.

Поки що у літературі соціальних наук триває лише кілька спроб застосувати неklasичні методи в практиці соціальних досліджень, які мають радше екс-

¹¹ Ватикан чи тибетський Далай-лама не мають військової сили, але їхня м'яка сила у міжнародній політиці перевершує потугу багатьох держав Африки та Азії з їхніми багатотисячними арміями.

периментальний характер. Не можна сказати, що підсумки цих спроб чимось перевершили результати, які ми отримали б, не відмовляючись від передумови класичного творення понять, що кожний випадок або належить, або не належить до обсягу поняття¹². Якби ми мали певну кількість даних, що дали би змогу встановити міру приналежності кожного випадку до нечіткої множини імперій, то цих даних вистачило б і на конструювання узагальненого індексу імперськості. Тоді імперію ми могли б трактувати не як якісну категорію, а як змінну, яку можна вимірювати шкалою рангів, інтервалів або навіть вищого рівня (шкалою відносин).

Тоді більше не доводилось би сперечатися, чи певна політія є імперією, чи ні, а вистачило б лише виміряти, наскільки вона була імперською у певний момент часу; запитувати, чи ця її імперськість збільшилася чи зменшилася за рік, десятиліття чи століття від моменту першого вимірювання, і шукати причин (перемін інших змінних), чому так сталося. Якби ми могли вимірювати імперськість на рівні шкали відносин (із неарбітральним нульовим рівнем імперськості), то ми змогли б не лише сказати, наскільки виросла імперськість ВКЛІ за роки правління Ольгерда (1377) порівняно з останніми роками правління Гедиміна (1341), але й у скільки разів ця імперськість була меншою за, наприклад, імперськість Британської імперії 1920 року або більшою за імперськість Литовської Республіки 2009 року, а також наскільки імперськість нинішньої Литви менша за імперськість сучасної Росії.

Можливо, саме це і є світлим майбутнім імперіології¹³. Кількісні (статистичні) методи в дослідженнях імперій уже застосовують, і наступний розділ цієї частини якраз присвячено результатам такого застосування. Хай вони й не надто вражають, зате вельми допомагають краще збагнути труднощі, з якими стикаємося, спробувавши кількісними методами розв'язати суперечки навколо поняття імперії.

¹² Див. передусім [Ragin 2000], а також working papers, які публікують на веб-сторінці *Comparative Methods for the Advancement of Systematic Cross-case Analysis and Small-n Studies* (COMPASSS). Імперіологічних досліджень, здійснених методами нечітких множин, поки що взагалі немає; <http://www.compass.org/> (перегляд: 14.11.2008).

¹³ Хоча напевно це майбутнє коли-небудь настане, бо, перейшовши до кількісного вимірювання, суперечки навколо понять легко не розв'язуються. Одне і те саме поняття можна вимірювати більше, ніж одним індексом. Тоді вже доводиться сперечатися, чи вони справді вимірюють те саме поняття (відрізняючись своїми валідністю та надійністю), чи різні поняття.

2.2. Кліометрія імперій

Піонером і, мабуть, дотепер неперевершеним лідером кількісних імперіологічних досліджень є американський та естонський політолог Рейн Таагепера (народився 1933 року)¹⁴. Закінчивши студіювання фізики у США та Канаді й певний час попрацювавши в корпорації DuPont дослідником промислової технології, Таагепера надалі вивчав міжнародні відносини і врешті став професором політичних наук у Каліфорнійському університеті в Ірвайні. Литовський читач може знати Таагеперу як автора написаної спільно з Ромуалдасом Місюнасом книжки «Балтійські держави: роки залежності 1940–1980» [Misiūnas, Taagepera 1992 (1983)]¹⁵.

Неважко здогадатися, що захотило естонського дослідника, який, будучи одинадцятилітнім хлопцем, мусив у 1944 році покинути батьківщину, зацікавитися політичними науками та спробувати застосувати до досліджень імперій знання, здобуті під час студій точних наук. З усіх імперій його найбільше цікавило та далі цікавить майбутнє однієї, яка називалася то Росією, то Советським Союзом. Про це також свідчить написана вже в Естонії вичерпна студія «Фіно-угорські республіки та Російська держава» [Таагепера 1999], яка пройнята надією, що процес дезінтеграції Російської імперії у 1991 році не завершився, а триватиме й далі у формі відколювання від держави, яка тепер називається «Російською Федерацією», нових територій [Таагепера 1999]. У цій праці естонський дослідник, щоби вникнути у питання, яке його цікавить, спирається на метод дослідження випадку. Але нам цікавіші його ранні праці, в яких використано кількісні методи.

Найранішу спробу застосувати ці методи до завдань імперіології виявляємо в першій політологічній публікації Таагепери – опублікованій 1968 року статті «Криві росту імперій» [Таагепера 1968], в якій він порівнює чотири

¹⁴ Див. <http://www.ut.ee/teaduskond/Sotsiaal/Politoloogia/CV/taageperae.html> (перегляд: 2.12.2009).

¹⁵ У 1993 році з'явилося «продовжене» видання цієї книжки, яке охоплює також і період 1980–1990 років (див. [Misiūnas, Taagepera 1993]). Спеціалісти з політичних наук найкраще знають та найбільше цінують дослідження Таагепери, присвячені створенню та вдосконаленню кількісних індексів, які вимірюють різні аспекти виборчих систем, а також аналізові впливу їхніх відмінностей на політичні процеси [Таагепера, Shugart 1989; Таагепера 2007; Таагепера 2008]. Від 1991 року Таагепера живе в Естонії, де бере активну участь в академічному та політичному житті країни: працював професором політичних наук у Тартуському університеті (до 1998 року), у 1992 році кандидував на президентських виборах (отримав 23% голосів), був одним із засновників нової політичної партії Res Publica, що здобула найбільше голосів на парламентських виборах 2003 року.

імперії: стародавній Рим, Османську імперію, США та Московію-Росію. Основний висновок праці – процес територіальної експансії імперій найточніше зображає так звана логістична функція $T(t) = 1/1 + e^{-t}$, графік якої нагадує літеру S. У середній частині він не відділяється від графіка показникової функції, а у верхній «розтягається», коли зображуваний нею процес наближається до «межі насичення»¹⁶.

Через обмежену кількість досліджуваних випадків отриманий результат неможливо статистично узагальнити. Окрім цього, динаміка територіальної експансії імперій цікавила Таагеперу не сама по собі, а лише як одна з можливих основ для передбачення віку імперій – а отже, і для обґрунтування принаймні ймовірного прогнозу, наскільки і коли можна сподіватися падіння советської імперії, одним із наслідків якого могло бути й відновлення незалежності балтійських держав. Тому естонський науковець розширив і продовжив своє дослідження, спробувавши включити до множини досліджуваних випадків усі імперії, що будь-коли існували.

Своїм розмахом дослідження Таагепери яскравим зразком вписуються у той напрям порівняльних соціальних студій, який Раул Нарол [Naroll 1972; Norkus 2008с: 112–113]) пропонував називати гологеїстичним (англ. hologeistic). Префікс «голо» в цьому слові вказує, що це дослідження, в яких об'єктом кількісного (статистичного) аналізу є дані про особливості культурних і соціальних макросистем. Змінні, що їх оцінок шукає дослідник інформації, є особливостями, які можна предикувати лише всьому суспільству, культурі, імперії (прикладом, площа, чисельність населення, валовий внутрішній продукт, тривалість тощо). Корінь «геїстичний» (від давньогрецького слова Γαῖα – Земля) говорить, що генеральну популяцію дослідження складають усі випадки тих культурних і соціальних макросистем, що будь-коли існували (або навіть ще й не існували) на Землі.

Щоправда, науковець, який узявся до гологеїстичного дослідження, не повинен аналізувати дані про всі випадки цієї популяції. Він може шляхом випадкового відбору, або іншим прийнятним у статистичній методології способом із сукупності соціальних та культурних макросистем укласти вибірку, зібрати дані про випадки, які до неї потрапили, і здійснити їхній статистичний аналіз, мета якого – перевірити певну гіпотезу або гіпотези про зв'язок змінних, які виділяють особливості суспільств і культур із загальної сукупності. Якщо вибірка буде достатньо великою, то здобуті коефіцієнти кореляції та регресії, що

¹⁶ У поданій формулі T означає територію, t – час, а e є так званим числом Ейлера – основою функції натурального алгоритму, приблизне значення якої рівне $e \approx 2,71828$.

показують статистичний зв'язок, який сполучає змінні особливостей соціальних і культурних систем (наприклад, економічну силу та характер політичного устрою), можуть бути статистично важливими для всієї генеральної популяції.

Гологеїстичні дослідження пережили свій золотий вік саме у 60-х та 70-х роках ХХ століття. Найпоширенішими вони були в культурній антропології. Представники цієї дисципліни для таких досліджень найчастіше використовували й далі використовують бази даних міжуніверситетського консорціуму Human Relations Area Files (HRAF). Цю дослідницьку організацію було створено 1949 року при Єйльському університеті (США) для накопичення та систематизування міжкультурних і міжнародних даних. У соціології та політології найвідомішими прикладами таких досліджень є праці Роберта Б. Текстора [Textor 1967], Роберта Марша [Marsh 1967], Теда Гура [Gurr 1970], Рудольфа Й. Румеля [Rummel 1972].

Годі сумніватися, що саме ці праці правили за джерело натхнення для порівняльних гологеїстичних імперіологічних досліджень Таагепери. Прямими його попередниками були гологеїстичні статистичні студії Роберта Л. Карнейро ([Carneiro 1978]; а також [Carneiro 2004]), Луїса А. Марано [Marano 1973] та Раула Нарола [Naroll 1967]. У них статистично проаналізовано дані про зміну величини та кількості політичних утворів на Землі з плином часу. Згадані дослідники доходять висновку, що, коли протягом тривалого часу зростає територіяльна величина та кількість населення найбільших політій, які у певний момент існують на Землі, зменшується їхня загальна кількість та зростає середній розмір політій¹⁷.

Римська імперія приголомшувала сучасників своєю величиною (близько 5 млн. кв. км за правління імператора Траяна, яке було епохою її найбільшого розширення) та кількістю населення (близько 88 млн. у той самий час). Однак ці числа не є дуже великими порівняно з розмірами територій та (особливо) чисельністю населення найбільших держав сучасного світу. Число держав, які нині існують у світі (близько 200)¹⁸ є меншим навіть за кількість майже повністю суверенних політій (після Вестфальського миру 1648 року), що існували на території сучасної Німеччини у XVII–XVIII століттях. Воно є дуже неве-

¹⁷ «Політії» – це не лише держави, а й різні об'єднання людей (наприклад, племена, племінні союзи, землі), які ведуть між собою війни та організують суди для розв'язання конфліктів між своїми членами (пор. третю виноску до вступу цієї книжки). Про відмінності й відносини між поняттями політії, держави та імперії див. далі 2.3 і 3.8.

¹⁸ Точну кількість вказати важко, бо не всі фактично незалежні політичні утвори здобули визнання міжнародної спільноти, а деякі визнані держави (як-от Сомалі) існують лише «на папері», а насправді розколоті на кілька фактично незалежних утворів, що воюють між собою.

ликим, якщо його порівнюватимемо із тими часами чи територіями, де орди, роди, племена та племінні союзи були єдиними формами політичної організації, а разом і її одиницями.

Екстраполоючи тенденції зростання найбільших поліцій та зменшення їх загальної кількості в майбутнє, Марано [Marano 1973] передбачив, що політичне об'єднання світу, коли весь суходіл Землі опиниться під владою одного світового уряду, відбудеться близько 3500 року. Карнейро стверджував, що це відбудеться близько 2300 року, а на «оптимістичне» Наролове переконання, з імовірністю у 50% це станеться вже близько 2200 року. Одна з думок, на яких американський дослідник ґрунтував свій «оптимізм», була такою: «Отже, від сьогодні на Землі завжди буде бодай одна країна щонайменше такого розміру, як Советський Союз. У передбачуваному майбутньому немає жодних підстав чекати на те, що сам Советський Союз зменшиться або розколеться на частини» ([Naroll 1967]; цит. за [Taagerera 1997: 487–488]).

Епітет «оптимістичне» ми взяли у лапки, бо представникові малої нації – чи він естонець, чи литовець – такі прогнози можуть видаватися радше песимістичними, аніж оптимістичними. Ще песимістичнішими вони, мабуть, виглядали у 70-х роках, коли, приєднавшись до гологеїстичних досліджень процесів політичної уніфікації та територіяльної концентрації на земній кулі, естонський науковець міг хіба що мріяти про відновлення незалежності рідної країни. Результати цих досліджень Таагепера виклав у циклі статей, який охоплює період від 3000 року до Р. Х. до 600 року [Taagerera 1978a; Taagerera 1978b; Taagerera 1979].

Статтю, в якій розглянуто період 600 року до Р. Х. – 600 року, естонський науковець завершив обіцянкою [Taagerera 1979: 137] незабаром опублікувати продовження, в якому розглядатиметься період 600–1200 років. Цієї обіцянки Таагепера, однак, не дотримав. До проблематики кліометричної імперіології він повернувся лише через двадцять років. У новій публікації розглянуто період від 600 року до кінця ХХ століття [Taagerera 1997], але джерело натхнення є вже іншим. Це тепер питання не про майбутнє СРСР, а про перспективу розколу та падіння Росії, яке пробудило б надію на відродження й занепадом, спорідненим з естонцями народам Росії (хантам і мансі, комі, мордві, марійцям та ін.). Саме у цей час, 1996 року, після поразки Росії у Першій чеченській війні, надії науковців та політиків балтійських країн на те, що Росія і надалі сипатиметься, були особливо сильними.

Де ж естонський дослідник знаходив і надалі знаходить джерело надії? Він не заперечує, що територіяльна концентрація (ріст території політичних утворів та зменшення їх загальної кількості) є одним із довготривалих про-

цесів світової історії. Мало того, він подає деякі кількісні індекси для вимірювання концентрації, досягнутої у певний момент часу. Одним із них є індекс Герфіндаля–Гіршмана $HN_a = \Sigma A_i^2 / A^2$, у якому A є сукупною площею суходолу на земній кулі, а A_i – площею країни i . Застосовуючи цей індекс до сучасного світу, ми мали би поділити суму квадратів площі всіх держав, що тепер існують на Землі, на квадрат загальної площі суходолу, яка без Антарктиди становить 133 млн. кв. км. Максимальним значенням індексу Герфіндаля–Гіршмана є 1. Чим більше у світі політичних утворів і чим вони менші, тим значення цього індексу є ближчим до нуля. Підраховуючи ці значення, можемо використовувати не площі держав, а відсоткові частки їхньої площі на суходолі Землі, ділячи суму їхніх квадратів на сто. Якби світ порівно поділили між собою дві супердержави, то $HN_a = 0,5$. Якби одна з них захопила 75% суходолу, а другий залишилося б 25%, то $HN_a = 0,625$; якби перша частина збільшилася до 90%, а друга – зменшилася б до 10%, його значення виросло б до 0,82. Якби залишилося чотири держави, що порівно поділили би світ між собою, то $HN_a = 0,25$; якби контрольовані ними «порції» суходолу становили 50%, 15%, 15%, 20%, то $HN_a = 0,2925$. Якби перша «порція» збільшилася до 90%, а решта суходолу розділилася поміж іншими по 3%, 3% і 4%, то HN_a підстрибнув би до 0,8134 і не дуже відрізнявся від HN_a за існування двох держав із «порціями» у 90% та 10%.

Неважко помітити, що відсоткові частки великих світових політич біль-ше впливають на обчислення HN_a порівняно з відсотковими частками малих політич. Цю обставину особливо яскраво ілюструє еквівалентний до індексу Герфіндаля–Гіршмана індекс Лааксо–Таагепери $N_a = A^2 / \Sigma A_i^2$. Дослідники парламентської демократії знають його також під назвою ефективною кількості парламентських партій [Krupavičius, Lukošaitis 2004: 256]. Коли йдеться про партії, то квадрат кількості мандатів треба ділити на суму квадратів мандатів, які дісталися партіям (інакше кажучи, 100^2 ділиться на суму квадратів відсоткових часток мандатів окремих партій). Якщо йдеться про вимірювання територіяльної концентрації (коли квадрат усього земного суходолу, або 100^2 , ділиться на суму квадратів площі політич або відсоткових часток площі), то можна трактувати його як ефективну за площею кількість політичних утворів на Землі (N_a). Позаяк це зворотна з погляду HN_a величина, його значення можемо отримати, поділивши 1 на відповідні оцінки HN_a : $N_a = 1/HN_a$. Якби існувала одна держава, що контролювала б увесь світ, то $N_a = 1$; якби дві поділили його між собою порівно, то $N_a = 2$; якби їхні відсоткові частки були 75% і 25%, то $N_a = 1,6$ тощо. За підрахунками Таагепери, у 1995 році N_a Землі був рівним 24. «Це число не означає, що двадцять чотири найбільші політії є однаково важли-

вими, а всі інші – зовсім неважливими; воно є радше абстрактним індикатором фрагментації» [Таагерера 1997: 485].

Політичну концентрацію можна вимірювати за розподілом не лише сухо-долу, а й населення між різними політичними утворами. У такому разі використовуються індекси концентрації населення NH_p та N_p , які від NH_a та N_a відрізняються тим, що, на відміну від площі земного суходолу, загальна кількість населення Землі не є сталою величиною. Всі чотири індекси мають одну важливу перевагу. Хоча взагалі для підрахунку їхніх значень ми б мали володіти даними про площу або кількість населення усіх політичних утворів, «у дійсності не надто помилимося, якщо братимемо до уваги тільки найбільші компоненти. Це особливо важливо у вимірюванні площі та населення політичних утворів: малі політичні утвори (про які ми часто не маємо інформації) можна ігнорувати. Концентрація найбільше залежить від величини найбільших компонентів» [Таагерера 1997: 478].

В опублікованих у 1978–1979 роках статтях Таагерера вимірював лише територіальну концентрацію¹⁹. У 1997 році використовується вже й N_p , обраховуючи який, естонський науковець користувався даними «Атласу історії населення світу» Коліна МакЕведі та Ричарда Джонса [McEvedy, Jones 1978]. Інформацію про площу політій та їх зміну в Новий час він черпав зі статистичних довідників. У дослідженнях раніших періодів основним джерелом були історичні атласи, в яких окремі політії традиційно зображено замальованими різними кольорами площами. Таагерера їх вимірював приладом, поширеним серед землемірів і креслярів, який називається полярним планіметром, важільцем обводячи контури вимірюваної території на мапі, а отримані числа перераховуючи за масштабом мапи [Atkosevičienė 2008]. Для вимірювання можна використовувати й простіший прилад – палітру. Це пластинка прозорого матеріалу, на якій накреслено сітку квадратів.

Про характер, площу та кількість політичних утворів у ті часи та в тих регіонах світу, які в історичних атласах залишаються «білими плямами», Таагерера просто робив більш чи менш спекулятивні припущення. Спираючись на оцінки спеціалістів з історичної демографії, що перед самим виникненням перших держав (близько 3200 року до Р. Х.) на Землі жило приблизно 14 млн. людей, він розмірковує, що могло бути від 100 тис. до 1 млн. «окремих політичних одиниць» (separate political entities) [Таагерера 1997: 485]. Це могли

¹⁹ Для цього він використовував індекс географічної концентрації $C = 100\% \times [\Sigma (A_i / \Sigma A)^2]^{1/2}$, який дещо відрізняється від NH_p , що йому Таагерера надає перевагу в опублікованій 1997 року статті.

бути окремі сім'ї, села чи племена. Кожній із них²⁰ у середньому припадало від 100 до 1000 кв. км території. Ефективне число політій за площею N_a завжди є меншим за загальну їх кількість (хоч би якою великою вона була). А ефективне число політій за популяцією не може бути більшим за їх ефективне число за площею N_a , адже більші політії виникають там, де є більше людей. Отже, N_a є верхньою межею N_p . Нижньою межею N_p є 1, якій значення N_p було б рівним, якби Земля була політично об'єднана. Можна собі уявити, як значення N_p може наблизитися до 1 при великому N_a . Так було б, якби абсолютна більшість населення Землі зосередилася в одному порівняно невеликому політичному утворі, а решту просторів планети було би поділено між великою кількістю вельми рідко заселених політичних одиниць. Для доісторичних часів Таагепера N_a та N_p пов'язує рівність $N_p = N_a^{-0.5}$.

Зробивши ці припущення про доісторичні часи, естонський дослідник далі просто вимірював території історичних політичних утворів, як їх зображено в історичних атласах, і підраховував показники N_a та N_p для відображених у них періодів. Він виявив, що і N_a , і N_p від початку писемної історії дедалі зменшуються. Це найкраще показують рівняння регресії, чийм геометричним відповідником є прямі, від яких окремі значення N_a та N_p віддаляються найменше. Таагепера виявив, що така властивість притаманна наступним рівнянням²¹:

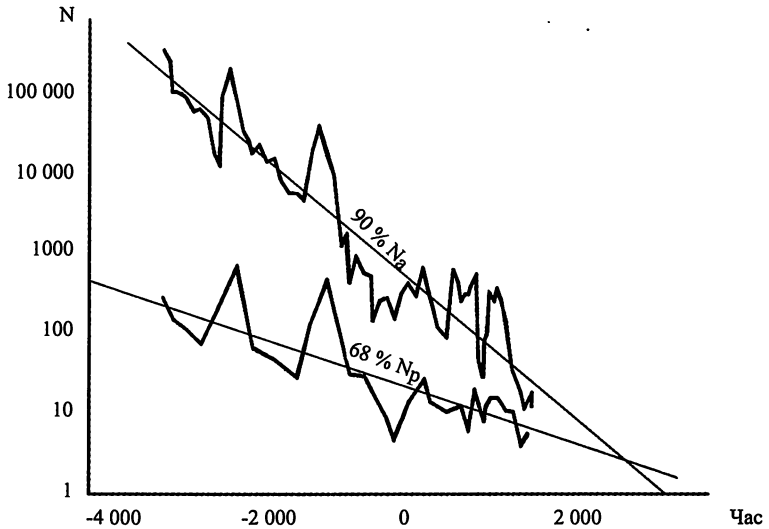
$$\begin{aligned} N_a &= 1300 \times e^{-0,019t} \\ N_p &= 31 \times e^{-0,008t} \end{aligned}$$

Графіки цих рівнянь зображено на іл. 4. Перше рівняння пояснює (в статистичному сенсі) 90% поширення N_a , а друге – 68% поширення N_p . Функції обох рівнянь є показниковими, тому справжньою їхньою геометричною формою є криві. В ілюстрації їх зображають прямі, позаяк було обрано напівлогаритмічну систему координат: шкала осі абсцис, яка зображає час, є тривалою, а шкала осі ординат, яка зображає вартості індексів концентрації, є логаритмічною. Логаритмічну шкалу для індексів концентрації було обрано тому, що через велетенську різницю між максимальними (понад один мільйон) та мінімальними оцінками N_a вони інакше просто не помістилися б на одному аркуші паперу.

²⁰ Якби ми поділили загальну площу суходолу (десь 133 млн. кв. км) на більшу чи меншу кількість «окремих політичних одиниць», то отримали би більшу середню площу такої одиниці, однак слід також врахувати те, що не весь суходіл є придатним для життя людей.

²¹ Символ e у цих рівняннях позначає вже згадане число Ейлера – основу функції натурального алгоритму, а t означає час (починаючи від обраної доісторичної пори), про який зроблено припущення щодо того, якими тоді були значення N_a та N_p .

4. Зміна ефективного числа політичних одиниць за територією (верхній графік) і за чисельністю населення (нижній графік) в історії

Екстраполюючи перше рівняння, Таагепера заявляє, що з імовірністю 50% можна стверджувати, що світ буде політично об'єднаним у 3800 році [Таагепера 1997: 487]. З такою самою ймовірністю можна заявляти, що у 3400 році у світі залишаться всього два політичні утворення. Спираючись на друге рівняння, ефективно число політичних одиниць мало би зменшитися до одного у 4300 році. Отже, результати Таагепери ближчі до тверджень не тих футурологів, що вважають політичне об'єднання світу близькою перспективою наступних двох чи трьох століть, а тих, які переносять його (як Марано) на декілька тисячоліть у майбутнє (правда може бути десь посередині). Та чим такий прогноз може потішити естонського патріота, який нетерпляче очікує розпаду Росії?

Естонський науковець знаходить аргументи для такої надії. Хоча у довготривалій перспективі N_a та N_p дедалі зменшуються, ця тенденція проявляється циклічними коливаннями цих чисел: час від часу їх значення сильно підстрибують вище за розмір, який для певного моменту передбачають ці рівняння, а після цього падають униз. У цих коливаннях відображено утворення та розпад дуже великих імперій, які особливо сильно впливають на значення N_a та N_p . Хоча з плином часу імперії дедалі більшають, усі імперії, що дотепер існували, розпадалися. То чому з тими імперіями, що існують нині, мало би бути інакше? На думку Таагепери, Росія дуже перевершує характерну для свого періоду «нормальну» величину імперії, та існує довше, ніж існувала абсолютна

більшість імперій минулого чи її сучасниць. Тому він завершує обнадійливим висновком, що «Росія в даний час може і надалі суттєво зменшуватися на окраїнах, повторюючи долю своєї географічної попередниці – Золотої Орди. Зважаючи на всю цю суперечливу інформацію, подальше повільне зменшення видається найімовірнішою перспективою Росії. Хоча нове збільшення площі Росії є можливим, воно водночас є і менш імовірним. Політичні утвори (polities), втративши імпульс, рідко коли його собі повертають» [Taagerera 1997: 492].

А що у складі Росії немає братніх балтійських народів (хіба тільки таким народом уважатимемо населення Калінінградської області), то ознайомитися з цим висновком естонського дослідника найбільше варто тим співвітчизникам, які лягають спати зі страхом прокинутись у знову окупованій росіянами Литві. Натомість для питань, розглянутих у цій книжці, набагато цікавішою є та порівняльна перспектива, яку відкривають спостереження Таагепери про динаміку росту імперій. Як в історії змінювалась величина імперій? Як на тлі своїх сучасників виглядало ВКЛ? Чи у порівняннях віку та динаміки піднесення, занепаду і падіння тогочасних імперій ВКЛ вирізняється чимось особливим? Наскільки це відображено у статистиці змін території та кількості населення?

Щоб відповісти на ці запитання, нам доведеться розв'язати низку проблем, дотичних до вимірювання тривалості віку імперій. Однак спершу, звісно, треба відповісти на запитання: що ж таке імперія? У своїй першій імперіологічній публікації Таагепера визначив імперію як «державу, якій притаманна тенденція поступово та масштабно переростати (outgrow) своє етнічне чи політичне ядро» [Taagerera 1968: 171]. Пізніше він її окреслює як «великий суверенний політичний утвір (large sovereign political entity), компоненти якого не є суверенними, попри те, якими є внутрішня структура та офіційна назва цього утвору» [Taagerera 1978a: 113]. Такий вибір означення диктують дані, які використовує естонський політолог. Інформація про розмір (площу) території є чи не одиноким надійним кількісним інформативом, яку ми маємо про велику кількість давніх держав. Тому для статистичного аналізу залишається тільки обрати таке мінімальне означення, в якому вказано лише дві ознаки імперій: суверенність (відсутність над нею вищої влади) та велика площа.

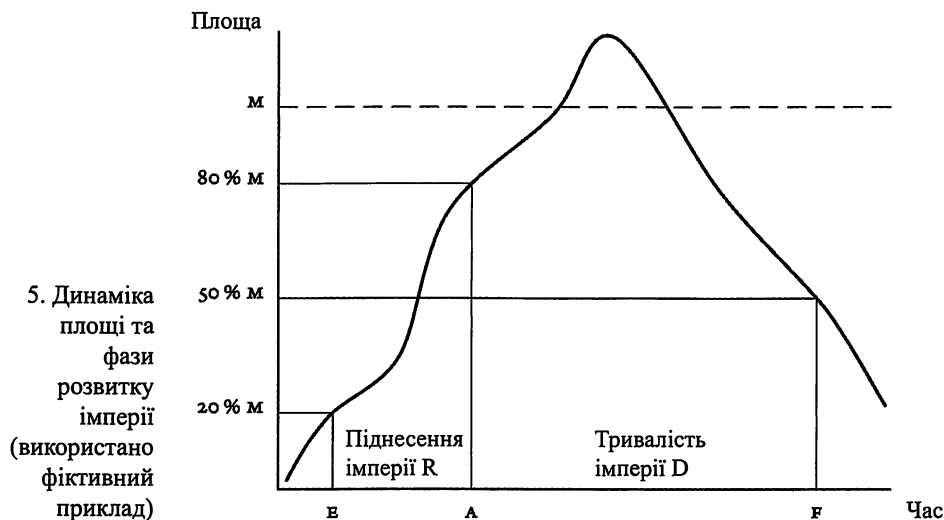
Інші труднощі цього мінімального (див. 2.1; [Gerring 2001: 65–86]) означення розглянемо пізніше. А наразі зосередимося на тій проблемі, яка виникає у зв'язку з твердженням, що велика площа справді є обов'язковою ознакою імперії: якої площі достатньо, щоб визнати суверенну політію імперією? Ті політичні утвори стародавнього Сходу, які не лише естонський дослідник вважає імперіями (наприклад, Єгипет), не були більшими за сучасні держави, що їх ми імперіями не називаємо (приміром, Аргентину або Францію). Цю проблему

дослідник розв'язує, релятивізуючи поняття «великої політії» у стосунку до певної історичної епохи, а самі епохи, які автор називає «історичними фазами», він виділяє за розмірами найбільших держав певної фази.

Перша фаза охоплює період від 3000 року до 600 року до Р. Х. Вона розпочинається з виникнення давньоєгипетської держави, коли після об'єднання Північного та Південного Єгипту постав політичний утвір, територія якого становила 250 тис. кв. км. У часи найбільшого розширення (близько 1450 року до Р. Х.), коли Єгипет підкорив Нубію, Палестину та Сирію, його територія не перевищувала $1 \pm 0,3$ млн. кв. км. Держави, що виникли у Месопотамії (на території сучасного Іраку), були істотно меншими. Територія жодної з них, за винятком політії Акаду, що існувала у XXIV–XXII століттях до Р. Х., не наблизилася до межі 1 млн. кв. км. Зате саме тут виникла політія, що стала рекордсменкою першої фази. Це Асирія, яка наприкінці VIII – на початку VII століття до Р. Х. підкорила своїй владі увесь Близький Схід. Після завоювання Єгипту близько 670 року до Р. Х. Асирія на короткий час розширилася до $1,4 \pm 0,3$ млн. кв. км. На Далекому Сході у XXII–XII століттях до Р. Х. схожої величини досягла політія династій Ся і Шан на території сучасного Китаю.

Згадані рекорди було встановлено на короткий час. Більшість тих політичних утворів, що впродовж 2,5 тис. років існували у Месопотамії, так само несподівано розширювалися, як і зникали з історичних мап. Таагепера переконливо міркує, що історичне значення імперії зумовлює не так площа в час найбільшого розширення, як максимальна стабільна площа і тривалість існування. Що мається на увазі, він пояснює, запроваджуючи нову величину – інтеграл розміру/часу I , мірою якого є кв. км C , де C означає століття (century). Цей розмір встановлюється шляхом вимірювання планіметром або палітрою площі геометричної фігури, яку окреслює крива $P(t)$, що зображає зміну площі імперії в часі (див. іл. 6). Надалі ми називатимемо його на честь естонського дослідника інтегралом Таагепери (TI).

Максимальна стабільна площа імперії M – це площа, за наявності якої інтеграл розміру/часу I був би на 5% меншим за фактичну його величину. На іл. 5 її зображає та частина відділеного кривою $P(t)$ простору, що розташована нижче від пунктирної прямої. Датою виникнення імперії E (emergence) естонський дослідник пропонує вважати момент, коли площа політичного утвору вперше досягає 20% його M . Цей момент можна вважати й тим порогом, переступивши через який, політичний утвір стає імперією. Той момент, коли величина імперії досягає 80% її максимального стабільного розміру, слід вважати датою її зрілості A (adulthood date). Період між виникненням імперії E та її зрілістю A є порою її піднесення R (rise): $R = A - E$. Дата падіння імперії F є тим моментом,

коли її площа після А вперше зменшується до 50% її максимального стабільного розміру. Період між зрілістю імперії та її падінням Таагепера визначає як її тривалість D (duration): $D = F - A$ [Таагепера 1978b: 191].

Ці свої пропозиції естонський політолог обґрунтовує, апелюючи до термінологічних конвенцій, які встановилися у технологічних та біологічних науках, коли криві однакового вигляду використовують для аналізу зміни організмів, їх популяцій чи інших систем у часі. На основі щойно розглянутих означень він подає пропозицію, як розв'язати проблему, з якою часто стикаються дослідники імперій: як відрізнити падіння імперії від її кризи, коли площа імперії несподівано зменшується, але після цього знову повертається до попереднього розміру. На тій території, що є ядром імперії, під час криз може змінитися правляча династія, політично панівний етнос чи навіть політична та економічна система.

Як відрізнити ті випадки, коли імперія занепадає, а на її місці утворюється нова (хоча, можливо, і з тою самою назвою та з претензіями на спадщину попередниці), від тих випадків, коли й далі існує та сама імперія, яка пережила й успішно пододала кризу (хоча, можливо, змінила назву і символічно відмежувалася від минулого)? Конкретніше, чи Советський Союз є продовженням Російської імперії, чи новою імперією? Чи зміна правлячих династій у Китаї означала виникнення нових імперій після падіння давніх, а чи продовження тієї самої імперії?

Таагепера цю проблему розв'язує, пропонуючи вважати два політичні утвори на тій самій території різними імперіями, якщо прогалина G (gap) у часі між

падінням першого та піднесенням другого триває довше ніж 30% тривалості першого утвору, тобто якщо $G / D > 0,3$. Це означає, що відповідь на запитання про тяглість імперії пов'язують із віком імперії. Давня імперія матиме більше сил відродитися навіть після довготривалої кризи, ніж та, що існувала недовго. Та якщо криза затягується на довше, історію давньої імперії слід уважати завершенною, а політію, що утворилася на тій самій території, – новою імперією.

Якщо застосовувати цей критерій, царську Росію та СРСР слід уважати однією імперією. На основі того самого критерію державу Ахеменідів і території, що на короткий час були підкорені владі Александра Македонського, естонський політолог не вважає двома різними імперіями: це та сама імперія, яка потрапила під владу чужоземного завойовника, а після цього розкололася. Більша її частина перейшла під владу династії, яку заснував полководець Александра Македонського Селевк, а в іншій утворилася Єгипетська імперія Птолемеїв. Хоча у VII столітті до Р. Х. Єгипет на десять років завоювала Асирія, цей період був надто коротким, аби вважати переможця асирійців Псаметиха I (правив у 663–610 роках до Р. Х.) та його наступників (XXV династію) засновниками нової імперії. Однак такими ми мали б визнати фараонів XII династії (правили у 1938–1700 роках до Р. Х.), бо від Стародавнього царства (близько 2650–2150 років до Р. Х.) до нового об'єднання Єгипту під їхньою владою пройшло понад двісті років, що, за підрахунками Таагепера [Таагерера 1978b: 192], становить 54% тривалості віку Стародавнього царства: $D = F - A$.

Коли йдеться про Китай, у часи династій Цинь і Хань (III століття до Р. Х. – початок III століття) це також була одна і та сама імперія. Так само естонський дослідник окреслює відносини між уже згаданими політичними утворами династій Ся та Шан, які існували у другому тисячолітті до Р. Х. Натомість політії, що на короткий час постали та швидко зникли після падіння династії Хань на території, якою вона колись правила, – це вже нові імперії (слід брати до уваги лише тих наступників Хань, які зуміли розширитися до 50% максимальної стабільної площі М Ханьської держави). Це стосується й тієї імперії, що утворилася у VII столітті, по тому, як династія Тан підкорила собі землі, якими раніше правила династія Хань²².

²² В опублікованому 1997 року тексті Таагепера тривалість віку визначає дещо по-іншому, ніж було щойно пояснено: «згадаймо, що тривалість віку (D) було визначено як тривалість після досягнення понад 50% максимальної стабільної площі політичного утвору» [Таагерера 1997: 490]. Якщо це пропозиція пригадати визначення ($D = F - A$, де A є 80% максимальної стабільної площі) з давнішої статті [Таагерера 1978b: 191–192], то залишається тільки зробити висновок, що сам естонський дослідник його забув. Але може бути й так, що він його змінив (пор. [Таагерера 1997: 480]). Якщо тривалістю імперії вважати той період, коли її площа перевершує 50% її мак-

Вимірюючи щойно розглянутими поняттями держави періоду 3000–600 років до Р. Х., естонський дослідник виявляє, що найбільший Т1 мала імперія династій Ся та Шан (6,2 млн. кв. км С). Його перевищує лише сума Т1 усіх Єгипетських імперій (9,3 млн. кв. км С). Через порівняно короткі тривалості Т1 усіх імперій Месопотамії є лише 5,4 млн. кв. км С. Як уже було сказано, абсолютним рекордсменом першої історичної фази імперій за максимальною площею території було Новоасирійське царство²³, яке досягло зрілості десь 700 року до Р. Х. і невдовзі максимально розширилося до $1,4 \pm 0,3$ млн. кв. км. Його максимальною стабільною площею М політолог вважає 1 млн. кв. км, а тривалість D оцінює у 80 років. Через не надто тривалий час існування Т1 Асирії є лише 1,7 млн. кв. км С [Таагерера 1978b: 191–192].

Початок другої історичної фази імперій, яка тривала до XVI століття, естонський політолог пов'язує із піднесенням імперії Ахеменідів у VII–VI століттях до Р. Х. Основою такої періодизації є той факт, що від початку вказаного періоду знеацька збільшуються мінімальні і, що найважливіше, максимальні стабільні розміри найбільших імперій. Навіть у ті періоди цієї фази, коли дуже великих імперій уже не залишається, площа найбільших імперій цих часів фрагментації суттєво перевершує площу «чемпіонів» першої фази в моменти їхнього максимального розширення. Імперія Ахеменідів, Александра Македонського та Селевкідів, яка піднялася за 90–120 років і досягла своєї зрілості близько 540 року до Р. Х., існувала близько 320 років, маючи стабільну максимальну площу²⁴ 4,2 млн. кв. км, а в часи максимального розширення (близько 500 року до Р. Х.) охоплюючи близько 5,5 млн. кв. км. Через довгу тривалість солідним також є її Т1 (17 млн. кв. км С, у десять разів більший за Т1 Новоасирійської держави).

Другу історичну фазу імперій естонський дослідник поділяє ще на три ери, виокремлення яких він мотивує тим, що наприкінці кожної з них спосте-

симальної стабільної площі М, то вказані в давніших статтях тривалості імперій слід продовжити (особливо тих імперій, що зводилися повільно). Довшим також став би і незнищений час територіяльного стиснення тягlosti імперій, через що може виникнути потреба перерахувати й самі імперії (скільки їх було). Деякі політичні утвори, які існували на тій самій території і які вважають окремими імперіями, за критерієм $G / D > 0,3$ треба було би вважати відтинками історії тієї самої імперії (до та після реставрації), оскільки D став би довшим, а G не змінився б.

²³ Спираючись на критерій $G / D > 0,3$, Таагерера виокремлює три Асирійські імперії – давню (перша половина II тисячоліття до Р. Х.), середню (XIV–XI століття до Р. Х.) та нову або третю (IX століття до Р. Х. – 605 рік до Р. Х.).

²⁴ Максимальна площа території, підкореної владі Александра Македонського, була дещо меншою – близько 5,2 млн. кв. км [Таагерера 1979: 121].

рігаємо фрагментацію найбільших імперій, що до того часу існували, а на їх початку – виникнення нових імперій, які своєю максимальною величиною та іншими показниками (передусім M та T_1) перевершують попередниць. Перша ера охоплює тисячоліття між 600 роком до Р. Х. та 600 роком. Другу Таагепера датує 600–1200 роками і називає її мусульманською ерою, адже її початок позначає піднесення нової імперії-рекордсменки – мусульманського Халіфату. Третю він за тим самим принципом називає монгольською ерою, датуючи її 1200–1600 роками. Від 1600 року естонський політолог відраховує початок третьої історичної фази імперій, яку він називає британсько-російською ерою.

Виділяючи ці фази та ери, Таагепера не обходиться лише кількісним критерієм площі найбільших імперій (або трьох найбільших імперій). Його вимірювання не виявляють між другою та третьою фазами такої знаменної різниці, яку бачимо на початку другої фази або між окремими ерами другої фази. Більшою за Монгольську імперію, площа якої на вершині експансії сягнула 24 млн. кв. км, була лише імперія Великої Британії (35 млн. кв. км у 1925 році). Однак різниця у розмірі не є настільки великою, як та, що відділяє Монгольську імперію як рекордсменку своєї ери від чемпіона попередньої ери – мусульманського Халіфату (близько 11 млн. кв. км), а його своєю чергою – від Китаю династії Хань, який був найбільшою стабільною імперією (близько 6 млн. кв. км)²⁵ ери 600 року до Р. Х. – 600 року після Р. Х. Тому кількісний критерій періодизації Таагепера доповнює ще й етіологічним (причинневим), указуючи певні відмінності технології творення та управління імперій, які він убачає між історичними фазами імперій.

Під час перших двох фаз нездоланну перешкоду розвитку та внутрішній консолідації імперій становила примітивна технологія транспорту та зв'язку. Перед 600 роком до Р. Х. «максимальна величина імперії під час першої фази (1,3 млн. кв. км) відповідає радіусові контролю в приблизно 650 км (якщо припустимо, що територія держави є овальною). Максимальна швидкість передання інформації (вершниками й за відсутності поштових станцій, де можна було б змінювати коней або передавати листи для подальшого перевезення іншим вістунам) могла бути щонайбільше 100 км на день. Отож контроль центру згасав, як тільки час комунікації зі столицею перевищував тиждень» [Таагепера 1978а: 121]²⁶. Ці обмеження подолали (а точніше, обійшли) володарі династії

²⁵ Щоправда, площа імперії гунів в один час могла сягати від 6,5 до 9,6 млн. кв. км, однак вона залишилася на такому рівні не довше, ніж двадцять років (див. [Таагепера 1979: 127; Таагепера 1997: 481]).

²⁶ Таагепера ігнорує можливість централізовано правити великою територією без постійної столиці, коли володар та його супровід безупинно подорожують.

Ахеменідів, які «винайшли» основи бюрократичного управління – делегування влади особам (сатрапам), які не є членами сім'ї чи роду володаря і тому не можуть бути для нього конкурентами. Хоча цієї та інших новацій, як-от, приміром, поділу місцевої влади на цивільну та військову, частоті ротації представників центральної влади на місцях та створення шляхів і поштової служби, було не достатньо, щоби повністю знейтралізувати тенденції фрагментації та феодалізації, вони істотно їх послабили. Тому й максимальна, а особливо максимальна стабільна площа найбільших імперій у другій фазі істотно зросли.

Спираючись на зібрані дані та результати підрахунків, Таагепера розкриває та критикує деякі упередження, що глибоко просочили свідомість не лише широких мас, а й професійних істориків. Найважливішим із них є «європоцентричне», а точніше – «римоцентричне» розуміння імперії, яке проявляється у впевненості, що імперія є винаходом римлян або що Рим був найбільшою стародавньою імперією. Насправді Римська імперія не потрапляє навіть до двадцятки найбільших (за максимальною площею) імперій, що будь-коли існували [Таагепера 1978а: 126]. Якщо говоритимемо лише про її епоху (першу еру другої фази, 600 рік до Р.Х. – 600 рік), то вона була тільки третьою серед своїх сучасниць. За максимальною стабільною величиною М (4,2 млн. кв. км) Рим поступився не лише імперії Хунну II–III століть (7 ± 1 млн. кв. км)²⁷, а й імперії Цинь-Хань (5,2 млн. кв. км) та імперії тюрків VI століття (5 ± 1 млн. кв. км). Такий самий М, як у Римі, мали й імперії Ахеменідів, Александра Македонського та Селевкідів.

Щоправда, Римська імперія виділялася своїм віком (чотири століття за методикою Таагепери). Тому її Т1 (21 млн. кв. км С) є набагато більший за Т1 щойно згаданих ефемерних кочових імперій (Т1 імперії Хунну та Тюркського каганату був по 4 ± 1 млн. кв. км С). Утім, він таки не є більшим за Т1 двох її сучасниць. Т1 імперії династій Цинь та Хань був 22 млн. кв. км С. Такий самий Т1 мала імперія Сасанідів, яка, хоча й була дещо меншою за Римську імперію (М = 3,1 млн. кв. км), але перевершила її своїм віком (сім століть). Якщо порівнюватимемо імперії за кількістю населення, то з цього огляду впродовж усієї історії цивілізації абсолютним лідером завжди був Китай – враховуючи й ті періоди, коли політичні утвори, що існували на його території, не лідирували за показниками площі. Насправді сучасна частка населення Китаю (20%) у загальній чисельності населення світу є найменшою за всю світову історію. «Від приблизно 400 року до Р. Х. на території сучасної Китайської Народної Респуб-

²⁷ Ідеться не про гунів, які у IV–V століттях наринули на Європу, а про їхніх прашурів і попередників у Центральній та Східній Азії. Див. про цю імперію [Barfield 1989].

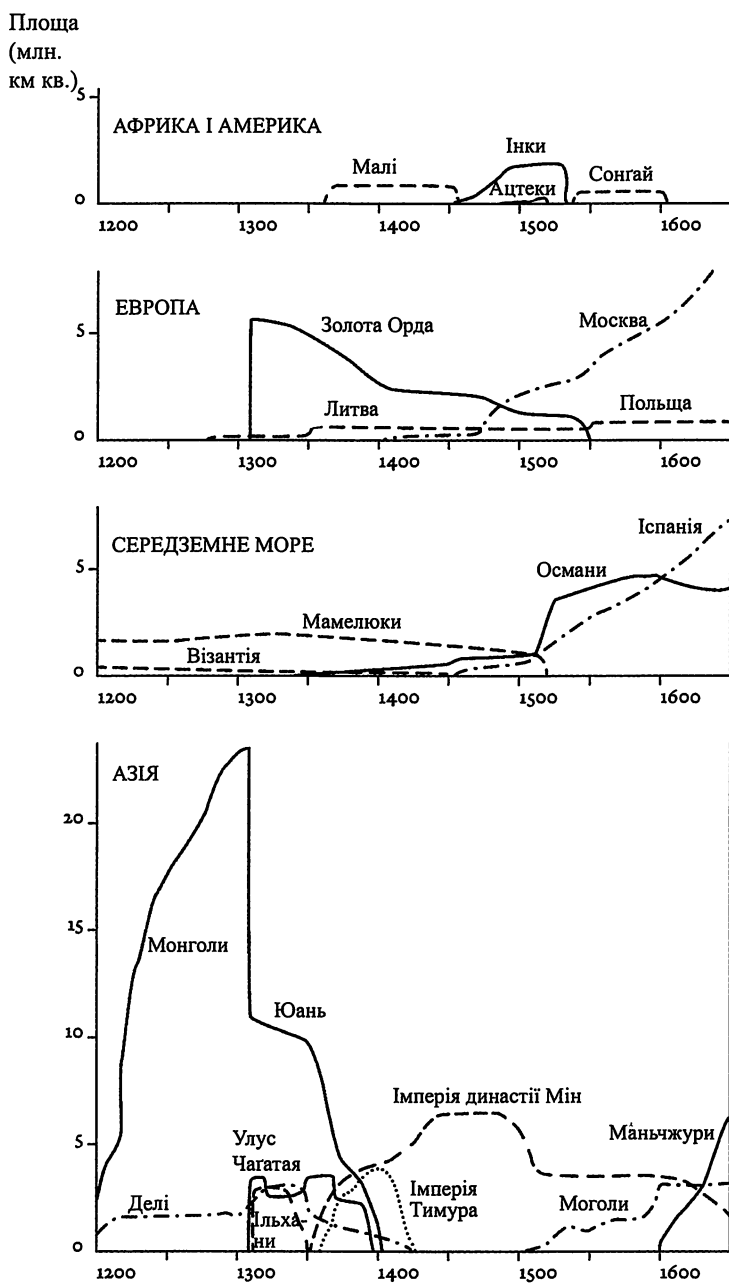
бліки жило близько четвертини людства. Іноді навіть більше, ніж третина: 35% у 200 році та приблизно 37% у 1800 році» [Таагерера 1997: 489].

Передумови для європоцентричної деформації образу історії до XVII століття створила світова експансія Європи, яка саме почалася в цей час і завершилася поділом світу між Європою та близькими до неї державами у XIX столітті. Цей прорив європейської експансії Таагерера пояснює здобутою на кілька століть абсолютною технологічною перевагою європейських країн, що давала їм змогу небаченими раніше масштабами проектувати свою силу у просторі. Хоча після винайдення телеграфу (у середині XIX століття) було подолано раніші технологічні обмеження централізованого адміністрування великих територій, перевага європейців у мореплаванні ще у XVII столітті створила умови для появлення заморських імперій, які своєю площею могли рівнятися з найбільшими імперіями давніх часів. На відміну від більшості імперій минулого (частковий виняток становлять ті, що творилися у басейні Середземного моря), ці імперії були не континентальні, а «таласократичні» – обґрунтовані військовою потугою на морі. Велика Британія, яка на початку XIX століття перемогла у боротьбі європейських держав за панування на морі, створила й найбільшу імперію, що будь-коли існувала (як ми вже згадували, її максимальна площа близько 1925 року становила приблизно 35 млн. кв. км).

Таагерера міркує, що так само, як і будь-яка технологічна перевага, яку будь-хто будь-коли в історії здобував, ця першість європейців була тимчасовою. Московська держава завдяки тому, що вчасно встигла перейняти нововведення європейської військової технології, стала не об'єктом імперської експансії, а одним із її лідерів. Як ми вже зазначали, естонський політолог уважає державу, в якій володарювали московські царі, петербурзькі імператори, генеральні секретарі КПСС, а від 1991 року – правлять уже «президенти», тієї самою імперією. На відміну від багатьох інших імперіологів, він не визнає країн Центральної та Східної Європи, які після Другої світової війни потрапили під контроль цієї імперії, її частиною, «бо вони залишилися формально окремими членами міжнародної спільноти (на відміну від Хівинського ханату й Бухарії в царській Росії чи індійських князівств у Британській Індії)» [Таагерера 1997: 482–483]. Тому моментом максимального її розширення Таагерера вважає 1895 рік, коли площа царської Росії сягнула 22,8 млн. кв. км.

За твердженням Таагерери, у другій половині XX століття розпочалася завершальна фаза чергового циклу політичної і територіальної концентрації світу, який розпочався у XVII столітті. Про ці зміни найбільш промовисто свідчить зміна величини N_a . До найменшого рівня за всі часи ($N_a = 9$) цей показник упав у 1925 році. Коли таласократичні колоніальні імперії європейських

2. Імперія та імперіялізм: методологічні стратегії

6. Криві експансії та зменшення імперій монгольської ери

держав занепали, він підріс до 19 у 1990 році, а після падіння Советського Союзу – підстрибнув до 24. Таагепера підкреслює, що сучасний світ знає багато таких держав, у яких важко добачити будь-який потенціал внутрішньої фрагментації (Австралія, Бразилія, США), хоча вони своєю величиною (що й казати про кількість населення) знаменно перевершують найбільші держави першої історичної фази імперій та першої ери другої фази. Тому ймовірним майбутнім сценарієм естонський дослідник вважає нову хвилю територіальної концентрації, роблячи, втім, виняток для Росії, яка і своїм розміром, і тривалістю існування дуже випереджає інші імперії своєї пори і має помітний потенціал фрагментації. Дається взнаки не лише її етнічна неоднорідність, а й економічне тяжіння багатьох країн (передусім Далекого Сходу) до простору Тихого океану.

Якщо далі занурюватимемося у прогнози Таагепери й деталі аналізу історичних фаз та ер імперій, то надто далеко відхилимося від теми цієї книжки. З цього погляду, найцікавішими є спостереження естонського науковця про третю (монгольську) еру другої фази, до якої належить й імперська історія ВКЛ, а також те, що він безпосередньо говорить про саме ВКЛ. Зважаючи на означення імперії, яке використовує Таагепера, зовсім не дивує те, що він без жодних вагань називає ВКЛ однією з імперій монгольської ери, адже саме ВКЛ у XIV–XV століттях було найбільшою за площею державою Європи. Графіки територіальної динаміки імперій монгольської ери (іл. 6), які накреслив Таагепера, дають змогу «на око» порівняти ВКЛ із рештою тогочасних імперій.

Найбільших труднощів Таагепері, подібно як і іншим імперіологам, завдає образ ВКЛ як імперії після унії з Польщею. «Коли дві держави зливаються, як це було з Литвою та Польщею близько 1500 року, котру із них ми маємо вважати такою, що поглинула іншу?» [Таагепера 1978а: 112]. З цієї нагоди варто відзначити, що, мабуть, саме цей казус і схиляє більшість дослідників імперій не вносити Литву чи об'єднану Польсько-Литовську державу до списків імперій. Концептуального розв'язання проблеми, яке можна було би порівняти з раніше розглянутим розв'язком питання тяглості імперій, Таагепера так і не подає. Як ми бачимо на іл. 6, у конкретному випадку Литви та Польщі він *ad hoc* вирішує, що Польща «поглинула» Литву. Однак початок історії імперії, що існувала після цього «поглинення» (Таагепера називає її «литовсько-польською імперією») естонський дослідник відраховує не від якоїсь дати історії Польщі, а від 1263 року (*sic*), коли «Литва об'єдналася» [Таагепера 1997: 497].

Цю дату можна було би вважати простою людською помилкою (1263 рік замість 1236-го, який традиційно вказують як початок литовської державности). Як своє джерело естонський дослідник подає «Атлас історії Росії» Алена Чю

[Chew 1967] та «Атлас стародавньої та класичної історії» Рамзея Муїра [Muir 1961]. Сумнівні викликає і вказана Таагеперою площа Литви (100 тис. кв. км): для 1263 року вона надто мала, а для 1236-го (якщо справді сталася випадкова помилка) – надто велика (див. 3.7). У 1345 році Литва, за Таагеперою, приєднала до себе Білорусь, унаслідок чого її площа виросла до 300 тис. кв. км. Коли у 1380 році було приєднано Північно-Західну Україну, площа ВКЛ сягнула 700 тис. кв. км. Далі він виділяє 1425 рік, коли площа ВКЛ сягнула 800 тис. кв. км. Унію з Польщею Таагепера датує 1520 роком (sic). Після неї площа держави підстрибнула до 1 млн. кв. км. У 1580 році вона зросла до 1,05 млн. кв. км, а свого абсолютного максимуму досягла 1650 року (1,1 млн. кв. км). У 1670 році площа зменшилася до 0,9 млн. кв. км, а через сто років (1770) вона становила 0,9 млн. кв. км. Після першого поділу 1772 року вона зменшилася до 650 тис. кв. км. Останньою датою історії держави, яку вказує Таагепера, є 1795 рік, коли відбулися «другий та третій поділи» [Таагепера 1997: 497].

Більшість указаних у Таагепери показників динаміки площі ВКЛ, а пізніше – Речі Посполитої Обох Народів, відрізняється від тих, що їх наводять інші джерела. Однак від критики такого стибу науковець намагається захиститися завчасно. «Жодна наука, обґрунтована за допомогою вимірювань, не може бути точною. Результатам вимірювання завжди притаманна похибка. Титул “точної науки” стосовно фізики є неправильним, і зберігся лише тому, що всі фізики знають, що він насправді означає, а саме – кількісну науку, яка намагається вимірювати настільки точно, наскільки це можливо (state of the art)» [Таагепера 1978а: 111]. Якщо встановлювати площу імперій за методом, який використовує Таагепера, похибка є неминучою, адже чим далі дивимосся у минуле, тим менше надійних орієнтирів для історичної картографії можна виявити в історичних джерелах. Тому часто трапляється, що різні атласи вказують різні контури меж тієї самої країни в той самий період. У більшості давніх імперій ці контури взагалі складно встановити, адже саме тому, що вони були імперіями, ці держави мали не кордони, а лише широкі та рухомі порубіжжя – frontier (див. також 2.3, 3.7). Тому науковець застерігає, що в усіх випадках, коли він наводить дані про площу, джерелом яких є вимірювання мап, діє похибка ± 10% (якщо не вказано більшу).

Дещо більш професійного історика може зачепити манера Таагепери, який пройшов школу точних наук, заокруглювати (1580 рік замість 1582-го та 1670 замість 1667 року, коли було укладено відповідно Ям-Запольське та Андрусівське перемир'я з Московською державою) та з'єднувати (1795 рік замість окремих дат другого (1793) та третього (1795) поділів Речі Посполитої Обох Народів) дати. У цих випадках «похибка» з'являється безпідставно. Литовського

читача, без сумніву, найбільше може образити те, що представник близької Естонії не знає однієї з найважливіших дат історії Литви – 1569 року, коли було укладено Люблінську унію з Польщею. Попри це, пов'язувати згадані помилки та неточності із традиційною естонською арогантністю щодо литовців не було би правильно. Вони цікаві радше як характерний приклад того, які небезпеки чатують на фізика або хіміка, коли він свої знання намагається застосувати до історії чи іншої гуманітарної дисципліни. Якщо Таагепера допускається стількох помилок, подаючи фундаментальні дати історії близької країни, то наскільки можна вірити даним естонського науковця про екзотичні імперії стародавнього Сходу чи степових кочовиків?

Ці критичні зауваги потрібно доповнити двома застереженнями. По-перше, помилок такого типу, яких припускається Таагепера, навряд чи міг би уникнути і дуже добре «підкований» в історії дослідник. Вони є ендемічними у гологеїстичних статистичних дослідженнях, які неодмінно стикаються з дилемою глибини та ширини: чим більше випадків залучає дослідник, тим більше він ризикує помилитися в тих, які він менше розуміє. По-друге, навіть якщо таких помилок у використаних даних є багато, якщо вони випадкові (несистемні), вони не спотворюють висновків, зроблених у статистичному аналізі цих даних. Висновок Таагепери про територіальну концентрацію політичних одиниць як тенденцію історії людства останніх п'яти тисячоліть не викликає жодних сумнівів, скільки не було б «шуму» (фактичних помилок) у його даних. На увагу також заслуговують критерії піднесення, зрілості, падіння та тривалості імперій. Далі (у третій частині) ми спробуємо застосувати їх, розглядаючи матеріял історії ВКЛ. На жаль, сам естонський дослідник не вказує власних показників T_1 , M , E , F , R , D для литовського випадку. Тому ми спробуємо їх підрахувати самотужки, водночас виправляючи помилки в даних Таагепери (див. 3.7).

Для теоретичного аналізу імперій праці Таагепери важливі передовсім тим, що вони в імперіологічних дослідженнях найяскравіше представляють ту стратегію творення понять, яку ми назвали мінімалістичною. Те, що подає Таагепера, не є спробою сконструювати кількісне поняття імперії, хоча його методика можна для цього використати. Для Таагепери імперський – це не властивість, яка може бути більше чи менше притаманною кожній політії, а якісна категорія: імперії є підмножиною політій. Виділяючи її, естонський політолог спирається на ту версію класичної теорії понять, яка від доброго визначення вимагає вказати обов'язкові й достатні умови приналежності до обсягу поняття, що визначається. Однак те, що він подає, цим вимогам усе-таки не відповідає.

Таагепера обирає таке означення імперії, в якому вказано лише дві її характеристики: суверенність (відсутність вищої влади) та велика площа, конкретна величина якої, своєю чергою, встановлюється за середньою величиною для певної епохи чи ери (хоча Таагепера експліцитно так і не вказує порогових величин «імперськості», які він використовує). Можна погодитися з тим, що величина (і, звісно, суверенність) є важливими для імперії (size matters), хоча можливе й таке, обґрунтоване ідеєю «родинних подібностей», означення імперії, для якого жодна окрема ознака не є обов'язковою (див. 2.1). Та чи можна вважати імперіями всі великі держави? Адже тоді довелось би визнати ними й такі країни, як Бразилія, Австралія, Аргентина, Україна та Індія. Чи вони справді є імперіями?²⁸ Отже, велика площа (навіть після історичної релятивізації поняття розміру) та суверенність є, можливо, лише обов'язковими, але недостатніми ознаками імперій. Не всі великі та суверенні держави є імперіями. Сам Таагепера вказує, що немає точної відповідності між площею політичного утвору та його військовою, економічною чи політичною силою [Таагепера 1978а: 111].

Окрім цього, означення Таагепери односторонньо орієнтоване на так звані континентальні імперії і залишає за дверима «імперського клубу» цілу їхню відміну, яку дослідники називають морськими імперіями (за винятком такої морської імперії, як Велика Британія, яка з плином часу здобула веле-тенські колонії на суходолі). Одну з них – смертельного ворога Риму Картаген – Таагепера сам уводить до списку стародавніх імперій, заразом визнаючи, що вона навряд чи відповідає поняттю імперії, яке він використовує [Таагепера 1979: 124]. Інші дослідники імперіями такого типу вважають підвладний стародавнім Атенам Морський союз (Архе) V століття до Р. Х., середньовічні Геную та Венецію, а також Португалію XV–XVI століть [Barfield 2001; Doyle 1986]. Тому критерій площі слід трактувати ліберальніше, також зараховуючи до площі імперій принаймні внутрішні моря, які вони контролюють (щоправда, це не є актуальним при застосуванні методики Таагепери до випадку ВКЛ).

²⁸ У них, без сумніву, можуть бути етнічні меншини та сепаратистські рухи, які претендують на те, щоби бути їхніми речниками, і проголошують ці держави імперіями. В Україні (вже не кажучи про Індію) такі справді є. Це не лише російськомовці Лівобережної України, незадоволені політикою «українізації», а й населення Закарпаття, яке називає себе «русинами» і прагне створити окрему державу. Однак від виникнення сепаратистських рухів не застраховані й малі держави.

2.3. Імперія та міжполітична система: погляд теорії міжнародних відносин

Ознайомившись із досягненнями і труднощами кліометричного дослідження імперій, далі розглянемо ті визначення імперії, які можна вважати застосуваннями максималістської стратегії творення понять. Їхнім продуктом є такі поняття імперії, які можна назвати ідеальними типами. Таких ідеальних типів може бути чимало. І справді, знайомство з імперіологічною літературою показує, що поняття імперії означають по-різному: залежно від того, в рамках якої дисципліни соціальних наук це означення формулюється і яку теоретичну традицію ці дисципліни представляють.

Якщо поглянути, хто у соціальних науках найчастіше використовує поняття імперії (та імперіялізму), передовсім виділяються два відгалуження політичних наук. Одне із них – теорія міжнародних відносин (або просто міжнародні відносини) та тісно з нею пов'язана гілка юриспруденції, яку називають міжнародним правом. Іншим є порівняльна політологія, яка, своєю чергою, зв'язками дуже схожими на ті, що поєднують міжнародні відносини з міжнародним правом, пов'язана з іншим відгалуженням юриспруденції, яке називають державним чи конституційним правом, або «теорією держави». У цьому розділі ми розглянемо концепції імперії, які побутують у студіях міжнародних відносин, а в наступному – обміркуємо ідеї теоретиків держави та дослідників порівняльної політології.

У теорії міжнародних відносин виявляють певні відносні особливості імперій, які постають у їхніх зв'язках з іншими політіями, в їхній зовнішній політиці та в тій ролі, яку вони відіграють у міжнародній політиці. Ключовими словами такого розуміння імперії є «вплив», «контроль», «гегемонія» та «домінування». У контексті порівняльної політології більшого значення надають внутрішнім (intrinsic) або конститутивним особливостям політій, які розкривають їхню внутрішню структуру. Ці особливості визначають такими словами, як «центр», «метрополія», «периферія», «етнокультурна гетерогенність» тощо [Lopata, Statkus 2006: 32–33].

Щойно вказані автори пропонують вирізнити класичне, неокласичне та постмодерне розуміння імперії. Відмінності між класичними та неокласичними, або «минулими» та «сучасними», імперіями вони окреслюють так: «“Тверду” (військову) силу, яка раніше домінувала і спираючись на яку творилася імперія, заміняє “м’яка” (економічна, соціальна та культурна) сила, а формальні субординаційні відносини між центром та периферією імперії – більш неформальні

та непрямі» [Lopata, Statkus 2006: 40]. Вирізняльною ознакою постмодерної імперії Раймондас Лопата та Нортаутас Статкус уважають децентралізацію: при ній роль імперського центру відіграє «набір правил і норм, які утворюють режим управління, а також мережа інституцій, що за ними наглядає» [Lopata, Statkus 2006: 40]. Ці поняття вони застосовують для цікавого аналізу стану і тенденцій розвитку сучасної світової міжнародної системи, який дослідники завершують таким узагальненням: «Великі держави світу – США, Росія, Китай – еволюціонують у бік створення неокласичних імперських структур. В Європі відбуваються процеси формування ЕС як постмодерної імперії» [Lopata, Statkus 2006: 78]. До «постмодерних» концепцій імперії можна віднести й ту, яку виявляємо у добре відомій у колах лівих інтелектуалів книжці Майкла Гардта та Антоніо Негрі «Імперія» (2000), в якій це слово є просто іншою назвою світового капіталізму та політичних сил, що його оберігають (див. також [Šerpētis 2008]).

На відміну від цих авторів, яким залежить на використанні понять імперії та імперіялізму для футурологічних цілей, нам вони важливі як знаряддя пізнання далекого минулого. Тому надалі обмежимося лише тими концепціями імперій та імперіялізму, які вони називають «класичними». Вони, своєю чергою, відрізняються залежно від того, яку теоретичну традицію студій міжнародних відносин представляють: реалізм, конструктивізм, лібералізм (інституціоналізм), марксизм. Як і в інших дисциплінах соціальних наук, академічна «боротьба за виживання» стимулює дослідників більше підкреслювати оригінальність своїх поглядів, аніж схожості з іншими концепціями. Тому у спеціальній літературі виділяють багато відмін самого реалізму (класичний реалізм [Morgenthau 1985 (1948)], неореалізм [Waltz 1979], структурний реалізм [Buzan, Jones, Little 1993] тощо) та інших теоретичних підходів. Позаяк у цій книжці сучасні теорії міжнародних відносин нам цікаві лише як джерело ідей для інтерпретації історії ВКЛ, ми не виділятимемо та не розглядатимемо внутрішніх відмінностей в межах кожного з напрямів.

Реалістів об'єднує погляд, що конфлікт за обмежені життєві ресурси є вічним та нездоланим визначенням спільного життя людей. На самому початку Нового часу цей погляд у класичному вигляді висловив Томас Гобс, стверджуючи, що «війна всіх проти всіх» є одвічним і природним станом людства. Це стан, у якому кожен для досягнення власних цілей є вільним використовувати найефективніші засоби – обман та насильство. Однак допоки ці засоби використовуються, люди не мають ані спонук, ані можливостей займатися продуктивною діяльністю, яка створює добробут: увесь їхній час та інші ресурси поглинає відчайдушна боротьба за переділ тих життєвих ресурсів, які у до-

гідному для використання вигляді можна знайти у природі. Виходом із цього стану є суспільний договір як акт заснування держави. Найважливішим його змістом є зобов'язання всіх суб'єктів договору більше не вживати насильства як засобу досягнення своїх цілей і передати монопольне право застосування цього засобу суверенові або державі [Hobbes 1999 (1651): 135–141, 179–195]. Істотною функцією договору є збереження внутрішнього миру, тобто запевнення безпеки громадян чи підданців держави.

Держава змушує своїх повноправних громадян або підданців більше не вдаватися до насильства один проти одного, хоча воно може залишатися засобом, який її повноправним громадянам і підданцям дозволено застосовувати проти осіб, що від них особисто залежать – дружин, дітей, рабів, кріпаків. Однак з плином часу використання насильства проти інших зазнавало дедалі більшого обмеження через щораз послідовніше впровадження державної монополії на насильство. Таке розуміння держави виражає й чи не найвпливовіше означення держави, автором якого є Макс Вебер. На його думку, держава є політичною насильницькою корпорацією, «адміністративний апарат якої успішно претендує на монополію законного фізичного насильства для забезпечення порядку на певній території» [Weber M. 1976 (1922): 29]; див. також: [Giddens 1985; Barzel 2002].

Принципом державности є ієрархія, а анархія означає рівність усіх. Особа, залучена до ієрархії, передаючи контроль над своєю поведінкою іншому, здобуває натомість безпеку або обіцянку допомоги у її запевненні. За обставин анархії кожна людина може покладатися лише на власні сили. Чим вона сильніша, тим більша її безпека. А що всі хочуть бути в безпеці, то всі прагнуть набути якнайбільше сили або занепасти таке саме прагнення інших. Отож загальне прагнення безпеки й приводить до тієї «війни усіх з усіма», яку Гобс ототожнював зі станом анархії²⁹. Виникнення держави уможливило розв'язання цієї проблеми всередині держави. Однак допоки держава існує у множині, цей розв'язок залишається локальним. А от глобально вирішити проблему неможливо, адже після забезпечення внутрішнього миру «війна усіх з усіма» залишається принципом відносин між державами.

Реалістична теорія міжнародних відносин прагне розкрити закони цієї анархії у міждержавних відносинах. Найважливішим із них є закон балансу сили: коли один із членів міжнародної системи настільки дужчає, що стає дже-

²⁹ З цим ототожненням, ясна річ, не погодились би прихильники анархізму як політичної філософії, для яких анархія є досконалим станом суспільства, в якому всі люблять один одного і тому можуть співпрацювати без насильства. Див. [Norkus 2007b].

релом небезпеки для своїх сусідів, вони утворюють проти нього коаліцію, яка блокує спроби першого члена змінити status quo. Після провалу цих спроб найбільшим джерелом небезпеки стає наймогутніший член заблокованої коаліції. У такому випадку утворюється нова коаліція уже проти нього, і до неї втягується і раніший, можливо, тільки нещодавно переможений союзниками противник. Подібно до ринкової конкуренції, кожен учасник якої дбає тільки про свою користь і забезпечує оптимальне використання ресурсів, так і механізм балансу сили у міжполітичній системі гарантує безпеку її окремих членів. Вчасно обираючи правильних коаліційних партнерів, можуть зберегтися навіть малі та слабкі держави.

Як стверджує один із чільних представників класичного реалізму Ганс Г. Моргентгау (1904–1980), імперіялізм є зовнішньою політикою держави, «метою якої є змінити status quo» [Morgenthau 1985 (1948): 69] – баланс сили, який існує у певний час у міжнародній системі. Американський теоретик указує три типові ситуації, які заохочують держави здійснювати імперіялістичну політику. (1) Після перемоги у війні (неважливо, ким саме спричиненої) переможець відчуває спокусу назавжди застрахуватися від помсти (реваншу) переможених. Найнадійнішим способом реалізації такої мети є ліквідація (анексія) переможеної сторони. (2) Державі, яка програла війну, але залишилася самостійним гравцем міжнародної системи, природно прагнути реваншу – витіснити переможницю з того місця в ієрархії сили, яке вона посіла після перемоги. (3) Після послаблення або падіння одного з членів міжнародної системи у цій системі утворюється «вакуум сили», який прагнуть заповнити могутніші члени.

Далі Моргентгау вирізняє три типові цілі імперіялістичної зовнішньої політики: «Метою імперіялізму може бути панування в усьому політично організованому світі (whole politically organized globe), тобто – світова імперія. Або це може бути імперія чи гегемонія приблизно континентального масштабу. Або це може бути строго локалізована перевага сили (strictly localized preponderance of power)» [Morgenthau 1985 (1948): 69]. Варто підкреслити різницю між цілями та їхнім втіленням. Певна держава може мати глобальні, континентальні чи локальні імперіялістичні цілі, але не мати сили, аби їх реалізувати. У такому випадку імперіялізм залишається на рівні мрій та салонних розмов. Навіть якщо у країні є ресурси та політична воля переслідувати імперіялістичні цілі, імперіялістична політика зовсім не обов'язково буде успішною: суперники країни, що її здійснює, можуть бути ще могутнішими та успішно блокувати її прагнення.

Нарешті, залежно від засобів, якими гравці намагаються змінити status quo міжнародної системи, Моргентгау виділяє три методи імперіялізму. Це вій-

ськовий, економічний та культурний імперіялізм. Військовий імперіялізм є «найочевиднішою, найдавнішою, а також і найгрубішою формою імперіялізму» [Morgenthau 1985 (1948): 72]. Це військове завоювання. Економічний імперіялізм – це зміна глобального, континентального або регіонального балансу сили засобами економічного контролю іноземних країн. Ідеться про позики, зовнішні торговельні відносини (якщо країна, яку економічно контролюють, не має більше куди експортувати свою продукцію), інвестиції капіталу тощо. Найтоншим (а з довготривалої перспективи – і найуспішнішим) методом імперіалістичної політики є культурний імперіялізм, адже для того, «щоб змінити відносини сили між двома народами, він намагається не завоювати територію чи контролювати економічне життя, а завоювати і контролювати людські душі» [Morgenthau 1985 (1948): 74].

Успіх культурного імперіялізму означає зміну культури країни, що є його об'єктом. Коли цей успіх є повним, усе її населення асимілюється і втрачає національну чи етнічну ідентичність. Формулу ідентичності «ми – даки» чи «ми – литовці-католики» в його свідомості замінюють формули «ми – римляни» або «ми – литовці, советські люди, молодші брати великого російського народу», або ще якісь формули. Однак це можливо лише у довготривалій перспективі. Про хоча б мінімальний успіх культурного імперіялізму можна говорити, коли в країні з'являється меншість, яка симпатизує імперіалістичній країні, захоплюється її культурними цінностями та схвалює її ідеологію. Ця меншість за певних обставин може також діяти і як «п'ята колона» країни-імперіалістки. Культурний імперіялізм «пом'якшує ворога, готує підґрунтя для військового вторгнення або економічного проникнення» [Morgenthau 1985 (1948): 74].

Якщо існує та функціонує механізм балансу сили, то як тоді пояснити частий успіх імперіалістичної політики та виникнення імперій? Реалістична теорія вказує дві основні причини, чому так може статися. Першою з них є внутрішні «шоки» або потрясіння, яких зазнає система, коли через внутрішні причини, аналіз яких реалісти вважають завданням не теорії міжнародних відносин, а інших дисциплін соціальних наук, один або більше членів міжнародної системи постають перед внутрішньою кризою (заколоти, революції, громадянська війна, руїна). Крайнім випадком є падіння держави – повна руїна, при якій її соціальне життя повертається до стану «гобсівської анархії».

Вже це саме по собі змінює status quo міжнародної системи, а занепала держава стає легкою здобиччю для сусідів. Навіть ті держави, які не прагнуть змін, не можуть залишатися осторонь, спостерігаючи, як занепалу державу розривають агресивніші сусіди. Адже підкоривши її, вони зміцнюють і тому

зросте й загроза її безпеці. Другим чинником, який може порушити баланс сили і створити умови для виникнення імперії, є зовнішній шок, коли рівновагу ламають зовнішні сили, які можуть бути настільки потужними, що давні гравці міжнародної системи навіть спільними зусиллями не зможуть чинити їм опір.

Дотепер поняття «міжнародна система» ми вживали в однині. Однак єдина (світова) міжнародна система на всій земній кулі існує лише від початку Нового часу. Теорія міжнародних відносин виникла, узагальнюючи спостереження, об'єктом яких були відносини європейських держав після Вестфальського договору 1648 року, який утвердив принцип їхньої рівної суверенності. Якщо застосовувати її поза межами поствестфальської Європи, вже сама назва теорії «міжнародних відносин» є таким самим анахронізмом, як уживання слова «атом» у теоріях сучасної фізики. У своєму етимологічному, а разом і початковому значенні (у давньогрецькій філософії) «атом» означає найменшу неподільну частинку матеріалу³⁰. Атоми водню та кисню з погляду сучасної фізики такими не є.

У середньовічній Європі чи в інших домодерних цивілізаціях важко знайти політичні утвори, які повністю відповідали б наведеному тут Веберовому означенню держави, а тим паче нації у сучасному розумінні (пор. назву ООН – Організація Об'єднаних Націй). Можемо говорити про протодержави та протонації. Застосовуючи теорію міжнародних відносин за межами поствестфальської Європи, а також до Європи домодерних часів, можна і надалі вживати назву «теорія міжнародних відносин», як і фізики не відмовилися від терміна «атом» після того, як з'ясувалося, що атоми не є неподільними³¹. Однак для того, щоб уникнути анахронізмів, її об'єкт краще називати не міжнародною, а міжполітичною системою. Таку систему утворюють політії – групи людей, які мають органи управління, що здійснюють політичну владу³² над своїми членами і представляють її у відносинах зі схожими на них групами.

Сучасні держави – це політії. Але політії – це не лише сучасні держави і взагалі не тільки держави. «Веберівські» держави стали типовими і стандартними складниками європейської міжполітичної системи лише у Новий час,

³⁰ Грекою *ἄτομος* означає «неподільний».

³¹ Іншою термінологічною конвенцією, яку ми приймаємо у цій книжці, є застосування терміна «міжнародна спільнота» лише до сучасної, модерної міжполітичної системи, яка виникла у 1648 році і пізніше стала глобальною.

³² Специфіка політичної влади проявляється у застосуванні примусового насильства як останнього засобу впливу на поведінку членів групи.

після того, як відбулася фундаментальна зміна тієї міжполітичної системи, що зберігалася до того часу – змінився образ її членів (ними стали суверенні територіяльні держави) та «правила гри» [Gilpin 1981: 39–44]. З плином часу форма суверенної територіяльної держави стала глобально обов'язковою: лише такі колективні суб'єкти, які мають певні атрибути (уряд, який контролює певну територію та її кордони, прапор, гімн тощо), можуть претендувати на повноправну приналежність до сучасної світової міжнародної системи. Водночас складно заперечити, що утвори на кшталт руху «Хізбала» у Лівані або «Аль-Каїди», яка тепер уже існує тільки як «самопотверджуваний міт», також є її членами (хоч і нелегальними й не наділеними «громадянськими правами»).

Обидва поняття – і вужче (міжнародної системи), і ширше (міжполітичної системи) – чогось варті, звісно, тільки у тому разі, якщо є змога дієво ідентифікувати приналежність до таких систем. До 1492 року політичні утвори, які існували у Старому та Новому світі, поза сумнівом належали до різних міжполітичних систем: уже навіть з огляду на те, що їхні мешканці навіть не знали про існування один одного. Однак самого такого усвідомлення також не вистачає, аби можна було констатувати приналежність до однієї міжполітичної системи. За часів Александра Македонського стародавні греки та тодішнє населення Індії дізналися про існування один одного. А в перші століття нашої ери давні римляни і давні китайці один про одного знали вже навіть набагато більше. Їх пов'язали торговельні відносини, налагоджувані через Великий шовковий шлях. Ним до Європи також примандрували й епідемії інфекційних хвороб, які кілька разів спустошили Римську імперію [McNeill 1976]. Але чи Індія, Китай, Середній і Близький Схід, а також південна та західна частини Європи в той час уже належали до однієї міжполітичної системи?

Що ж визначає приналежність до однієї міжполітичної системи? Відповідаючи на це запитання, переважно цитують формулювання, яке подає знаний британський дослідник теорії міжнародних відносин Гедлі Бул. Держави, на його думку, належать до однієї міжполітичної системи, якщо їх «пов'язують регулярні контакти і якщо, поряд із цим, між ними існує взаємодія, яка є достатньою, щоб зробити поведінку кожної з них обов'язковим елементом розрахунків кожної іншої держави» [Bull 1977: 10]. Це визначення можна конкретизувати за допомогою термінології теорії ігор – відгалуження теорії раціонального вибору, об'єктом якого є раціональний вибір у стратегічних ситуаціях. Тоді можемо стверджувати, що політії А,В,С... належать до тієї самої міжполітичної системи, якщо всі зовнішньо- та деякі внутрішньополітичні рішення їхніх урядів (1) можуть мати позитивні або негативні наслідки для інтересів інших політії; (2) уряд кожної політії, формуючи свою зовнішню політику, намагається здо-

бути надійну інформацію про інтереси усіх інших політій та їхні можливості реагувати на його політику; (3) уряд кожної політії свої зовнішньополітичні рішення здійснює, беручи до уваги можливі кроки у відповідь урядів усіх інших політій.

Іншими словами, політії належать до однієї міжполітійної системи, якщо вони є учасницями однієї і тієї самої системи стратегічної взаємодії. Аналітичною моделлю такої системи є гра. У поданому визначенні міжполітійної системи просто адаптується загальніше визначення стратегічної ситуації теорії ігор, у якому вирізняльними ознаками стратегічної ситуації вважаються взаємна залежність здійснюваних персонажами виборів (наслідки кожного вибору залежать від того, що оберуть інші гравці), усвідомлення гравцями цієї залежності і вибір дій на основі цього усвідомлення, а також на основі знання про аналогічну свідомість інших гравців. Отже, бути членом певної міжполітійної системи означає брати участь в одній і тій самій грі.

Застереження про «одну й ту саму гру» є необхідним, адже взагалі один персонаж у той самий час може брати участь у більше ніж одній грі. Йдеться про так званий феномен гніздових ігор (nested games) [Tsebelis 1999]. На вибір персонажа у кожній окремій грі, в якій він бере участь, впливають вибори його контрагентів в інших іграх. Окрім цього, на них також впливають проміжні результати, які здобув той самий гравець в інших іграх: від них залежить, наскільки і які ресурси він може використати в тих іграх, що залишилися. Однак контрагенти гравця ведуть гру, не знаючи (бо не можуть знати, не можуть вчасно дізнатися або не цікавляться), що роблять інші контрагенти першого персонажа, або не маючи змоги чи бажання координувати з ними (потенційними союзниками) своїх дій.

Образно кажучи, у такому разі відбувається не одна спільна гра при одному столі, а перший гравець бере участь у кількох різних одночасних іграх при кількох різних столах. Військовий тиск, якого зазнавало ВКЛ у басейні Німану у XIII–XIV століттях, залежав і від перебігу подій у Палестині та Іспанії. Від цього певною мірою залежало, які хрестові походи римські папи проголошували на який рік і як кожного року розподілялися потоки хрестоносців. Однак ВКЛ, християнські європейські країни та мусульманські держави Іспанії, Близького Сходу і Північної Африки не належали до однієї міжполітійної системи. Немає жодних даних про те, що великі князі литовські що-небудь знали чи, тим більше, намагалися координувати свої дії із «сарацинами» в Іспанії чи на Близькому Сході. Війна хрестоносців проти ВКЛ була однією з кількох воєн, які християнська Європа вела з язичниками та іншими еретиками на різних периферіях, але не одним із фронтів однієї і тієї самої війни. Коли частина

військових сил Тевтонського ордену у другій половині XIII століття все ще воювала проти сарацинів у Палестині, Орден був спільним ворогом литовських володарів, держави єгипетських мамелюків, а також інших мусульманських політій Близького Сходу, але Литва і згадані політії не були союзниками.

Політії, які належать до однієї системи, підтримують постійні дипломатичні контакти і беруть участь у тих самих війнах: або як союзники, або як противники, – залежно від того, яка з них у певний момент вважається найбільшим джерелом небезпеки. Звісно, потенційними агресорами та союзниками є передусім географічні сусіди. Проте одним із найефективніших способів знейтралізувати загрозу від сусіда є укласти союз із його сусідом, який не є прямим сусідом тієї країни, що відчуває загрозу, і поставити його перед перспективою воювати на два фронти (західний і східний або північний і південний), проти двох, географічно віддалених один від одного, союзників. Якщо ми спостерігаємо повторні ситуації такого типу у відносинах держав певної групи, то вони доволі переконливо свідчать про приналежність усіх їх до однієї і тієї самої міжполітичної (міжнародної) системи [Tilly 1992: 161–191].

Масштаб та межі міжполітичної системи залежать від багатьох обставин: географічного розташування, технологічного стану зв'язку і транспорту тощо. Через особливості географічного положення окремими міжполітичними системами можна вважати політичні утвори в англосаксонській Британії VII–IX століть, на Піренейському півострові у VIII–XV століттях чи у південноамериканських Андах та на мексиканському плоскогір'ї у XIII–XV століттях. Технологія зв'язку і транспорту важлива тим, як далеко вона дає змогу політіям проєктувати свою військову силу – створювати реальну військову загрозу іншим політіям. Вирішальними віхами у розвитку цих технологій були приручення коней, а пізніше – і верблюдів, та поширення придатних до плавання у відкритому океані кораблів, а також навігаційної технології. Після доместифікації коней і верблюдів степи і пустелі перестали бути природними перешкодами, що обмежують аграрні цивілізації від зовнішніх загроз. Розпочалась ера «степового імперіялізму». Поступ у технології судноплавства був основою для піднесення «морського імперіялізму» європейців, який з'єднав велику кількість міжполітичних систем, що до того існували, в одну світову міжнародну систему. Його попередниками були морський імперіялізм стародавніх греків, який охопив однією системою країни узбережжя Середземного та Чорного морів, а пізніше – морський імперіялізм скандинавських вікінгів, який таку саму роль відіграв у Північній Європі.

Міжполітичні системи, що існували до початку Нового часу, не були глобальними. Але уже й після того, як сформувалася глобальна міжнародна систе-

ма, в її межах можна виділити регіональні та континентальні підсистеми. Хоча у сучасному світі всі держави пов'язані між собою, небагато є таких, що мали б інтереси й могли би проєктувати свою силу на всіх континентах і в усіх регіонах. У XIX та першій половині XX століття такою була Велика Британія, у другій половині XX століття – США та Советський Союз, у сучасному світі – тільки США. Чим меншою є економічна, військова та культурна потуга держави, тим вужчою є сфера інтересів її зовнішньої політики. Держави, які достатньо сильні, аби своїми інтересами охопити міжполітичну (під)систему щонайменше континентального масштабу, можна називати великими³³. Деякі дослідники окрім цього ще виділяють великі держави другого плану, інтереси та сфера сили яких обмежуються певним регіоном. Це регіональні великі держави, які перебувають на вершинах локальних ієрархій сили. За цим принципом американський дослідник Даглас Лемке великими державами на Близькому Сході вважає Єгипет та Ізраїль, у Південній Азії – Індію, у Південно-Східній Азії – В'єтнам, у Західній Африці – Сенегал, у регіоні Гвінейської затоки – Нігерію і так далі [Lemke 2002: 91].

У політичній журналістиці іноді трапляється, що світові великі держави (супердержави) чи навіть континентальні та регіональні великі держави називають імперіями. Втім, поняття «велика держава» та «імперія» слід розділяти. Всі імперії є світовими, континентальними або принаймні регіональними великими державами. Однак велика держава (не важливо, якого рангу) не обов'язково є імперією. На погляд реалістичної теорії міжнародних відносин, імперія є великою державою, яка вже зліквідувала («проковтнула») регіональну, континентальну міжполітичну чи навіть глобальну міжнародну систему, або такою великою державою, що ріст її могутності спричиняє загрозу зруйнувати міжполітичну систему. Імперія виникає на місці занепакої міжполітичної системи більшого чи меншого масштабу. Залежно від масштабу тієї міжполітичної системи, яку імперія повалила або стабільності якої вона створює загрозу, самі імперії можна класифікувати як регіональні, континентальні чи світові. Зліквідувавши регіональну чи навіть континентальну міжполітичну систему, імперія стикається з імперіями, які зробили або погрожують зробити те саме в інших регіонах та на інших континентах. Тому вона залишається великою державою у міжполітичній системі ширшого масштабу. На погляд реалістів, назва стовідсоткової чи повної імперії найбільше пасувала би світовій імперії або світо-

³³ Як ми згодом побачимо, інституціоналістський підхід подає дещо інакше означення великої держави: це держава, без згоди якої неможливо змінити міжнародне право чи покарати його порушників.

вій державі, яка розв'язала би проблему гобсівського порядку у глобальному масштабі³⁴.

Після виникнення такої імперії не залишилося б і самої міжполітичної системи як об'єкта теорії міжнародних відносин, а разом і зовнішньої політики. Принаймні до того часу, поки не встановляться контакти з представниками інших галактик. Будучи реалістами, ми мали би вірити, що для міжгалактичних політичних систем діятимуть ті самі закони, які функціонували у міжполітичних системах на Землі, і непокоїтись, що доля, яка спіткає Імперію Землі, суттєво нічим не відрізнятиметься від тієї, що спіткала імперії інків та ацтеків після європейського «відкриття» Нового світу.

Хоча такої справді глобальної Імперії у світі ще не було, утворення та падіння великої кількості регіональних імперій або трансформація їх у політії іншого типу, які стали частинами міжполітичних (під)систем більшого масштабу (континентальних та глобальних), є історичним фактом. Щоправда, історики, яких утримують ті імперії, що не занепали, а перетворилися на політичні утвори іншого типу (модерні нації), їхню історію описують не як історію падіння локальних чи регіональних міжнародних систем, а як історію «феодалного» чи іншого роздроблення, утворення «централізованої держави» або «об'єднання» французького, німецького чи іншого народу. З реалістичного погляду, в усіх цих випадках фрактально³⁵ повторювався процес, який колись у майбутньому приведе людство до однієї світової Держави: занепадала багатополюсна або двополюсна система рівноваги сили, яка до того часу існувала та діяла.

Класичний реалізм підкреслював стабільність міжполітичних систем і здатність механізму рівноваги сили вберегти їх від падіння. Нині такий погляд щораз голосніше звинувачують в європоцентризмі. На думку критиків, довголіття міжнародної системи, що існувала в Європі у 1648–1945 роках, було винятковим і нетиповим явищем, яке можна пояснити певними особливими

³⁴ Деякі прихильники реалістичного підходу поняття глобальної імперії визначають вужче, вважаючи такою державу, яка переймає на себе обов'язки миротворця або поліціанта в масштабі цілого світу, набуваючи для цієї мети на всіх континентах колонії, військові бази та клієнтів. Д. Лал першою такою глобальною імперією вважає Велику Британію XIX століття (див. [Lal 2004: 46–53]).

³⁵ Найважливішою рисою фрактальної структури є так звана схожість на себе (self-similarity), яка буває в тих випадках, коли частина має таку саму або подібну структуру, що й цілість. Фрактальну структуру мають сніжинки: поглянувши на сніжинку крізь збільшуваче скло, бачимо, що її складають геометричні фігури, які самі мають форму сніжинки; рисунок берегової лінії, яку бачимо з великої висоти, можна розпізнати із зображення її фрагменту, що розкривається з меншої висоти, і так далі.

обставинами [Kaufman 1997; Kaufman, Little, Wohlforth 2007; Wohlforth, Little, Kaufman et al. 2007]. Усі міжнародні системи, що досі існували, розпадалися, перетворюючись на імперії. Кожна з великих історичних імперій є наступницею міжполітичної системи, що раніше існувала на її території.

Міжполітичною системою, утвореною із семи держав, був Китай епохи Чжаньго, або «войовничих царств» (465–221 роки до Р. Х.). Імперія постала по тому, як одне з тих царств, Цинь, розбило й приєднало до себе решту. Міжполітичною системою з погляду реалістичної теорії була й класична Греція (VI–IV століть до Р. Х.), яка складалася з великої кількості міст-держав (полісів), що змагалися між собою за вплив. Вона занепала, коли всі ці поліси опинилися під владою Македонії, яка використала об'єднані сили Греції для завоювання сусідньої імперії Ахеменідів. А та утворилася після повторного падіння міжполітичної системи Близького Сходу у VI столітті до Р. Х. Повторним це падіння було тому, що ще перед персами всі країни Близького Сходу була підкорила своїй владі Асирія [Liverani 2001].

Аналізуючи та порівнюючи процеси самознищення міжполітичних систем, сучасні реалісти відзначають відсутність жодних гарантій, що політії, чий безпеці починає загрожувати дедалі сильніший сусід, почнуть спільними зусиллями зупиняти і блокувати його імперіялістичну політику. Це колективне добро, у якому зацікавлені слабші члени, які перебувають у ситуації дилеми в'язня. Хоча кожна з політій зацікавлена у тому, щоб гегемонічна та імперіялістична політика дедалі дужчою потуги отримала відсіч, іще більше кожна з них воліла би перекласти тягар витрат, що їх потребує боротьба з імперіялістичною політикою, на інших членів системи, а самій залишитися осторонь і скористатися тими перевагами, які надає становище *tertium gaudens*³⁶. Політія, яка зуміла уникнути втягнення у боротьбу з імперіялістичною політикою, залишає собі можливість втрутитися у конфлікт тоді, коли інші його учасники вже ослабли, і визначити його закінчення – змінити рівновагу сили на свою користь. Однак коли кожен член міжполітичної системи витрати на блокування імперіялістичної політії намагається накинути іншим, імперіялістична політія може по черзі розправитися з кожним із них.

Поряд із цим механізмом «перекладання відповідальності на іншого» (*buckpassing*) трансформації міжполітичної системи в імперію може сприяти механізм «приєднання до переможця» (*bandwagoning*), коли слабші політії не об'єднуються з іншими потенційними жертвами імперіялістичної політії, а шу-

³⁶ *Tertius gaudens* (лат.) – третій радіє (ситуація, коли третя сторона виграє від зіткнення двох інших; вислів традиційно приписують Георгві Зимелю. – Прим. ред.).

кають союзу з нею, намагаючись запевнити собі власну частку в «поділах здобичі». Імперіялістична політія може використати такий механізм, здійснюючи політику *divide et impera*³⁷, яка знову ж таки допомагає їй розладнати спрямовані проти неї союзи і розправитися зі своїми жертвами поодиночі.

Реалістичний теоретичний підхід домінував у часи Холодної війни. Він був привабливий завдяки, як тоді здавалося, запропонованому тверезому та об'єктивному образу ситуації тогочасної міжнародної політики. Після падіння Советського Союзу становище ускладнилося. З реалістичного погляду, стан «однополюсного» домінування США у світовій міжнародній системі, який триває уже двадцять років, загадковий та ненормальний. Якщо спиратимемося на реалістичні засновки, то в майбутньому нам слід чекати на остаточну ліквідацію світової міжнародної системи, коли США та їхні сателіти знищать суверенність тих держав, які все ще провадять самостійну внутрішню та зовнішню політику (таких як Китай, Росія, Іран), або на піднесення нової потуги, що кине виклик гегемонії США (найімовірніше – Китай), чи ворожої до неї міжнародної коаліції [Layne 1993; Mearsheimer 2001].

Оскільки ні та, ні та перспектива для багатьох (особливо для тих, кого можна назвати «добрими європейцями») неприйнятна, саме за останні двадцять років спостерігаємо зростання популярності альтернативних до реалізму концепцій міжнародних відносин. Найрадикальнішою з них є конструктивізм, який у теорії міжнародних відносин проявляється у вигляді культуристичного (або ідеалістичного) підходу до пояснення соціальних явищ. Наріжним каменем конструктивістів є твердження, «що найважливіші структури, в яких беруть участь держави, створено ідеями, а не матеріальними силами. Ідеї визначають значення та зміст влади, способи, якими держави домагаються своїх інтересів, і самі інтереси» [Wendt 2005 (1999): 329].

Якщо уряди політій, що належать до котроїсь міжполітичної системи, вважають, що інші політії є ворогами, які прагнуть їх завоювати, то в такій системі домінує те, що найвідоміший представник сучасного конструктивізму Елікзендер Вендт назвав «гобсівською культурою анархії». Культура як така є самоздійснюваним пророцтвом. Сприймаючи іншу політію як потенційного агресора, раціональним є діяти за принципом «убивай або будеш убитий». Тоді другій політії, яка бачить, що перша готується її «вбити», залишається тільки оборонятися від нападу першої, тобто своєю поведінкою підтвердити її очікування щодо своєї агресивності. Домінування гобсівської культури анархії робить усіх членів міжполітичної системи ревізіоністами, отож вони прагнуть здійснюва-

³⁷ *Divide et impera* (лат.) – діли і владарюй.

ти імперіялістичну політику, усунути всіх зовнішніх ворогів і стати імперіями. Якщо ці намагання не проявляються у реальній політиці, то це не тому, що вони вважалися б незаконними чи аморальними, а просто тому, що політія є надто слабкою для імперіялістичної політики і тому є її об'єктом, а не суб'єктом.

Однаке, на відміну від неореалістів, конструктивісти не вважають, що така поведінка політій є природною, визначеною сутністю самої міжполітійної системи. На інші держави можна дивитися й інакше: не як на ворогів, а як на суперників чи друзів. «Позицію ворога займають супротивники, які викликають небезпеку; вони, застосовуючи насильство один до одного, не дотримуються жодних обмежень; суперники є конкурентами, які вдаватимуться до насильства для захисту власних інтересів, однак утримуючись від знищення один одного; і друзі є союзниками, які не розв'язують конфліктів насильницьки, а також діють у команді проти спільних загроз для їхньої безпеки» [Wendt 2005 (1999): 275].

Культуру анархії, в якій держави дивляться (бо інтерналізували такий погляд або їм це вигідно) чи вдають, що дивляться один на одного як на суперників, Вендт охрестив іменем Джона Лока, хоча їй краще пасувала б назва «вестфальська» або ж ім'я класика міжнародного права Гуго Гроція. Адже, на Вендтову думку, така культура запанувала у відносинах між європейськими державами після Вестфальського миру, коли суверенність стала не лише фактичною ознакою наймогутніших держав, а й інститутом, який утвердив право на існування і для військово слабких держав.

Принцип «убивай або будеш убитий» у відносинах між державами замінив принцип «живи і дай жити іншим». Війна залишилася законною формою задоволення інтересів держави, однаке її було обмежено. Законною визнавалася війна за стратегічну перевагу або за територію, але не війна, метою якої є знищення ворожої держави. Однаке тільки такими війнами (принаймні, так вважає Вендт) можна створити імперію – універсальну державу, яка об'єднує всю міжполітійну систему. Отже, домінування культури анархії Лока робить творення імперії незаконною зовнішньою політикою. Якщо імперіялістична держава все ж виникає (як-от Франція Наполеона I), то проти неї утворюється коаліція, яка прагне принаймні почасти повернути status quo. Щоправда, заборона імперіялістичної політики у культурі анархії Лока спершу не була універсальною. Попервах її застосовували тільки у відносинах між християнськими державами. Від XVI–XVII століть, коли очевидною стала технологічна перевага європейських країн, вони почали розширюватися у своїх заморських володіннях, у такий спосіб «компенсуючи» ті обмеження територіяльної експансії, що їх на європейському континенті наклало вестфальське міжнародне

право. З плином часу ці країни поділили між собою майже увесь неєвропейський світ.

Після Другої світової війни, із закінченням деколоніалізації, принципи культури анархії Лока почали застосовувати у світовому масштабі. Навіть зовсім слабкі (failed) або занепали (collapsed) держави в Африці та Азії більше не мусять побоюватися, що їх анексують сильніші сусіди. Якщо наймогутніші держави світу і втручаються в їхні внутрішні справи, то лише для того, щоб допомогти відновити «нормальні» територіяльні держави вестфальського зразка, які були б здатні контролювати свої кордони (зупинити потоки «нелегальних мігрантів») і підтримувати внутрішній порядок.

У сучасній міжнародній політиці Вендт убаचाє зародки третьої культури анархії, яку він називає кантівською на честь проекту вічного миру німецького філософа Імануїла Канта (1724–1804), який подає бачення майбутньої світової «федерації вільних держав» [Kant 1996 (1795): 125–130]. Кант пише, що це «був би союз націй, який, однак, не повинен бути державою націй» [Kant 1996 (1795): 126]. Вендт інтерпретує, що проєктований Кантом стан вічного миру є «доброю» анархією. Подібно як у Гобсовій анархії, у ній немає центральної влади та ієрархії (всі держави рівні). На відміну від Локової анархії, у Кантовій анархії всім державам гарантовано не тільки виживання, а й свободу від насильства. Війна або погроза війною перестає бути законним засобом з'ясування відносин між державами. У разі виникнення загрози безпеці однієї держави діє принцип «один за всіх і всі за одного».

Найбільше проявів кантівської культури анархії Вендт убаचाє у відносинах держав Заходу, які у 1949 році об'єдналися в блоці НАТО. На час свого виникнення НАТО суттєво не відрізнявся від союзів держав, що існували раніше. Це був альянс, сформований для протидії спільній небезпеці, яку створював Советський Союз та його сателіти. Однак НАТО збереглося й після зникнення цієї загрози. Таку живучість об'єднання Вендт пояснює зародженням нової культури анархії у відносинах союзників, виділяючи поняття партнерства та дружби між державами [Wendt 2005 (1999): 318].

Держави, які є лише партнерами, і надалі дивляться одна на одну як на потенційних агресорів та суперників. Коли зникає спільна загроза, такі партнерства легко розпадаються, і часто їх замінює новий альянс, який може об'єднати з переможеними противниками одних учорашніх союзників проти інших. За Вендтовим твердженням, за довгий час існування НАТО його члени із простих партнерів перетворилися у друзів: вони більше не ладні навіть уявити, що можна вдатися до насильства задля розв'язання міжособних конфліктів, а загрози безпеці своїх друзів сприймають як загрози власній безпеці навіть тоді, коли

ці загрози насправді ніяк не торкаються їхньої безпеки. Перспективу світлого майбутнього людства Вендт пов'язує із перетворенням цієї дружби народів НАТО на світове явище.

Позаяк перспектив людства ця книжка не розглядає, далі ми не заглиблюватимемось у те, хто має рацію – Вендт (було б добре) чи ті аналітики, які у сучасній міжнародній політиці бачать ренесанс імперських структур [Lorata, Statkus 2006]. Реаліст-росіянин або реаліст-китаєць могли б запідозрити, чи самі конструктивістські теорії не є часом одним зі знарядь західного культурного імперіалізму, якими «пом'якшують» геополітичні суб'єкти, що все ще чинять опір гегемонії США, заколисуючи їх казочками про суттєво змінений світ, а тим часом провадячи традиційну «реальну політику».

Для інтерпретації імперської історії ВКЛ конструктивізм обіцяє найменше. По-перше, він є не просто ідеалістичною, а неоідеалістичною теорією, бо ж особливо переймається не впливом на міжнародну політику ідей узагалі, а дією саме теорій міжнародних відносин на свій об'єкт. Конструктивісти вбачають у політиках, яким під час студій вбили у голови «застарілу» реалістську теорію, чи не найважливішу перешкоду для утвердження кантівської культури анархії. Її час надійде, коли на відповідальні пости буде призначено дипломатів та міністрів закордонних справ, які «гризли» конструктивістську або принаймні інституціоналістську (про неї далі) теорію міжнародної політики.

Насправді вплив теорій міжнародної політики на саму міжнародну політику є доволі ймовірним у часи, коли спостерігаємо часті «персональні унії» політичної науки та політики. Дедалі рідше трапляється так, що відповідальні зовнішньополітичні посади посідають чиновники, які не вивчали політичних наук, а провідниками цієї політики дедалі частіше стають політологи, які встигли відзначитися помітними науковими досягненнями (Генрі Кісінджер, Кондоліза Райс, Збігнев Бжезинські). Однак у дещо давнішому минулому вивчення міжнародних відносин ще не було, а отже й не було того феномену, який так привертає увагу конструктивістів: теорія об'єкта створює або змінює самий об'єкт.

По-друге, сам Вендт стверджує, що чим глибше ми занурюємось у минуле людства, тим менше бачимо виявів локівської, а тим більше кантівської, культури анархії. Як указує сам Вендт, провідною логікою формування колективних ідентичностей політій у часи до Вестфальського миру був природний відбір, який діяв на користь тих політій, що інтерналізували гобсівський світогляд [Wendt 2005 (1999): 341–345]. Уважаючи, що вони живуть у гобсівському світі («вбивай або будеш убитий»), очільники політій і поводитися по-гобсівськи, заразом роблячи й самий світ гобсівським: таким, реалії якого найточніше ві-

дображає саме реалістична теорія або створені на її основі моделі. Отже, з засновків самого Вендта випливає, що довестфальським часам найкраще пасує реалістична теорія або сконструйовані на її основі пояснювальні моделі, хоча вона, строго кажучи, є неправильною³⁸.

По-третє, він робить хибне припущення, що список гобсівської, локівської та кантівської культур анархії вичерпно перелічує всі форми міжнародної (чи міжполітичної) політичної культури. Це результат європоцентризму, якого так і не зміг позбутися цей теоретик. Насправді у домодерні часи в усіх цивілізаціях домінували культури не анархії, а ієрархії, про які він зовсім нічого не пише (до цієї вади Вендтової теорії ми ще повернемося). Цей брак чуття історії не дає конструктивізовмі змоги розкрити свій потенціал у пізнанні минулого³⁹.

Зате дуже багато корисних понять та питань знаходимо у третьому впливовому підході теорії міжнародних відносин, який називають інституціоналізмом або лібералізмом⁴⁰. У сучасній теорії міжнародних відносин його найяскравіше представляє група дослідників, відома як «англійська школа»⁴¹. Прикметною її рисою є піднесення самостійної ролі міжнародного права у міжнародній політиці. На погляд реалістів, міжнародне право не є справжнім правом. «Справжнє» право – це норми та угоди, дотримання яких гарантує суверен (держава). Як підкреслював іще Гобс, «домовленості без меча є лише словами, які не мають жодної сили гарантувати людині безпеку» [Hobbes 1999 (1651): 179]. Отже, справжнє право діє лише всередині держави, а у відносинах між державами

³⁸ Читача, який хоч трохи знайомий із філософією науки, не мало б шокувати твердження, що й хибна теорія може бути «доброю». Наприклад, механіка Ньютона є хибною, адже її засновки суперечать принципам теорії спеціальної та загальної релятивності Альберта Айнштейна. Однак її пояснення руху тіл невеликої маси з невеликими швидкостями суттєво не відрізнятимуться від того, що каже релятивістська механіка.

³⁹ Взагалі брак такого чуття є доволі частим у працях теоретиків міжнародних відносин (особливо конструктивістів). Він не дивує, адже конструктивізм зазнав особливо потужного впливу постмодерністської філософії та соціальної теорії. А вона (м'яко кажучи) аж ніяк не заохочує ані поваги до історії як такої, ані до її джерел, ані серйозного ставлення до самих слів «історичний факт».

⁴⁰ Знову ж таки, строго кажучи, слід відрізнити класичний лібералізм чи інституціоналізм у теорії міжнародних відносин (його попередником був Кант) від сучасного, який називають неолібералізмом або неоінституціоналізмом. Цей неолібералізм не слід плутати з неолібералізмом в економічній політиці (див. [Norkus 2008с: 336–344]). Оскільки теорії міжнародних відносин у цій книжці розглядаються лише як джерело ідей для інтерпретації історії ВКЛІ, відмінностей між напрямками інституціоналізму ані не виділятимемо, ані не розглядатимемо.

⁴¹ Ця назва не лише констатує той факт, що дослідники, які до неї належать, є британцями, а й непрямо відмежовує їх від неореалізму, найвизначнішими представниками якого є американці.

залишається «природний стан», у якому все визначають обман і сила. У ситуації конфлікту між державами немає судді, якому можна було би поскаржитися на кривди. Навіть якщо держави, які вступили у конфлікт, запрошують третю, щоб вона розв'язала їхню суперечку, держава, яку визнають правою, повинна здійснити вирок суду сама.

Інституціоналісти не погоджуються з твердженням, що «коли немає держави, то немає і права». Будучи за своєю натурою суспільними істотами, люди ніколи не жили у природному стані «війни всіх з усіма». Вони жили у більших чи менших спільнотах, приналежність до яких означає визнання певних неписаних або писаних правил. Це не означає, що їх ніхто ніколи не порушував. І ті, які видає держава (формальні), і спонтанно сформовані норми звичаєвого права тому і є нормами, що недотримання їх не скасовує їхньої дії. Вони важливі тим, що дають змогу відділяти те, що законне, від того, що незаконне, й апелювати до решти членів спільноти, коли один із них не дотримується норми і таким чином шкодить інтересам іншого члена.

На погляд інституціоналістів, норми, аналогічні до норм звичаєвого права, також встановлюються у відносинах між політіями. Часто трапляється, що вони зраджують своїх союзників, ведучи перемовини зі спільним ворогом за їхніми спинами. Однак те, що ці переговори завжди відбуваються таємно, показує, що така поведінка сприймається як незаконна. Силою можна тріюмувати проти права, але це не означає, що право не має жодної ваги, – навіть якщо немає кому його дієво оборонити. Навіть тому нападникові, який має повну перевагу у «твердій» (фізичній) силі, важливо не лише подолати (і приєднати) жертву, а й зобразити акт агресії як законну дію, винуватцем якої є жертва.

Група політій, яка визнає певні норми міжнародного права, є спільнотою міжнародного (або міжполітійного) права. Один із найбільших авторитетів англійської школи Гедлі Бул пропонує таку спільноту називати «міжнародним суспільством» або «суспільством держав». «Суспільство держав (або міжнародне суспільство) існує, коли група держав, які усвідомлюють певні спільні інтереси і спільні цінності, утворюють суспільство у тому сенсі, що вони розуміють обмеження у міжособних відносинах, викликані спільною сукупністю правил, і беруть участь у роботі спільних інституцій» [Bull 1977: 13].

Важливо підкреслити, що поняття «суспільство держав» Бул розуміє не як альтернативу міжнародної (міжполітійної) системи, а як її доповнення. Межі міжполітійних суспільств і міжполітійних систем далеко не завжди збігаються. Хоча суспільства держав і формуються на основі міжнародної системи, не всі політії, що належать до певної міжполітійної політичної системи, належать також до одного міжполітійного суспільства. Держави, які 1648 року підписали

Вестфальський мирний договір, усі належали до того самого суспільства європейських християнських держав. Однак до тодішньої європейської міжнародної системи входили також Росія, Османська імперія (Туреччина) і (можливо) Іран – політії, які до європейського міжнародного суспільства не належали. Про приналежність Османської імперії до тієї самої міжполітичної системи свідчить та важлива роль, яку союз християнської Франції з мусульманською Османською імперією відіграв у боротьбі Франції з іспанськими та австрійськими Габсбургами, які, своєю чергою, намагалися встановити союзницькі зв'язки з Персією. Росію до європейського суспільства держав прийняли на початку XVIII століття, хоча як член європейської міжполітичної системи вона виступала і раніше [Watson 1984]. Туреччина стала членом суспільства європейських держав у 1856 році, коли було підписано Паризький мирний договір [Naff 1984], який закінчив Кримську війну (1854–1856).

У XIX столітті вже існувала світова міжнародна система, але далеко не усі її члени належали до тодішнього міжнародного суспільства, яке формувалося на основі спільноти європейських християнських держав. З політіями, які залишилися поза межами міжнародного суспільства (наприклад, із політичними утворами в Африці), або з тими, які мали статус «другосортних» його членів, право міжнародного суспільства дозволяло поводитися так, як воно забороняло чинити із повноправними своїми членами: перетворювати на колонії, ділити на сфери впливу тощо. Доволі докладні та чіткі, створені у другій половині XIX століття конвенції, які регулювали військові дії, у війнах із «дикунами» і «варварами» не діяли – так само, як і в наші дні їх більше не застосовують до тих, на кого наклеюють ярлик «терористів».

За Буловим твердженням, міжнародне суспільство у повному сенсі цього слова почало формуватися лише після Вестфальського миру, коли виникло міжнародне право, обґрунтоване принципом співіснування рівних суверенних держав [Bull 1977: 24–40; Bull 1984: 117–126]. «Деякі міжнародні суспільства минулого – система міст-держав у Греції, система еліністичних царств, яка виникла після смерти Александра Македонського, система держав давньої Індії – не мали інституції міжнародного права» [Bull 1977: 137]. Інші представники англійської школи [Wight 1977; Watson 1992] дивляться ширше. Стародавні греки чітко розрізняли війни проти варварів і конфлікти між самими греками. Для них діяли різні правила, найважливішим із яких була заборона перетворювати греків на рабів. Існували спільні інституції – Дельфійський оракул, Олімпійські ігри, що їх використовували й для мирного розв'язання конфліктів між полісами (як відомо, під час Олімпійських ігор греки припиняли війни між собою).

Ці правила, звісно, часто порушували, однак те саме можна сказати й про право сучасного міжнародного суспільства (приміром, воєнне право). Будучи спільнотою одного міжнародного права, давньогрецькі поліси (пізніше – еліністичні монархії) утворювали одне міжполітійне суспільство. А міжполітійна система, до якої належали грецькі поліси, була набагато ширшою. До неї також належали держава Ахеменідів, Картаген і Македонія – політії, які до грецького міжполітійного суспільства не належали (частковим винятком є Македонія, яка приєдналася до нього, вже будучи зелінізованою).

Схожі явища можна зустріти й деінде. Війни, які точаться без жодних правил, спалахують передусім під час перших контактів різних цивілізацій (у війнах іспанських конкістадорів проти інків та ацтеків), а також у конфліктах із уже згаданими «дикунами» і «варварами» (отже, не зовсім людьми) і «терористами». Однак взагалі у війнах раніше чи пізніше встановлюються принаймні такі звичаєві правила, без яких неможливо підтримувати дипломатичні контакти між протиборчими сторонами: наприклад, заборона вбивати чи брати у полон посланців. Після піднесення універсальних релігій спасіння в їхніх етиках розрізнялися (більш та менш гріховні) війни між представниками однієї віри та «священні» війни проти іновірців, у яких не діють ті заборони, які сторони намагаються встановити для воєн між «своїми». Тому можна стверджувати, що аж до самих модерних часів межі між міжнародними суспільствами приблизно збігаються з межами між цивілізаціями, як їх накреслила конфліктна історія універсальних релігій спасіння. Кожна така цивілізація – це і окрема спільнота міжнародного права, і окремий комплекс безпеки [Vuzan 1997 (1991): 257–261]. Відкинувши засновок, що про міжнародне право можна говорити лише там, де визнається принцип рівної суверенності всіх членів міжнародної спільноти, здобуваємо ще одну точку відліку для розуміння феномену імперії⁴².

Тоді Вестфальський мирний договір слід уважати вже не початком міжнародного права як такого, а революційним переворотом у міжнародному праві, який позначає перехід від домодерного імперського міжполітійного права до модерного міжнародного чи міжполітійного права рівної суверенності. Принцип рівної суверенності всіх (щоправда, лише «визнаних» чи «повноправних») членів міжнародного суспільства є аналогом аксіоми вродженої рівності всіх людей, якою обґрунтована рівність усіх перед законом, у міжнародному праві. Однак домодерному правовому мисленню ця аксіома була чужою, тому шука-

⁴² Усі огляди історії міжнародного права, з якими мав нагоду ознайомитися автор, є європоцентричними (обмежуються західною цивілізацією) і починають його історію від 1648 року, торкаючись ранішого періоду лише як його передісторії. Див. [Grewe 1984; Nussbaum 1960 (1951); Reibstein 1957; Koskeniemi 2002].

ти у ньому принцип рівної суверенності всіх політій було б марно. Імперії та імперіялізм є неправовими явищами з погляду сучасного (поствестфальського) міжнародного права. Але це не означає, що вони є такими з погляду будь-якого міжнародного права: якщо, звісно, європоцентрично не обмежимо вмісту цього поняття, вважаючи разом із Вендтом та іншими теоретиками, що до 1648 року всі політії взаємодіяли між собою в дусі гобсівської культури анархії.

На відміну від модерного політичного і правового мислення, спертого на аксіому вродженої рівності всіх людей і народів, його домодерний попередник покладається на протилежну аксіому вродженої нерівності людей і народів, яка обґрунтовує поділ їх на стани, що утворюють природну ієрархію, де на вершині стоїть релігійно легітимізований володар, який, будучи джерелом права, має силу надавати права та привілеї нижчим членам ієрархії. Ця аксіома нерівності діє й у відносинах між політіями. Домодерні міжполітичні суспільства утворюють не рівні та вільні «громадяни» – суверенні держави, а політії різного рангу – міста-держави, землі, князівства тощо, одна з яких прагне утвердитися на вершині ієрархії політій як остаточне джерело права і законності, вищим від якого може бути лише Бог (якщо світогляд цивілізації монотеїстичний). Володар такої політії утверджує свій винятковий статус, титулюючись «королем королів» («великим королем») або «князем князів» («великим князем»).

Політія, яка успішно претендує на такий винятковий статус у міжнародному суспільстві, є його сюзереном або гегемоном. Уявлення про верховну владу в усьому міжполітичному суспільстві, або навіть у всьому світі, є суттєвим елементом домодерного міжполітичного права, а заразом і його вирізняльною ознакою. Мартин Вайт називає систему держав, де виділяється така політія, що претендує на найвищу владу, «системою сюзеренної держави» (*suzerain state system*), відрізняючи її від модерної європейської «системи суверенних держав». На цю модерну систему держав в історичному минулому були схожі лише системи епохи «войовничих царств» (465–221 роки до Р. Х.).

Натомість «система сюзеренної держави» є імперською. Це міжнародне (міжполітичне) суспільство, в якому діє не рівна суверенність усіх його членів, а принцип зверхності (сюзеренітету) одного з них. На такий статус претендували китайські імператори, мусульманські халіфи, римські та візантійські імператори. Домодерна міжполітична правова спільнота Західної Європи (тобто середньовічне міжнародне суспільство Західної Європи) унікальна лише тим, що тут на вершині ієрархії політій перебували дві запекло конкурентні між собою інстанції – світська (імператор Священної Римської імперії) і церковна (папа).

Розрив між правом та дійсністю (силою) може, звісно, бути велетенським. Ніколи не було так, щоб геть усі визнали претензії політії, яка прагне опинитися на вершині ієрархії міжнародного політичного суспільства. Як ми вже відзначали у першій частині книжки, у тому міжнародному суспільстві, яке створили католицькі політії Середньовічної Європи, королі Англії та Франції не визнавали зверхности імператора Священної Римської імперії⁴³. А тих членів сюзеренного міжполітичного суспільства, що визнають таку чи іншу фактичну чи правову винятковість імперської політії, з нею можуть пов'язувати відносини доволі різного характеру.

Аналізуючи ці відносини, один із чільних представників англійської школи Адам Вотсон уживає поняття ядра, домінії, сюзеренітету та сфери гегемонії імперії. Гегемонія означає, що «певна сила чи влада у системі може “встановити право” (lay down the law), як саме функціонуватиме система, тобто до певної міри визначати зовнішні відносини між державами-членами, водночас залишаючи їх незалежними у внутрішніх справах» [Watson 1992: 15]. Політію-гегемона у міжполітичному суспільстві чи міжполітичній системі можна розпізнати з того, що вона найчастіше виступає у ролі посередника та миротворця у конфліктних ситуаціях, і саме її слово є остаточним.

Розвиваючи подану у Вотсона характеристику гегемонії, можна порівнювати статус чи роль гегемона у міжполітичних суспільствах зі становищем у спільнотах звичаєвого права тих, кого культурні антропологи назвали big men – «авторитетів», найвпливовіших членів спільноти, до яких по опіку й допомогу звертаються інші її члени. Надана допомога робить їх боржниками добродія: накладає обов'язок приходити на допомогу опікунові, коли той конфліктує з іншими «важливими людьми» або карає невдячних і неслухняних підопічних – тих, що ухиляються від сплати добром за добро. Такий опікун є патроном своїх підопічних, а підопічні є його клієнтами, які, своєю чергою, можуть мати власних клієнтів.

Схожі відносини встановлюються й між політіями. Відомий американський теоретик Стенлі Тамбіах, який запропонував піонерський аналіз струк-

⁴³ Щоправда, це невизнання не означало заперечення ієрархічної структури християнського міжнародного суспільства. Королі, які вважали себе рівними імператорові Священної Римської імперії, вважали свою рівність привілеєм, що діяв лише для їхнього королівства чи династії, а інших («простих», тобто тих королів, що не мали таких привілеїв) уважали «нижчими» за імператора. Навіть у тому випадку, якщо на таке упривілеюване становище претендували всі королі, сама винятковість імператора зберігалася, оскільки рівність імператорові (суверенна влада над своїми володіннями) розуміли саме як привілей, а не як наслідок універсального принципу рівної та однакової суверенности всіх володарів.

тури, міжнародного права та світоглядних (буддійських) основ стародавніх міжполітичних систем, що існували на території сучасного Індокитаю, такі міжполітичні системи називає «галактичними політіями» [Tambiah 1976: 102–131; 1987]. Річ у тому, що такі системи можна зіставляти з системами небесних тіл, які утворюють тіла різної маси, що у поля свого притягання втягують супровідників («сателітів»), які й самі можуть мати власних сателітів (клієнтів) і так далі. Ця «ієрархія в анархії» [Donnelly 2006] й забезпечує певний порядок у міжполітичному суспільстві, дає змогу перетворити оту нескінченну «війну всіх з усіма», що її гобсівці (реалісти) вважають природним станом міжполітичної системи, в інституціоналізовані конфлікти, в яких існує різниця між «праведною» і «неправедною» війною, сякі-такі правила ведення цієї війни, а також інстанція, до якої можна звертатися для розв'язання конфлікту або виконання ролі посередника у ньому.

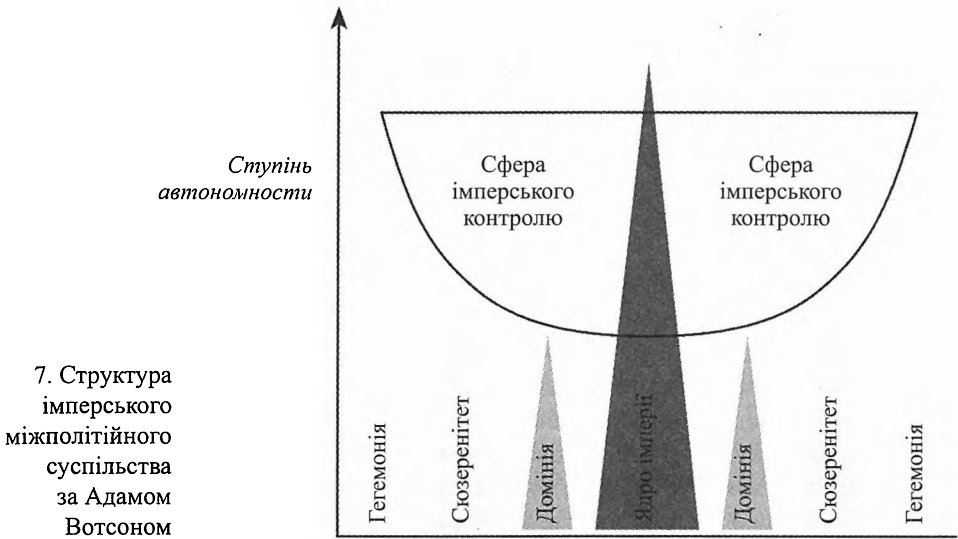
Вентд допустився великої помилки, європоцентрично обмежуючи все розмаїття можливих у міжполітичних системах політичних культур трьома «культурами анархії». Якщо дивитися глобально, тим типом політичної культури, що домінував у міжполітичних системах, була не «культура анархії», а імперські «культури ієрархії», які мали самобутні риси в окремих цивілізаціях. Ті риси політичного мислення та дії («вбивай або будеш убитий»), які він приписує гобсівській культурі анархії, можна виявити хіба що у відносинах політичній, що належать до різних цивілізацій. Натомість у відносинах політичній однієї і тій самій цивілізації просте та необґрунтоване «право завоювання» не діяло. Експансію було потрібно виправдати аргументами династичної законності, а такі аргументи так чи так оберталися навколо уявлення про спільноту династій, що визнають одну релігію. У цій спільноті одна із династій претендувала бути найстаршою та найпочеснішою як захисник певної самобутньої релігійної, цивілізаційної чи політичної спадщини. Невже Вентд (та інші американські теоретики міжнародних відносин) вірить, що у ті давні часи, в яких він добачає домінування «гобсівської культури анархії», у відносинах володарів, пов'язаних між собою дальшими чи ближчими кровними родинними зв'язками, діяло єдине правило – «вбивай або будеш убитий»? Автор пише так, ніби він нічого не чув про політику династичних шлюбів середньовічної (та ранньомодерної) Європи, випадковості якої визначали її політичну мапу. Теорії міжнародних відносин разуче ілюструють отой «науковий ідіотизм», на який дослідника прирікає розщеплення на спеціальні дисципліни, кожна з яких має свої конвенції («парадигматичні вірування»).

Родинно пов'язані між собою династії не можуть прагнути просто експропріювати («вбити») своїх родичів, – поки ті поведуться так, як личить «молод-

шим братам» чи «синам». Принцип відносин одновірців, а тим більше кровних родичів, був «локівським» – «живи і дозволяй жити іншому» – але тільки за умови, що інший житиме так, як слід жити, посідаючи належне йому місце в ієрархії християнських, мусульманських чи буддійських політій. Це не означало заборони міряться силою (її немає й у зображеній у Вендта культурі анархії Лока), а лише вимогу відрізнити «священні» релігійні війни від чвар між одновірцями та родичами. Володарі, які часто воювали зі «своїми» так, як належало воювати лише з іновірцями, залишали після себе погану славу, навіть якщо вони були незрівняними завойовниками (наприклад, Тамерлан в ісламській традиції). Такими переважно були «узурпатори», яким імперська «культура ієрархії» міжнародного суспільства взагалі не надавала прав бути володарями.

Відносини між політією-патроном та її клієнтами (сателітами) можуть бути й інституціоналізовані (наприклад, нерівноправними угодами): одна політія (клієнт) визнає зверхність іншої та зобов'язується не здійснювати неприйнятної для патрона зовнішньої політики. У такому випадку гегемонія переростає у сюзеренітет, який можна визначити як таку гегемонію, що існує не лише *de facto*, але й *de jure* [Watson 1992: 15–16; Wight 1977: 24]. Своєю чергою, політії, які визнають сюзеренітет держави-патрона, поступово можуть перетворюватися на її домінії. Тут маємо на увазі «ситуації, коли імперська влада певною мірою визначає внутрішнє управління інших спільнот, але вони все-таки зберігають свою тотожність як окремі держави і певний контроль над власними справами. Прикладами цього є недавні відносини Советського Союзу з формально незалежними державами Східної Європи, відносини імператора Августа з царством Ірода, а також відносини британської влади з індійськими принцями» [Watson 1992: 15–16].

Трансформацію політії у домінію може зумовити, з одного боку, прагнення імперського центру утвердити свою гегемонію, тобто застрахуватися від зради клієнта – відокремлення або переходу під опіку іншого патрона. З другого боку, цій трансформації може сприяти боротьба за владу у самій політії, що є клієнтом. Навіть якщо у ній немає політичних сил, які прагнуть визволитися з-під гегемонії чи сюзеренітету імперії, у такій політії все одно може спалахнути політична боротьба, пов'язана з владою чи іншими питаннями внутрішньої політики. Суперницькі партії можуть лише змагатися між собою, яка із них є більшим другом імперського центру. Відіграючи роль найвищого арбітра та останньої інстанції у розв'язанні конфліктів між політіями-клієнтами, імперський центр не може її не прийняти й у тих випадках, коли вибухає громадянська війна чи її загроза в одній із клієнтарних політій. Коли центр «галактичної

політії» починає вирішувати, котра із протиборчих політичних сил правитиме політією-клієнтом, та остання й стає його домінією. Якщо цього не вистачає, аби підтримати у ній порядок і мир, державність політії може бути повністю зліквідовано, а саму політію перетворено на підкорену прямому управлінню адміністративну одиницю імперії, в якій діє такий самий порядок управління, як і в політії ядра імперії.

З реалістичного погляду, лише від цього моменту можна говорити про кінець міжполітичної системи, її зникнення у чорній дірі регіональної, континентальної чи (колись у майбутньому) світової імперії. Термін «імперія» в ужитку англійської школи набув двох значень. У вузькому сенсі це політія, яка є центром притягання системи сюзеренної держави чи «галактичної політії», її ядром. У широкому розумінні до неї також належать і всі політії, залучені до поля її військового, політичного та культурного впливу. Залежно від того, наскільки тісними є зв'язки, що сполучають їх з імперським центром (метрополією), імперію диференціюють на ядро (метрополію), домінії ядра та політії, підкорені його сюзеренітету чи сфері гегемонії (див. іл. 7).

Звісно, такий імперський процес може розвиватися двома напрямками: імперія може рости й міцніти, втягуючи у свою сферу гегемонії та сюзеренітету усе нові політії, перетворюючи політії, що вже визнають сюзеренітет метрополії на домінії, а вже наявні домінії інкорпорує до метрополії та підкорює прямому управлінню. Однак він також може піти й протилежним шля-

хом, коли імперія дезінтегрується, ослаблюється, зменшується і занепадає. Це означає, що політії, які належали до сфер гегемонії та сюзеренітету, стають повністю самостійними, домінії набувають повної самостійності у внутрішніх справах, і зрештою починає тріскати й сам імперський центр. У літературі існує спеціальний термін для найменування такого процесу дезінтеграції імперії – османізація. Коли цей процес добігає свого логічного завершення, міжполітійне суспільство опиняється у стані поліцентричної «гобсівської анархії». Але це вже було б навіть не міжполітійне суспільство, а лише міжполітійна система, як вона зображена у реалістичній моделі рівноваги сили.

З погляду інституціоналістів, такий неправовий чи доправовий стан міжполітійних відносин не є природним чи стабільним. Це радше суто теоретично можливий крайній випадок, який можна зауважити лише впродовж короткого часу після повного занепаду міжполітійного суспільства. Чим більше воно наближається до цього екстремального стану, тим дужчають сили, що відновлюють у міжполітійному суспільстві порядок, який аж до самих часів поствестфальської Європи майже повсюдно й завжди мав форму імперського порядку (системи сюзеренної держави). З другого боку, коли імперський центр настільки міцнішає, що більше не задовольняється функціями арбітра чи миротворця, а прагне відчужити й перерозподілити на свою користь дедалі більшу частку ресурсів доміній та підкорених його сюзеренітету політій, дужчає й опір цьому, бо ціна внутрішньої безпеки та міжполітійного миру стає неприйнятно високою. «У системах держав існує неминуча напруга між прагненням порядку та прагненням незалежності. Порядок сприяє мирові та процвітанню, які є великими благами. Але за них потрібно платити. Будь-який порядок обмежує свободу дій спільнот та особливо їхніх володарів» [Watson 1992: 14].

Вотсон та інші автори описують притаманний домодерним міжполітійним суспільствам «ефект маятника» [Watson 1992: 22] або «імперський цикл» [Gilpin 1981: 110–115], який складається з послідовних процесів їхньої зміни від повної дезінтеграції на велику кількість самостійних політій до повної їхньої інтеграції у централізовано адміністрованому політичному утворі, після чого слідує повернення до первісного стану. Ці цикли можна пов'язати з циклами територіяльної концентрації та деконцентрації у політичній історії світу, які засобами кліометричного аналізу зафіксував Таагепера (див. 2.2).

Однак естонський політолог помітив і те, що площа найбільших імперій, які можна виявити у найвищій та найнижчій точках кожного наступного циклу, є більшою. Насправді імперські цикли точно не повторюють один одного. Відродившись на руїнах своєї попередниці, міжполітійне суспільство своєю територією може істотно її перевершувати. Політії, на які дезінтегрується імперія,

зовсім не конче збігаються з тими політичними одиницями, які вона колись завоювала. Довге перебування у складі інтегрованої імперії може мати незворотні наслідки для етнічної та культурної ідентичності населення підкорених нею політій. Тому між постімперськими та доімперськими політійми культурної, етнічної чи мовної тяглости може вже й не бути. З другого боку, пам'ять про імперію, що раніше існувала, буває важливим чинником, який стимулює процеси реінтеграції поліцентричної міжполітичної системи, що відродилася на її місці. Нові імперії присвоюють собі історію, символіку, «історичні права» та назви давніх імперій, сприймаючи себе як їх продовження чи реставрацію – «нову», «другу» або «третю» імперію. Чи не найяскравішим прикладом такої символічної тяглости чи повторного воскресіння імперії є розглянута у першій частині цієї книжки доля спадщини Римської імперії (*translatio imperii*).

Цикл самих імперських чисел не є необмежений – імперія, яка один раз (або більше) розпадалась і знову відроджувалась, врешті-решт може успішно трансформуватися у державу іншого типу (неімперську). Характерними прикладами цього є історія тих міжполітичних систем, які стали сучасними Китаєм та (можливо) Росією. Що найважливіше, може бути так, що ера імперських циклів у світовій історії вже завершилася – їх замінили «цикли гегемонії». Теоретики англійської школи стверджують, що у XVII столітті гегемонію імперій замінила колективна гегемонія великих держав спершу у міжполітичній системі та суспільстві материкової Європи, а пізніше – також і у світовому політичному суспільстві та системі.

Інституціоналісти визначають саму «велику державу» як таку, без участі якої неможливо встановити чи змінити міжнародне право, а також покарати його порушників. Кожна імперія є великою державою, оскільки вона – джерело та наглядчач за міжнародним правом, що діє у певній цивілізації чи навіть у всьому світі. Статус великої держави у міжнародному праві Заходу, яке на даний час має силу в усьому світі, інституціоналізовано після Другої світової війни, коли було засновано ООН. Такий формальний статус великих держав мають, як відомо, постійні члени Ради безпеки ООН. Однак *de facto* такий клуб великих держав сформувався й діяв набагато раніше – від укладення Вестфальського або, щонайпізніше, від Утрехтського мирного договору (1714). Також і в наші часи є великі держави (Японія, Індія, Бразилія), які такими є *de facto*, хоча (поки що) й не *de jure*.

Деякі теоретики вважають, що реальний статус та роль гегемона у поствестфальській епосі також належить лише одній із великих держав. Вони визнають боротьбу за такий статус основним змістом міжнародної політики цієї епохи. У XIX столітті, після воєн Наполеона I, такий статус виборолася собі Ве-

лика Британія. У ХХ столітті відібрати його в неї аж двічі намагалася Німеччина. Невдачу її спроб зумовило втручання у перебіг Першої та Другої світових воєн США. Від 1945 року саме Америка й стала гегемоном міжнародної політичної системи. Після 1991 року у світі на певний час (а може, і назавжди) просто не залишилося сил, які здатні заперечувати цей її статус.

Такого погляду дотримується відгалуження реалістичної теорії міжнародних відносин, яке називають теорією гегемонічної стабільності [Gilpin 1981], а також неомарксистська теорія капіталістичної світ-системи Імануїла Валерстайна, вплив якої сягнув апогею у 70–80-х роках минулого століття [Wallerstein 1974; Wallerstein 2000]. Спільною їхньою рисою є прагнення аналізувати міжнародну політику у контексті міжнародної політичної економії. Тим вони відрізняються від реалістичної теорії, яку її найвідоміший сучасний теоретик Кенет Вальтц свідомо намагається розвивати як чисту теорію міжнародної політики, аналогічну до чистої (неокласичної) економіки.

Така чиста (чи абстрактна) теорія ставить собі за мету розкрити ту «суть» міжнародних відносин, яка постає з анархічного характеру міжнародної системи та прагнення держав вижити (бути у безпеці). Ця суть розуміється як інваріант, який не змінюється, хоч би якими були культурні, соціальні чи економічні процеси, що відбуваються всередині держав, їхня цивілізаційна приналежність чи ідеологія. Реалісти вважають, що можливо й необхідно від усього цього абстрагуватися, адже найважливішим чинником, який визначає міжнародну політику, є структура міжнародної системи. Її визначає розподіл сили між великими державами, а типологічно окреслюють поняття багатополюсности, двополюсности та однополюсности. Концепції, які намагаються пояснювати міжнародну політику не структурою міжнародної системи, а культурними, економічними та іншими причинами, Вальтц звинувачує у редукціонізмі [Waltz 1979: 60–78].

Альтернативні до сучасного реалізму концепції таку «чисту» теорію міжнародних відносин вважають неможливою або шкідливою. Вони намагаються пояснювати міжнародну політику не нею самою, а структурами і силами, до яких її включено. Щойно розглянуті конструктивістські та ліберальні концепції такими силами вважають культурні та соціальні процеси (транснаціональні сили), які переступають через межі і кордони між політіями. Теорії політичної економії шукають їх в економічній сфері, вважаючи найважливішим чинником міжнародної політики масштаб розвитку економічних відносин між країнами шир та глиб, а також характер розподілу міжнародної праці.

Найпоследовніше такий погляд розвинуто у згаданій теорії капіталістичної світ-системи Валерстайна (див. також [Chirot, Hall 1982; Chase-Dunn, Grimes

1995; Žiemelis 2005]). Ця теорія також цікава тим, що, претендуючи на статус творчого продовження Марксової теорії, вона перевертає догори ногами твердження іншого (мабуть, найвідомішого) її продовження – Ленінової теорії імперіялізму. І Валерстайн, і Ленін є марксистами, але вони подають діаметрально протилежні (Ленін – радикально модернізаторську, а Валерстайн – радикально традиціоналістську) політично-економічні інтерпретації імперій та імперіялізму як історичного явища. Як уже було вказано (див. 1.2), Ленін розумів імперії та імперіялізм як явища, притаманні капіталізові (його «найвищій та останній» стадії). А за Валерстайном, імперії є формою політичної організації, що існувала до виникнення капіталізму (XVI століття) та певний час зберігалася (до XIX століття) в тих регіонах світу, які ще не було залучено до капіталістичної світ-системи.

Теорія Валерстайна є політично-економічною, бо зміну форм міжполітичної політичної організації він пояснює змінами економічного життя. Точкою відліку цієї трансформації Валерстайн вважає виникнення «мінісистем» – локальних соціальних систем, економічною основою яких є сільське господарство. В перебігу інтерлокальних обмінів товарами виникають пов'язані цими обмінами економічні простори, які Валерстайн називає запозиченим від французького історика Фернана Броделя терміном «світ-економіка». Торгівля дорогими «престижними товарами», які мають малу вагу і споживачі яких належать до найвищого прошарку еліти, ще не робить певний географічний простір простором єдиної світ-економіки. Для Римської імперії такими товарами були і бурштин з узбереж Балтійського моря, і шовк із далекого Китаю. У Середньовіччі атрибутом «королівського столу» стали доправлені зі Сходу прянощі. Без цих коштовностей можна було вижити, але члени правлячої еліти використовували їх, аби продемонструвати свій винятковий соціальний статус.

Торгівля такими престижними товарами може поєднувати й такі країни, що не належать до тієї самої світ-економіки. Світ-економіка утворюється, коли між окремими областями одного географічного регіону розвивається розподіл праці, а торгувати починають не лише призначеними для показового використання елітою дорогоцінностями, а й речами, призначеними для вживання ширшими прошарками населення (сіль, зерно) та військовими чи ремісничими виробами (залізо, коні). У складі світ-економіки виділяється його центр – промислова столиця. Це місто чи місцевість, куди ведуть усі найважливіші торговельні шляхи регіону, де відбувається оптова торгівля й де зосереджено кредитні та інші фінансові операції, які уможливають для торгівців безготівкові розрахунки.

Валерстайн розмірковує, що економічна спільність створює основу і для спільності політичної – мінісистеми з'єднуються у транслокальні політичні утвори, які борються між собою за політичне підкорення всієї світ-економіки. Коли це одному з них вдається, виникає Імперія, яку Валерстайн розуміє як політичне з'єднання, що охоплює увесь світ-економіку (тому пишеться з великої літери). Допоки політичне утворення не обіймає всієї світ-економіки, його уряд мусить зважати на інтереси капіталістів – прошарку, що контролює найцінніший та найрухоміший з усіх «вільних плавких ресурсів» – гроші. Надто високі податки та сваволя військово-політичної еліти заохочує капіталістів «сплавляти» цей ресурс до конкурентного та безпечнішого сусіднього політичного утвору.

Та коли світ-економіка стає імперією, грошовому капіталу випливи більше немає куди, і політично-військова еліта може фіскальними заходами експропріювати капіталістів. Її силова перевага та спроможність запровадити конфіскаційне оподаткування є тією темною стороною «імперського миру» («Рах Романа» тощо), якої не помічають автори, що нахваляють переваги запевненої імперіями внутрішньої безпеки на великих територіях. Після експропріації капіталістів нищенню підлягає економічна основа єдності імперії: занепадають торговельні зв'язки між окремими економічними частинами світу, міцніє місцевий сепаратизм, зі зростанням податків зростає й опір оподаткованих окраїн, а його придушення потребує додаткових витрат. Розганяється зачароване коло, яке рано чи пізно знищить Імперію зсередини або зробить її невідпорною перед вторгненнями «варварів» чи «внутрішнього пролетаріату», дати відсіч яким раніше вдавалося легко. Після відродження світ-економіки «імперський цикл» може повторитися.

Такі імперські цикли Валерстайн і вважає змістом світової історії до самого XVI століття, коли в Європі виникає капіталістична світ-система. Система кількох великих держав, які змагаються між собою за гегемонію, є обов'язковим атрибутом капіталістичної світ-системи. Адже допоки жодна з них не стає імперією, усі вони залишаються змушеними служити інтересам міжнародного мобільного капіталу. Вони мусять між собою конкурувати, яка з них привабить найбільшу його частку. А для цього доводиться здійснювати політику, що найкраще відповідає інтересам його власників.

Група країн, які за своїм економічним розвитком і міцністю держави можуть рівнятися з гегемоном, утворює ядро капіталістичної світ-системи. Валерстайн виділяє також її периферію, якій у системі розподілу міжнародної праці випадає роль постачальника сировини, тоді як країни ядра спеціалізу-

ються у виробництві із застосуванням найпрогресивніших сучасних технологій, яке створює велику додаткову вартість. Характерною рисою периферійного капіталізму є використання примусової праці (рабів, кріпаків), а політичній організації периферії притаманна слабка державність і колоніальна чи напівколоніальна залежність.

Ті держави капіталістичного світу-системи, які до середини ХХ століття під своєю владою утримували заморські колонії, нагадують стародавні імперії. Проте, на погляд Валерстайна, їхні схожості лише зовнішні⁴⁴, адже створені європейськими державами колоніальні імперії не були окремими світ-економіками, а залишилися інтегрованими до світового ринку. Прямий політичний контроль периферійних країн та перетворення їх на колонії країн ядра не обов'язкові для функціонування капіталістичної світ-системи. Економічна залежність країн периферії від ядра дає його країнам змогу контролювати зовнішню політику та найважливіші аспекти внутрішньої політики периферійних країн, навіть коли ті формально залишаються політично незалежними. Не імперіялізм, а гегемонізм є необхідною для репродукції капіталістичної світ-системи ознакою сучасної системи міжнародних відносин.

Отож неомарксист Валерстайн доходить врешті-решт висновків, які нагадують висловлені одразу після Першої світової війни твердження про імперіялізм Йозефа Шумпетера [Schumpeter 1991 (1918–1919)]. Полемізуючи з Леніним та іншими марксистами, які вважали колоніальну експансію та поділ світу на сфери впливу сутнісними рисами «найвищої стадії капіталізму», великий австрійський економіст стверджував, що така політика є атавізмом докапіталістичних часів. На переконання Шумпетера, «імперіялізм є самоцільною диспозицією держави необмежено розширюватися силоміць» [Schumpeter 1991 (1918–1919): 143]. Групою, яка у цьому найбільше зацікавлена, є професійні представники «силових структур». У докапіталістичних суспільствах вони утворювали політично та соціально панівний прошарок.

Імперіялістичну політику європейських держав ХІХ століття, найяскравішим виявом якої був колоніялізм, Шумпетер пояснює в той час ще дуже сильним політичним впливом аристократії, представники якої все ще становили велику частку офіцерства (особливо генералів та адміралів) та дипломатичного корпусу (за винятком США). Без імперіялізму годі увияти собі докапіталістичні часи, бо лише збройною рукою можна було захоплювати нові землі для

⁴⁴ Німецький соціолог Штефан Броер колоніальні імперії європейських країн ХІХ–ХХ століть називає «псевдоморфозами» (термін Освальда Шпенглера) класичних чи стародавніх імперій [Breuer 1998: 134–136]; пор. [Spengler 1981 (1918–1922): 784].

забезпечення військової еліти (феодалів-землевласників), а статус правлячих династій визначали кількість підданців і чисельність збройних сил. У Новий час найвпливовішою силою, що виступала за імперіялістичну політику, була еліта «військової машини» – старші офіцери регулярних армій і флотів, для яких війна була нагодою відзначитися та просунутися.

За обставин зрілого капіталізму панівним класом є підприємці, вивищення яких залежить від успіху на ринку. Такий ринок найбільше потребує миру та вільної торгівлі. Отож «суть капіталізму» виражає не імперіялістична політика колоніальної експансії та боротьби за зони впливу, а стимулювання й захист свободи торгівлі. Держава чи група держав, що облишили колоніальну експансію і підпорядковують свою зовнішню політику утвердженню в цілому світі свободи руху та безпеки капіталу, який шукає найбільшого прибутку, є вже не імперією, а гегемоном чи гегемонами міжнародної системи.

Хто має рацію? Чи ті аналітики сучасної міжнародної політичної економії, які вважають, що імперії та імперіялізм нікуди не зникли із сучасного світу, а лише змінили свій «зовнішній вигляд»? Чи ті, які в теперішньому світі бачать лише гегемонізм і сфери гегемонії, а імперіялізм вважають спадщиною домодерних часів, остаточно зниклою після деколонізації середини ХХ століття і падіння Советського Союзу? Чи такі (як Вендт), що вбачають у ньому «дружбу народів НАТО», дальшому розвитку та поглибленню якої заважають несвідомі провідники Росії та ксенофоби в самих народах НАТО? Почавши заглиблюватись у ці питання, ми надто далеко відхилились би від теми цієї книжки.

На думку її автора, для розгляду проблематики ВКЛ як імперії найбільше надаються концепції, які вважають імперії домодерною формою державности, а імперіялізм пов'язують із міжнародною політикою докапіталістичних часів. Це передовсім праці теоретиків англійської школи, які заохочують питання: чи розширенню ВКЛ притаманні ознаки експансії імперій, вказані у Бузана, Літла і Вотсона? Чи для його устрою характерна структура імперського міжполітичного суспільства, яку ці дослідники обмірковують? Яким було те міжполітичне суспільство (чи суспільства), до якого належали політії, що їх ВКЛ перетворювало на свої домінії, підкоряло своєму созеренітету, і в якому воно прагнуло гегемонії? Важливі й ті запитання, що їх ми мусимо заторкнути, розглядаючи факти історії ВКЛ крізь призму реалістичної концепції (передовсім її сучасного варіанту): до якої міжполітичної системи належало ВКЛ? Якою була його структура? Якщо рівновага сили є «нормальним» станом міжполітичної системи, то що зумовило успіх імперської експансії ВКЛ, накреслило його межі і визначало зміни міжнародного (міжполітичного) статусу ВКЛ? Нарешті, теорії міжнародної політичної економії надають основу для того, щоби поставити за-

питання: чи регіони, підкорені прямій або непрямій владі ВКЛ, утворювали окрему світ-економіку в тому сенсі, який вкладали у цей термін Бродель і Вальдерстайн?

На ці запитання ми спробуємо відповісти у третій частині книжки. Тим часом потрібно ще розглянути концепції імперій, які розвивають порівняльна політологія та теорії державного права.

2.4. Імперії з погляду державного права та порівняльної політології

У центрі уваги державного (конституційного) права та порівняльної політології – вже не система політич чи держав, а окрема держава. Класифікуючи держави, правники та політологи спираються на допомогу кількох класичних поділів. Найдавнішою є відмінність монархії та республіки як форм правління, накреслена ще у працях Платона й Аристотеля. Монархія та республіка відрізняються порядком утворення верховних інституцій державної влади. Обидві ці форми, своєю чергою, можна поділити на велику кількість відмін: республіки бувають парламентськими, президентськими і напівпрезидентськими; монархії – конституційними, становими, абсолютистськими, патримоніальними тощо. У сучасній політології найпопулярнішим є розрізнення держав за політичним режимом, який визначають засоби реалізації влади. Політичний режим може бути демократичним, авторитарним або тоталітарним; у кожному з них, своєю чергою, можна виділити кілька відмін [Linz 2003 (2000)].

Доволі поширеним є хибне трактування імперії чи то як форми правління, чи то як політичного режиму. В першому випадку в імперії вбачають особливий різновид монархії, – мовляв, не буває імперій без імператорів. Другої помилки допускаються, вважаючи, що імперіям притаманний авторитаризм або тоталітаризм. Насправді, будучи ієрархічними з'єднаннями багатьох політич, імперії можуть обіймати політичні одиниці, дуже відмінні і за формою правління, і за політичним режимом. Хоча багато стародавніх імперій були «королівствами королівств» чи «князівствами князівств», у яких володар одного (центрального чи «старшого») королівства або князівства утримував під своєю владою більшу чи меншу кількість «простих» королів та князів, ядром імперії могла бути й республіка, якій корилися не лише інші республіки, а й монархії.

Прикладом цього може бути Римська республіка, що була метрополією імперії, у складі якої певний час перебували не тільки підвладні їй міста-дер-

жави (як-от грецькі поліси), а й еліністичні монархії, що стали клієнтарними державами Риму. Від 1870 року демократичною республікою була Франція. Однак вона також мала велетенську колоніальну імперію, якою управляли далеко не демократично і яка охоплювала багато країн, де збереглися традиційні структури монархічно-авторитарного управління (Туніс, Мароко, Лаос тощо). Чи не найбільше розмаїття форм правління і політичних режимів було притаманне імперії Великої Британії. Хоча імперська метрополія після реформи виборчого права 1867 року була безперечним еталоном і bastionом ліберальної демократії, цього не можна сказати про ті її колонії, в яких британці застосовували так звану систему «непрямого правління» (див. 3.5), залишаючи незмінним увесь урядовий порядок, що існував до початку їхнього панування. Нарешті, варто пригадати, що навіть у Російській імперії, яка була абсолютистською монархією і якою до 1905 року правили засобами авторитарного режиму, Польське королівство у 1815–1830 роках було конституційною монархією, а Фінляндія такою залишалася аж до самого проголошення незалежності у 1917 році.

Ще однією класичною класифікацією держав є поділ за формою їхнього устрою. Виділяють держави унітарні, федеративні й конфедеративні. З усіх трьох класичних класифікацій держав вона є найновішою. Автор чи не найфундаментальнішої праці про історію ідеї федералізму Ернст Доерляйн починає її історію від творів теоретика XVII століття Йогана Альтгауза (1557–1638) [Deuerlein 1972: 33–37]. Класиками федералізму вважають Шарля Монтеск'є (1689–1755), творців ухваленої 1787 року конституції США Елікзендера Гемілтона, Джеймса Медисона і Джона Джея [Hamilton, Madison, Jay 1964 (1787–1788)], а також Алексиса де Токвіля (1805–1859), який у своїй видатній праці про демократію в Америці [Tocqueville 1996 (1834–1840)] витлумачив європейцям самотність державного устрою США. У першій половині XIX століття чи не найбільше з питань форми державного устрою писали німецькі автори, які дискутували навколо альтернативних шляхів та способів об'єднання Німеччини [Dreyer 1987]. Їхнім самотнім внеском є розмежування федерації та конфедерації. Спираючись на піонерські спостереження Токвіля, вони розкрили цю відмінність, порівнюючи державні устрої США, Швейцарії та Нідерландів XVII–XVIII століть⁴⁵.

⁴⁵ Праці, присвячені передісторії модерного федералізму, існують. Серед них є й дослідження відомого спеціаліста з історії ВКЛ Юліуша Бардаха [Bardach 1970]. Однак усі автори розпочинають виклад від пізнього середньовіччя чи ранньомодерних часів і обмежуються контекстом лише західної цивілізації. Див. [Bardach, Izdebski 1980; Hoetzsch 1934 (1933); Fröschl 1994].

Чи це означає, що у стародавні часи федерацій не було, чи античні автори були просто неуважні? Спираючись на дослідження історика Античності Віктора Еренберга [Ehrenberg 1965], Доерляйн стверджує, що принаймні одна антична федерація таки існувала: це Ахейська ліга (281–146 роки до Р. Х.), яка утворилася у Північно-Західній Греції й об'єднала близько шістдесяті міст. Однак грецькі філософи посткласичного (еліністичного) періоду політичною проблематикою більше не цікавилися, тому ґрунтовнішого обговорення проблем державного устрою довелось чекати аж до Нового часу [Deuerlein 1972: 19]⁴⁶, хоча матеріял для аналізу цієї проблеми надало вже Середньовіччя. Це не лише Швейцарська конфедерація, яка відрховує свою історію від 1291 року та існує по сьогоднішній день, а й Ганзейська ліга та інші, менш відомі, союзи середньовічних міст (Ломбардська ліга, союзи міст Швабії та Райну).

Теоретиків держави XVIII століття (передовсім Монтеск'є) федерація цікавила як один зі способів розв'язання проблеми втілення демократії у великій державі [Montesquieu 2004]. Річ у тому, що одна з «аксіом» успадкованої від античності політичної теорії проголошувала, що встановлення демократії є реальним тільки у малій державі, де можливо скликати загальне зібрання всіх громадян. Як відомо, практично дієвим виявився інакший розв'язок проблеми: представницька демократія.

Від XIX століття, що його історики іноді називають «віком націоналізму», федерацію частіше розглядають як розв'язання іншої проблеми: який державний устрій може забезпечити функціонування демократичного режиму у багатонаціональній чи культурно гетерогенній державі? Саме у цьому контексті, як її (негативну) альтернативу, найчастіше й згадують імперію. Як стверджував один із класиків порівняльно-історичної соціології та порівняльної історії конституційного права Отто Гінце, «федералізм та імперіялізм є протилежностями» [Hintze 1964 (1928): 215]. Якщо федерація – це держава, сперта на добру волю та рівність усіх націй, що її складають, то імперія – це «тюрма народів», у якій одна етнічна чи культурна група панує над іншими.

Звісно, це лише метафора, яка стала журналістським кліше, а не таке означення, яке могло б задовольнити теоретика державного (конституційного) права. Однак, відкривши праці класиків цієї дисципліни (див., приміром, [Heller

⁴⁶ Щоправда, саме слово «федерація» – античного походження. *Foedus* латиною означає «союз». Римляни «федератами» (союзниками) називали громадян підкорених їхній владі політичних спільнот Італії. «Союзи», які пов'язували Рим із цими спільнотами, були нерівноправні, недобровільні й утверджували його імперську владу, а не членство у федеративній державі. «Федерати» мали менше прав, аніж римські громадяни. Із поступовим наданням федератам права громадянства всю Італію з плином часу було інкорпоровано до складу Риму як поліса.

1983 (1934); Kelsen 1966 (1925)], а також підручники⁴⁷, виявляємо, що, аналізуючи форми державного устрою, їх автори обмежуються дихотомією федерації та унітарної держави або трихотомією унітарної держави, федерації та конфедерації⁴⁸. Це не повинно дивувати: теоретиків державного права цікавлять сучасні держави та їхні правові документи – конституції. У сучасному світі більше немає чи майже немає (казус Центральноафриканської імперії ми вже згадували) держав, які проголошували б себе імперіями конституційно. Нічого про це не було написано й у конституції Советського Союзу, хоча думка, що ця держава була імперією, є майже загально визнаною.

Іншою, важливішою причиною, найімовірніше, є те, що імперії, чи більшість імперій, як держави-монстри просто не вміщаються у визначення держави теоретиків державного права. Тому їм залишається або просто ігнорувати імперії, або стверджувати, що вони взагалі не є («нормальними») державами. Так робить, мабуть, найавторитетніший класик державного права, професор Гайдельберзького університету Георг Єлінек (1851–1911), який у своїй монументальній праці «Загальна теорія держави» кілька сторінок присвячує «державі держав» (Staatenstaat) [Jellinek 1922 (1900): 748–750]. Це з'єднання, яке утворюють «старша держава» (Oberstaat) та «підвладні» держави (Unterstaat). Це і є не що інше як імперія. Однак терміна «імперія» Єлінек, який, до речі, сам був підданцем держави, що гордо називала себе імперією, не вживає, а свою коротку заувагу про «держави держав» завершує так: «із погляду сучасного розуміння держави вони є політично повністю аномальними, бо жоден спільний життєвий інтерес не пов'язує обох держав⁴⁹ внутрішньою єдністю. У лавах держав західної цивілізації вони належать до минулого» [Jellinek 1922 (1900): 750].

Те, про що пише Єлінек, – правда. Однак політична історія і західної, і інших цивілізацій – традиційний об'єкт професійного зацікавлення істориків, є передовсім історією саме таких «держав-монстрів», якими юристи так гиду-ють і до яких відчувають таку відразу, що навіть не хочуть (чи соромляться)

⁴⁷ Ця література рясна і важко піддається осягненню. Однак у тих сучасних синтетичних оглядах та підручниках теорії держави, які мав нагоду переглянути автор, не вдалося виявити, щоб імперію хтось розглядав як окрему тему, а навіть якщо її згадують, то лише у стислому огляді форм державності у західній цивілізації, а не в частинах, присвячених системному теоретичному аналізу. Див. [Ettmcora 1970; Fleiner-Gerster 1980; Kriele 2003 (1975); Krüger 1964; Penzthaler 1996 (1986)].

⁴⁸ Не є винятком і сучасна литовська література цього жанру. Див. [Vansevičius 2000: 50–51; Maksimaitis, Vansevičius 1997].

⁴⁹ Єлінек має на увазі відносини між «старшою» та васальною державами.

про них говорити. Чи це означає, що державне (конституційне) право є дисципліною, що повністю стерильна й німа в питаннях імперій та імперіалізму?

Можна порадіти щасливому виняткові, який уможливило заперечну відповідь на це запитання. Цим щасливим винятком є праці видатного юриста і державного діяча передвоєнної Литви Міколаса Ромериса⁵⁰ (Міхала Ромера; 1880–1945), якого аж тричі обирали ректором Університету Вітовта Великого у Каунасі (1927–1928; 1933–1936; 1936–1939). У творчій спадщині Ромериса чільне місце посідає праця «Держава та її конституційне право». Перші два томи першої її частини («Держава») було опубліковано у 1934–1935 роках [Römeris 1995 (1934); Römeris 1995 (1935)]. 1939 року під назвою «Суверенітет» вийшов перший том другої частини «Конституційні інституції» [Römeris 1995 (1939)]. Довго вважалося, що з початком советизації Литви та Другої світової війни Ромерис мусив перервати роботу над «Державою та її конституційним правом».

Спадщина видатного литовського юриста знову стала об'єктом зацікавлення в часи відновлення незалежності Литви. З'ясувалося, що у відділі рукописів бібліотеки Вільнюського університету збереглися Ромерисові рукописи, написані у роки війни, які професор в основному провів у своєму господарстві в Багдонішкісі (у теперішньому Рокішкіському районі). Два з них професори Університету Міколаса Ромериса (MRU) Міндаугас Максимайтіс та Егідіюс Ярашюнас ідентифікували як текст незавершеної третьої частини «Держави та її конституційного права». У 2008 році видавництво MRU їх опублікувало [Römeris 2008]. Один із двох знайдених у бібліотеці Вільнюського університету рукописів мав назву «Унітарна держава, складена держава та з'єднання держав», однаке цю назву разом із першими кількома рядками тексту в рукописі викреслено. Тому видавці працю Ромериса назвали «Унітарна держава та державні з'єднання». Адже у своєму тексті сам Ромерис відділяє унітарну державу від державних з'єднань, у яких він вбачає три відміни: імперію, конфедерацію та федерацію.

Як теоретик конституційного права Ромерис найцікавіший якраз тим, що виділяє не канонічно прийняті три (унітарна держава, федерація, конфедерація), а чотири форми державного устрою, зараховуючи до їх списку й імперію. Теоретики, які вирізняють лише три форми устрою (унітарну державу, федерацію та конфедерацію), роблять, каже литовський науковець, «очевидну помилку», бо «вони імперії або “не помічають”, що є недопустимим для класифікатора, позаяк це вельми яскрава форма державного устрою, або, очевидно,

⁵⁰ Про життя та наукову і суспільну діяльність Ромериса див. [Motieka 1996; Sawicki 1999].

включають їх до федерації чи конфедерації. Однак таке впровадження є однозначно невдалим» [Römeris 2008: 10].

Із чотирьох виділених у праці форм державного устрою Ромерис детальніше розглядає лише унітарну державу, федерацію та конфедерацію. Рукопис обривається там, де за логікою викладу він мав би бути продовжений аналізом імперії. Однак того, що автор каже на початку тексту, де обговорюються принципи класифікації форм державного устрою, достатньо для попереднього теоретичного вступу, який далі можна й потрібно продовжити і доповнити за допомогою використання праць сучасних авторів. Хоча проблематиці державності ВКЛ чи навіть Речі Посполитої Обох Народів видатний литовський юрист приділяє порівняно небагато уваги, ігнорувати його спадщину у дослідженнях історії державності ВКЛ було би просто непристойно вже лише через те, що саме він разом із Тадасом Нарутавічюсом (Тадеушем Нарутовічем) та небагатьма іншими старосвітськими литвинами, яких найчастіше пов'язують із культурно-політичним рухом «крайовців» початку ХХ століття, як ніхто інший втілює зв'язок між давньою Литвою (ВКЛ) та новою Литвою Йонаса Басанавічюса. Тому ідеї Ромериса ми далі розглянемо дещо більш вичерпно, ніж концепції інших теоретиків, які також можуть стати джерелами натхнення для погляду на минуле ВКЛ як на історію імперії.

Характеристику окремих форм державного устрою Ромерис розпочинає від унітарної держави. «Унітарною державою є та, в якій є одне джерело сили. Вона є монолітом територіальної потуги. Тому у ній є єдина центральна влада, на якій ґрунтуються всі диспозиції сили, і саме територіальне державне з'єднання є єдиним: у ньому є одна влада, одна територія і один народ (populus)» [Römeris 2008: 6]. Імперія, федерація та конфедерація є трьома типами державних з'єднань. Витлумачення цих понять Ромерис починає від визначення імперії або імперіялістичного блоку держав: «це з'єднання двох або кількох держав, обґрунтоване принципом супер- та субординації, іншими словами, в якому один із учасників цього з'єднання суперординований іншому або іншим, підпорядкованому чи підпорядкованим. У з'єднанні такого виду рівності членів немає: одна держава перебуває у становищі панування, вона відає з'єднанням і диспонує ним, інші держави, які включено до утвореного блоку, перебувають у віданні першої, становлять її домінії» [Römeris 2008: 7]. «Суперординація» конкретніше може означати гегемонію, васалітет, протекторат тощо. Субординовані територіальні одиниці можуть бути державами, «рудиментарними зародками держав» або ж зовсім не утворювати держав і бути «лише пасивними аморфними об'єктами правління та експлуатації чужої панівної держави, які називають колоніями» [Römeris 2008: 7–8].

Натомість конфедерацію можуть утворювати лише держави. Virіznяльними ознаками конфедерації є рівність її членів, суверенність та відсутність центральної влади, що має право й силу приймати рішення, які члени конфедерації змушені виконувати навіть у тому випадку, якщо їхні уряди ці рішення не схвалюють. Спільний центр, якщо такий взагалі існує, «є не панівним, а службовим, і має стільки сил і компетенції здійснювати призначену йому функцію, скільки йому надали члени, і не може motu proprio поширювати свою компетенцію чи збільшувати свою силу. Центр зі своєю силою та компетенцією тут є суто похідним і у стосунку до членів службовим» [Römeris 2008: 8]. Конфедераціями класик литовського конституційного права вважає також персональні та «реальні» унії.

Федерацію Ромерис вважає мішаною або перехідною між унітарною державою і конфедерацією формою державного устрою. Якщо конфедерація – це союз держав (німецькою Staatenbund), то федерація уже є об'єднаною державою (Bundesstaat), яка має центр з імперативною владою над територіальними політичними утворами, що входять до її складу. Якщо принцип конфедерації – координація, то федерації, подібно як і імперії, притаманне підпорядкування. Проте якщо в імперії це передовсім субординація решти членів з'єднання територіальному членові (державі), який їх завоював чи іншим способом підкорив, то у федерації її члени підпорядковуються створеному ними самими центрові, якому вони передають більшу чи меншу частку своєї суверенності. Федерацію можна порівнювати із двоповерховою пірамідою, в якій першим поверхом є члени федерації, а другим – спільна держава. В імперії цим другим поверхом є метрополія⁵¹, названа в Єлінека «старшою державою», якій підпорядковано інші держави чи території (колонії). У федерації жодна територіальна одиниця такого виняткового метропольного статусу не має. З цього погляду вельми промовистим є те, що, коли державу формують чи перебудовують на федеративних засадах, на її столицю обирають переважно не фактичний центр її економічного та культурного життя. Федеральні установи або розташовують у «нейтральному» щодо історично усталеного регіонального розподілу провінційному місті, або таке місто з цією метою спеціально створюють (випадки США, Австралії, Бразилії, Канади).

В імперії той, хто править метропольною одиницею, править і підкореними їй іншими територіями і територіальними утворами, позаяк в імперії така територіальна одиниця з народом, який у ній мешкає, панує над іншими. «Саме в імперії народ поневоленої держави підпорядкований чужому пануванню на-

⁵¹ Щоправда, сам Ромерис цих термінів не вживає.

роду панівної держави, тимчасом у федерації її члени не підпорядковані один одному, але обидва є субординовані їхній об'єднаній державній конструкції, яка утворює наче другий верхній державний поверх, у формуванні якого вони обидві (їх може бути й кілька) рівномірно (паритетно) співпрацюють. Тут панівна державна конструкція (об'єднана держава), хоча й підпорядковує нижчих за себе, але й сама впливає з нижчих. Панування і підпорядкування тим самим є й феноменами державного панування нагорі та державности внизу, однаке не є підкоренням один одному між елементарними членами з'єднання. Всі елементарні нижні державні конструкції рівномірно підпорядковані спільній верхній їхній суперконструкції, в якій усі елементарні члени з'єднання зливаються в одну панівну об'єднану державу» [Römeris 2008: 13]. У федерації представники її членів обов'язково беруть участь у владі федерального центру, передусім у змінах до конституції федерації. В імперії підпорядковані держави і території усунуто від влади в імперському центрі чи метрополії.

Суттєвою ознакою федерації є те, що територіально-політичні одиниці, які її утворюють, рівні та належать до неї на паритетній основі навіть у тому випадку, якщо їхня територія, чисельність населення та економічна сила помітно відрізняються. Якщо в ній і виділяють окрему територію, де зосереджено органи федеральної влади (як федеральний округ Колумбія зі столицею Вашингтоном у США), то вона або зовсім не є окремим членом федерації, або є членом, який не домінує над усіма іншими. «Від унітарної держави об'єднана (федерація) відрізняється тим, що за межами певних функцій загальної держави територіяльні підрозділи (члени) цієї держави самі мають державний характер і діють за допомогою своїх державних засобів, які криються в їхній власній силі і не є делеговані їм від загального центру. Натомість від конфедерації об'єднана держава відрізняється тим, що у ній загальний центр не є лише службовим центром, який залежить від членів з'єднання і перебуває у їхній диспозиції, а перетворився на панівний центр, який утримує членів у своїй диспозиції і здатний їх приборкувати, обмежувати й відбирати собі від них стільки компетенції та сили, скільки йому до вподоби» [Römeris 2008: 9–10].

Територіяльні складники федеративної держави обов'язково повинні мати хоча б елементарні вияви державности, території унітарної держави їх мати не можуть, а периферії імперій можуть їх мати, а можуть і не мати. Ромерис закликає не плутати питання, чи держава є унітарною, чи федеративною, з іншим, зовсім відмінним: чи вона є централізованою, чи децентралізованою. Децентралізованою може бути й унітарна держава. Також і в унітарній державі місцеве самоврядування може мати широкі повноваження, а окремі області – адміністративну чи навіть політичну автономію, яка означає право законо-

давства (як приклад Ромерис указує Клайпедський край у 1923–1939 роках). Однак в унітарній державі функції та компетенції місцевої влади доручено чи делеговано владою центральною, а у федерації остаточно власниками цих функцій та компетенцій є члени федерації.

Федеративний центр від членів отримує, відбирає та привласнює більше чи менше функцій і компетенцій, залишаючи їм те, що «він не бере собі (залишає, але не доручає, не делегує, не надає» [Römeris 2008: 22]. У федерації компетенція й сила членів є загальною, а центру – атрибутивною чи приписаною. «У суті федерації криється певне відчуття чи концепція державности членів та першоджерела їхньої сили, згідно з якою саме тут, серед членів, а не у центрі, є той колодязь державности, бо з нього беруть і в ньому залишається те, що не взято, але йому нічого не дають, бо йому давати не потрібно, він від центру нічого не отримує, бо у ньому самому елементарно все вже було. Це власне і є, як я вважаю, той найвиразніший залишок чи рудимент суверенности членів, який у федерації позначає елементарну державність членів, надає їм характер принаймні “штаатсфрагментів”» [Römeris 2008: 114].

Цікавим є ще один поділ, який Ромерис проводить – між централізацією і децентралізацією, з одного боку, та концентрацією і деконцентрацією – з другого [Römeris 2008: 39]. Поділ на концентрацію та деконцентрацію пропонує вирізняти дві форми централізації. Коли централізація є концентрованою, владній верхівці і центрові належать ініціатива та сила приймати рішення, а нижньому владному апаратові та органам, які діють на периферії, залишається тільки виконавча функція. У деконцентрованій централізації ініціатива та сила приймати рішення передаються нижньому апаратові та органам, що діють на периферії, а верхівка й центр обмежуються наглядом або санкціями, здійснюваними *post factum*.

Порівнявши Ромерисове означення та проведені в нього поділи з ідеями, поданими в сучасних працях про федералізм, швидко переконаємося, що вони не є застарілими чи неактуальними. Навпаки, у Ромерисовій праці виявляємо навіть більше теоретичних орієнтирів для розгляду державности ВКЛ, ніж вдається їх знайти у дослідженнях сучасних теоретиків федералізму. Річ у тому, що сучасні автори, обговорюючи самотність федерації як форми державного устрою, всю свою увагу зосереджують на її порівнянні з унітарною державою. Авторитетне означення американського політолога Вільяма Г. Райкера каже, що «федералізм є політичною організацією, у якій діяльність уряду поділено між регіональними урядами і центральним урядом так, що кожен із них має таку царину, в якій приймає остаточні рішення» [Riker 1975: 101]. Конкретні ознаки поділу влади між регіональними та центральним урядами можуть від-

різнятися, але у будь-якому випадку в руках центрального федерального уряду залишаються зовнішня політика та питання оборони. Це сфери, в яких федеральний уряд може приймати рішення на власний розсуд, без схвалення суб'єктів федерації. Якщо ж немає сфер, у яких суб'єкти федерації не мали би права вето, то це уже не федерація, а конфедерація.

Подібно до Ромериса, сучасні теоретики федералізму вказують, що потрібно розділяти федеративний державний устрій і децентралізацію державної влади [Kavalski, Zolkos 2008: 2]. Чи не найкращим показником децентралізації є розподіл податкових надходжень між центром і місцевим самоврядуванням. Що більшою у загальній масі податкових надходжень є частка, яку отримує місцева влада, то вищим є ступінь децентралізації. Статистичні дані показують, що цей показник може бути високим в унітарних державах (наприклад, у Японії чи Швеції), а у федеративних – низьким (в Австралії) [Lijphart 1999: 189]. Отже, може бути унітарна держава, в якій домінує децентралізований розподіл публічних ресурсів, і федеративна, де цим розподілом займаються не члени федерації, а її центр. Можуть бути унітарні централізовані, унітарні децентралізовані, федеративні децентралізовані й федеративні централізовані держави. Важливим є те, що у випадку федерації владу поділено між багатьма центрами, з яких ані один «не є “вищим” чи “нижчим” за своєю важливістю за будь-який інший, на відміну від організаційної піраміди» [Elazar 1997: 239]. Ромерис описує ту саму рису федерації, стверджуючи, що члени чи центри федерації рівні між собою і не є один одному підпорядкованими.

Другорядними ознаками модерних демократичних федеративних держав є бікамералізм (двопалатний парламент) із сильними верхніми палатами, які представляють членів федерації; негнучка конституція, яку важко змінити, й активні конституційні суди. У федераціях верхні та нижні палати парламенту є переважно неконгруентні. Це означає, що вибори до верхньої та нижньої палати відрізняються пропорційністю. Неконгруентність є неминучим наслідком рівності членів федерації та паритетного представництва у центральних (федеральних) органах влади⁵².

Неконгруентність переважно трапляється у тих федеративних державах, суб'єкти яких відрізняються чисельністю свого населення, аде в яких від кожного суб'єкта до верхньої палати обирається та сама кількість представників. Крайній ступінь неконгруентности притаманний виборам до Сенату США, у яких 10% населення у найменших штатах обирає близько 40%

⁵² Не вживаючи терміна неконгруентности, цю рису представницьких інституцій федеративної демократичної держави обговорює й Ромерис: [Römeris 2008: 87–89].

сенаторів [Lijphart 1999: 209]. Усі ці вторинні ознаки модерної федерації пов'язані між собою: федеративний державний устрій важко собі уявити без бікамералізму та негнучкої конституції, адже тільки така конституція, яку складно змінити, може забезпечити реальні гарантії самостійності суб'єктам федерації. Своєю чергою для інтерпретації такої конституції потрібні активні конституційні суди.

Ми вже вказували, що вартісність сучасних концепцій конституційного права для досліджень історії обмежує та обставина, що в центрі їхньої уваги перебувають модерні держави із писаними конституціями, тексти яких і є основним джерелом теорії державного права. Однак саме це обмежує вартість цих концепцій в аналізі устрою навіть і сучасних держав. Фактичний політичний устрій політії може відрізнятись від описаного в її конституції. У такому випадку формальна конституція – це лише зовнішній фасад, який приховує «справжній» устрій держави. Мабуть, найяскравішим випадком невідповідності фактичного та формального конституційного устрою держави був Советський Союз.

У його конституціях (1936 і 1977 років) виявляємо всі сутнісні ознаки федеративної держави. Ба більше, советська конституція декларувала право союзних республік на вихід зі складу ССРСР, яке є вирізняльною ознакою вже не федерації, а конфедерації. Попри це, справжнім чи фактичним устроєм ССРСР як держави була не федерація чи конфедерація, а імперія. Окрім цього, до складу советської імперії ввійшли й держави, формально (з погляду міжнародного права) незалежні (Польща, Східна Німеччина, Чехословаччина і так далі). Не інакшими були наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століття відносини між США та країнами Центральної Америки, що мали репутацію «бананових республік», бо остаточне слово в усіх питаннях їхньої внутрішньої та зовнішньої політики належало навіть не урядові США, а керівникам приватних американських компаній, які створили у них велетенські плантації тропічних фруктів.

«Справжній» устрій імперії, якого може не відображати її формальна чи писана конституція, цікавить дослідників порівняльної політології. Вони його вивчають, не обмежуючись правовими документами, а зосереджуючи увагу на фактичних відносинах сили між складниками імперії, що їх називають «центром» і «периферією», і пов'язуючи їх з економічним, політичним і культурним рівнем цих частин, а також із відмінностями їх внутрішнього устрою. Таким є впливове «структурне» визначення імперії норвезького дослідника Йогана Гальтунга: це «система, яка розколює колективи і пов'язує деякі частини одну з одною гармонією інтересів, а інші частини – дисгармонією інтересів або кон-

фліктом» [Galtung 1971: 81]⁵³. Норвезький дослідник наполегливо підкреслює, що імперіялізм – це не лише міжнародні відносини, а «комбінація відносин усередині нації та між націями» [Galtung 1971: 84]. Тому ми зараховуємо його праці до порівняльної політології. Тим більше, що імперіялізм норвезький дослідник вважає не суто політичними, а складеними відносинами, які можуть охоплювати не лише політичний контроль периферії, а й економічну залежність, контроль інформаційного простору, культурний вплив тощо⁵⁴.

Формулюючи це означення, Гальтунг виділяє, по-перше, «центральної нації» (center nation) і «периферійну націю» (periphery nation). По-друге, сам центр (метрополію) і периферію він диференціює на центр центру і центр пе-

⁵³ Сам Гальтунг подає це як означення не імперії, а імперіялізму. Далі його подано у дещо відредагованій формі з урахуванням зауваження Олександра Мотиля, що сукупність відносин, яку розглядає норвезький політолог, краще називати саме імперією, а не імперіялізмом: «імперіялізм – це політика, а політичні стосунки утворюють політичну одиницю» [Motyl 2001: 12]. Щоправда, сама ця заувага потребує поправок: як ми ще з'ясуємо у наступному розділі, імперіялізм краще означувати як процес, а не як політику, бо імперії можуть бути й «випадковими». Окрім цього, Гальтунгову концепцію ми тут подаємо у дещо узагальненій формі: так, щоб її можна було застосовувати не лише до сучасного імперіялізму, який найбільше цікавив норвезького політолога.

⁵⁴ На особливу увагу заслуговує Гальтунгове зауваження, що імперіялізм не завжди є «досконалим» [Galtung 1971: 100–101]. У випадку такого «досконалого» імперіялізму, що його норвезький дослідник убаचाє у відносинах сучасних західних держав (передовсім США) із багатьма країнами Третього світу, центр імперії є економічно та культурно розвинутіший за периферію. Тому в ньому зосереджено оснащене передовими технологіями виробництво, він контролює засоби масової інформації периферії (конструювання віртуальної реальності), накидає «правильні» мети економічного та політичного розвитку (стати «західною» ліберальною демократичною державою тощо). Однак далеко не завжди імперський центр утілює всі можливі переваги. Гальтунг убаचाє такий випадок у советській імперії. У «досконалій» імперії периферія є лише джерелом сировини для імперії, з якої вона імпортує продукцію високого технологічного рівня. Однак до складу советської імперії ввійшли і такі країни, як Східна Німеччина та Чехословаччина, які були економічно розвинутіші за метрополію советської імперії, імпортували з метрополії сировину, а експортували продукцію високого технологічного рівня. Також і російська советська культура тут не могла виглядати як утілення найвищих досягнень цивілізації, якою вона могла бути для народів Центральної Азії. Тим більше, що через географічне сусідство країн Заходу імперський центр не був спроможний цілковито контролювати інформаційний простір на західній периферії. Як ми ще детальніше з'ясуємо у наступному розділі, така неконгруентність відмінностей між метрополією та периферією особливо притаманна домодерним імперіям (найяскравіший приклад – так звані кочові імперії). Через неї Гальтунгове припущення, нібито всі можливі асиметрії (економічні, політичні, військові, інформаційні, культурні) у відносинах двох країн можуть бути основою для перетворення однієї з них в імперський центр, а іншої – у периферію, не виглядає обґрунтованим. Найважливішою все-таки є асиметрія військової сили.

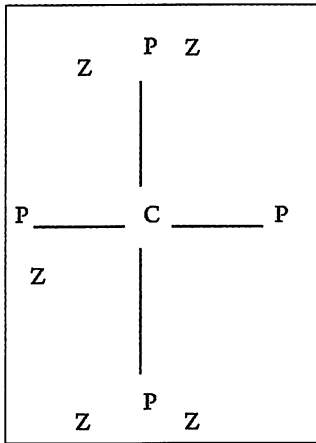
риферії. Центри центру і периферії – це їхні уряди, еліти, провідні класи, а периферії – це групи, відтручені від контролювання ресурсів, що забезпечують упривілейоване економічне, соціальне та політичне становище («внутрішній пролетаріят»). Імперії притаманна така структура відносин між центром і периферією: (1) існує гармонія інтересів між центром центру (метрополії) та центром периферії; (2) дисгармонія інтересів між центром периферії та периферією периферії є більшою, ніж між центром центру (метрополії) та периферією центру; (3) між периферією центру та периферією периферії існує дисгармонія інтересів [Galtung 1971: 83].

Норвезькому дослідникові залежало на тому, аби підкреслити, що периферія імперії – це не обов'язково завойований край, яким управляють за допомогою військової сили. Ним стабільно оволодівають, якщо завойовники у ньому знаходять або створюють соціальний прошарок, що має спільні інтереси з урядом та правлячою елітою центру. Може бути й так, що цю еліту спершу утворюють мігранти з метрополії. Так сталося в іспанських колоніях у Латинській Америці, де нащадки перших імігрантів утворили окрему групу інтересів («креоли»), яка більше не ототожнювала себе з метрополією. Однак центр периферії – це не конче самі тільки креолізовані прибульці з метрополії. Це також можуть бути місцеві еліти, для яких «колаборація» з метрополією – оптимальна стратегія для збереження свого становища у периферійних суспільствах.

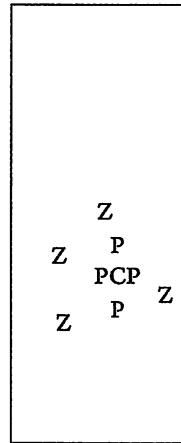
Гальтунгова концепція імперії обґрунтовує думку, що імперія виникає не обов'язково шляхом завоювання. Внутрішня криза може захопити еліту периферії шукати опіки сильнішої політії і задовольнитися роллю місцевих агентів («колаборантів») центру. Чим більшими є внутрішні конфлікти інтересів у політії, тим вона більш зріла, щоб стати об'єктом імперського контролю. І навпаки: відносна внутрішня гармонія інтересів робить політію достатньо сильною, аби здійснювати імперську експансію – щонайменше доти, доки з неї має зиск не лише еліта центру, а й його соціальна периферія. Програє у цьому випадку соціальна периферія периферії, яка стає об'єктом визиску свого центру і центру центру, а також периферії центру.

Олександр Мотиль Гальтунгове означення імперії (імперіалізму) конкретизує так: це «ієрархічно організована політична система, що має втулковидну будову – як колесо без обода, – в якій центральні еліта і влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії» ([Motyl 2001: 4], див. також іл. 8). У політичній структурі, яку ми обґрунтовано називаємо «імперією», завжди можна виділити метрополію та

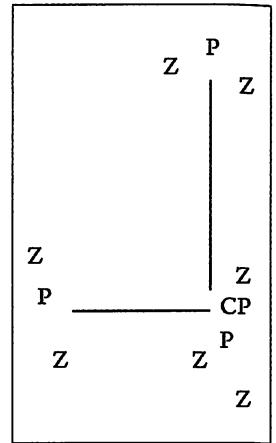
8. Структура і типологія імперій за Олександром Мотилем. С позначає центр (метрополію) імперії, Р – периферії, Z – політії, які не належать до імперії

Перервна

Неперервна

Змішана

периферію, населення та еліти яких сприймають одні одних як «інших», «чужих», «прибульців» та «місцевих» (native). Мотиль підкреслює, що до такої структури повинні належати принаймні дві периферійні політичні спільноти: в імперії виділяється не периферія, а периферії (у множині).

На відміну від Гальтунга, у відносинах метрополії з її підкореними суспільствами Мотиль підкреслює не експлуатацію (хоча її не заперечує), а перерозподіл ресурсів. Це не означає, що отримані від одного периферійного краю ресурси використовуються для підвищення добробуту іншої периферії. Центр просто використовує ресурси, отримані на одних периферіях, для розширення та утвердження своєї влади на інших. Наприклад, для придушення опору на одній периферії він використовує військові сили, які рекрутують на іншій периферії. Сутнісною ознакою імперії, що відрізняє її від федерації, є відсутність прямих зв'язків між периферіями, які належать до тієї самої імперії. У федераціях немає поділу на метрополію та периферії, а органи центральної влади влаштовано так, що регіони можуть між собою координувати й узгоджувати свої інтереси та дії у відносинах із центральним урядом. Втулкою імперського колеса є метрополія, а спицями – її зв'язки з поодинокими периферіями. Ободом, який ми виявляємо у федераціях і відсутність якого помічаємо в імперіях, є державні структури, у яких члени федерації можуть, співпрацюючи між собою, формувати свою політику у стосунку до федерального центру. Переважно йдеться про вищі палати парламенту, до яких обирають представників федеральних земель, що уможливило для них участь у формуванні політики

федерального центру. На периферіях імперії також можуть бути представницькі органи, але їхні представники усунуті від формування політики центру. Це є привілеєм метрополії: вона домінує, а однією з умов ефективного домінування імперського центру є відсутність горизонтальних зв'язків між домінованими периферіями або політїями-клїєнтами.

У, мабуть, найавторитетнішій [Von der Muhll 2003] у політичних науках англomовних країн «Історії правління від найдавніших часів» [Finer 1997] британський історик Семуел Файнер імперію вважає одним із чотирьох типів держави. Він вирізняє національні держави (nation-state), міста-держави, загальні держави (generic state) та імперії. Національна держава є модерним типом держави. Інші форми держави є домодерними. «Загальна держава» – це залишкова категорія, до якої потрапляють ті домодерні держави, які не є містами-державами чи імперіями, а також ті сучасні держави, яким бракує всіх атрибутів національної держави. Це: (1) «територіяльно окреслені популяції, кожна з яких визнає спільний орган верховного управління» [Finer 1997, т. 1: 3]. Цьому органі служить (2) спеціалізований персонал, розділений на військове та цивільне відгалуження апарату влади. Далі національна держава є (3) суверенною; (4) населення держави утворює спільноту (Gemeinschaft), яку формує свідомість приналежності до тієї самої нації та (5) обґрунтована нею солідарність при поділі обов'язків громадянства та переваг, які воно надає. Імперія є великою державою, що виникла шляхом завоювання, в якій можна «ідентифікувати етнічну чи комунальну групу і/або центральну територіяльну одиницю (яка може бути загальною чи національною державою, або містом-державою), що домінує (exert dominion) над іншими етнічними, територіяльними чи комунальними групами» [Finer 1997, т. 1: 8].

Найважливішою працею імперіології останніх трьох десятиліть усе ж залишається розвідка Майкла Дойла [Doyle 1986]. Адже цей американський політолог концептуалізує імперіалізм та імперії, намагаючись охопити перспективи і теорії міжнародних відносин, і порівняльної політології. Під цим оглядом його теорія схожа на розглянуту концепцію імперіалізму Гальтунга. Однак вона не є односторонньо орієнтована на проблематику сучасного імперіалізму, а обіймає й давні (передусім, античні) імперії. Окрім цього, на відміну від Гальтунга, Дойл підкреслює саме політичні відносини імперського центру та підвладних їй периферій. Іще дві переваги його концепції: (1) вона аналізує імперії через динаміку їхньої зміни і (2) у цьому аналізі долає вельми живучий пересуд, що імперії виникають лише як результат цілеспрямованої зовнішньої політики, довготривалою метою якої є «створити імперію». Ці дві її переваги

ми висвітливо в останньому розділі другої частини книжки, а цей розділ завершимо представленням Дойлового означення.

За Дойлом, «імперія – це формальні або неформальні відносини, в яких одна держава контролює ефективний політичний суверенітет іншої політичної спільноти. Цього можна досягти силою, політичною співпрацею, економічною, соціальною або культурною залежністю. Імперіялізм – це лише процес чи політика створення та підтримки імперії» [Doyle 1986: 45]. Імперії, наголошує Дойл, можуть бути або формальні, або неформальні, або мішані, тобто утворені із двох частин: до однієї належать ті політичні спільноти, що контролювані формально, а до другої – ті, що контролювані неформально.

У першому випадку контролювані території мають статус протекторатів, колоній чи провінцій, будучи інкорпорованими до складу держави, що їх контролює. Такими були, наприклад, Російська, Османська та Австро-Угорська імперії напередодні Першої світової війни. Однак такий контроль може бути й неформальним: контролювані політичні спільноти формально («на папері») можуть бути суверенними, хоча фактично їхню внутрішню та зовнішню політику визначає інша держава.

Як приклад Дойл наводить Першу атенську архе, або ж Делоську симахію (V століття до Р. Х.), яка формально була військово-політичним союзом незалежних грецьких полісів на чолі з Атенами. Переважно імперська держава диспонує не лише формальною, а й неформальною імперією. За приклад може правити Велика Британія XIX століття, яка мала широку формальну імперію, але водночас контролювала зовнішню та внутрішню політику багатьох формально незалежних країн Латинської Америки (де від кінця XIX століття її у цій ролі замінили США). Означенню неформальної імперії, яке подає Дойл, відповідають і відносини Советського Союзу з країнами так званого «соціалістичного табору».

Жодного першого секретаря в Польщі, Угорщині, Болгарії чи в іншій «соціалістичній» східноєвропейській країні не можна було призначити без схвалення Москви. Тому ці країни належали до неформальної імперії ССРСР. Про імперський характер відносин Великої Британії та США з латиноамериканськими країнами у XIX і XX століттях свідчить їхнє часте й успішне втручання у внутрішні політичні процеси цих країн шляхом повалення тих диктаторів, які більше їм не догоджали, і приведення до влади нових. У всіх цих випадках країною, що перебуває під імперським контролем, правлять місцеві ставленики, усі важливі рішення узгоджуючи із центром або його представниками на місцях, які за своїм формальним статусом можуть бути лише посланцями імпер-

ської держави або навіть просто представниками її компаній (як-от Газпрому) чи банків, яким контролювана держава завинила великі борги.

Контроль може відрізнятись своїм ступенем, який визначає діапазон питань, де вирішальне слово належить метрополії, та характер можливих покарань і санкцій, що загрожують за непокору. Поріг імперського контролю можна вважати переступленим, коли від чужої політії залежить, хто у контрольованій політії займатиме найвищі пости. Далі сфера контролю може розширюватись, охоплюючи усе більше питань порядку денного внутрішньої політики, розв'язання яких слід обов'язково узгоджувати з метрополією. Метрополія може задовольнитися сприятливим для неї режимом закордонної торгівлі. Однак вона може прагнути також контролювати й призначення на державні пости нижчого рівня (особливо у війську) або навіть формувати «політику історичної пам'яті» периферії – вирішувати, кому і де належить встановлювати пам'ятники, як треба зображати історію у шкільних підручниках тощо.

Наскільки широкою є сфера імперського контролю, залежить і від того, якими важелями диспонує метрополія. При оцінюванні ступеня контролю у вимірі можливих стягнень діапазон покарань починається від спрямованих проти неслухняної периферії засобів інформаційної війни, метою яких є зашкодити її міжнародній репутації. Якщо вони (або погрози ними) «не допомагають», може бути застосовано засоби економічного тиску (починаючи від то суворішого, то поблажливішого погляду санітарної інспекції на продукцію, яку експортує периферійна країна, і закінчуючи економічною блокадою). Нарешті, можна спробувати усунути незручних правителів периферійної країни шляхом військового перевороту, «спеціальними заходами» чи навіть військовою інтервенцією. Погроза застосувати військову силу є найпереконливішою тоді, коли метрополія у формально незалежній союзній країні має свої військові бази та залоги. Так само широким є й діапазон особистих втрат, яких можуть зазнати правителі «неслухняної держави»: «зіпсована репутація», заслання, фізична розправа.

Підпорядкованість імперії, яка означає формальний або неформальний контроль над внутрішньою політикою периферії, Дойл пропонує відрізнити від гегемонії. Держава-гегемон контролює зовнішню політику політії, що належить до сфери її гегемонії, однак не є спроможною або не прагне впливати на її внутрішньополітичні процеси. Пояснюючи відмінність між (неформальною) імперією та гегемонією, Дойл порівнює атенську архе часів Пелопонеської війни з антиатенською коаліцією на чолі зі Спартою. Відносини Атен із їхніми союзниками мали характер імперського контролю, позаяк Аteni активно втручалися у їхню внутрішньополітичну боротьбу (в якій конфліктували

демократична та аристократична партії), приводячи до влади та підтримуючи прихильників демократії. Тим часом Спарта не намагалася змінювати політичний устрій у полісах антиатенської коаліції.

До сфери гегемонії Советського Союзу (але не до його неформальної імперії) після Другої світової війни належали капіталістична та демократична Фінляндія і феодальний Афганістан, який став частиною неформальної імперії лише після того, коли у 1978 році місцеві комуністи влаштували державний переворот, який навряд чи був санкціонований Кремлем, але зробив Москву арбітром внутрішньополітичної афганської боротьби, дедалі глибше втягуючи СРСР у внутрішні справи країни⁵⁵. Цього імперії зовсім не обов'язково прагнуть, часто обмежуючись контролем зовнішньої політики країн, що належать до сфери їхнього впливу.

Основною проблемою, дотичною до поняття «гегемонії», є питання: як відрізнити відносини, що пов'язують державу-гегемона із політіями сфери її гегемонії, від союзницьких відносин, що існують між справді незалежними державами? Дойл відносини незалежних держав визначає поняттям рівної або симетричної взаємної залежності [Doyle 1986: 44]. Однак коли держави, які утворюють союз, суттєво відрізняються своєю силою, говорити про симетрію у їхніх відносинах важко. Можна опертися на такі критерії, як добровільний або недобровільний характер цього союзу, відповідність чи невідповідність союзу інтересам тієї країни, що має меншу силу, тощо.

Трудністю, яка пов'язана з цими критеріями, є те, що факт добровільності союзу та «справжні» інтереси країни буває непросто встановити. Недобровільний характер союзу є більш або менш очевидним, коли одна політична спільно-

⁵⁵ 1973 року короля Афганістану Мухамеда Захіра скинув його двоюрідний брат і свяк Сардар Мухамед Дауд, який проголосив Афганістан республікою. У 1953–1963 роках Дауд був прем'єром Афганістану й у своїй політиці орієнтувався на Советський Союз, який саме в роки його правління утвердив свій вплив у країні. Зорганізувати переворот Даудові допомогли прихильні до комунізму офіцери, більшість із яких навчалися у військових школах Советського Союзу. Боячися дедалі потужнішого впливу комуністів, Дауд навесні 1978 року вдався до репресій проти них. Рятуючи себе, офіцери влаштували новий переворот і вбили Дауда та його сім'ю. Даних, що переворот було здійснено з ініціативи (чи вказівки) Москви, немає, хоча навряд чи комуністи Афганістану зважилися б на нього, якби їхні господарі ясно та суворо заборонили їм захоплювати владу. Після перевороту проблемою Кремля стали міжусобна боротьба двох фракцій комуністів, які обидві змагалися за його прихильність, та наростання ісламістського руху опору «соціалістичним перетворенням». Не маючи більше змоги стримувати своїх місцевих агентів і клієнтів, які на смерть боролися за владу і внаслідок цього втрачали контроль над країною, Москва спробувала розрубати афганський «гордіїв вузол», несподіваний найперше для неї самої, вдавшись до військової інтервенції. Див. [Kakar 1995].

та стає «союзницею» іншої після програної війни, як це часто бувало ще у часи експансії Римської республіки на Апенінському півострові (VI–III століття до Р. Х.). Визначення інтересів політичної спільноти – це об'єкт її внутрішньої політичної боротьби, а між угрупованнями чи партіями, що беруть участь у цій боротьбі, можуть бути серйозні незгоди. Тому також відмінними можуть бути і їхні погляди на те, чи союзи з певними країнами відповідають цим інтересам. Усе-таки принаймні у тих випадках, коли в цих питаннях між правлячою елітою і, тим більше, у широких масах існує згода (наприклад, коли вся країна не раз звертається по допомогу чи оборону до могутнішого сусіда), можна говорити про «справжній» союз. Недобровільний союз слабкої країни із сильною державою, який не відповідає інтересам першої, означає її залучення до сфери гегемонії могутньої держави, а з плином часу і до її неформальної імперії, що врешті-решт може завершитись і формальною інкорпорацією.

На думку автора цієї книжки, справжній характер політичних відносин між державами різної сили розкривають граничні або екстремальні ситуації, значення яких для висвітлення суті політичних явищ продемонстрував німецький теоретик політики Карл Шміт [Schmitt 1996 (1932)]. Про характер відносин слабкої та могутньої держав переважно можна судити лише ретроспективно, коли стає очевидним, що їхні інтереси розходяться, і слабша сторона вдається до кроків, яких їх сусід не схвалює. Чи має могутній партнер достатньо важелів, аби спрямувати перебіг подій у потрібне для себе русло? Якщо так, то «гранична ситуація» виявляє ту правду, що союз не був «справжнім» чи «лише» союзом. Якщо ж ні, то з'ясується, що союз таки був справжнім – але тільки після того, як його не стало. Втім, до такої «граничної ситуації» може й не дійти, і тоді відносини залишаться амбівалентними навіть в очах істориків, що ретроспективно їх досліджують.

Шмітів критерій корисний і в розв'язанні іншої проблеми: чим відрізняється справжня федерація від «фасадної» чи лише номінальної, у якій за федеративною конституційною формою криється імперський контроль периферії, який здійснює один із суб'єктів федерації? Здається, на це питання можна відповісти твердженням, що федерація – це добровільна або договірна об'єднана держава культурно відмінних спільнот, а в імперії виявляємо «недоговірний контроль над культурно відмінними популяціями (nonconsensual control over culturally distinct populations)» [Beissinger 2005: 17]⁵⁶. Державний утвір є імперією, якщо культурні групи, які до нього належать, цю приналежність уважають нелегітимною та насильницькою.

⁵⁶ Означення, яке дав Марк Бейсінгер, по суті стверджує те саме, що й уже згадане «народне» чи «журналістське» означення імперії: «імперія – це тюрма народів».

Біда полягає у тому, що у межах певної «культурно відмінної» популяції може не бути згоди у питаннях державності: одна частина може бути прихильною до status quo, а інша – виступати за створення незалежного державного утвору чи приєднання до іншої держави. Прихильники незалежності Країни Басків вважають сучасну Іспанію, де баскам надано широку територіальну автономію, такою самою імперією, якою Советський Союз вважали литовці, що мріяли про відновлення незалежності, і якою сепаратисти у Кашмірі вважають Індію. Відмінність, звісно, у тому, що в Країні Басків такої думки дотримується меншість, а в Литві це була воля більшості.

Однак критерій «волі більшості» не дуже придатний для дослідження навіть не вельми давніх часів. Вивчаючи навіть і не надто віддалену минулину, історик для з'ясування волі більшості не може скористатися даними опитувань чи референдумів. Але застосування сучасних критеріїв приналежності до політичної спільноти, які пропонують зараховувати до неї всіх дорослих чоловіків і жінок, може бути анахронічним не лише тому, що утвердження рівноправності жінок є історично новим і культурно неповсюдним явищем. У домодерних суспільствах особисто невільні люди не вважалися членами політичної спільноти («політичної нації»). Проблему можна розв'язати, застосовуючи екстремалістську методологію Шміта: суть відносин різних культурних груп, що мешкають в одній державі, найкраще розкриває поведінка цих груп у граничних ситуаціях.

Це передусім ситуація війни (особливо програної) та політичної дезінтеграції. Чи певна «культурно відмінна» популяція залишиться лояльною до держави, коли потрібно воювати проти іншої держави – особливо проти такої, в якій більшість становить населення, культурно ближче до неї за співгромадян? Чи у ситуації програної війни і падіння держави «культурно відмінна» популяція намагатиметься скористатися нагодою і відділитися, чи залишиться лояльною чинному політичному з'єднанню, до якого належать інші «культурно відмінні» популяції? Доки такі граничні ситуації не склалися і питання відокремлення залишається тільки абстрактною можливістю, однозначно відповісти на питання про імперський характер певного багатонаціонального державного утвору може бути складно. Дещо іншу редакцію цього самого критерію подає Джек Донелі: федерації утворюються «знизу», згодою їхніх членів; імперії – «згори», насильницьким включенням одного політичного тіла до складу іншого [Donnelly 2006: 141].

Застосовуючи ці критерії, не можна забувати, що з плином часу та зміною поколінь «чужа» політична спільнота може стати «своєю». Зміна кількох поколінь може перетворити приналежність до державного утвору з недобро-

вільної на добровільну, бо встигли змінитися ідентичності населення ранішої імперської периферії. Чи вона такою вже стала, найкраще розкривають саме шмітівські «граничні ситуації». Щоправда, трансформація навіть такої імперії, яка витримала випробування «граничною ситуацією», у федеративний державний утвір не обов'язково є процесом, повернення до якого неможливе. Наприклад, у Великій Британії, після, здавалося б, досконало гармонійного спільного життя шотландців та англійців, яке тривало понад кілька століть і обійняло боротьбу пліч-о-пліч у багатьох разом виграних війнах (в тому числі й у двох світових), наприкінці ХХ століття знову відродився шотландський націоналізм і сепаратизм. Очевидно, повну неповоротність згаданої трансформації може запевнити лише абсолютна культурна асиміляція населення «тюрми народів». А тут уже доволі часто трапляється так, що саме «завойовані» та «поневолені» мешканці тюрми можуть асимілювати своїх завойовників, наглядачів чи вартівників (див. далі 2.5). Бувають і такі ситуації – як у випадку ВКЛ (про це йтиметься вже в третій частині книжки) – що агентом асиміляції є культура такої групи, яка не є ані завойовницею, ані завойованою.

2.5. Означення і типологія імперії⁵⁷

Огляд теорій імперіялізму та імперій можна і потрібно завершити означенням імперії, на основі якого у третій частині книжки буде аналізовано державність ВКЛ. Пропоноване означення спирається на розглянуту в розділі 2.1 книжки методологію «родинних подібностей» і просто доповнює й конкретизує подане там лише з дидактичною метою означення⁵⁸. Отже, імперія – це (А) суверенна політія, яка (В) своєю величиною помітно випереджає інші політії того самого регіону та тієї самої епохи і наділена будь-якими трьома ознаками із нижче поданого списку:

(С) здійснює широку територіальну експансію;

(D) є гегемоном у міжполітійній системі або прагне ним бути;

(Е) є етнічно та культурно неоднорідною і має політично панівну етнокультурну меншину;

⁵⁷ Тим, хто пропустив або читав давно розділ 2.1 цієї книжки, радимо його (знову) відкрити. А що немає жодної певності, чи зробить це читач навіть після неодноразових заохочень, найважливіші позиції тут повторено.

⁵⁸ Подавати остаточну версію одразу, без детального обговорення понять, використаних в означенні, а також проблем і альтернатив означення й інтерпретацій їх самих, не було доцільно, що роз'яснено в огляді літератури. Наприклад, лише праці Таагепери дають змогу помітити «підводні камені», пов'язані з поняттям величини.

(F) її територія поділяється на панівну метрополію та підкорену їй периферію.

У цьому списку лише суверенність і солідна територіальна величина трактується як обов'язкові імперські ознаки політії. Необхідність суверенности для імперії не потребує жодних додаткових коментарів. Лише варто доповнити, що тут мається на увазі реальна суверенність, яка передбачає достатню силу і політичну волю для здійснення самостійної внутрішньої та зовнішньої політики, а не та, яку у вестфальському міжнародному праві надають усім політіям, що визнані незалежними державами. Це лише правова фікція, яку один із чільних сучасних теоретиків міжнародних відносин Стивен Краснер небезпідставно називає «організованим лицемірством» [Krasner 1999]. У вестфальській міжнародній системі ця фікція приховує реальну суверенність та гегемонію лише небагатьох великих держав. Право суверенних (імперських) міжполітичних систем такої фікції не знає, бо в цих системах присутній ієрархічний центр, який претендує на зверхність. Одначе цей формальний суверенітет халіфа, константинопольського імператора та імператора Священної Римської імперії, римського папи чи хана Каракорума, також може бути лише правовою фікцією або «організованим лицемірством», яке приховує реальну суверенність його окремих номінальних підданців чи навіть їхнє домінування у міжполітичній системі, яке, попри його «незаконність», слабкі номінальні суверени змушені толерувати.

Відповідаючи на запитання, чому для імперії сутнісною є величина (size matters), вагомі аргументи подає Таагепера. Не менш вагомими є й аргументи іншого сучасного імперіолога Пітера Турчина⁵⁹, які вказують на зв'язки, що поєднують територіальну величину з іншими ознаками імперії: «Найважливішою змінною є величина. Коли держави є достатньо великі, до них постійно належать етнічно різні люди; це перетворює їх у багатоетнічні держави. А через труднощі комунікації в доіндустріальні часи великі держави мусили винаходити багато ad hoc способів, як прилучити віддалені території до центру. Одним із типових засобів було інкорпорувати менших сусідів як замкнуті одиниці (self-contained units), обкласти їх даниною й перейняти їхні міжнародні відносини, одначе внутрішні питання залишити на їхній власний розсуд. Такий процес поступового накопичення переважно створює складні владні ланцюги й веде до співіснування в одній державі гетерогенних територій» [Turchin 2006: 3].

⁵⁹ Цей автор імперію означає так: «Це велика, багатоетнічна територіальна держава зі складною структурою влади» [Turchin 2006: 3].

Турчин пише про наслідки територіяльного розширення. Політія не може здобути території, не чинячи експансії. Щоправда, експансіоністськими бувають і малі політії. Але імперією експансіоністськя політія стає лише тоді, коли переступає через певний поріг, який можна визначити, або закликавши собі на допомогу методику, що її запропонував Таагепера, або «на око» – просто констатуючи, що від певного моменту величина її території помітно перевершує території її сусідів. Так чи так варто дійти згоди, що «малих імперій» не буває. Інакше політії, які дуже розширилися й анексували, перетворили на домінії або підкорили своєму сюзеренітетові чи гегемонії інші політії свого регіону, ми мали би вважати «імперіями від самого народження», коли вони ще були, можливо, тільки невеликими містами-державами (як-от стародавній Рим). Тоді безглуздо запитувати, чому ж саме вони стали імперіями, а їхні сусуди – ні⁶⁰.

Територіяльний розвиток супроводжує диференціяція на метрополію і периферію та зростання етнічної й культурної гетерогенности, які залишаються вирізняльними ознаками імперії і тоді, коли її територіяльна експансія зупиняється або вона втрачає гегемонію (хоча, можливо, не перестає на неї претендувати) у міжполітійній системі. Виразом цих амбіцій є ідеологічні доктрини, які обґрунтовують претензії на всеохопну владу, або відповідна титулатура володарів («великий король»; «великий князь»; «великий хан» або «каган» тощо). Попри це, найбільшу державу регіону, яка не виражає чи більше не виражає таких претензій, також можна кваліфікувати як імперію, якщо вона не пропускає нагод територіяльної експансії або якщо етнічно й культурно гетерогенна держава з політично панівним етносом меншости, що виникла як результат цієї експансії, зберігає імперську територіяльно-політичну структуру, найхарактернішою ознакою якої є диференціяція на метрополію та периферію.

Визначене в такий спосіб поняття імперії є не зовсім політетичним (терміни див. в розділі 2.1). Іntenції абсолютно політетичних понять становлять такі перехресні диз'юнкції ознак (які частково збігаються), в яких жодна ознака не повторюється в усіх диз'юнктах. Тим часом у пропонуваному означенні дві ознаки (реальна суверенність і велика територія) вважаються обов'язковими для імперії. Логічну структуру означення зображає формула, у якій літери познача-

⁶⁰ Це правильно і з політичного погляду: буде легше заперечити тим, хто маленьку Грузію називає імперією, позаяк її президент Міхеїл Саакашвілі, якого так безмежно й тому також і сліпо люблять литовці, прагнув будь-що повернути Абхазію та Південну Осетію, всупереч волі тамтешнього населення (втім, також слід згадати, що перед тим із цих регіонів було вигнано «грузинських колоністів», які в цьому населенні становили мало не більшість).

ють вище перелічені ознаки імперії: (A & B & C & D & E & F) v (A & B & C & D & E) v (A & B & C & D & F) v (A & B & C & E & F) v (A & B & D & E & F).

Перший диз'юнкт (A & B & C & D & E & F), який охоплює всі ознаки імперії, означає імперію як ідеальний тип. Як писав Вебер, корисними можуть бути й такі ідеальні типи, інтенції яких мають настільки багато ознак, що у дійсності взагалі немає випадків, які б їх емпірично репрезентували. У випадку пропонуваного означення цього немає: можна вказати багато політій, які мають усі шість ознак (Асирія, Персія, Рим, Китай, Османська імперія та інші). Тому такі імперії можемо окреслити не лише як ідеально типові, а й як класичні. Некласичні імперії представляють випадки, які через відсутність тієї чи тієї ознаки «відхиляються» від цього ідеального типу. Можливі «відхилення від идеалу» представляє решта диз'юнктив, кожен із яких визначає той чи той «зменшений підтип» (*diminished subtype*) імперії (див. 2.1). Це вже згадані у розділі 2.1 цієї книжки «імперії з епітетами», де епітет вказує, якої ознаки ідеально типової чи класичної імперії бракує референтам цього підтипу. Нагадаємо, що ці типи виглядають так⁶¹:

(A & B & C & D & E): територіяльно та політично однорідні імперії;

(A & B & C & D & F): етнічно та культурно однорідні імперії без політично панівної етнічної групи;

(A & B & C & E & F): негегемонічні імперії;

(A & B & D & E & F): мирні імперії.

«Зменшені» типи імперій особливо корисні для аналізу динаміки імперій. Із плином часу конкретна політія може то тісно наблизитися до ідеального типу імперії, то дуже віддалитися (перед падінням чи трансформацією у політію, яка вже більше не є імперською). Однак можливий також інший спосіб конструювання типології імперій – доповнення інтенцій базового поняття імперії або зменшених типів імперії новими ознаками, які диференціюють імперії. Таким чином можна виділити велику кількість «збільшених типів» імперій, інкорпоруєючи до пропонуваної типології поділи імперій, згадувані в спеціальній літературі.

Так можна виявити і, що найважливіше, виправити поширену помилку, якої автори припускаються, коли застосовують надто вузьке означення імперії, вважаючи вирізняльними ознаками імперії як такої ті властивості, що насправді притаманні певному збільшеному її типові чи навіть відміні зменшеного

⁶¹ У розділі 2.1 ми вже пояснювали, чому деякі з цих типів є лише позірно абсурдними (такими вони могли бути, тільки якби поєднали в собі ознаки, які неможливо логічно узгодити).

типу. Історики взагалі уникають експліцитного означування понять, що використовують у своїх працях, і тому неодмінно переймають таке вживання слова «імперія» (чи «демократія», «феодалізм» тощо), яке силоміць пов'язує значення цих слів із певними парадигматичними референтами політичного дискурсу культурно-лінгвістичної традиції, до якої належить їхня щоденна мова. Таке вживання можна зустріти також в історіографії ВКЛ (див. 3.5). Далі розглянемо кілька «збільшених типів» імперій.

Згаданий у розділі 2.3 американський політолог Мотиль деталізує аналіз територіяльно-політичного устрою імперій залежно від їхніх географічних особливостей, поділяючи імперії на перервні (*discontinuous*), неперервні (*continuous*) та змішані. У неперервних імперіях периферійні суспільства перебувають у безпосередньому сусідстві метрополії. Периферії перервних імперій від метрополій відділяють моря та океани або території інших політій. Імперії є змішаними, якщо одні їхні периферійні володіння розташовані безпосередньо поруч з імперією, а інші – географічно віддалені від неї [Motyl 2001: 18–19]. Вдаючися до метафори самого Мотіля, спиці того колеса без обода, з яким він порівнює імперію, у неперервній імперії є дуже короткі, у перервній – довгі, а у змішаній – різної довжини (див. також іл. 8).

Перервні імперії є зазвичай морськими, а неперервні – континентальними. Попри це, поділ імперій на морські та континентальні (і континентально-морські) обґрунтовано ще й по-іншому. Ці типи імперій виділяють залежно від характеру військових сил та єднальних засобів, використаних задля їх створення та збереження. Можлива й перервна континентальна або змішана імперія. Такою була сукупність володінь, що у XIII–XIV століттях опинилися під владою Анжуйської династії (Плантагенетів), які охоплювали Англію та багато регіонів сучасної Франції. Деякі сучасні історики Середньовіччя називають ці володіння «Анжуйською імперією» [Aurell 2003; Gillingham 1984; Powicke 1961 (1913); Petit-Dutaillis 1996 (1936): 99–124]. Така сама територіяльна структура була притаманна й володінням австрійських Габсбургів у XVI–XVIII століттях: велику частину їхніх володінь (наприклад, ту частину Нідерландів, яка тепер називається Бельгією) від метропольного центру відділяли широкі смуги територій, підвладних іншим володарям.

Марксист, який вирішив ігнорувати праці Леніна (були й такі), де слово «імперіялізм» резервувалося для найменування «найвищої та останньої» стадії капіталізму, міг би класифікувати імперії за способом виробництва, що домінує у їхніх метрополіях, на рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та соція-

лістичні (були й такі)⁶². Застосувавши впливовий у соціології поділ суспільств за переважним способом здобуття засобів до виживання (*subsistence mode*), можна вирізнити аграрні, кочові, промислові (індустріальні), торговельні та (можливо) постіндустріальні імперії.

Читач, який добре орієнтується у соціології, легко зможе продовжити розпочаті тут вправи із творення типологій імперій самостійно, застосовуючи у них усі відомі йому ідеї типології економічних, соціальних та політичних систем. Надалі ми обмежимося лише тими типологіями імперій, на основі яких деякі автори намагаються сформулювати такі чи інакші узагальнення про динаміку імперій. Передовсім такими, які можуть знадобитися в аналізі державності ВКЛ та її динаміки.

Особливої уваги вартий поділ на бюрократичні та патримоніальні імперії піонера порівняльно-історичної соціології імперій Шмуеля Н. Айзенштадта, який він формулює у контексті ширшої політично-соціологічної типології політичних систем. Соціолог виділяє (1) примітивні політичні системи; (2) патримоніальні імперії (імперії Каролінгів чи Ахеменідів); (3) кочові або завоюницькі імперії (Монгольська імперія та Арабський халіфат у часи перших халіфів), які він також окреслює як «дуалістичні імперії кочовиків та осілих»; (4) міста-держави (Атени або ранній республіканський Рим); (5) феодальні системи (у середньовічній Європі, Японії і, можливо, деінде); (6) централізовані історичні бюрократичні імперії; (7) модерні політичні системи різних типів (демократичні, автократичні, тоталітарні, «нерозвинуті») [Eisenstadt 1993 (1963): 10].

Ця класифікація не є вичерпною, адже соціолога найбільше цікавить один із цих типів політичних систем – централізовані історичні бюрократичні імперії. Айзенштадт наводить добірку випадків із популяції імперій цього типу. Щодо приналежності деяких із них він не впевнений і класифікує їх як бюрократичні імперії того чи іншого типу із застереженням («можливо»). Це (1) такі стародавні (*ancient*) імперії, як давній Єгипет та Вавилон, а також («можливо») імперії інків та ацтеків; (2) Китайська імперія від часів династії Хань аж до династії Цин (включно); (3) імперія Сасанідів в Ірані й «можливо» або частково імперія Ахеменідів та Парфянська імперія; (4) Римська імперія та еліністичні імперії; (5) Візантійська імперія; (6) імперії Гуптів, Маур'їв і Моголів в Індії; (7) Араб-

⁶² «Феодальною імперією» (схожою на імперію Карла Великого) Київську Русь часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого вважав Серафим Юшков [Юшков 1950: 79–80]. Такий самий термін, пишучи про раннє європейське середньовіччя, вживає сучасний неомарксист Бено Тешке [Teschke 1998].

ський халіфат у часи правління Абасидів і Фатимідів; (8) «держави Західної, Центральної та Східної Європи у часи абсолютизму після падіння феодальної системи» [Eisenstadt 1993 (1963): 11]; (9) завойовницькі імперії – «політичні системи, запроваджені у неєвропейських країнах як наслідок експансії Європи, колонізації та завоювання» [Eisenstadt 1993 (1963): 11]. Це передусім Іспанська та Французька імперії в Америці та імперія британців в Індії.

Патримоніальні імперії особливі тим, що тут ще немає розподілу на державу як публічну трансперсональну інституцію та особисте володіння володаря чи його роду («вотчину»). Патримоніальну імперію можна ділити, дарувати як і будь-яку іншу приватну власність, хоча часто (прикладом може бути ВКЛ Гедиміновичів) для цього може знадобитися схвалення чи згода всіх впливових членів роду як колективного власника. Таке патримоніальне розуміння держави виражає сюжет про королів, що віддають хоробрим воїнам як придане своїх дочок половину (чи менше) королівства, який повторюється у казках багатьох народів.

Це, на думку Айзенштадта, свідчить про порівняно низьку диференціацію тканини соціального життя, з якою він, як й інші представники структурного функціоналізму, пов'язує еволюційний поступ суспільства. Іншим виявом цього поступу є виокремлення й усамостійнення релігійної сфери, що на рівні ідей означає поділ світу на поцейбічний і потойбічний, а на рівні інституцій він може проявитися роз'єднанням релігійної та світської влади. Виникнення бюрократичних імперій Айзенштадт пов'язує із появою «вільних пливких ресурсів» (free floating resources), що їх можуть мобілізувати й концентрувати у своїх руках їх володарі. Це – гроші, рекрути, робітники, яких можна мобілізувати на побудову замків, пірамід, святинь тощо, переміщувати з однієї частини імперії в іншу.

У патримоніальних імперіях володар править, спираючись на своїх домашніх та придворних слуг, які виконують його оказіональні доручення. У бюрократичних імперіях виникає поділ між такими слугами та державними службовцями, що спеціалізуються у виконанні певних функцій (збиранні податків, війні, підтриманні внутрішнього порядку, судах). За твердженням Айзенштадта, у патримоніальних (і феодальних) системах немає чіткої територіальної централізації, соціальні, політичні та економічні ієрархії збігаються або є паралельними (немає або майже немає такого, щоб становище індивіда у соціальній (престижевій), владній та майновій ієрархіях відрізнялося), а «політична сфера як організаційно відмінна й така, що має автономні цілі, є порівняно мало артикульована» [Eisenstadt 1993 (1963): 23].

Інший важливий поділ, спираючись на праці дослідника історії Римської імперії Ернста Бадіана, проводить Едвард Лютвак. Це поділ між гегемонічними та територіяльними імперіями. Його пропонує й інший відомий історик-компаративіст Майкл Ман, хіба дещо змінюючи термінологію: гегемонічні імперії він називає «імперіями домінації» [Mann 1986: 130–178; 231–249]. Своєю чергою Ян Зелонка назвав територіяльні імперії «вестфальськими» [Zielonka 2006]. За цими термінологічними відмінностями криється та сама ідея: гегемонічні імперії або імперії домінування, що ґрунтуються на системі непрямого управління. Вони нагадують радше ієрархічно структуровану міжполітичну систему, як її зображено у працях теоретиків Англійської школи (див. 2.6), аніж територіяльну державу із порівняно чіткими кордонами. Імперську політику оточує рій політій-клієнтів із власними законами. Влада у них залишається в руках місцевих династій (звісно, якщо й поки вони прийнятні для імперського центру). Натомість територіяльна імперія ґрунтується на прямому управлінні, яке здійснюють представники центральної влади на місцях. У такому разі знищується плюралізм і партикуляризм місцевого права, запроваджуються закони, чинні на всій території імперії.

Гегемонічна (імперія домінування) та територіяльна імперії можуть бути двома фазами розвитку тієї самої імперської політиї. Як указує Лютвак, Рим у часи пізньої республіки та принципату був гегемонічною імперією [Luttwak 1976: 20–30]. У цей час на його території чітко виділилася метрополія (Італія), провінції та сфера сюзеренітету, до якої належала велика кількість держав-клієнтів, яких було особливо багато на сході та півдні імперії (Мавританія, Кападокія, Понт, Юдея та інші). Держави-клієнти мусили брати на себе витрати, пов'язані зі стримуванням прикордонних варварів (у критичні моменти на допомогу приходили римські сили), а імперський центр мав великий стратегічний резерв, який він міг використати, з одного боку, для залякування клієнтів, а з другого – для продовження експансії в обрані напрямки. Територіяльною імперією Рим став лише у II столітті, коли остаточно відмовився від територіяльної експансії й перейшов до стратегії «превентивної оборони» (preclusive defense) [Luttwak 1976: 111–117]. Держави-клієнти було перетворено на римські провінції. Так само уже в модерні часи одні європейські держави, організуючи управління заморськими колоніями (Велика Британія), більше орієнтувалися на модель гегемонічної імперії, а інші (Франція) у більшості своїх заморських колоній (хоч і не в усіх) упроваджували пряме правління.

Деякі сучасні автори заходять надто далеко, проголошуючи непряме управління вирізняльною ознакою всіх імперій. Так робить відомий дослідник розвитку форм політичної організації Чарлз Тилі, який пише: «Імперія – це

велика складена політія, яку з центральною владою пов'язує непряме управління. Центральна влада здійснює певний військовий та фіскальний контроль у кожному більшому сегменті свого імперського домену, але толерує два основні елементи непрямого правління: (1) утримує або створює спеціальні структури для управління кожним сегментом; (2) здійснює владу через посередників, які у своїх областях мають велику автономію взамін на послух, данину та військову співпрацю з центром» [Tilly 1997: 3]⁶³. Це типовий приклад щойно згаданої помилки, коли притаманні лише певному «збільшеному типові» імперій риси приписують усім імперіям. Одначе, як ми ще зможемо переконатися (див. 3.5), трапляється й протилежна помилка – коли імперіями визнають лише великі багатонаціональні політії з прямим правлінням.

Особливо цікавою та цінною є типологія імперій, яку пропонує відомий сучасний спеціаліст з історії степових кочовиків Центральної Азії, американський історик та антрополог Томас Дж. Барфілд ([Barfield 2001]; див. також [Barfield 1989]). Він насамперед виділяє «первинні імперії» і «тіньові імперії». Первинні імперії – це попередниці модерних великих держав, адже саме імперії створили культурно однорідні маси населення, на основі яких виникли сучасні великі національні держави. Окрім цього, саме вони винайшли та розвинули ті техніки бюрократичного управління, без яких неможливо, бодай поверхнево, контролювати великі маси населення на широких територіях. Прикладами «первинних» імперій Барфілд вважає Асирію, Персію Ахеменідів, Рим, Китай, Іспанію, Османську імперію та (із застереженням, що іспанське завоювання перервало їхнє формування) імперії інків та ацтеків⁶⁴.

Американський дослідник указує ті вирізняльні ознаки первинних імперій, що визначають «первинну імперію» як (сильно збільшений) підтип імперії: «Це створена шляхом завоювань держава, суверенітет якої обіймає території величини субконтиненту або континенту і в єдиній та централізованій адміністративній системі охоплює мільйони або десятки мільйонів людей. Держава утримує себе завдяки системі данин чи прямого оподаткування своїх складників і має велике постійне військо для оборони своїх позначених рубежів (marked frontiers) та підтримки внутрішнього порядку» [Barfield 2001:

⁶³ Не дивно, що Чарлз Тілі без жодних вагань імперією називає й литовсько-польську державу: «Між римським і британським “джагернавтами” [juggernauts] сама Європа бачила великі Норманську, Польсько-Литовську, Шведську, Бургундську та багато інших імперій, допоки сконсолідовані держави не задомінували на континенті» [Tilly 1997: 2–3].

⁶⁴ Автори, які надто вузько визначають поняття імперії, переважно ототожнюють імперію як таку саме із цим підтипом імперій.

29]. Окрім щойно перелічених, американський антрополог наводить іще п'ять ознак, які ще більше звужують обсяг поняття первинної імперії:

(1) Вони належно організовані для опанування та адміністрування економічного, політичного, релігійного чи етнічного розмаїття. «Адекватність» цієї організації проявляється в її витривалості – імперія не відходить разом зі своїм засновником чи династією, що її створила. Її еліта здатна асимілювати представників завойованих народів: навіть після зміни особового складу еліти зберігається тяглість державних структур. Характерними для таких імперій практиками є переселення цілих груп людності з одного регіону імперії в інший (депортації), колонізація окраїн тощо.

(2) Імперії створюють транспортні системи, які забезпечують військовий та економічний зв'язок центру (метрополії) з периферією. Класичними прикладами цього є системи наземних шляхів стародавніх персів, римлян, інків, а також канали у Китаї.

(3) Імперії мають складні системи комунікації, які дають змогу центрові прямо адмініструвати підвладні райони (це не означає, що так управляють усією територією імперії). Йдеться передовсім про регулярну систему державної пошти, яку мали вже давні перси, архіви, канцелярії, *lingua franca*, намагання унормувати систему мір.

(4) Політика територіальної експансії та порівняно стабільні рубежі (*limes*) після закінчення фази експансії. На одних напрямках їхню стабілізацію зумовлює зіткнення з іншими імперіями чи сильними великими державами; на інших – досягнення певних географічних чи екологічних меж (гір, степів тощо). Територіальна експансія може бути зупинена і з міркувань «великої стратегії».

(5) Певна імперська ідея або проект, який із плином часу перетворюється у спільні цінності, що долають локальні відмінності.

«Тіньові імперії» – це вторинні явища, що виникають як відповідь на формування імперських держав по сусідству, або ж у раніший період, які ці держави так чи так наслідують чи повторюють. Такі імперії не мають частини або навіть більшості рис первинних імперій. «Вони були “тінями”, бо набували форми імперій, але не усього їхнього змісту. Вони у певний спосіб паразитували у стосунку до більших систем, хоча за виняткових обставин могли самі трансформуватися у тривкі первинні імперії» [Barfield 2001: 33–34]. Американський історик виділяє чотири типи тіньових імперій.

По-перше, це – «дзеркальні імперії». До цього типу передусім належать імперії, створені кочовиками у степах Євразії, на порубіжжі з Китаєм, від III століття до Р. Х. Вони були відповіддю на утворення Китайської імперії й існували за рахунок експлуатації її ресурсів. Коли Китайська імперія розпада-

лася, занепадав і степовий паразит по той бік Великої Китайської стіни. Лише одна із багатьох таких дзеркальних імперій трансформувалась у справжню або первинну імперію. Йдеться про Чингісханову імперію монголів.

По-друге, це – торгові морські імперії, прикладами яких є мережа фінікійських міст-держав й атенська архе в античні часи, а також Португалія XVI–XVII століть. До цього типу близькі й середньовічні Венеція та Генуя.

По-третє, це – «імперії-хижаки» (vulture empires). Вони утворюються на порубіжжі або периферії імперій у стані занепаду, коли клієнти, підданці або союзники-сателіти цих підупалих імперій підкорюють собі частину їхньої території (у тому числі й колишній метропольний регіон). Переважно вони переймають і культурний доробок та адміністративну структуру zdeградованої імперії. Як приклади Барфілд наводить стародавній Єгипет, яким правили династії, що походили з Нубії, та кілька епізодів з історії Китаю, коли єдність імперії відновлювали династії некитайського походження. Найважливішою з них була остання династія Цин (1644–1912) походженням із Маньчжурії, яка доти підпадала владі китайців непрямо.

По-четверте, це – «ностальгічні імперії», які живуть спогадами про вже занепаду імперію, присвоюють собі її традиції, символи, однаке не мають перелічених ознак, притаманних «справжній» імперії. Як приклади Барфілд згадує імперію Каролінгів, яка не мала постійної столиці та мережі транспорту й комунікацій, а також політичні утвори в Етіопії, династії яких часто претендували на титули «імператорів» навіть у ті періоди історії країни, коли етіопська державність перебувала не межі зникнення.

2.6. Кліодинаміка імперій

Пошуки визначення та конструювання типологій імперій аж ніяк не є самоцілним заняттям. Для більшості імперіологів це лише підготовчі роботи при втіленні у життя набагато амбітнішого проекту, метою якого є номологічна або причиннева теорія імперій, яка розкривала б закони або загальні причини піднесення та падіння імперій. Ці причини – це обов'язкові, або достатні, або обов'язкові й достатні умови, за яких політії стають імперіями, а ставши ними – занепадають або трансформуються у політії іншого типу. Знаючи ці причини, ми могли би відповісти на запитання, чому одна політія стала імперією, а інша – ні; чому одна імперія довго існувала, а інша – швидко зазнала краху. Ще більше інтригують можливості передбачувати піднесення та падіння імперій, а володарям держав – давати поради, як стати імперією або нею залишитися. Теорія імперій, придатна для розв'язання усіх цих завдань,

власне й була б теорією загальних причин піднесення та падіння імперій, тобто теорією їхньої історичної динаміки (кліодинаміки).

Такий проєкт можна реалізувати у двох формах. Гіпотетичні закони піднесення та падіння імперій можуть бути детерміністськими («завжди, коли є умови x , y , z , політія стає імперією») або статистичними. Гіпотетичний статистичний «закон» кліодинаміки імперій можна уявити собі навіть у вигляді регресивного рівняння $Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_nx_n + e$. У цьому рівнянні Y є (наприклад) тривалістю існування імперії у роках, а X_1, X_2, \dots, X_n – різними змінними, які можуть впливати на цю тривалість. Саме укладенню списку таких змінних і мала б допомогти теорія, що прагне розкрити причини піднесення та падіння (чи довголіття) імперій. Якщо, аналізуючи дані про імперії, які реально існували, ми б виявили, що незалежні змінні, на які вказує теорія, із залежною змінною пов'язують статистично значущі коефіцієнти регресії b , то таку знахідку ми могли б інтерпретувати як (неостаточне) підтвердження теорії.

Обидві номотетичні версії проєкту кліодинаміки стикаються із поважними труднощами. Застосування методів статистичного аналізу може наразитися на труднощі через недостатню величину популяції імперій N , яка не справджує очікування статистично значущих результатів. Цю проблему можна розв'язати, застосовуючи порівняно «бідне» означення імперії, яке не ставить перед політією надто багато вимог, аби вона потрапила до списку імперій. Це є однією із причин, чому піонер кліометричних досліджень імперій Таагепера означив імперії просто як найбільші політії своєї епохи (див. 2.1)⁶⁵.

Та що більше ми розширюємо популяцію імперій, то більше потрапляє до неї випадків, про які ми не можемо здобути навіть найкупішої надійної інформації. Ця проблема ще складніша, адже статистичний аналіз дає найцікавіші результати тоді, коли змінні, якими він оперує, є вищого за номінальний рівня вимірювання. Але чи можемо ми сподіватися, що коли-небудь дізнаємося, якими були валовий внутрішній продукт, дитяча смертність чи коефіцієнт Джині у Парфянській або Кушанській імперії? Намагаючись якось подужати цю проблему, дослідник часто буває змушений обмежити об'єкт свого дослідження імперіями певного типу, про який він має відповідні дані. Однак після несподіваного зменшення N знову постає на повну силу проблема статистичної значущості результатів аналізу.

⁶⁵ Якщо постулюватимемо, що поріг імперськості, який вимірюється величиною території, становить 1 млн. кв. км, то до «імперського клубу» потрапить понад 60 політії. Див. [Turchin 2007: 4–6].

Дослідник, який шукає детерміністичні закони піднесення та занепаду імперій, хоч би яку гіпотезу він висував, дуже скоро опиняється в ситуації, коли його опонент невдовзі знаходить і наводить контрприклад, які ту гіпотезу піддають. Ця проблема не надто бентежить кліометрика-статистика, який може заперечити, що переймається загальними причинами, а вони проявляються лише у зіставленнях великої кількості випадків, хоча «перешкоди» – випадкові й особливі обставини, модифікують дію отих загальних причин і можуть в окремих випадках заглушити й притлумити її. Крім цього, він може оскаржити надійність даних про контрприклад, підозрюючи помилки вимірювання. Тому для нього дуже важливо, щоб популяція імперій була якнайбільшою.

Натомість шукачеві детерміністичних законів вигідно, щоб вона була невеликою, бо зі зменшенням популяції випадків зменшується також і ймовірність натрапити поміж них на такі, що суперечать його гіпотезі. Окрім цього, лише при невеликій популяції до гіпотез про причини піднесення й занепаду імперій можна застосовувати канони елімінаційної індукції Міла, орієнтація на які притаманна тим якісним порівняльним дослідженням, що ними перевіряються причинневі гіпотези [Norkus 2008с: 123–131]⁶⁶. Тому для праць таких дослідників характерною є тенденція вживати «багаті» означення імперій, при яких встановлюються дуже високі критерії приналежності до імперського клубу. Отже, якщо вдивитися, пропоновані ними гіпотетичні узагальнення видаються такими, що стосуються радше не всіх імперій, а лише їхнього ідеального типу, який можна визначити навіть іще вужче, ніж ми пропонуємо у цій книжці, або про якийсь зі «збільшених підтипів» імперій.

Ступаючи на цей шлях, дослідник невдовзі небезпечно наближається до ситуації, коли пропоновані узагальнення, всі, без жодних винятків і застережень, діють лише для одного випадку. Переважно ним є Римська імперія, а порівняльне імперіологічне дослідження перетворюється просто на виявлення деяких схожостей та аналогій між цією імперією та іншими випадками, добре знаних дослідникові завдяки його освіті й індивідуальній начитаності. Таку ваду можна помітити у навряд чи ще комусь у Литві невідомих імперіологічних концепціях Освальда Шпенглера та Арнолда Тойнбі, які вважають імперію певним явищем «осені» чи «зими» історично оригінальних культур (коли розквітає «цезаризм» (Шпенглер)) чи фазою розвитку великих цивілізацій (Тойн-

⁶⁶ Досліджень, де було би використано техніку якісного порівняльного аналізу, що дає змогу істотно збільшити кількість порівнюваних випадків (див. [Norkus 2008с: 153–159]), у літературі поки що виявити не вдалося.

бі), коли їм доводиться жити в оточенні «внутрішнього» та «зовнішнього пролетаріату» [Spengler 1981 (1918–1922): 1081–1107; Toynbee 1957: 4–75].

Максимальної мети, яку може накреслити собі порівняльна номологічна імперіологія, себто виявлення загальних причин піднесення та падіння всіх імперій, найімовірніше, взагалі неможливо досягти. Як ми вже з'ясували у розділі 2.1, імперії не є натуральними видами. А саме «натуральну видовість» явища чи їх групи сучасна філософія науки вважає умовою можливості номологічної (чи номотетичної, якщо вживати давній неокантіанський термін) теорії цього явища. До тієї популяції, яку склали б усі імперії, що відповідають запропонованому у книжці чи схожому на нього означенню, потрапили б імперії настільки різні, що годі було би сподіватися зустріти якісь хоч трохи цікавіші детерміністичні чи навіть статистичні узагальнення. Водночас не варто забувати, що справді універсальні закони імперій (якщо такі існують) мали б діяти також для всіх майбутніх імперій Землі і навіть для імперій неземних цивілізацій.

Однак немає жодної серйозної чи апріорної підстави вважати пошуки узагальнень, застосовних лише для певних типів імперій, безнадійним та безрезультатним заняттям. Навіть якщо фактичні плоди таких спроб викликають сумніви і не витримують критики, у них можуть траплятися думки та спостереження, що становлять цінність для дослідження, метою якого є пізнання причин піднесення та занепаду окремої імперії. Такій меті присвячено й цю книжку. Тому далі ми не розглядатимемо загальні методологічні чи методичні проблеми номологічної порівняльної кліодинаміки імперій і не подаватимемо вичерпного чи системного огляду теорій кліодинаміки. Дуже вибірково (настільки, наскільки вони можуть бути важливими для вивчення історії ВКЛ) ми обговоримо ідеї лише тих авторів, які не зосереджуються тільки на модерному європейському імперіялізмі та створених ним імперіях, а розглядають також і динаміку домодерних імперій чи навіть нею обмежуються. Лише в таких працях можна сподіватися знайти джерела натхнення для пізнання історії ВКЛ. На жаль, якщо оцінювати кількісно (бібліометрично), то в імперіологічній літературі домінують саме студії, автори яких обмежуються поясненням причин та динаміки виникнення колоніальних імперій ранньомодерної Європи. Для завдань, які ставить перед собою ця книжка, ця широка література релевантна лише настільки, наскільки її ідеї можна узагальнити й застосувати за межами накреслених їхніми авторами хронологічних та географічних рамок⁶⁷.

⁶⁷ Антології та огляди найважливіших джерел, присвячених цій проблематиці, див. [Cain, Harrison 2001; Mommsen 1987 (1977); Wehler 1979 (1970)].

Серед концепцій, що їх конструюють і перевіряють засобами якісної компаративістики імперій, особливо виокремлюється згадана праця Дойла [Doyle 1986], у якій американський дослідник намагається узагальнити наявні в літературі пояснення піднесення імперій. Він виявляє три різні відповіді на запитання, чому саме от ця політія стає центром імперіялістичної експансії та (в разі її успіху) метрополією імперії.

Метроцентричні концепції шукають причин у демографічних, економічних, політичних та інших процесах, що відбуваються у суспільствах, політії яких здійснюють експансію й стають метрополіями. Вони пояснюють піднесення та експансію імперій як спосіб, яким метропольні суспільства розв'язують свої внутрішні конфлікти й інші проблеми. Цей напрям у тлумаченні імперій та імперіялізму представляє не лише марксистсько-ленінська теорія імперіялізму (див. 1.2, 2.3), яка виводить його із природи капіталістичного способу виробництва, а й теорія Шумпетера, що опонує марксистській і стверджує, що імперіялізм великих європейських держав XIX – початку XX століття був атавізмом докапіталістичної епохи.

Альтернативою метроцентричних пояснень імперій та імперіялізму є периферичні теорії, які найважливішою причиною піднесення імперій вважають ті процеси, що відбуваються всередині жертв імперіялізму – у суспільствах, які стають підкореними периферіями імперій. Ці процеси можуть бути ендогенічними або ж такими, що викликані культурними чи торговими контактами з іншими суспільствами. Імперія починає формуватися, коли політичні суспільства, які мають внутрішні проблеми, самі вплутують інші суспільства до своїх внутрішніх справ. Це можуть бути спроби сил, що програють внутрішню політичну боротьбу, отримати допомогу від сусідньої держави; потоки біженців, що наринають на сусідню метропольну державу, створюючи їй економічні, культурні та інші проблеми; активність злочинців, бандитів, піратів чи інших насильників, яких колись називали просто «варварами», на території держави, що занепадає, занепадає чи іще не сформувалась. Як би там не було, сусідня держава у такому випадку змушена втрутитися й «навести порядок» на територіях, де ще немає або більше немає агентів, достатньо сильних для втілення у життя монополії на законне використання насильства.

Найвідомішим прикладом периферичного пояснення імперій та імперіялізму є тлумачення імперіялізму Великої Британії XIX століття Роналда Робінсона і Джона Галагера [Gallagher, Robinson 1953; Robinson, Gallagher 1961]. Метою зовнішньої політики, яку здійснювала правляча еліта цієї країни, що спиралася на філософію лібералізму, у першій половині XIX століття було не творити імперію, а забезпечити свободу торгівлі. Однак коли британські ко-

мерсанти почали часто потерпати від місцевих бандитів чи володарів, які конфіскували їхні товари або просто не сплачували боргів, уряд країни не міг опиратися тискові публічної думки, яка виступала за використання британського флоту й війська для покарання кривдників. Невдовзі стало зрозумілим, що мир, необхідний для вільної торгівлі, неможливо підтримати, доки не підкорено «неспокійні» чи «бунтівні» райони, звідки нападають бандити чи пірати (див. також: [Thomson 2006 (1994)]. Межу цього контролю через ті самі причини доводилося пересувати щораз далі – аби не залишилося «територій, яких ніхто не контролює», де могли знайти прихисток розбійники, бандити й інші небезпечні для вільної торгівлі сили⁶⁸.

Зважаючи на ці периферичні пояснення конкретних випадків імперської експансії, Дойл визначає імперіялізм як «процес створення та підтримки імперії» [Doyle 1986: 45], а не як політику, як це роблять автори метроцентричних теорій. Імперіялізм – це процес, адже у більшості випадків майбутні імперії свою територіяльну експансію розпочали, не здійснюючи наперед сформульовані та завчасно обдумані плани оволодіння світом, континентом чи регіоном. Без сумніву, є багато й таких випадків, коли імперії виникають як наслідок реалізації такої «великої стратегії». Найяскравіший приклад – Монгольська імперія. Чингісхан прагнув завоювати увесь світ, а своїх наступників зобов'язав завершити розпочату справу. Іронією історії є те, що такі спроби часто зазнають краху ще навіть до того, як їхні виконавці спромагаються створити політичний утвір, який міг би називатися імперією бодай із погляду дуже вільних критеріїв імперськості. А принаймні дві з найзнаменитіших і найбільших імперій – Римська імперія та Велика Британія – утворилися не як продукти «великої стратегії», а радше проти волі урядів тих політичних утворів, які стали метрополіями імперій, коли вони повторно потрапляли у ситуації, у яких окупація заморських територій видавалася меншим із двох лих.

Погляд на імперії як на наслідок цілеспрямованої політики перебільшує здатність урядів політій, що здійснюють імперську експансію, контролювати дії своїх підданців і передбачати наслідки власних дій. При створенні імперії

⁶⁸ Неважко помітити, що у схожій ситуації перебувають і держави сучасного Заходу, які вплуталися у «війну з терором». Хоча для них прийнятнішим є залишати відсталі країни, розгойдувані внутрішніми конфліктами, напризволяще (хіба що у них є великі природні багатства), західні країни часто змушені втручатися у внутрішні справи таких країн уже після падіння їхніх держав (коли вже не залишається уряду, який здатний контролювати свої території), оскільки саме такі країни стають базами діяльності терористів, контрабандистів, піратів чи інших злочинців, а також джерелами нелегальної міграції.

Великої Британії найбільшими були заслуги не морських військових експедицій, які виконували завдання уряду, а приватних осіб та їх об'єднань (торгових компаній), що прагнули передовсім розбагатіти й діяли на власний ризик і за власний рахунок. Державним інституціям Великої Британії часто лише задньою датою та без великого ентузіазму (що вони, до речі, робили далеко на завжди) залишалося тільки легалізувати наслідки дій таких авантюристів у далеких заморських краях і приймати витрати на військову оборону нових володінь [Robinson, Gallagher 1961: 1–26, 462–472; Seeley 1931 (1883)].

Після перемоги над Картагеном у Другій пунічній війні (218–201 роки до Р. Х.) римський сенат намагався обмежити сферу його влади над Апенінським півостровом та Сицилією. Однак військова сила Риму зробила його вельми привабливим союзником для еліністичних монархій у східній частині Середземного моря, які вже понад сто років боролися між собою. Втягнений дипломатичними інтригами у їхні міжусобні війни, Рим змусив відповісти за наслідки своїх перемог проти Македонії, переймаючи фактичний протекторат над грецькими полісами і в такий спосіб і собі втягуючись у їхні міжусобні чвари [Badian 1968; Garnsey, Whittaker 1978; Holleaux 1921; Eckstein 2007]. В обох випадках імперії утворилися не тому, що правлячі еліти тих політій, які здійснювали експансію, дивилися далеко вперед і запекло домагалися поставленої мети, а радше внаслідок «розсіяності»: тому що ці еліти надто мало думали про ті довготривалі наслідки, які викличуть їхні опортуністичні відповіді на виклики зовнішньої політики. «Жодну велику справу, яку будь-коли здійснили англійці, не було зроблено так мимоволі й так випадково (so unintentionally, so accidentally), як завоювання Індії» [Seeley 1931 (1883): 206]. В обох цих випадках можна констатувати імперіялізм як процес, оприявнюваний заволодінням щораз нових територій і встановленням над ними контролю метрополії, однак важко говорити про імперіялізм як цілеспрямовану політику чи «велику стратегію», що була би причиною цього процесу.

Навіть експансія Російської імперії, однією з причин якої, без сумніву, була імперська ідеологія «третього Риму», найуспішніше розгорталася не там, куди найзавзятіше стреміла царська влада. Вона насамперед прагнула з'єднати під своєю владою всі землі колишньої Київської Русі і через це вела криваві й не завжди успішні війни проти ВКЛ та Речі Посполитої Обох Народів. Однак російська експансія найшвидше розвивалася та найбільше досягла там, де агентами цієї експансії були селяни, які втікали від кріпосницької експлуатації у метрополії й організувалися на окраїнах держави у самоврядні козацькі війська [Seaton 1985]. Саме такі втікачі від влади власної держави підкорили для Росії

Сибір і навіть чималий шматок Північної Америки, а також змінили рівновагу сил у південних степах, де до XVI століття домінували кочовики.

Аж до самого кінця XVIII століття, коли царській владі нарешті вдалося твердо приборкати козаків, уряд імперії сприймав їх радше як прикре джерело клопотів і загроз внутрішньому порядку та стабільності (іншими словами, анархії), а не як авангард імперської експансії. Такими вони фактично й були – але не як виконавці спланованої завчасно російським урядом чи ними самими політики, а просто через обставини, що склалися. У суворій боротьбі за виживання єдиною опорою вільних людей та анархістів, що втекли від царської влади, на порубіжжі врешті залишалися представники тієї самої влади, яких більше цікавило не просувати кордони держави ще далі у степ чи тайгу, а лови втікачів, які не хотіли виконувати звичних селянських чи військових повинностей перед царською владою. Коли козаки потрапляли у біду, представники центрального уряду могли диктувати їм свої умови.

Нарешті (щоправда, сам Дойл про це не пише), імперія може утворитися і як наслідок визвольної війни із уже наявною імперією. Ініціатором чи призвідцем цієї боротьби може бути політія чи нація, яка потерпає від ярма імперії, а її метою може бути свобода, а не завоювання чи підкорення. Одначе для того, аби боротьба за свободу була успішною, відвойовані землі потрібно адмініструвати й організувати так, щоб можна було добути з них ресурси для цієї боротьби. Тих підданців імперії, які залишаються вірними давнім господарям, доводиться визволяти, а після того правити ними силоміць. Якщо визволення себе та визволення інших є успішним, то на руїнах давньої імперії утворюється нова імперія, яка хоч-не-хоч є спадкоємицею спадщини старої (імперія-хижак; див. [Barfield 2001: 36–38]).

Третій підхід до пояснення імперій та імперіялізму Дойл називає системним, позаяк він виводить імперіялізм із природи самої системи міжнародних відносин, як її зображають реалістичні та неореалістичні теорії. Ми вже згадували, що «нормальним» станом системи міжнародних відносин вони вважають баланс сили двох або більше великих держав. Одначе його можуть порушити екзогенні коливання («шоки»), коли через внутрішні причини одна із держав, що складають систему, слабшає чи занепадає (як-от Советський Союз), або коли вона ззовні поповнюється новими членами (див. 2.3). Імперську експансію держави здійснюють, спираючись на інтереси зміцнення власної безпеки, бо за обставин анархії єдиною запорукою безпеки є більша сила. Держава, яка знехтувала нагоду експансії, ризикує, що цим скористається інша держава, а вона сама стане наступною жертвою її експансії. У такому разі ми знов-таки можемо спостерігати імперіялізм як процес, але не як політику, бо територі-

яльну експансію здійснює політія, яка взагалі-то першість надає стабільності своїх кордонів.

Цей список можливих причин піднесення імперії Доїл «від себе» доповнює ще одним видом причин, вказуючи на відсутність його в літературі. Це «транснаціональні» сили, які виникають з метропольних суспільств. Через них інші суспільства втягують до поля притягання метропольних суспільств і готують їх до політичного підкорення. Їх можна окреслити й поняттям «м'якої сили», яке у даний час стало вельми популярним у теорії міжнародних відносин [Nye 2004; Ding 2008; Watanabe, McConnel 2008], хоча сам Доїл його не вживає. «М'яку силу» утворюють ті економічні, культурні та технологічні переваги більш розвинутої країни, які надають їй міжнародний авторитет, вагу та привабливість навіть тоді, коли вона не має великої «твердої» (військової) сили. Транснаціональні сили – це «транснаціональне продовження (extension) метропольного суспільства» [Doyle 1986: 129], через яке воно може впливати на суспільство периферії ще перед підкоренням його своєму політичному контролю.

Асиметрія між м'якою і твердою силою може перетворити країну на привабливу здобич агресії чи завоювання. Однак вона також може бути й силою, яка відкриває ворота «твердій» експансії розвинутої метрополії. У випадку заморської імперської експансії Європи транснаціональні м'які сили передусім представляли комерсанти, які шукали приватної вигоди: їхня активність залучала периферійні суспільства до торговельних обмінів із майбутніми метрополіями. Нові товари порушили відносини сили, що встановилися у цих периферійних суспільствах, створили нові еліти, які стали місцевою опорою європейців, а також розпалили внутрішні конфлікти, зовнішня дія яких захочувала чи навіть змушувала європейців підкорити ці суспільства й політично. Такі самі наслідки часто мала й діяльність християнських місіонерів, яким залежало не на приватній грошовій вигоді, а на поширенні Євангелія. Торгівля та поширення ідей світових релігій були найважливішими транснаціональними причинами імперської експансії у домодерні часи.

Доїл найбільше уваги приділяє причинам піднесення імперій: чому одні політії починають розширюватись, а інші – ні? Чому одні стають суб'єктами цього розширення, а інші – його об'єктами? Його відповідь така: імперія виникає, коли одночасно відбуваються три речі: майбутнє метропольне суспільство переступає «поріг гегемонії», майбутні периферійні суспільства – «поріг субординації» і, крім цього, ще існує «транснаціональне суспільство, яке має свою базу у метрополії і здатне розширитися на суспільства, що стануть об'єктом імперського правління» [Doyle 1986: 73]. Отже, ті причини імперій та ім-

періялізму, які подано у метроцентричних та перицентричних теоріях, він не вважає справжніми альтернативами. Кожна з них указує причину імперської експансії, яка є обов'язковою, не будучи достатньою без ще однієї: транснаціональних сил, які налаштовують периферійні суспільства стати об'єктами імперської експансії.

У цьому списку трьох обов'язкових причин імперіялізму ми не знайдемо змін балансу сили у міжнародній системі. Так найімовірніше сталося через те, що, на погляд американського дослідника, від них залежить не розподіл ролей між об'єктами та суб'єктами імперіялізму (його визначають внутрішні причини, пов'язані з особливостями структури та рівня розвитку суспільств), а масштаби та успіх експансії. Метропольне суспільство може переступити «поріг гегемонії», серед його сусідів чи на заморських територіях може бути достатньо привабливих об'єктів експансії, однак воно може так і не стати ядром великої імперії, якщо у міжнародній системі у нього є могутніші конкуренти, достатньо сильні, щоб «поставити на місце» державу-ревізіоніста.

Коли ж (майбутнє метропольне) суспільство переступає поріг гегемонії? «Метрополію творять три визначальні елементи: по-перше, сильний та єдиний центральний уряд; по-друге, сильне відчуття публічної легітимності або спільноти, яке повсюдно поширене у правлячій популяції, не важливо, чи це еліта, чи маси; по-третє, високий рівень соціальної диференціації» [Doyle 1986: 128–129]. Найважливішою із цих ознак суспільства, яке дозріло до імперської експансії, є сильний центральний уряд, здатний мобілізувати створені соціальною диференціацією ресурси на імперську політику та послідовно її здійснювати. Суспільство, яке цих ознак не має або більше не має, опиняється по той бік «порога субординації». Допоки воно перебуває по цей його бік, воно запекло чинить опір, якщо стає об'єктом імперської експансії (хоча може й програти цю боротьбу), а транснаціональні сили його не послаблюють і розколюють, а навпаки, посилюють та об'єднують. Опинившись по той бік порога субординації, суспільство саме шукає сильнішої політики («старшого брата») для оборони та опіки.

Розглядаючи питання дальшої долі уже сформованої імперії, Дойл підкреслює, що тривалість існування імперій дуже відрізняється. Водночас він наче й натякає, що було б некоректно тими самими причинами пояснювати падіння і короткотривалих (таких, що не пережили володарів, які їх створили), і довговічних імперій, в історії яких змінилося не лише багато володарів, а й їхні династії. Джейн Бербанк та Фредерик Купер обґрунтовано запитують, чому автори, які вважають падіння імперій самозрозумілими подіями, забувають, що багато імперій (приміром, Візантійська чи Османська імперії) існували набага-

то довше за національні держави та нації, які існують тепер, адже найстаршим із них (якщо віритимемо модним теоріям націоналізму та націй, які переносять їхнє виникнення на Новий час) іще не виповнилося й п'ятисот років [Бурбанк, Купер 2007: 50].

Виникненню багатьох нових імперій притаманно те, що вони спершу дуже швидко розширюються, за одне чи два покоління досягаючи тих кордонів, які пізніше більше не змінюються або тільки вужчають. Цей етап експансії часто буває пов'язаним із діяльністю харизматичного воєначальника або володаря. Вибухове або експонентне розширення імперії можна пояснити тим, що імперія може використати для своєї подальшої експансії ресурси вже підкорених периферій. Однак що далі імперія поширюється, то більшими є й витрати на контролювання підкорених територій. Мотиль звертає увагу, що імперії стикаються з тією самою проблемою, яка була «Ахілесовою п'ятою» і для тоталітарних держав, що виникли у ХХ столітті.

Спроба контролювати все життя суспільства з одного центру перевантажує цей центр інформацією, яку він не здатний адекватно оцінити та опрацювати, через що знижується якість тих рішень, які він приймає, що, своєю чергою, збільшує ймовірність хибних військових чи політичних кроків⁶⁹. У дододерні часи ситуацію ускладнювали комунікаційні проблеми, що росли разом із територією. Коли звістки з периферії до центру (і навспак) ішли надто довго, неможливо було розв'язати з центру ті справи периферії (передусім, військові), які потребували швидкої реакції. А делегуючи владні повноваження імперським чиновникам на далекій периферії, центр із плином часу давав їм змогу сконсолідувати їхню владу й спертися на місцеву політичну спільноту або навіть стати фактично незалежними. Спроба відтворити давніший порядок часто оберталася громадянською війною, що могла закінчитися розпадом імперії.

На відміну від Мотіля, Дойл не вважає ці проблеми нерозв'язними. Він виділяє у розвитку імперій так званий поріг Августа. Стародавній Рим як класична імперія опинився біля цього порога, коли після завоювання країн Середземного моря проявилася невідповідність його політичної структури (міста-держави чи поліса) новим умовам та проблемам. Це у I столітті до Р. Х. викликало внутрішню кризу – громадянські війни, які мало не повалили щойно створену імперію. Подолати цей поріг удається далеко не всім імперіям, тому історія деяких із них настільки коротка. У випадку Риму проблему було

⁶⁹ Див. [Motyl 2001: 46–53]. Мотиль спирається на аналіз інформаційних проблем тоталітарних режимів, яким американський політолог Карл В. Дойч обґрунтував прогноз їхнього неминучого падіння: [Deutsch 1963].

успішно розв'язано за правління переможця у громадянській війні Августа Октавіана. Його реформи не лише запевнили стійкість Римської імперії, а й дали їй змогу продовжити зовнішню експансію.

Як уже не раз було відзначено, межі між метрополією та периферією, між ядром імперії та областями її домінування, сюзеренітету чи гегемонії – рухомі. Гегемонічна імперія може трансформуватися у територіальну. Периферійне політичне суспільство, залучене до складу формальної імперії, з плином часу може злитися з суспільством метрополії. Найшвидше такі процеси відбуваються на рівні еліт, однак з часом зникнути може й культурна окремішність «низів». Класичним прикладом і випадком є знов-таки романізація римських провінцій. Від завоювання Іспанії пройшло всього століття, а в римському сенаті вже засідали сенатори, які походили з Іспанії. «У третьому столітті більшість сенаторів були не з Італії. Від часів Траяна більшість імператорів були з провінцій, а у 247 році вічне місто святкувало своє тисячоліття під владою арабського шейха⁷⁰» [Brunt 1965: 274]. Дещо раніше (у 212 році) імператор Каракала проголосив едикт, який надавав права римських громадян усім вільним жителям Римської імперії.

Надаючи цьому розвитку Римської імперії загального сенсу, Доїл у розвитку імперій вирізняє «поріг Каракали», переступивши через який, імперії перестають бути імперіями у строгому й точному значенні цього слова. «Від цього моменту імперії більше не існує, а багато народів стають одним народом. У випадку Риму вони були асимільовані у спільному деспотизмі, але тривка й бентежна моральна привабливість міжнародного панування імперії, яка взагалі-то варта осуду, криється в тому, що всі можуть бути асимільовані у спільній свободі» [Doyle 1986: 137]⁷¹.

Варто ще раз повторити вже поставлене запитання, а чи не виникли часом з імперій, які переступили «поріг Каракали», всі сьогочасні великі держави (можливо, крім тих, що сформувалися на колонізованих у Новий час територіях⁷²)? Провансальці чи бретонці, які потрапили під владу короля Франції, не кажучи вже про німецькомовне населення завойованих Людовіком XIV Лотарингії та Ельзасу, від самого початку аж ніяк не вважали себе одним народом.

⁷⁰ Імператор Філіп I Араб (правив у 244–249 роках).

⁷¹ Запропоноване у цій книжці означення імперії не означає, що імперія, яка переступила поріг Каракали, перестає нею бути. Вона просто стає «імперією з епітетами»: етнічно та культурно однорідною імперією. Такою, до речі, Римська імперія так і не стала, оскільки у ній виділялися грецька східна та латинська західна частини. Деяких етнічних груп (євреїв) вона так і не зуміла засимілювати.

⁷² Наприклад, США, Австралія чи Бразилія.

У домодерні часи всі або майже всі великі держави були імперіями, а великі народи, які пізніше стали основою національних держав, виникли на підвалинах імперської державної єдності, – у тих випадках, коли асиміляційні процеси в імперіях відбувалися успішно або історія давала достатньо часу для їх завершення. Саме створення великих політичних суспільств (націй) можна вважати історичною місією імперій та імперіялізму [Barfield 2001: 33].

Американський дослідник обмежується констатацією порогів Августа й Каракали в історії довголітніх імперій і не запитує, від чого ж залежить те, що одним імперіям вдається їх переступити, а іншим – ні. Це означає, що Дойл ігнорує другу пояснювальну частину класичного порядку денного імперіології, до якої належать питання про причини падіння імперій. Мабуть, не випадковим є те, що саме цим питанням особливо багато уваги приділяє американський дослідник російського походження, професор Конектикутського університету Пітер Турчин [Turchin 2003a; Turchin 2006; Turchin, Nefedov 2009]⁷³.

Подібно як естонець Таагепера, росіянин Турчин (син видатного дисидента советських часів та фізика Валентіна Турчина) прийшов у соціальні науки з природознавства. Він – один із найвідоміших у світі фахівців із питань динаміки популяцій [Turchin 2003b]. Це піддисципліна біології, яка творить математичні моделі для аналізу причин зміни (переважно циклічної) величини популяцій різних видів тварин. Турчин намагається застосувати математичний апарат і поширені у цій галузі досліджень навички моделювання, щоб розв'язати обидві великі проблеми кліодинаміки імперій: чому постають і чому за-непадають імперії?

Шукаючи відповідь на перше запитання, Турчин обмежується аграрними імперіями, а також тими, які Барфілд класифікує як вторинні імперії (в їхньому виникненні сутнісну причинневу роль відіграють інші імперії, що існують у той самий час або існували раніше). Те, що його концепція відмежовується від питання, чому у певному регіоні виникли перші в його історії держави та імперії, взагалі слід було б трактувати як гандж. Одначе з погляду мети цієї книжки це радше перевага, адже специфікаціям сфери пояснення теорії Турчина відповідає піднесення ВКЛ.

Як ключ до пояснення виникнення імперій теоретик використовує ідеї, перейняті від великого арабського мандрівника та мислителя, сучасника Ольгерда і Вітовта, Ібн Хальдуна (1332–1406). Ними арабський мислитель узагальнив свої спостереження, як у Північній Африці та на Близькому Сході укладалися

⁷³ Багато матеріалу з питань кліодинаміки імперій читач зможе знайти на веб-сторінці Турчина <http://www.eeb.uconn.edu/people/turchin/Clio.html> (перегляд: 11.03.2009).

відносини центрів цивілізації, – оаз із побудованими там містами, пов’язаними між собою мережею торговельних відносин, – та кочовим бедуїнським населенням навколишніх пустель і напівпустель. Тими центрами правили династії, що їх засновували, загарбавши ці міста, вожді бедуїнських племен. Влада таких династій часто тривала тільки три-чотири покоління, після чого на їхнє місце приходила нова хвиля «незіпсованих цивілізацією» вихідців із пустель чи степів [Ibn Khaldun 1969 (1377); Khoury, Kostiner 1990].

Пояснюючи причини переваги варварів над цивілізацією, арабський учений використовував термін «асабія», що його сучасні перекладачі відтворили англійською мовою як «відчуття групи» (group feeling). Ібн Хальдун писав, що це «означає прив’язаність один до одного та готовність боротися й помирати один за одного» [Ibn Khaldun 1969 (1377): 123]. Турчин інтерпретує термін Ібн Хальдуна як «здатність групи діяти колективно» [Turchin 2003a: 45]. Він експліцитно пов’язує це поняття із сучасними дискусіями про обставини, за яких можлива колективна дія. Такі дискусії викликала доведена у теорії раціонального вибору засобами теорії ігор теорема, згідно з якою у соціальних ситуаціях, що мають структуру «дилеми в’язня» та деяких інших ігор конфлікту і кооперації (гравці можуть дістати вигоду, співпрацюючи, але водночас існують спокуси перекласти пов’язані з кооперацією витрати на інших, користуючись лише її плодами), раціональні гравці не співпрацюватимуть [Olson 1965; Coleman 2005 (1990)].

Теоретик приєднується до аналітиків, які розв’язанням проблеми кооперації вважають соціальний капітал, а точніше – той соціальний капітал, який «будує мости» (bridging) [Putnam 2001 (1993); Jokubaitis, Norkus 2006: 22]. На його переконання, здатність колективно діяти – це «результат складної мішанини індивідуальних поведінок: це пропорція солідаристів у групі та міцність їхньої солідарности; густота і природа соціальних мереж, до яких залучені індивіди; здатність виявити та покарати тих, що ухиляються (включаючи й норми вищого рівня, які виявляють і карають тих, що не карають ошуканців); здатність до самоорганізації (наприклад, до обрання вождя й підкорення йому)» [Turchin 2003a: 48]. Турчин надає перевагу термінові «асабія», бо йому видається, що термін «соціальний капітал» звучить анахронічно, коли його застосовують до давніх «докапіталістичних» суспільств. «Соціальний капітал – це асабія модерних демократичних суспільств, яка акцентує невійськові аспекти» [Turchin 2006: 325]. Натомість поняття «асабія» підкреслює ті аспекти соціального капіталу, завдяки яким група успішніше за інших розв’язує проблему колективної дії, ведучи війну: спільно захищаючись від ворога або, навпаки, нападаючи. «Отже, асабія, здається, є еквівалентом соціального капіталу в аграрних су-

спільствах (принаймні так, як його визначають Путнам та його однодумці)» [Turchin 2003a: 48].

Найважливішою умовою піднесення домодерних аграрних імперій Турчин вважає постання етнічних груп із високою асабією. Його теорія «утворення політій та етногенез трактує як два аспекти того самого динамічного процесу» [Turchin 2003a: 76]. Схоже міркував й інший доволі знаний російський теоретик Лев Гумільов, який пов'язав виникнення нових етносів із появою великої кількості «пасіонаріїв» – індивідів, готових пожертвувати собою заради спільного добра, в інертній масі індивідуалістів та егоїстів [Гумилёв 1989; Statkus 2003: 54–64]. Однак Гумільов це явище також пов'язував із доволі таємничим впливом космічних сил на людей, який особливо часто проявляється у певних географічних регіонах. А Турчин пояснює його особливими обставинами життя біля «ліній метаєтнічного розламу» (metaethnic fault lines), які він локалізує у порубіжних зонах імперій і цивілізацій (певних сторичних епох), де вони межують із «варварським світом» або з іншими імперіями та цивілізаціями.

Ці обставини особливі тим, що у них дуже сильно діє відбір, об'єктом якого є не поодинокі індивіди, а групи. Сили цього відбору послаблюються у центрах цивілізації, де більше шансів «пробитися» мають «раціональні егоїсти», які дбають лише про своє особисте благо. Тимчасом у суворих умовах порубіжжя індивід може вижити, тільки якщо виживає група, до якої він належить. Це місця, де найактивніше відбуваються етноцид, культуроцид та геноцид. Водночас саме там також найінтенсивніше розвиваються процеси етногенезу [Turchin 2003a: 76]. Серед груп, що запекло борються за виживання, найбільше шансів вижити мають ті, в яких є найбільше єдності, себто найбільше асабії, і тому здатні заповнити, що їхні члени у критичних ситуаціях оберуть ту поведінку, яка є шкідливою та згубною для них індивідуально, але служить виживанню та піднесенню групи.

Чинити опір чи навіть кинути виклик чинним державам та імперіям може лише група, яка своєю величиною випереджає рід та плем'я й об'єднує не лише справжніх кровних родичів. Такі групи Турчин убачає в етніях, членів яких єднає «почуття етнічної ідентичності, яке складається з суб'єктивного, символічного чи емблематичного використання групою людей будь-якого аспекту культури для створення внутрішньої згуртованості та відмежування себе від інших груп» [Turchin 2003a: 34]. Як маркери відмінності етнічних груп найчастіше використовують мову, релігію та інші звичаї. Середовище порубіжжя є сприятливим простором для творення нових етній, бо саме тут такі відмінності особливо промовисті. Населення сусідньої імперії переважно встигає створи-

ти ширшу (хоч і низького рівня асабії) метаєтнічну групу, яка обіймає багато етній і яку об'єднує визнання однієї релігії чи отожднення себе з цінностями «цивілізації».

Тому місця інтенсивного етногенезу Турчин локалізує саме на лініях «метаєтнічного розламу», а не просто етнічних відмінностей: там, де мовні та інші відмінності між сусідніми етніями підсилює межа, що відділяє «варварів» і «цивілізацію» або одну цивілізацію від іншої. «Лише ці напівпериферії, де рубежі імперій збігаються з лініями метаєтнічного розламу, стануть джерелами агресивних держав-претендентів. Далі, чим більші етнічні відмінності і чим довше зберігається межа у певному регіоні, тим більша ймовірність, що такий претендент знайдеться і йому вдасться створити велику територіальну імперію» [Turchin 2003a: 62].

Отже, центрами формування нових імперій стають нові етнії з високою асабією, які утворюються біля ліній метаєтнічного розламу. До етнії можуть належати й менші племінні чи родові спільноти, які раніше існували, однак лише як підетнічні групи, лояльність до яких заглушує нова етнічна ідентичність. Давня імперія, що представляє цивілізацію, асабію населення якої, особливо еліти, послаблює цивілізоване, насамперед міське, життя (це помітили ще Ібн Хальдун та інші стародавні автори, порівнюючи «варварські» та «цивілізовані» народи), є природним об'єктом агресії та експансії «політій-претендентів». Однак допоки давній сусід сильний, ця експансія може відбуватися і в іншому напрямку, поширюючись туди, де найменше опору, і водночас накопичуючи ресурси для агресії проти сусіда, якого мучать хвороби цивілізації. Це явище Турчин називає «ефектом відпливу» [Turchin 2003a: 73].

Заволодівши спадщиною давньої імперії, створена агресивними варварами або напівварварами нова імперія на рівні символіки та ідеології може позиціонувати себе як продовження давньої імперії або імітувати її, тому за термінами Барфілда її можна кваліфікувати як «імперію-хижака». З плином часу її саму може спіткати доля імперії, яку вона «прибрала» і разом успадкувала. Однак за той час межа між цивілізацією та варварською периферією встигає переміститися: варварська периферія з її населенням перетворюється у частину ширшої «метаєтнічної групи», а лінія метаєтнічного розламу, на якій формуються нові осередки імперської експансії, може опинитися вже у зовсім іншому місці. Це не стосується того випадку, коли лінія метаєтнічного розламу розділяє дві цивілізації. Та якщо «варварської периферії» вже більше немає, то ймовірність виникнення нових імперій найбільша біля таких ліній стику цивілізацій.

Турчин свою теорію «метаєтнічного порубіжжя» (metaethnic frontier) намагається перевірити засобами кількісно-статистичного аналізу і в такий спо-

сіб показати, що програма кліодинаміки імперій як точної та строгої науки є чимось більшим за гарні слова. Він розділяє європейський континент (відносячи до нього не лише той простір, який на сході обмежують Уральські гори, на Заході та Півдні – Атлантичний океан та води морів, що з ним сполучені, а й приєднує до нього Анатолійський півострів) на п'ятдесят «культурних регіонів», що займають площу від 100 тис. до 200 тис. кв. км. Кожен регіон оцінюється індексом «інтенсивності порубіжжя» (frontier intensity), максимальним значенням якого є 9, а мінімальним – 0.

Це значення утворює сума значень індексів чотирьох підіндексів – (а) релігійних відмінностей, (б) мовних відмінностей, (в) відмінностей у способі життя, (г) військової інтенсивності. Три бали за релігійні відмінності отримують ті регіони, які межують із мусульманськими чи язичницькими землями; два – ті, де проходила межа між великими відгалуженнями християнства (католики та православні після 1000 року), один – між «сектами» тієї самої релігії (католики та православні до 1000 року). Якщо регіон межує лише з регіонами тієї самої релігії, то значення підіндексу релігійних відмінностей становить 0. Таке значення має індекс мовних відмінностей, якщо у сусідніх регіонах розмовляють однією мовою. Значення один він отримує, якщо мови належать до тієї самої мовної групи (германські, романські, слов'янські тощо), а два – якщо належать до різних мовних груп чи сімей⁷⁴. Найбільший бал відмінностей у способі життя (2) отримують регіони, в одному з яких мешкають рільники, а в іншому – кочові скотарі. Одиниця надається тим рільничим регіонам, у яких густа мережа міст та високий рівень писемності, а їхній сусід є темною, сільською аграрною периферією (і навпаки). При вимірюванні військової інтенсивності Турчин надає два бали регіонам, на порубіжжях яких відбуваються інтенсивні воєнні дії, наслідком яких є частковий чи повний геноцид і депопуляція окремих етнічних груп. Один бал отримують ті регіони, між якими часто вибухають війни, що не мають серйозних демографічних наслідків. Нарешті нуль балів дістають регіони, які мирно взаємодіють між собою або іноді ведуть «війни еліт», що майже не мають наслідків для широких мас населення.

Залежною змінною Турчин обирає величину політії, що сформувалась у регіоні в час її найбільшого територіяльного розширення. Як поріг, який відділяє велику (імперську) політію від малої, він обирає площу у 100 тис. кв. км. Це небагато (тим більше, що деінде дослідник постулює, що імперія має бути

⁷⁴ Більшого бала за належність до різних мовних сімей Турчин не дає, бо не вважає, що труднощі комунікації між людьми, які розмовляють різними мовами тієї самої групи, були б більшими за ті, які переживають мовці з різних мовних сімей. Без вивчення чужої мови зрозуміти один одного в обох випадках неможливо.

Культурні регіони Європи, 0–1000 рр.

	Порубіжжя	Немає порубіжжя
Є імперія	11	1
Немає імперії	4	34

9. Емпіричний контроль теорії метаєтнічного порубіжжя

Культурні регіони Європи, 1000–1900 рр.

Є імперія	22	3
Немає імперії	6	19

не меншою, ніж 1 млн. кв. км), однаке ця величина виглядає доволі переконливо принаймні для періоду 0–1000 років. Він дихотомізує й іншу змінну, постулюючи, що регіон можна класифікувати як порубіжний (або такий, що є генератором асабії), якщо індекс інтенсивності порубіжжя не менше ніж три століття поспіль становить 5 або більше.

Теорія метаєтнічного порубіжжя передбачає, що якщо регіон є на такому порубіжжі, то ймовірно, що у ньому виникне й велика політія (імперія), а якщо ні – то імперія не виникне. З нею можна узгодити й спостереження, коли регіон належить до порубіжжя, але імперія не виникає. Адже якщо по сусідству є іще один порубіжний регіон, то саме він може стати центром формування імперії і завоювати перший регіон, випереджаючи аналогічний процес у свого сусіда. Теорії суперечить виникнення імперій поза порубіжними регіонами. Можливі розподіли ознак зображають віконця у таблиці, рядки якої позначають виникнення або невиникнення імперії, а стовпці – перебування на порубіжжі або далеко від нього. Якби теорія була повністю помилковою, то випадки мали би бути рівномірно розподілені по всіх віконцях. Фактичний їх розподіл показує таблиця (іл. 9), верхня частина якої охоплює Європу 0–1000 років, а нижня – періоду 1000–1900 років.

У першому періоді Турчин виявляє лише один випадок, який суперечить передбаченням теорії метаєтнічного порубіжжя: Акваітанське князівство, яке у VI столітті відколалося від держави Меровінгів, а у VIII столітті було приєднане до імперії Каролінгів. У другому періоді таких аномалій більше. Наприклад, утворення Польської держави у X–XI століттях: хоча Польща у цей час зазнала тиску вже охрещених германців (майбутніх німців), сусідство з ними

не тривало так довго, як вимагає теорія Турчина (не менше ніж триста років). Безпосереднім об'єктом німецького тиску в часи творення Польської держави були не поляки, а полабські слов'яни. Іншими двома аномаліями були Бургундське князівство, що з'явилося наприкінці XIV століття, та Савоя. Однак таких аномалій не настільки багато, щоби правила статистики не давали відкинути нульову гіпотезу, яка каже, що отриманий результат можна пояснити випадковим збігом, адже ймовірність такого збігу за такої кількості випадків ($N = 50$) і такого розподілу спостережень є меншою за 0,001 ($p \leq 0,001$).

Найважливішою альтернативою, з якою повинна конкурувати теорія «ментаетнічного розламу», є теорія «позиційної переваги» (positional advantage)⁷⁵, яку розвивають у геополітичній літературі. Вона стверджує, що більші шанси територіального розвитку мають політії, розташовані на окраїнах (marchland) географічного регіону. Принаймні з однієї сторони від можливих нападів ворогів їх оберігає море чи інші природні перешкоди (важкоздоланні гори тощо). Натомість центральним політіям, яким доводиться захищатися та нападати по усьому периметру, розширюватися важче. Навпаки, на них самих часто нападають. Тому їх із плином часу розділяють між собою сусіди, які мають безпечнішу базу територіальної експансії. Турчин конструює ще один індекс – індекс вразливості, яким він оцінює кожен із виділених регіонів.

Максимальне значення 4 цей індекс має у регіонах, які з усіх чотирьох сторін межують із суходолом. Якщо з однієї сторони регіон упирається в море чи океан, то значення цього індексу становить 3, якщо з двох сторін – то 2 і так далі. Найменш вразливими є острови (значення індексу – 0). Гори також можуть бути важливим чинником структурування геополітичного простору на інших континентах. Однак в Європі це не так. «Найважливішою географічною рисою Європи є рівнина, яка простягається від Південно-Західної Франції через Північну Францію, Німеччину, Польщу, Білорусь, Україну та Росію. Немає великих гірських хребтів, які переривали б цей простір» [Turchin 2003a: 90]. Тому, оцінюючи вразливість, автор зважає лише на моря й океани. Самі політії (беруться до уваги тільки найбільші у кожному регіоні) дослідник поділяє на три класи: малі (до 100 тис. кв. км), середні (від 100 тис. до 300 тис. кв. км) та великі (понад 300 тис. кв. км). Якби статус порубіжжя зумовлював успіх територіальної експансії, то серед менш вразливих політії мало би бути більше великих, а серед більш вразливих – мали б домінувати малі. Однак дані

⁷⁵ Спостереження багатьох геополітиків, які виражають цю думку, узагальнює та систематизує американський соціолог Рандал Колінз [Collins 1999: 37–69]. Див. також [Parker 1998; Statkus, Motieka, Laurinavičius 2003; Laurinavičius, Motieka, Statkus 2005].

Турчина показують, що великі європейські держави рівномірно розподілено по регіонах усіх рівнів вразливості [Turchin 2003a: 90].

Не менш критично Турчин оцінює впливове геополітичне пояснення, яке пов'язує падіння імперій із надто великим їх розширенням (*overstretching*). Вартість «акцій» цього пояснення дуже виросла у фахових колах після краху Советського Союзу. Річ у тому, що за кілька років до його падіння згаданий систематизатор геополітичних теорій Колінз проголосив прогноз його майбутнього занепаду (за 40–50 років), обґрунтований геополітичним аргументом надто великого розширення [Collins 1986: 187–203; Collins 1995; Collins 1999: 37–69]. Цей прогноз вмотивований таким міркуванням: розширюючи підконтрольну собі територію, імперія збільшує й свої геополітичні ресурси для подальшої експансії. Однак через дедалі більші відстані зростають і витрати на «проектування сили» з метрополії. Крім того, втрачається сприятлива позиція країни – імперії доводиться боротися зі щораз більшою кількістю ворогів і суперників. Тому експансія починає «буксувати» – імперія зазнає поразок у війнах, вона втрачає міжнародний престиж, а її уряд – внутрішню легітимність. Ентузіясти геополітики не люблять згадувати, що приблизно у той самий час Пол Кенеді у книжці, яка стала бестселером, прогнозував наближення занепаду США [Kennedy 1987], але подальший перебіг подій виразно його заперечив: могутність США не поменшала, а навпаки. Бувши однією із двох світових «супердержав», Америка стала однією з «гіпердержавою».

Турчин у геополітичному поясненні занепаду та падіння імперій вбачає логічні прогалини, які він виявляє, переформулюючи його у вигляді математичної моделі (рівнянь). Падіння імперій із цієї моделі можна вивести тільки якщо можна було вказати механізми, які «затримують» зростання витрат на експансію: імперія спершу розширюється, а заплатити доводиться пізніше. Допок ми робимо припущення, що ці витрати збільшуються одразу (а для відмови від цього припущення Турчин не бачить достатньо підстав), із такої моделі випливає не падіння імперій, а лише те, що їхня територіальна експансія з часом сповільнюється і припиняється у точці рівноваги, в якій гранична користь подальшої експансії є рівною її граничним витратам. Окрім цього, геополітичне тлумачення не здатне пояснити факту, що його кліометрично зафіксував іще Таагепера: більшість імперій занепадали не знеацька, досягши максимальної точки розширення, а довго зменшувались і відступали. Ця фаза «стиснення» часто триває довше за фазу експансії чи піднесення.

Турчин надає першість моделі падіння держав, яку створив американський соціолог Джек Голдстоун, пояснюючи «загальну кризу» XVII століття. Разуче

синхронно спіткала вона в середині того століття Китай, Османську імперію та більшість європейських країн [Goldstone 1991; Collins 1999: 19–37]. Це пояснення розвиває ідею, що у розвитку аграрних суспільств що дві-три сотні років повторюються довготривалі цикли, причиною яких є надлишок населення через обмежену пропозицію родючих земель і надто повільний поступ технології (ситуація суттєво змінюється після індустріальної революції наприкінці XVIII століття). Це давні та добре відомі ідеї Томаса Р. Мальтуса, які систематизував іще Дейвід Рикардо, сконструювавши класичну модель «меж росту» [Norkus 2003 (2001): 360–364]. Голдстоун доповнив їх думкою, що проблема надлишку населення не менш болюче, ніж селянським масам, дошкуляє представникам правлячої еліти, адже зростання кількості їхніх нащадків випереджає темп збільшення «місць нагорі», що спричиняє інфляцію едукаційних мандатів (дипломів). Отже, щоб обійняти місце такого самого рівня, готуватися треба щораз довше. З'являється велика кількість амбітних освічених молодих людей, які, однак, не можуть знайти собі місця. З них виростають провідники бунтів та інших протестних рухів (контреліта).

У своїх найновіших працях Турчин намагається намацати послідовність процесів і подій, притаманну мальтузіянському демографічному циклові, в історії стародавнього Риму, а також середньовічних і ранньомодерних Англії, Франції та Росії [Turchin, Nefedov 2009]. У ці ідеї ми детальніше не вникатимемо, бо вони не годні пояснити кризи державности ВКЛ XV–XVI століть, що привели до Люблінської унії. Цілком можливо, що «мальтузіянські» причини відіграли важливу роль під час «потопу» Речі Посполитої Обох Народів у XVII столітті. Натомість у XV–XVI століттях, хоча чисельність населення ВКЛ (особливо етнічної Литви) стрімко зростала⁷⁶, вбачати у цьому надлишок еліти, а тим більше рільничого населення, було би складно. ВКЛ було доволі рідко заселеною країною [Łowmiański 1998; Ochmański 1996 (1986): 252–262]. Збільшенню кількості населення південних регіонів ВКЛ постійно заважали невпинні татарські набіги.

Так само слабо до пояснення занепаду ВКЛ як імперії надається й інше, добре відоме спеціалістам, спільне пояснення кризи та падіння великих і складних політичних систем, яке своєю логічною структурою доволі схоже на мальтузіянське. Джозеф Тайнтер доводить, що кризи в імперіях виникають тоді, коли граничні витрати, пов'язані зі зростанням складності структури су-

⁷⁶ Про це свідчить початок саме у цей час швидкого заселення пустки, яка утворилася під час війни з тевтонцями між землями Литви та Жмуди і територіями, що їх контролювали Тевтонський орден та Орден мечоносців. Див. [Mortensen, Mortensen 1937–1938; Jablonskis 1979: 131–139].

спільства, випереджають її граничну користь [Tainter 1988]. Якщо перекласти його дещо простішою марксистською термінологією, це означає, що складні політичні структури занепадають, коли все ще порівняно примітивна «база» аграрної економіки більше не може втримати надто розвинутої «надбудови», яку представляє релігійна та світська (феодальна) еліта, і для задоволення престижних потреб якої працюють і міські ремісники.

Тайнтерова теорія дедалі меншої продуктивності щораз складнішої соціальної організації (або невідомо громіздкої та важкої надбудови) може бути емпірично продуктивною для пояснення долі імперій, які втілювали політичну єдність порівняно високорозвинених цивілізацій. Однак хоча цивілізаційний поступ Литви за кілька сотень років, що пройшли від хрещення до кінця XVI століття, був приголомшливий, її соціальна структура залишилася доволі слабо здиференційованою, а мережа культурних, політичних та інших інституцій – не надто розвинутою, навіть якщо братимемо до уваги економічні можливості краю, які помітно зросли у XVI столітті [Gudavičius 2002 (1998)].

Тому причин занепаду ВКЛ як імперії слід шукати деінде (і не так «глибоко»). До цього ми повернемося наприкінці наступної частини, коли відповідатимемо на запитання, що їх розглянуті теорії імперій спонукають ставити у зв'язку з історією ВКЛ: чи було ВКЛ імперією? коли і чому воно стало імперією? якою імперією воно було? Заразом відповімо й на ще одне запитання, яке гостро постало в контексті «поділу» спадщини ВКЛ: чиєю імперією було ВКЛ?

3

ВКЛ як імперія

3.1. Давні литовці – імперіялісти та визволителі

Що ж ми могли б (і мали б) сказати про ВКЛ як політичний утвір, поглянувши на його історію крізь призму порівняльної імперіології? Насамперед – чи було воно імперією? Якщо спиратимемося на подане вище означення імперії, яке узагальнює сучасну імперіологічну літературу, то так. ВКЛ було імперією, бо воно мало обидві обов'язкові, довгий час – три, а дуже коротко (наприкінці правління Вітовта) – й усі чотири альтернативні ознаки імперії, з яких уже трьох достатньо, аби бути імперією. Перші чотири розділи останньої частини книжки ми й присвятимо обґрунтуванню цього твердження, а далі відповімо на запитання, які з такого твердження неминуче випливають: якщо ВКЛ було імперією, то чому мало хто це помітив? Коли давня Литовська держава стала імперією («народилася») і перестала нею бути?

Слід розпочати від обов'язкових ознак імперії: чи було ВКЛ суверенною політією і чи його площа була імперською? Стосовно суверенності язичницької Литовської держави ні в кого не виникає жодних сумнівів. По-іншому є з її суверенністю між Кревською угодою 1385 року та Люблінською унією. Державність ВКЛ у цей період, або в окремих його фазах, є темою давньої та нескінченної дискусії дослідників ВКЛ, історію якої всебічно розглянуто у книжці Мечисловаса Ючаса [Jučas 2000]. Для завдань нашої книжки правові деталі політичного зв'язку ВКЛ та Польського королівства [Gudavičius 2002 (1989)] неважливі, адже навіть ті історики, які стверджують, що ВКЛ із правового погляду було леном Польської Корони, не заперечують реальної чи фактичної суверенності ВКЛ у часи Вітовта та його наступників.

Хоч би що було зафіксовано в унійних угодах, що їх поновно уклали Литва та Польща, правляча еліта ВКЛ здійснювала самостійну зовнішню та внутрішню політику і без відома Польщі забезпечувала тяглість верховної вла-

ди, самостійно обираючи собі великих князів литовських. Ця самостійність сягала настільки далеко, що в якийсь час (після обрання великого князя Александра у 1492 році) розірвалася навіть персональна унія ВКЛ і Польського королівства. Невпинні скарги польських панів, а згодом і шляхти, на те, що унійні угоди «не виконуються», є тільки ще одним (додатковим) доказом тієї реальної суверенності ВКЛ, яку й так достатньо обґрунтовують незаперечні факти самостійності внутрішньої та зовнішньої політики ВКЛ, а також відсутності зовнішнього впливу на особовий склад литовських верховних владних інституцій. До 1569 року ВКЛ залишалося суверенною незалежною державою, і констатації цього факту достатньо, аби ствердно відповісти на запитання, чи ВКЛ мало першу з обов'язкових ознак імперії.

Переходячи до другої ознаки, достатньо нагадати загально визнаний факт, що у другій половині XIV століття ВКЛ стало найбільшою політиєю Європи. Його територія могла сягати 1 млн. кв. км (див. 3.7). Деякі дослідники схильні вважати такий її розмір мінімальним порогом площі імперії [Turchin 2007: 3]. Цю величину ми могли б отримати, вимірюючи територію ВКЛ в останнє десятиліття правління Вітовта (1420–1430) так, щоб до неї ввійшло Рязанське князівство, яке на короткий час стало Вітовтовим васалом, а також просунувши її межі «скільки потрібно» на схід у верхів'ях Оки і на тих землях сучасних Лівобережної України та Південної Росії, політична приналежність яких не була цілком ясною навіть у середині XVII ст. (див. 3.7)¹.

Однаке поріг завбільшки 1 млн. кв. км аж ніяк не є загально визнаним. Він довільний. Керуючись ним, ми не могли б називати імперіями багато великих політій того самого регіону, навколо «імперськості» яких існує широка згода. Наприклад, Австрії Габсбургів XVIII–XIX століть чи Швеції XVII століття. Сам Пітер Турчин, який пропонує «імперський ценз» 1 млн. кв. км, у цьому питанні не є послідовним. Як ми бачили (див. 2.6), перевіряючи свою гіпотезу «метаєтнічного розламу», він опускає цей «ценз» навіть до 100 тис. кв. км – інакше в історії Європи просто не знайшлося б стільки випадків, скільки потрібно для статистичного контролю цієї гіпотези, аби вона була хоч трохи статистично значущою. Довелося б задовольнятися двома-трьома випадками, яких (хай би навіть серед них усе одно опинилося ВКЛ) для статистичного аналізу було б замало.

Обґрунтованішою видається позиція Рейна Таагепери, який пропонує не встановлювати один універсальний ценз величини, а зрелятивізувати його

¹ Про кордони ВКЛ див. [Любавский 1892], а також [Natanson-Leski 1964; Rhode 1955; Шеламанова 1970].

щодо епохи та регіону. Важливою є не абсолютна, а відносна величина території. Вона проявляється у порівнянні політії з іншими політіями того самого регіону й того самого періоду. Якщо вимірюватимемо масштабами європейського континенту часів Середньовіччя, то ВКЛ було дуже великою державою. Можливо, не тільки Литва в Європі XIV–XV століть заслужила титул «імперії», але чи правильно «пошкодувати» його для найбільшої політії континенту? Якщо можна називати імперіями величезні, за масштабами тодішньої Західної Європи, володіння Вільгельма Завойовника і Плантагенетів (див. 1.1, а також [Aurell 2003; Gillingham 1984; Patourel 1976; Powicke 1961 (1913); Petit-Dutaillis 1996 (1936): 99–124], які, однак, і за величиною, і за цілісністю території істотно поступалися володінням Гедиміновичів, то чому ця назва не пасує до ВКЛ²?

Передбачуваний аргумент, яким ці та інші історики обґрунтовують свою пропозицію говорити про імперії норманів чи Плантагенетів (Анжуйської династії), полягає у тому, що інакше ці більші за інших своїх сучасників феодальні «конгломерати» володінь просто залишаться безіменними. Послідовний герменевтичний історизм вимагав би називати ці комплекси територій терміном,

² ВКЛ (як і більша частина Східної Європи) було мало заселеним і дуже відставало від країн Центральної та Західної Європи і за чисельністю населення, і за його густотою. Відносний надлишок населення у Центральній та Західній Європі був однією із причин німецької експансії у Східній Європі (*Drang nach Osten*) XII–XIII століть. Завоювання Тевтонського ордену залишили довготривалі сліди на політичній мапі Східної Європи насамперед там, де за ними слідувала аграрна колонізація німецьких селян. З другого боку, саме найщільніше заселені регіони Європи найбільше постраждали від пандемії чуми середини XIV століття (1348–1350) та пізніших її спалахів, а відомостей про те, що вона торкнулася території ВКЛ (і, до речі, також Польщі), у джерелах немає; див. [Benedictow 2006]. Тому з плином часу (на користь Литви та Польщі) у Центральній і Східній Європі змінилося й стратегічне співвідношення сил. Хоча епідемія чуми мала небагато безпосереднього впливу на перебіг війни ВКЛ із тевтонцями (після 1360 року їхні напади посилювалися, було, зокрема, проламано захисну лінію на Німані), можна запитувати, чи не саме її довготривалі наслідки запевнили Грюнвальдській битві те значення «вирішального тріумфу», якого не мали раніше військові поразки Тевтонського ордену, поки все ще тривала міграція німецьких селян та ремісників на завойовані ним землі. Вже на початку XIV століття вона послабшала (див. [Kasiske 1934]). Цим можна пояснити й зміну поводження з полоненими: якщо раніше у неволю брали тільки жінок, то в часи Ольгерда, Кейстута та Вірриха фон Кніпроді бажання мати дужого орача перемагало страх перед можливим опором невільних чоловіків (дякую за це спостереження проф. Альвідасові Нікжентайтисові). Безперечно, кількісний індекс імперськості, що його, можливо, колись сконструюють імперіологи (див. кінець розділу 2.1), мав би охопити й чисельність людності політії. Однак труднощів у його використанні, спричинених браком даних, постає навіть більше, ніж їх виникає (не лише через брак даних, а й через відсутність лінійних кордонів), якщо застосовувати порівняно простий і зручний показник площі.

узятим із самої середньовічної політичної та правової лексики. Одначе такого терміна в цій лексиці немає. Це не королівства, графства чи герцогства, а їхні комплекси, політична єдність яких безсумнівна, особливо у ті періоди, коли ці території перебували під владою сильного династа. Але такий аргумент добре пасує і до комплексу володінь Гедиміна та Ольгерда – тим паче, що ми насправді не знаємо, як цей комплекс називали самі його володарі (назва *Magnus Ducatus Lithuaniae* утвердилася тільки близько середини XV століття [Skurvydaitė 2005: 45]; див. також [Adamus 1930]). З педантичного погляду, називаючи цей комплекс «Великим князівством Литовським» і в той період, коли такий термін не засвідчують джерела, ми підважуємо канони герменевтичного історизму нітрохи не менше, ніж називаючи його просто «Литовською імперією».

Якщо розв'язуватимемо проблему за величиною території («по-естонськи», тобто за методом Таагепери), то ВКЛ назва імперії пасує навіть краще, ніж тому політичному утворенню, який був загально визнаною імперією: Священній Римській імперії. Альфредас Бумблаускас пише: «Литва часів Вітовта найбільше наблизилася до держави, яку ми могли б назвати імперією» [Bumblauskas 2005: 164]. Треба лише додати, що до «держави, яку ми могли б назвати імперією», тогочасна Литва наблизилася на відстань, істотно меншу за ту, на яку від неї вже віддалилася Священна Римська імперія³. Тій у цей час уже добре пасував знаменитий Вольтерів вислів: вона не була ані священною, ані римською, ані імперією.

У Священній Римській імперії складно виділити периферію та метрополію – хіба що метрополією вважатимемо вотчинні землі правлячої у конкретну пору династії, які мінялися разом із самими династіями. Це одна із причин, чому Священна Римська імперія не мала столиці. Вона її, правду кажучи, і не могла мати, бо згідно з теорією «успадкування імперії», що обґрунтовувала її існування, столицею мав бути Рим. Однак у Римі була резиденція папи, а папа хотів бути не лише найвищим духовним провідником християнського

³ У деякі періоди площа Священної Римської імперії могла сягати 900 тис. кв. км. Однак у XIV–XV століттях вона була набагато меншою, бо у цей час її імператори повністю втратили контроль над Італією. Звісно, ця площа може й збільшитися, якщо приписати до неї також володіння Ордену у Надмор'ї, Пруссії та Лівонії. Але так не роблять навіть німецькі історики. Хоча у XV столітті тевтонці, які потрапляли у біду, часто доводили, що вони ленники Священної Римської імперії, і на основі цього закликали на допомогу імператора та інших німецьких магнатів, імперія за них так і не воювала. А так мало би бути, якби їхні володіння на Балтійському морі сприймали як частину імперії. Та сама історія повторилася на початку Лівонської війни у XVI столітті, коли лівонські лицарі, на яких напала Москва, зверталися по допомогу до імператора, стверджуючи, що вони належать до Священної Римської імперії.

католицького світу, а й очільником Папської держави зі столицею в Римі, яка прагнула бути незалежною від імператора (див. 1.1). У випадку ВКЛ таких труднощів не виникає. Священна Римська імперія не мала імперської (тобто такої, що має радіяльну структуру) системи транспорту і комунікацій, а також інших атрибутів, які Томас Барфілд вважає ознаками «первинних імперій». Титул «ностальгічної імперії» їй пасує набагато краще, ніж її попередниці – імперії Каролінгів, яку саме так називає Барфілд. А Литву часів Гедиміна, Ольгерда і Вітовта «ностальгічною імперією» справді не назвеш.

Велетенська територія ВКЛ була наслідком його широкої територіяльної експансії. Характер та причини цієї експансії залишаються питанням, навколо якого все ще точаться дискусії в історіографії. Як ми вже згадували, «царська» російська історіографія, яка вважала ВКЛ західноруською державою, підкреслювала мирне та добровільне приєднання руських земель до Литви, яке відбувалося начебто передусім шляхом династичних шлюбів. Те саме роблять і ті сучасні білоруські історики [Насевич 1993], які відкидають концепцію Миколи Єрмаловіча про ВКЛ як білоруську державу, яка, мовляв, утворилася після того, як Чорна Русь завоювала та приєднала до себе Литву та інші етнічно балтські території [Єрмаловіч 1991 (1989); Єрмаловіч 2003 (1990); Єрмаловіч 2003 (2000)]⁴.

Критикуючи концепцію добровільного приєднання руських земель до ВКЛ, Стивен Ровел зауважує: «Теорія, буцімто Литва розширювалася з доброї волі князів Русі, – це старий, ніби Іван Грізний, російський міт. Популярний, уміло сконструйований в історіографії XIX століття антилитовський міт запевняє, що литовці діють за московськими планами (пропагандисти Івана зображають натиск Гедиміна на Київ як виконання вказівки Івана Калити з Москви), або що Русь вирішила підпорядкувати язичників знизу, замість самим підкорятися монголам» [Rowell 2001 (1994): 101]. Доповнюючи цю критику Ровела, слід підкреслити той факт, що у часи найшвидшого територіяльного розвитку ВКЛ руські землі не були суверенними, а підлягали владі Золотої Орди. Отож вони й не могли «добровільно» приєднуватися до ВКЛ. Одна імперія (ВКЛ), міцнішаючи, відібрала їх від іншої, підупалої (Золотої Орди).

Золота Орда управляла руськими землями не безпосередньо, а через своїх помічників або колаборантів – Рюриковичів. Русь розпадалася на «татарську Русь», підвладну Рюриковичам, серед яких найстаршим уважався великий князь владимирський, що його призначали татари, і «литовську Русь», якою правили литовські князі. Там, де місцеві руські князі чинили опір литовцям,

⁴ Єрмаловічеву концепцію ми розглянемо та оцінимо у розділі 3.7.

вони захищали не так себе, як інтереси своїх сюзеренів татар від литовців, що приходили на їхні землі як захисники та визволителі з «татарського ярма», про яке так багато гірких слів написано у російській історіографії.

Володарі ВКЛ вирушали у походи на руські землі, звісно, не тому, що прагнули надати «інтернаціональну допомогу» своїм сусідам-слов'янам. «Визволенням» приєднання руських земель до ВКЛ можна називати лише в «об'єктивному» сенсі, який історики люблять ретроспективно шукати у подіях минулого. «Об'єктивним» цей сенс є лише у лапках, бо ж «визволення» не є суто дескриптивним терміном. Зміни політичної підпорядкованості, які з погляду одних ціннісних засновків є «визволенням», з погляду інших засновків легко стають «загарбанням». Якби на ті руські землі, які ВКЛ до себе приєднало, раніше не напали й не підкорили б їх татаро-монголи, то називати литовські походи «визвольними» ми могли б хіба що будучи запеклими балтофілами. Так Йонас Балчюс стверджує, що войовничість давніх литовців «переважно була не так нападного, як оборонного, чи, скажімо, визвольного характеру» [Balčius 2005: 39], а далі міркує: «Слід обов'язково збагнути й усвідомити, що з литовського боку військові походи на «історичні слов'янські землі» аж ніяк не були тільки військовою, імперіялістичною експансією – загарбанням чужих земель; балтське минуле литовського етносу у цьому випадку, зважаючи на території, які впродовж тисячоліть заселяли балти, вочевидь, і було саме тим інстинктом, який, образно кажучи, навіть найдурнішого коня непохибно приводить назад до рідної годівниці» [Balčius 2005: 40]. Філософ припускає, що у другій половині XIII чи навіть у XIV столітті на землях, які вже доволі давно були колонізовані східними слов'янами, ще могли залишатися балтські островці (приміром, галінди у Підмосков'ї), і висуває думку, що саме їм на допомогу вирушали у свої далекі походи литовські дружини.

Ця концепція експансії ВКЛ на схід як визволення давніх балтських земель і балтів, що там залишилися (не тільки від татар, а й від влади колонізаторів-русинів), стикається не лише з тією трудністю, що ВКЛ також просувалося й на ті землі, на яких балти ніколи не жили (наприклад, до Чорного моря). Також немає жодних джерельних відомостей, що литовські князі протегували місцевим балтам, спиралися на них або намагалися відродити «балтськість» уже давно слов'янізованого населення чи сколонізувати зайняті землі вихідцями із балтських земель ВКЛ. Ми не можемо заперечувати, що ті литовські князі, які поселялися на руських землях, і дружинники, яких вони приводили з собою, швидко ослов'янювались (хоча це не означає, що цей процес так само плавно й швидко проходив у литовській метрополії).

Називати підкорення руських земель владі давньої Литовської держави їх «визволенням» можна на підставі того, що в історичній культурі всіх трьох сучасних східнослов'янських народів існує ціннісний консенсус⁵, що татаро-монгольське вторгнення та панування були абсолютним злом, якого завойовані руські землі не зуміли позбавитися власними силами. Такий погляд, як ми далі покажемо, – велике перебільшення, однак можна стверджувати, що у тодішній ситуації населення більшості руських земель не мало іншого вибору, ніж приналежність або до татарської Русі, або до литовської Русі. Підпорядкованість Литви у цій ситуації могла видаватися меншим злом, і тому перехід під владу Литви означав визволення.

Але Русь була велика, і татарська влада проявлялася не всюди однаково. На тих руських землях, які були ближчими до степу, заселеного татарами, і які пізнали їхню владу не лише із данин, що їх збирали для Орди місцеві князі, а й у формі кінних походів та «ясиру» (лови людей на продаж у рабство), опір литовцям із боку місцевих політичних суспільств (якщо ті взагалі збереглися) був найменший (принаймні, про це немає джерельних відомостей). Тут литовців зустріли як визволителів, хоча надії, що вони оборонять місцеві спільноти від татар, не обов'язково або не одразу справджувалися. Так найімовірніше уклалися події на територіях сучасної України, які потерпали від татар найбільше. Але там, де татарські набіги були тільки теоретичною можливістю, а їхній сюзеренітет був лише номінальним, або проявлявся данинами, сплачуваними нерегулярно і тільки через посередників (великих князів владимирських), експансія Литви викликала сильний опір. Панування віддалених від цих земель татар тут уже не видавалося більшим злом порівняно із владою сусідів-литовців, бо реальною була й третя можливість: збереження фактичної незалежності. Такою була ситуація у північних руських республік (Пскова та Великого Новгороду). Вони, якщо не братимемо до уваги московських князів, що діяли як васали Золотої Орди і захищали інтереси татар, чинили чи не найдужчий опір литовській експансії, водночас балансуючи між ВКЛ і татарською Руссю [Jablonowski 1955: 19–20].

Отже, визволення було «об'єктивним» наслідком литовської експансії, який ретроспективно бачать історики, що спираються на певні ціннісні засади. Можливо, саме так його сприймала й тодішня людність багатьох руських

⁵ З ним дисонують погляди прихильників «євразійської» концепції історії та геополітики Росії (Лев Гумільов, Георгій Вернадський та інші), однак вони ніколи не домінували в історичній культурі та культурі історичної пам'яті Росії.

земель⁶. Одначе визволення (ані русинів від татар, ані автохтонних балтів від русинів і татар) не було метою литовських володарів, які здійснювали експансіоністську та імперіялістичну політику. Їхні цілі були «низькі» та «земні»⁷: забезпечити синів володаря (сім'ї Гедиміна та Ольгерда були дуже чисельні) володіннями, які б личили представникам роду, що рівнявся з династами сусідніх країн; поповнити скарбницю володаря воєнною здобиччю та данинами, які мало виплачувати населення приєднаних країв; забезпечити всім необхідним військові дружини та збільшити їх чисельність, таким чином зміцнюючи військову потугу давньої Литовської держави. Ці цілі нічим не відрізнялися від цілей «зовнішньої політики» багатьох інших середньовічних володарів, які насамперед були військовими вождями.

Ще Герберт Спенсер провів поділ між військовими, або ранніми, та індустріальними, або модерними, суспільствами [Spencer 1896, т. 2: 568–642; Valantiejus 2007: 639–643; Lenski 1984 (1966): 297–345]. У перших (марксистів їх називають рабовласницькими або феодальними) війна була «нормальним» станом, а мир – лише перемир'ям між двома війнами. У наші часи є радше навпаки, адже запорукою добробуту еліти індустріального суспільства стало зростання інтенсивності виробництва шляхом піднесення продуктивності праці населення, що працює у ньому, тобто технологічного оновлення виробництва та покращення його організації. Це не означає, що всі модерні суспільства однаково мирні: одні з них мають більше, а інші – менше залишкових рис військових суспільств. Як уже було з'ясовано в огляді теорій імперіялізму (див. 2.3), творець однієї із найвпливовіших теорій імперіялізму Йозеф Шумпетер навіть «по-спенсерівськи» пояснював імперіялізм XIX–XX століть дуже сильним впливом давньої аристократії, яка збереглася у деяких країнах Заходу (особливо у Німеччині і Великій Британії) та утвердилась у військових відомствах і міністерствах закордонних справ. У домодерні часи домінував тип військового суспільства. Економічною основою домодерних суспільств було традиційне сільське господарство, продуктивність виробництва зростала дуже повільно, тому суспільні верхівки могли покращувати свій добробут лише збільшуючи чисельність підданців. А її найшвидше можна підняти, відбираючи землі та їхнє населення від інших, слабших, володарів (див. також [McNeill

⁶ Про це ми можемо лише здогадуватись, оскільки немає достатньо джерел. Автори руських літописів (монахи) і татар, і литовців ненавиділи як «поганців», хоча литовців, можливо, трохи менше. Див. [Вагонас 2004].

⁷ Взагалі непросто знайти приклади, щоб хтось когось коли-небудь визволяв інакше, ніж домагаючись інших, «нижчих» цілей, щодо яких визволення було лише побічним наслідком.

1980)). Слабкі, а тому й мирні, ставали жертвами агресії сильніших, особливо якщо їх не оберігали ті чи ті пов'язання міжнародного права.

У XIII–XIV століттях в оточенні Литви, яка залишалася язичницькою, а отже й не належала до жодного міжполітичного суспільства, найслабшими її сусідами були щойно розбиті татарами Рюриковичі, які, хоча й сиділи на «столах» земель Русі, були змушені визнати новий татарський сюзеренітет. Із татарами ВКЛ безпосередньо зустрілося, лише просуваючись на землі Південної та Південно-Західної Русі. На віддаленіших руських землях на півночі татари лише час від часу підтримували своїх васалів і ставлеників Рюриковичів, влаштовуючи грабіжницькі військові походи на землі, якими вже заволоділи литовці. Багато князів Рюриковичів переходило на литовську сторону, визнаючи сюзеренітет володарів ВКЛ та підкріплюючи свої політичні пов'язання з новими сюзеренами звичним у той час способом – династичними шлюбами.

Сильний опір визвольним походам литовців на підкорені Золотій Орді землі Русі чинили смоленські князі. Як відомо, нездоланною перешкодою, яка зрештою й завадила литовцям оволодіти цілою Руссю, був опір найлояльніших васалів Золотої Орди – московських князів. Скориставшись дезінтеграцією степової імперії, вони вже у XV столітті (після першої невдалої спроби наприкінці XIV століття) узурпували всі сили своїх колишніх сюзеренів. Врешті «татарське ярмо» збереглося, тільки тепер це вже було ярмо Москви над Руссю, татарами та іншими загарбаними Московою землями, включаючи й колишню суперницю Москви – Литву.

Концепція експансії ВКЛ як завоювання, яке визволило руські землі з-під влади Золотої Орди, найкраще пасує до пояснення його досягнень у XIV – на початку XV століття. Складніше її застосовувати до руських територій, які перебували у безпосередньому сусідстві Литви і якими вона заволоділа найраніше. Це – Чорна Русь⁸, Полоцьк, а також частково Турово-Пінське та Вітебське князівства. Ми не знаємо, чи згадані землі коли-небудь платили данину Орді. Схоже на те, що Чорною Руссю, а може, і Полоцьком, Литва заволоділа раніше, ніж Золота Орда взагалі встигла заявити про такі наміри. Після того, як пропали полоцькі (і, можливо, новгородські) літописи, про конкретні історичні події цього процесу надійних відомостей обмаль. Однак так чи так немає даних, що Литва оволоділа ними шляхом завоювання. Цій обставині особливо велике значення надає сучасна білоруська історіографія, обґрунтовуючи нею ідею Литовської держави як «симбіозу» балтів і слов'ян [Краўцэвіч 2000 (1998)] та інші схожі концепції.

⁸ Багато істориків критично дивляться на поняття «Чорна Русь», однак доброї заміни йому немає.

Сучасні імперіологічні теорії, розглянуті у другій частині цієї книжки (див. насамперед 2.5), дають змогу позбавити такі спекуляції будь-яких підстав. Погляд, який отожднює імперіялізм із завоюванням, а найпридатнішим показником примусу вважає число загиблих при підкоренні периферії, імпліцитно спирається на «метроцентричну» теорію імперіялізму. Вона живить ниву, на якій процвітають газетні штампи щодо імперіялізму, особливо поширені в історичних культурах тих молодих націй ХХ століття, яким у минулому було потрібно віднайти приклади «героїчного опору» іноземним імперіялістичним агресорам, що могли б надихнути на подвиги у сучасності та майбутньому.

У справжній історії імперіялізму не бракує прикладів, коли володарі політій, які врешті стали периферіями імперій, самі прагнули опіки та оборони сусідів. Причини цього прості: боротьба за престол всередині правлячої династії і напади ще небезпечніших сусідів, оборонитися від яких не вистачало власних сил. Не був інакшим і механізм експансії давньої Литви на східнослов'янські землі у її початковій фазі, коли основними об'єктами розширення були землі Київської Русі. Те, що великого чи тим більше «запеклого» опору литовській експансії там не було, свідчить лише про те, що на цих та інших руських землях розвивалися процеси й визрівали суперечності, які спонукали звертатися по зовнішню інтервенцію або принаймні тихо радіти, що прибульці розв'язали проблеми, на які бракувало власних сил. Це передусім процеси політичної і територіальної фрагментації на землях Київської Русі, які проявилися шаленою боротьбою між Рюриковичами за «столи» окремих її земель та волостей.

Наприкінці XII – на початку XIII століття, коли давні литовці почали долучатися до тієї міжполітичної системи, яку історики називають Київською Руссю, вона складалася зі щонайменше восьми земель із фактичним статусом суверенних політій, якими правили окремі династії – відгалуження Рюриковичів [Горский 1996а; Феннел 1989 (1983); Хрусталеv 2004]. Ідеться про Полоцьке, Волинське, Смоленське, Чернігівське, Турово-Пінське, Ростово-Суздальське та Рязанське князівства. Вказати точну їх кількість складно, адже кожне з них із плином часу своєю чергою розпадалося на більшу чи меншу кількість удільних князівств, які ставали дедалі самостійнішими. Так від сусіднього до Литви Полоцького князівства на початку XIII століття уже відкололися Вітебське, Мінське, Друцьке та Новогрудське князівства.

Фрагментації сприяло звичаєве «конституційне право» міжполітичної системи Рюриковичів, яке дозволяло кожному представникові цього роду отримати князівський «стіл»: землю чи волость, якою він мав управляти, «харчуючись» із зібраних з її населення зборів (податків). Це право передбачало «ротацію» князів: найстаршим у роді вважався найстарший його представник.

Йому належало право посісти найпочесніший престол київського князя. Після його смерти надходила черга його молодшого брата, а найстарший син ставав найстаршим роду лише тоді, коли вимирали всі його дядьки. Отож сини, які dorostали до повноліття і чекали на свою чергу підніматися «вгору» (поки не вимруть дядьки), мусили задовольнятися спеціально для них створеними «столами» удільних князівств, які вони повинні були уступати молодшим братам, коли надходила їхня черга. Такий самий порядок діяв і всередині молодших відгалужень роду, представники яких мали тільки теоретичну можливість (якби загинули або вимерли всі представники старшого відгалуження роду) вибратися на вершину родової ієрархії.

Однаке така система могла гармонійно діяти лише у теорії. Найстарші, а часто й молодші сини князя, що посідав київський чи інший заможний і почесний «стіл», часто не хотіли уступати місце своїм дядькам. Піднявшись на сходи догори, представники відгалуження роду не хотіли уступати «столи», якими вони володіли, молодшим братам, а намагалися передати їх своїм синам або просто залишити під своєю владою, призначаючи намісників. Через ці порушення правил успадкування часто спалахували війни, в яких стикалися коаліції князів, що підтримували різні сторони. Вже наприкінці XI століття (після з'їзду князів у Любечі 1098 року) ротація князів у масштабах усієї Русі припинилася. Окремі відгалуження роду отримали у спадкову владу ті землі, якими вони на той час правили і які стали чи могли стати центрами формування суверенних держав.

Однаке окрім перелічених восьми земель Київської Русі, які від початку XII століття фактично стали вотчинами окремих відгалужень роду Рюриковичів, були ще принаймні чотири землі, де ротація князів збереглася. Це верховна Київська земля, в якій отримати свою частку мали право представники всіх відгалужень роду Рюриковичів, а сам найпочесніший київський князівський престол мав (теоретично) відходити найстаршому представникові всього роду. Іншими були розташоване на схід від Києва Переяславське князівство, а також Новгородська земля, в устрої якої міцніли республіканські начала. Після загибелі у 1199 році галицького князя Володимира Ярославича і, водночас, вигасання одного із відгалужень роду Рюриковичів – династії галицьких Ростиславичів⁹, «загальноруським» став також престол Галицької землі.

За владу над цими землями точилася запекла боротьба між найсильнішими відгалуженнями роду Рюриковичів – чернігівськими Ольговичами, волинськи-

⁹ Їх слід відрізнити від смоленських Ростиславичів. Галицькі Ростиславичі походили від онука Ярослава Мудрого Ростислава Володимировича, а смоленські Ростиславичі були нащадками онука Володимира Мономаха Ростислава Мстиславича [див. Горский 1996а: 6].

ми Ізяславичами, смоленськими Ростиславичами та суздальськими Юрієвічами. Апогею це суперництво досягло напередодні великого монголо-татарського завоювання: «Боротьба за “загальноруські” столи супроводжує всю історію Русі перших чотирьох десятиліть XIII століття, але останнім десятиліттям перед татаро-монгольським нападом притаманне те, що вона набула характеру майже безперервних воєнних дій, локалізованих насамперед на землях Південної Русі» [Горский 1996а: 24]. Не припинили їх навіть наближення і безпосередній початок татарського вторгнення: від 1235-го до 1240 року на київському престолі змінилося шість князів.

Цей політичний стан Київської Русі найкраще окреслює поняття порога «імперської експансії» на периферії, яким Майкл Дойл характеризує внутрішні соціальні процеси та конфлікти, що допомагають суспільству дозріти до перетворення на об'єкт імперської експансії. Його можна вважати подоланим, коли суспільство більше не може своїми силами розв'язувати внутрішні конфлікти, а на сусідні країни наринають скарги, політичні втікачі та емігранти, які благають втрутитися і допомогти у боротьбі «за праведну справу». Іншими словами, коли певне суспільство більше не здатне розв'язувати «гобсівську проблему» порядку, тій стороні, яка програє у «війні всіх з усіма», залишається тільки шукати порятунку у сусіда, який дає з нею раду краще і тому є сильнішим, а водночас – делегувати йому розв'язання цієї проблеми.

Саме це й відбувалося в Київській Русі XII – кінця XIII століття. Дедалі частіші вторгнення сусідів переважно були складниками міжусобної війни руських князів, до якої ті самі закликали чи самі її ініціювали. До боротьби за престоли Київського та Переяславського князівств активно залучали половецьких (кипчацьких) ханів, які встигли встановити родинні зв'язки з багатьма відгалуженнями роду Рюриковичів. У суперництві за Галицьку землю, де основними протиборчими сторонами були волинські Ізяславичі та чернігівські Ольговичі, також брали участь угорські та польські королі.

На північно-західному порубіжжі Київської Русі така роль сусідів, яких запрошували на допомогу, випала литовцям, які ще й до того могли належати до сфери гегемонії Київської Русі. Її на цих теренах представляла Полоцька земля, яку від інших земель Київської Русі відрізняли дві особливості [Алексеев 1966; Данилевич 1896; Довнар-Запольский 1891]. По-перше, вона чи не найбільше трималася осторонь від загальноруських справ, а її виділення в окремий, самостійний політичний утвір, який деякі білоруські історики навіть вважають білоруською протодержавою, зайшло порівняно з іншими землями Київської Русі чи не найдалі. Відгалуження роду Рюриковичів, яке правило Полоцьком, виводило себе від сина Володимира Великого Ізяслава. Той наро-

дився від шлюбу Володимира з Рогнідою, яку київський князь змусив із собою одружитися, перемигши та вбивши її батька – напівлегендарного полоцького князя скандинава Рогволода, який не був Рюриковичем. Полоцькі князі не боролися за київський та інші загальноруські «столи» й уникали участі у коаліціях, створюваних для таких воєн.

Однаке це не означає, що у самій Полоцькій землі таких воєн не було або що інші династії Рюриковичів не втручалися до справ полоцьких Ізяславичів. Навпаки. Другою особливістю Полоцької землі було те, що у ній чи не найрозвинутішим (порівняно з іншими землями) був процес внутрішньої фрагментації на удільні князівства. Це означає, що литовцям з усіх земель Київської Русі за сусідку випала та, яка найбільше дозріла до зовнішньої інтервенції та підкорення. Ізяславові нащадки, які рано перестали брати участь у, нехай і дедалі менш ефективній, загальноруській князівській ротації, були приречені на боротьбу між собою за щораз дрібніші князівства, залучаючи до цієї боротьби литовців і представників інших династій Рюриковичів [Baranauskas 2000: 151–165]. З них чи не найактивнішими були Ростиславичі сусіднього Смоленська, які зрештою заволоділи Вітебськом [Горский 1996а: 53].

Такий фінал є водночас і логічним, і неминучим, коли князівство залучає до своїх внутрішніх справ сусідів. Рюриковичів, які програвали у внутрішньому суперництві і зверталися до сусідів по допомогу, спершу цікавило лише згуртувати дружину або отримати військовий контингент, із допомогою якого вони могли би відвоювати втрачений престол. Однаке цим усе аж ніяк не завершувалося. Часто між союзниками могли зав'язуватися відносини васального підпорядкування, які передбачали обов'язок віддячуватися військовою силою, коли сам добродій потрапляв у біду. Ці пов'язання закріплювали та оформлювали укладеними при відповідній нагоді шлюбними зв'язками, нащадки яких могли заявляти династичні права і на руські землі. Врешті, награвувавшись та нагостювавшись, помічники могли вирішити не повертатися додому, а (за давнім звичаєм скандинавських варягів) просто залишитися на місці й перейняти владу. За потреби, номінальну владу можна було уступити «законному» князеві Рюриковичеві, який тепер фактично ставав лише маріонеткою інтервентів.

Такими та схожими способами на початку XIII століття на кілька років під фактичну владу угорських королів потрапила Галицька земля. Це відбувалося після того, як угорці втрутилися у боротьбу руських князів за її успадкування. Аналогічно, найімовірніше вже на початку XIII століття, у багатьох князівствах Полоцької землі свій вплив утвердили князі Литовської та Нальшанської земель. Історики, які досліджують обставини виникнення Литовської держави, зауважують, що руські літописи, повідомляючи про грабіжницькі походи

литовців, указують як на їхню мішень не на сусідні руські землі, а на ті, що лежать далі від Литви. «Протягом тривалого часу було важко зрозуміти, як узгалі литовці могли здійснювати такі далекі походи через ворожі землі» [Ivinskis 1978: 122]. Чи литовці не грабували, наприклад, земель Полоцька лише тому, що там не залишилося чого грабувати? Одна із можливих відповідей – багато з цих нападів литовці зорганізували як союзники полочан.

Полоцьк і Великий Новгород наприкінці XII століття стали ворогами, конкуруючи за посередництво у торгівлі Русі з німецькими містами, що мала два давні традиційні шляхи. Давніший із них ішов Фінською затокою, річками Невною та Волховом, а його перегоном був острів Вісбю, на якому роль посередників виконували данці та шведи. Прагнучи обійтися без їхніх послуг, німецькі купці у другій половині XII століття почали використовувати шлях річкою Двіною¹⁰, який вів до Полоцька. Тому саме тепер Великому Новгороду стало сильно залежати на його підкоренні [Konczny 1917: 204]. Іншою відповіддю, яка не суперечить першій, може бути те, що уже наприкінці XII – на початку XIII століття влада більшості удільних князів Полоцької землі (особливо на Чорній Русі) була лише номінальною та фасадною. Вони були ставлениками чи маріонетками литовських князів або їхніх союзів.

Однаке відкрито займати престолы, які раніше належали Рюриковичам, і відповідно змінювати на них руських князів, литовські князі почали тільки у часи Міндовга – у 1240–1250-х роках, якими датують інкорпорацію Чорної Русі (Новогрудка, Слоніма та Волковиська) до новопосталої Литовської держави. У світі правових норм того міжполітичного суспільства, до якого належали землі Київської Русі, утвердження литовських князів на престолах чи «столах» руських князівств було революцією. Окремі представники роду Рюриковичів або його відгалуження могли на смерть боротися між собою за те, до кого відійде та чи та волость або земля. У цій боротьбі руські князі могли без жодних гризот сумління закликати собі на допомогу військові контингенти степових кочовиків, литовців, угорців чи поляків. Попри це, такий конфлікт означав лише «сімейну» суперечку навколо законного поділу та використання того багатства, яке належало всьому роду – влади над землями Русі. Захищаючи монопольне право роду владарювати над руськими землями, Рюриковичі були солідарними. До середини XIII століття влада над руською землею князя не-Рюриковича

¹⁰ Саме відкриття чи активніше використання цього шляху й визначили політичну долю Наддвіння: за любецькими купцями, які у 80-х роках XII століття заснували у гирлі Двіни свою факторію, слідували німецькі лицарі, які на самому початку XIII століття розпочали завоювання Наддвіння.

виходила поза тодішні рамки уявлень про легітимність влади. Навіть прийнявши християнство, литовський князь (чи половецький хан) правити руськими землями до того часу не міг. Що ж сталося, що дало підстави «злегалізувати» вже, можливо, чинну фактичну владу литовців над Полоцькою землею, а пізніше – усунути Рюриковичів і від «столів» інших земель?

На таке питання наче сама собою напрашується відповідь, що причиною було татаро-монгольське завоювання 1237–1242 років, яке знищило всю міжполітичну систему та перетворило її на периферію велетенської Монгольської імперії. Справді, падіння міжполітичної системи Київської Русі на короткий час відкрило широкі можливості для литовської територіальної експансії. Однак тривало це недовго, лише у 40-х роках XIII століття. Коли татаро-монголи впорядкували управління завойованими землями, вони стали основним гальмом та ворогом територіальної експансії Литви на землях Русі (детальніше про це – уже в наступному розділі).

Після великого татаро-монгольського вторгнення Київської Русі як окремої регіональної міжполітичної системи не стало. Більшість її земель опинилася у велетенській Монгольській імперії, яка простягалася від Дунаю до Китаю. Спочатку монголи намагалися впроваджувати на землях Русі пряме управління, провівши перепис населення та призначивши своїх намісників (баскаків), основним обов'язком яких було збирати податки. Однак від кінця XIII століття вони це управління замінили, як тоді видавалося, дешевшим та простішим непрямим. «Русь просто перебувала на периферії інтересів Золотої Орди. Монголи замінили володарів інших країв, заселених осілим людом, таких, як Хорезм чи Волзька Булгарія, монгольськими урядниками, але Русь, як і Вірменія та Грузія, залишилась у руках місцевих князів. Прибуток із неї просто не покрив би витрат прямого адміністрування. Монголи хотіли отримати максимальну вигоду з мінімальними витратами; будь-яка інтерпретація їхніх дій, що не спирається на цей засновок, є, найімовірніше, хибною» [Halperin 1985: 30]. Як й інші підданці татар, руські князі мусили служити їм також і зброєю: на заклик сюзеренів вирушати зі своїми загонами у військові походи.

У літературі ставлять питання¹¹, чи татаро-монголи претендували на владу над усіма землями Русі, а чи лише над їх частиною? Правильна відповідь, здається, така: вони могли претендувати мати таку владу над усіма тими землями Русі, на престолах яких перебували Рюриковичі. Усе ще діяло давнє зви-

¹¹ «Іноді історики ігнорують той факт, що Орда своє “право” панувати на всьому просторі Східної Європи у XIV–XV століттях обґрунтовувала захопленням усіх руських земель у межах давньої Руської держави. А це означало, що хани Золотої Орди вважали однаково підвладними собі територіями і Владимиро-Московську, і Галицьку, і Литовську Русь» [Греков 1963: 24].

часе право Русі, яке утверджувало підпорядкованість усіх князів найстаршому князеві роду Рюриковичів. А тепер ним був владимирський князь, якого призначали татари. Приналежність до роду Рюриковичів означала принаймні формальну та символічну підпорядкованість йому, а водночас – і визнання татаро-монгольського сюзеренітету. На Південно-Західній Русі такої залежності намагалися уникнути галицько-волинські Романовичі. Врешті їхні намагання також провалилися: 1259 року вони теж мусили нарешті визнати сюзеренітет ханів Золотої Орди. Галицько-волинські князі стали постійними учасниками татарських нападів на Литву, Польщу та Угорщину.

Татари принесли на Русь те, чого їй бракувало раніше і через що вона дозріла до імперського підкорення: відносний внутрішній мир. Таке стверджує не хтось інший, а класик російської історіографії Василій Ключевський. Обговорюючи значення «татарського ярма» в історії Русі, він указує, що «насамперед татари з підкороною ними Руссю встановили відносини, які усували або полегшували багато труднощів, які створювали собі та своїй країні князі Північної Русі» [Ключевский 1993 (1902), 1: 365]¹². Порівнюючи їх із князями півдня Київської Русі раніших часів, історик констатує, що північні володарі «погано пам'ятали давні родові та земельні легенди і ще менше їх шанували, були вільні від почуття родового та суспільного обов'язку» [Ключевский 1993 (1902), 1: 365]. Тому в самій «спустошеній суспільній свідомості місце залишилося лише для інстинктів самозбереження та загарбання» [Ключевский 1993 (1902), 1: 366]. Отож російський історик констатує, що напередодні татарського вторгнення те, що ми називали «міжполітичним суспільством», уже розпалося: залишалася тільки міжполітична система з її гобсівською логікою «вбивай, або будеш убитий» (див. 2.3). «Якби їх (князів Рюриковичів. – З. Н.) залишили наодинці з собою, то вони розірвали б свою Русь на зовсім непов'язані, вічно ворожі між собою удільні клапти» (удельные лоскуты) [Ключевский 1993 (1902), 1: 366].

У цій ситуації татарська влада прийшла як справжнє спасіння. «Влада татарського хана давала бодай привид єдності дедалі дрібнішим і між собою чужим вотчинним закуткам руських князів <...> Хвиля гніву хана зупиняла заколотників; милість хана, тобто його сваволя, не раз запобігала або припиняла нищівні міжусобні чвари. Ханська влада була грубим татарським ножем, який перерізав вузли, що ними нащадки Всеволода Великого Гнізда вміли

¹² Ключевський пише про Північну Русь. Ту частину Русі, яка потрапила під владу Литви, він у своєму знаменитому курсі лекцій з історії Росії, тут і далі цитованому, залишає поза увагою. Шкода, що в ті роки, коли діяла програма Фонду відкритої Литви «Відкрита литовська книжка» цей шедевр світової історіографії не було перекладено литовською мовою.

заплутувати справи своєї землі» [Ключевский 1993 (1902), 1: 366]. До опису російського історика залишається тільки додати, що на решті території Русі не менш ефективним інструментом для розв'язання таких самих проблем була литовська бойова сокира.

Вона діяла навіть краще, адже ті Рюриковичі, що залишилися на своїх престолах на литовській Русі, уже більше не мусили боротися за те, що залишилося об'єктом їхньої боротьби на татарській Русі: за честь та права великого князя. Тепер усе це було справою не їхньою, а литовської династії. Тим часом на татарській Русі ця боротьба тривала, тільки тепер не тимчасова перемога у війні, а слово великого хана вирішувало, кому випаде честь бути найстаршим татарським прислужником, а також пов'язані з нею права та обов'язки. Окрім цього, тривали чвари за успадкування вотчинних прав окремих відгалужень роду Рюриковичів. У цій боротьбі татари (на відміну від половців) були не так постачальниками військових контингентів, як арбітрами у конфлікті, чие слово було вирішальним. «Той, кого кривдили, не завжди одразу брався за зброю, а вирушав шукати ханової опіки, й не завжди невдало» [Ключевский 1993 (1902), 1: 366]. Найвищу законність владі князя чи вотчинним правам надавав виданий татарським ханом акт – ярлик. Так із єдиновладних господарів земель Русі Рюриковичі перетворилися у політичний клас місцевих агентів чи колаборантів Монгольської імперії. Визволити Русь від татаро-монгольського ярма було неможливо без визволення її з-під влади Рюриковичів. Саме це й робили литовці, приєднуючи нові й нові руські землі до вільної литовської Русі, і самі займаючи «столи» цих земель, на яких уже багато поколінь сиділи Рюриковичі.

У багатьох землях Русі були сильні територіяльні спільноти, а в розв'язанні найважливіших справ остаточне слово належало зборам усіх вільних чоловіків центрального міста землі (вічеві) [Фроянов, Дворниченко 1988; Дворниченко 1993: 30–76; Zernack 1967]. Традиційне питання порядку денного віча – вигнання негідного князя і його заміна іншим, кращим, який часто був давнім ворогом чи конкурентом першого. Але до перших десятиліть XIII століття громада руського міста, землі чи волости, яка запросила б князя, що не був Рюриковичем, стала б не лише об'єктом нападу широкої коаліції інших Рюриковичів, але й наразилася б на інші, церковні покарання: її було б екскомуніковано, поставлено поза межі права того міжполітичного (міжнародного) суспільства, до якого належала Київська Русь. Поза законом опинилися б життя та майно її членів, а через це врешті безсилями залишилися б і приведені чужим князем дружини. Отож до певного моменту відмовитися від послуг клану Рюриковичів як «князівських» захисників і суддів було б занадто великою розкішшю, якої не могли собі дозволити навіть великі й сильні земельні спільноти.

Саме ці місцеві спільноти земель та волостей, найімовірніше, часто й були «пролитовською» партією, зацікавленою у заміні татарського агента Рюриковича на литовського князя. Невипадково литовська експансія найбільший успіх мала на тих землях Київської Русі, для яких татарська загроза була найбільшою і на яких найсильнішими були земельні спільноти. Це найдавніше сколонізовані східними слов'янами землі басейну Дніпра. Тим часом на Північно-Східній (Заліській) Русі, куди руська іміграція поширилась лише у XII столітті, вони були порівняно слабкими, позаяк аграрна колонізація цих земель відбувалась під проводом князів. Ця обставина зумовила їхні особливо сильні вотчинні права на землі (рідко траплялося, що земля, місто чи волость повставали, проганяли свого князя і запрошували іншого). Тут не було внутрішніх соціальних сил, які могли б стати опорою «пролитовської» партії.

Спільність інтересів Рюриковичів і татар була природною, адже влада Монгольської імперії не садила на престолі замість руських князів татар. На відміну від литовців, татари не були окупантами. Це означає, що вони не поселялися поруч чи на місці русинів. Їхня влада залишалася у степах і здалека управляла руськими землями через своїх місцевих агентів Рюриковичів. А ті, своєю чергою, використовували таке своє становище для утвердження вотчинних прав свого роду на зайняті ними престолі і відповідно для обмеження або ліквідації права земель змінювати та запрошувати князів. Натомість на тих землях, що потрапили під владу Литви, Рюриковичі мусили «потіснитися», поступаючись місцем на користь визволителів-литовців. Потерпали, однак, не тільки вони: найважливішу опору влади нового князя на новому місці становила приведена ним дружина, й утримання її покладалося на ті волості й двори, в яких раніше сиділи військові слуги щойно вигнаного Рюриковича. Таким чином чужинці визволяли «народні маси» руських земель не лише від татарського ярма, але й від своїх визискувачів – Рюриковичів та їхніх прислужників (хіба що ті останні встигали вчасно перебігти на сторону нової потуги).

Схоже на те, що легалізацію влади литовських князів уможливило не так перетворення земель Київської Русі на підпорядковану непрямому управлінню периферію Монгольської імперії, як криза, що нею вже було вражене те міжполітійне суспільство, до якого належала Київська Русь. В Європі XI–XII століть існувало не одне, а два міжполітійних суспільства. До одного з них належали країни католицької Європи, які визнавали зверхність папи римського, а також авторитет імператорів Священної Римської імперії, які тоді з папами частіше конфліктували, ніж співпрацювали. До другого належали країни Південно-Східної та Східної Європи, для яких такими авторитетами були візан-

тійський імператор і константинопольський патріарх, який тісно з ним співпрацював.

Тодішні міжполітичні системи і міжполітичні суспільства не були тотожні (див. 2.3). Межі суспільств визначали релігійні відмінності, а межі систем – зумовлена географією та рівнем військової технології здатність ефективно проектувати військову силу на більшу чи меншу відстань, а також орієнтовані на це стратегічні розрахунки володарів (які загрози реальні, а які – ні). В XI–XIII століттях Київська Русь та Візантійська імперія належали до різних міжполітичних систем, адже ні руські князі, ні візантійські імператори не мали ані інтересів, ані достатньої сили, аби брати участь, як противники або союзники, у коаліціях, що вели ті самі війни. Належачи до того самого, що й Візантія, міжполітичного суспільства, Київська Русь у цей час була окремою міжполітичною системою, яку складали не лише перелічені вісім чи дев'ять підвладних різним династіям Рюриковичів вотчинних земель, а й інші суб'єкти, що брали активну участь у їхній міжусобній боротьбі – політії «поганців» литовців, половців (кипчаків), а також королі Угорщини та володарі деяких польських земель.

На початку XIII століття православне міжнародне суспільство Східної Європи занепало, і схоже на те, що пізніше вже не відновлювалося. Його погубили хрестоносці. 1204 року на кораблях Венеції, що боролася з Візантією за домінування у східній частині Середземного моря, вони прибули не на Святу Землю, а під стіни Константинополя. Завоювавши Константинополь, хрестоносці створили тут свою Латинську імперію, а папа призначив католицького константинопольського патріарха. Візантійські православні його не визнали, і кілька років тривало міжвладдя, коли існувало кілька православних константинопольських патріархів, поки один із них не утвердився як справжній. Однак без підтримки і ресурсів світської влади авторитет константинопольського патріарха був слабкий. «Створення Латинської імперії у 1204 році та монгольське вторгнення до Східної Європи означали кінець Візантії як політичної, економічної та військової потуги. Навіть після того, як Михаїл Палеолог у 1261 році знову зайняв Константинополь, імперія залишилась малою державою, торгівлю якої монополізували генуїці, а на її колишніх територіях на Балканах утворилися нові національні Сербська та Болгарська держави, а також латинські князівства» [Meuendorff 1981: 46].

Користаючись слабкістю константинопольського патріарха, володарі Сербії та Болгарії у період 1204–1261 років вибороли для своїх православних церков статус автокефальних митрополій. Поруч із константинопольським патріархом з'явилися болгарський та сербський патріархи. У Київській митрополії вперше в її історії митрополитами стали місцеві русини, призначення яких

визначало не рішення константинопольського патріярха чи візантійського імператора, а спільна воля наймогутніших князів. Якщо до 1204 року Константинополь зі своїм патріярхом та імператором для Київської Русі був таким самим авторитетним центром символічної сили, яким для католицької Європи був Рим, то саме в період найзапеклішої внутрішньої боротьби, татаро-монгольського вторгнення та падіння міжполітичної системи, що за ним слідувало, такого центру більше не залишилося.

Основою церковної влади київських митрополитів були не тільки грамоти константинопольського патріярха, а й ярлики ханів Золотої Орди. Закликаючи молитися за язичницького татарського царя, вони більше не мали принципових підстав заперечувати проти того, щоби престולי князівств Русі займали уже не Рюриковичі, а литовці. Тим паче, що литовські князі, які захоплювали цю владу, приймали християнство, даючи надію, що з плином часу за їхнім прикладом підуть і великі князі язичницької метрополії ВКЛ.

3.2. Прагнення й досягнення гегемонії ВКЛ

Доводити, що давня Литва здійснювала широкомасштабну територіальну експансію – майже те саме, що ломитися у відчинені двері. Пояснення вимагає лише механізм тієї експансії: хто, крім татар, чинив тій експансії опір на руських землях, хто був її «п'ятою колоною», як вона відбувалася і що означала для об'єкта цієї експансії (визволення від іще важчого татарського ярма, інтереси якого на «татарській Русі» від 20-х років XIV століття представляла Москва). Всі ці аспекти ми шойно обговорили у попередньому розділі. А у цьому розглядатиметься питання меж імперської експансії ВКЛ: якими вони були і хто їх установив? Для цього треба насамперед з'ясувати сутність міжполітичних і міжнародних структур, до яких належала давня Литва.

До початку XIII століття Литва належала до міжполітичної системи, яку можна називати Київською Руссю або Руссю Рюриковичів. До неї конфедерація литовських земель приєдналася з периферії як новий, але дуже активний та агресивний член. Як ми вже згадували, Русь Рюриковичів також належала до візантійського православного міжполітичного суспільства, до складу якого Литва не входила. У першій половині XIII століття сусідами Литви на заході та півночі стали колоніальні німецькі політії – Тевтонський орден та Лівонія, яка у 1237 році стала васалом тевтонців. Вони також були форпостами тодішнього європейського католицького міжполітичного суспільства, які мали поширювати межі того суспільства на схід шляхом завоювання та хрещення язичницького населення східного узбережжя Балтійського моря.

Там із початком хрестових воєн проти Литви сформувалася регіональна міжполітична система, членами якої були Литва, Тевтонський орден, Лівонія та політії, що її утворювали, Псков, Галицько-Волинське князівство (до 1340 року), Польща та Мазовія. Псков лише в середині XIV століття остаточно від'єднався від Великого Новгороду, тому до того часу у цій системі лише представляв цю північноруську республіку. Сам Великий Новгород був набагато глибше залучений до іншої регіональної міжполітичної системи – Скандинавії та Північної Європи, адже найбільші конфлікти інтересів (за контроль над фінськими та карельськими землями) він мав зі Швецією та Норвегією, доволі часто укладаючи через це союзницькі угоди з Ганзейською лігою і Данією [Шаскольський 1978; Рыдзевская 1978; Казакова 1975]¹³. Наскільки відомо, Литва аж до самого XVI століття не підтримувала ближчих політичних контактів із членами цієї регіональної міжполітичної системи, хоча у IX–X століттях вікінги доволі активно діяли також і на східному узбережжі Балтійського моря.

До обох систем належали й два особливі «транслокальні» чи «міжнародні» гравці, які представляли універсальні сили середньовічного міжнародного (католицького та християнського) суспільства – римський папа та імператор Священної Римської імперії¹⁴. Обидві групи сусідів Литви були стратегічними системами, ідентичності, здатності та інтереси членів яких були відомі всім іншим членам і пов'язані між собою так, що успіхи чи невдачі одного члена часто мали значущі наслідки для інших. Політії, які належать до тієї самої міжполітичної системи, є учасниками однієї великої стратегічної гри, хоча у той самий час можуть брати участь і в інших іграх, про які їхні партнери надто мало знають або не можуть своїми діями вплинути на їх перебіг (див. 2.3).

¹³ Оскільки Новгород і особливо Псков були найдемократичнішими з усіх руських земель (самі обирали князів, серед яких були не лише Рюриковичі) і належали до інших міжполітичних систем, аніж решта земель Русі, які більше відчували владу Золотої Орди, поняття «визволення» (від татар та їхніх прислужників і колаборантів Рюриковичів) для експансії ВКЛ на їхні землі не годиться. Як уже було вказано у першому розділі цієї частини книжки, у стосунку до Пскова та Великого Новгороду давні литовці були лише імперіялістами, а не імперіялістами та визволителями.

¹⁴ Становище та можливості Литви у цьому суспільстві розглянуто у до сьогодні неперевершеної монографії Юозаса Стакаускаса, яка вийшла ще у міжвоєнній Литві (див. [Stakauskas 2004 (1934)]). Однак Стакаускас обмежується лише Литвою часів Міндовга і не розглядає мінливого становища Литви в іншій політичній системі, до якої вона також належала – у Східній Європі та степах Євразії. Цим не розглянутим у Стакаускаса питанням тут і приділимо основну увагу, а читачеві, якого цікавить дебют Литви в Європі, рекомендуємо вже за наших часів перевидану книжку одного із піонерів професійної литовської історіографії.

Хоча Литву аж до самого 1387 року позначало тавро язичництва, її дедалі потужніший військовий потенціал робив ВКЛ привабливим союзником для тих сусідів, для яких найбільшу загрозу становила тоді не Литва, а інші члени тієї самої системи. Чи не найкращим тодішнім індикатором таких союзницьких зв'язків і стратегічних партнерств були династичні шлюби. Теоретично династичних пов'язань та союзів християнських володарів із володарями язичницькими не могло бути, але на практиці їх було чимало. Литовські князівни виходили заміж не тільки за руських Рюриковичів, а й за мазовецьких (донька Тройдена Гаудемунда, яка 1279 року вийшла за князя Плоцька Мазовецького Болеслава II і отримала християнське ім'я Софія) та польських монархів (донька Гедиміна Альдона, яка у 1325 році вийшла за сина польського короля Владислава Локетка Казімежа і прибрала християнське ім'я Анна).

Нічого схожого не могло бути у відносинах Литви з Тевтонським ордемом – і не лише тому, що держава ченців не була династичною політиєю¹⁵. Тевтонці з Литвою вели не просту, а священну або ідеологічну війну. Тому «з невірними Орден не міг укладати жодного союзу, жодного вічного миру, а лише перемир'я» [Forstreuter 1962: 11]. Але навіть після хрещення Литви, коли такі союзи стали «ідеологічно можливими», Орден аж до самої Грюнвальдської битви укладав їх лише з одними литовськими князями (яких сподівався зробити своїми ставлениками) проти інших, намагаючись використати їхні конфлікти для своєї користи. Відносини Литви з Лівонією у цьому сенсі були наче іронічним дзеркальним відображенням стосунків із Тевтонським ордемом. Тут уже Литва часто задля своїх цілей використовувала внутрішню ворожнечу в Лівонії, де нерідко виникали конфлікти між васальним Тевтонському ордену Лівонським ордемом, містом Ригою, ризьким архієпископом, дорпатським єпископом та очільниками інших лівонських єпископств. Уже Міндовгові вдалося скористатися цими внутрішніми незгодами у Лівонії, а Витень та Гедимін були звичними союзниками Риги та ризького архієпископа проти Лівонського ордену та його опікуна – Тевтонського ордену, основною територіальною базою якого стали завойовані землі прусів і західних литовців.

Тевтонський орден був принциповим, ідеологічним противником існування Литви як держави. Однак йому так і не вдалося зробити з Литвою те, що Литві зрештою вдалося з його молодшим партнером – Лівонією: зліквідувати

¹⁵ Ця особливість держави Тевтонського ордену пояснює багато її «модерних» рис, які відзначають сучасні історики (див. [Voockmann 2003 (1981)]). Інші провідні європейські держави їх набули тільки у XVII чи навіть у XVIII столітті, коли остаточно утвердилася концепція, що держава не є власністю володаря чи його династії, а він сам є лише верховним слугою держави.

як державу. Лівонія виникла на територіях, які були одним з теренів литовської експансії, що розпочалась у XII столітті. Ми звикли вважати Литву жертвою агресії «тевтонців» чи «німців», адже її війна з Тевтонським орденом на заході була оборонною. Однак якби до Пруссії та Наддвіння не перебралися тевтонці та мечоносці, то землі Пруссії, а особливо сучасних Латвії та Естонії, стали б таким самим об'єктом експансії та анексії литовських князів, яким були Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ та інші руські землі.

Литовське завоювання Наддвіння на початку XIII століття вже розпочалося, а німцям вдалося так швидко і порівняно легко підкорити балтських племена, що стали етнічним субстратом сучасних латишів, тому, що цим племенам хрещення та «цивілізоване» німецьке управління (із завчасно відомими данинами та повинностями) видавалися меншим злом, аніж безперестанні грабіжницькі напади литовців. Мабуть, набагато важче литовським князям було би підкорити войовничих прусів – вони, найімовірніше, чинили б литовцям не менш лютий опір, ніж жмудини, які захищалися від німців.

Про те, що такі панбалтійські прагнення не були чужі литовським володарям, свідчать не лише походи Тройната і Тройдена [Lowmiański 1932, т. 2: 357–358], але й висунуті Ольгердом та Кейстутом імператорові у 1358 році умови хрещення Литви, про які повідомляє хроніка Германа Вартберзького [Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė 1991: 185]. У них висловлена вимога приєднати до Литви усю Сабмію, Куронію, Земгалію та частину Латгалії. Західна межа ВКЛ мала йти від Мазовії річкою Линою до річки Преголі, далі Преголею до Куршської затоки, а після цього узбережжям Балтійського моря до гирла Двіни. Північна межа ВКЛ мала йти Двіною до річки Айвіексте, а далі у північно-східному напрямі до озера Лубанс та Росії. Про те, що це не був короткий порив політичної фантазії, а відображення «ментальної мапи» володінь Гедиміновичів, постійно присутнє у їхніх головах, свідчить відомий епізод перемовин Вітовта з тевтонцями на острові Саліні біля Ковна у 1413 році, коли великий князь литовський по суті повторив ті самі вимоги, називаючи своєю вотчиною майже всі пруські землі аж до Оси (правої притоки Вісли) [Bumblauskas 2005: 145].

У XV столітті «панбалтійський» проєкт литовські «державники» вже забули або згадували його лише як «чисту історію». Про це можемо судити з того, що владна еліта Литви не доклала жодних зусиль, щоб скористатися сприятливою ситуацією і приєднати до себе землі Пруссії під час війни Тевтонського ордену та Польщі 1454–1466 років [Dundulis 1968; Dundulis 1971: 131–141]. Та коли в середині XVI століття схожа ситуація склалася у Лівонії, Литва не забарилася нею скористатися. Приєднання більшої частини Лівонії [Tuła 1986;

Varakauskas 1982; Stancelis 2000] було останнім досягненням імперської експансії Литви, а разом і «лебединою піснею» литовського імперіялізму, адже у війні, що спалахнула у Лівонії, Литва не зуміла встояти проти Москви. Зважаючи на загрозу повної поразки, правлячій еліті довелося шукати виходу в уже звичний спосіб – просячи про допомогу у Польщі. Та цього разу її ціною була остаточна відмова від державної незалежності (хоча й не від державності як такої).

Однак із панбалтійською ідеєю приєднання Лівонії нічого спільного не мало або вже більше не мало. «До Литви було приєднано не Латвію, а саме Лівонію» [Gudavičius 1999: 615]. Важливо відзначити, що Литва прагнула будь-що приєднати всю Лівонію (отже, й сучасну Естонію), а це означало війну не лише з Росією, а й зі Швецією. Генрик Ловмянський розмірковує, що, задовольнившись лінією Двіни, Литва могла уникнути війни не тільки зі Швецією, але навіть і з Росією [Łowmiański 2006 (1999): 562–563]. Однак у XVI столітті ВКЛ у Лівонії прагнуло зайняти уже набагато більше території, ніж у XIV–XV століттях вимагали Ольгерд і Вітовт. Тоді «литовські володарі не надто претендували на територію німецьких колоній: феодальне німецьке землеволодіння та мережа церковної організації були б чужорідними тілами у структурі Литовської держави: їх кількість треба було обмежувати» [Gudavičius 1999: 134].

Ловмянський, можливо, й не помиляється, коли пише, що Гедиміновичі, укладаючи Кревську угоду, могли (хибно) сподіватися, що шлюб очільника їхнього роду зі спадкоємицею польського престолу та католицьке хрещення відкриють перед ними у Польщі перспективи сили та впливу так само, як Ягайловим попередникам (і серед них його батькові Ольгердові) це не раз надавали шлюби з нареченими з роду Рюриковичів та православне хрещення [Łowmiański 2006 (1999): 60–61]. Втім, навіть якщо литовська еліта й мала такі надії, невдовзі з'ясувалося, що це лише надто сміливі мрії. Для політики гегемонії та імперської експансії у західному напрямку Литва була просто надто слабка.

Найбільше, чого вона тут могла прагнути й досягти, було приєднання у якнайвищому статусі до європейського міжполітичного (міжнародного) християнського суспільства. Це означало хрещення, заснування окремої церковної провінції (єпископства, а ще краще – архієпископства) і статус королівства. Як відомо, скориставшись внутрішніми суперечностями у Лівонському ордені, ці завдання осягнув (хоча й дуже великою ціною) вже Міндовг. Після хрещення «всім сусіднім християнським державам було заборонено шкодити Литві. Піднести меч проти держави Міндовга означало нападати на власність Апостольського Престолу» [Stakauskas 2004 (1934): 87]. Хоча ВКЛ XV–XVI століть

своєю територією та військовою силою у багато разів перевершувало королівство Міндовга, його статус у міжнародному християнському суспільстві не був вищим. Унійні угоди з Польщею реально не діяли, але у міжнародному праві Литва залишалася тільки молодшим партнером Польського королівства, про що на рівні політичної символіки найпромовистіше свідчив її статус «великого князівства», а не «королівства». Литва (можливо, за винятком останнього десятиліття правління Вітовта, коли він для своїх цілей намагався використати конфлікт імператора Сигізмунда з гуситами) ніколи не була великою державою у тій міжполітичній системі, членами якої були її західні сусіди. Великою державою вона стала лише на сході, де була членом іншої міжполітичної системи.

Чому ж Литва, втрапивши місце «у першому класі європейського потяга» (метафора Едвардаса Гудавічюса), так довго зволікала на нього сісти, відмовляючись від кількох цілком реальних нагод хрещення у XIV столітті, щоб лише в найостаннішу мить таки вскочити до нього – але вже на подорож «у другому класі»? Найпереконливішою видається відповідь, що до певного часу вона мала реальніші та привабливіші альтернативи. Навіщо прагнути стати королем, який у символічній ієрархії влади середньовічної Європи був рангом лише другого чи навіть третього класу (після римського папи та імператора Священної Римської імперії), якщо в іншому міжнародному суспільстві можна бути королем королів чи князем князів, тобто імператором?

Альвідас Нікжентайтис, аналізуючи зовнішню політику Литви у середині XIV століття, виокремлює три її основні мети: (1) укласти мир із Тевтонським орденом; (2) приєднати до себе балтські землі, які опинилися під його владою; (3) підкорити своїй владі всю Русь [Nikžentaitis 1990; Nikžentaitis 1991; Nikžentaitis 1993; Nikžentaitis 2005]¹⁶. Залишається тільки додати, що з усіх цих мет найважливішою для володарів Литви була тоді третя: заради неї вони ладні були пожертвувати іншими. Ольгерд у середині XIV століття проігнорував принаймні дві доволі реальні можливості католицького хрещення Литви, без якого мир у «священній війні» з Тевтонським орденом був неможливий, адже таке хрещення заважало би втілити в життя його плани на Русі.

Нікжентайтисів аналіз можна деталізувати, підкреслюючи, що Литва у XIII–XV століттях належала не до однієї, а до двох різних міжполітичних систем. Термінами сучасної теорії міжнародних відносин можна точніше описати те становище, яке деякі російські (Сергей Соловйов) та советські (Лев Черепнін, Владімір Пашуто) історики окреслювали твердженням, що ВКЛ було «за-

¹⁶ Переліки цих завдань дещо відрізняються у різних публікаціях автора, тому надалі вказуватимемо лише повторювані позиції.

городою» чи «бар'єром», який перешкоджав німцям проникати до Східної, а татарам – до Центральної Європи [Jučas 1964: 46–48]¹⁷. Аж до самого кінця XV чи навіть до середини XVI століття Центральна та Західна Європа з одного боку та Східна Європа з другого належали до різних стратегічних міжполітичних систем рівноваги сил. Це також були й різні комунікаційні світи, і чільні особи в кожному з них не могли знати, та й особливо не цікавилися, що відбувається в іншому. Вільям Урбан, можливо, дещо перебільшує, пишучи, що у XIV столітті «німців і поляків справи Русі не надто цікавили» [Urban 2005 (1989): 51], але фактом є те, що європейські володарі, які пропонували Литві хрещення, не надто орієнтувалися, хто з двох правителів – Кейстут чи Ольгерд – був великим князем литовським.

Хоча володарі ВКЛ у середині XIV століття були спроможні впродовж року влаштувати по військовому походу на землі і Тевтонського ордену, і Русі, нам нічого не відомо про те, щоб у XIII–XIV століттях між Орденем і татарськими ханами чи близькими до них московськими князями були якісь союзи чи спроби координувати військові дії проти ВКЛ. Становище змінилося лише наприкінці XV століття, коли зміцніла Московська держава утворила коаліцію, спрямовану проти Ягелонів, до якої увійшли Кримський ханат (а непрямо і його сюзерен – турецький султан) і Габсбурги [Базилевич 1952: 239–281]. Щоправда, ця коаліція не була тривкою та довготривалою, тому можна дискутувати, чи вже тоді Московська держава увійшла до європейської міжполітичної системи. Ймовірніше, що вона стала її складником лише у часи Лівонської війни, спробувавши оволодіти більшою частиною узбережжя Балтійського моря і розпочавши задля цього пошуки в Європі союзників проти ВКЛ і Швеції¹⁸.

Татарська Русь XIII–XIV століть однозначно не належала до європейської системи міжполітичних (міжнародних) відносин, залишаючись для католиць-

¹⁷ Вони навіть визнають, що до певного часу (поки не зміцніла Москва) той бар'єр відігравав «прогресивну» історичну роль.

¹⁸ Такими союзниками Москви стали Данія і (з великими застереженнями) Англія. Один із найвизначніших спеціалістів з історії міжнародних відносин ранньомодерної Європи Адам Вотсон стверджує, що в європейських міжнародних відносинах XVI–XVII століть виділялися дві системи держав. Центром однієї з них було Середземне море, а її саму утворював трикутник Франції та Османської і Габсбурзької імперій. Центром другої була Балтика, а головними «гравцями» – Швеція, Польща з Литвою та Москва. Франція прагнула залучити Швецію до союзів проти Габсбургів, однак найважливішим її інтересом таки був контроль над Балтійським морем. Членом європейського християнського міжнародного суспільства Московська держава стала лише у XVIII столітті. Див. [Watson 1984: 64–65].

кої Європи далеким чужим закутком, у якому вона не мала ані реальних інтересів, ані тим паче сили для втілення їх у життя¹⁹. Воюючи з тевтонцями й організуючи походи на землі татарської Русі, литовські князі вели ігри не біля одного, а за різними столами. Ці ігри відрізнялися не лише складом гравців, а й можливими виграшами та програшами. Беручи участь одночасно у двох вельми різних іграх, володарі ВКЛ як «бар'єрної держави» повинні були добре орієнтуватися і в Центральній та Західній Європі, і в «степовій політиці», яка складалася з воєн евразійських політій та їхньої внутрішньої боротьби за владу. Приналежність давньої Литви до двох різних систем рівноваги сили яскраво відбилася на самому її устрої як держави.

Ідеться про так звану діярхію, в якій деякі історики вбачають прикметну ознаку політичного устрою середньовічної Литви [Gudavičius 1999: 74; Gudavičius 2002 (1985)]. На відміну від інших (типових) тогочасних держав схожого рівня зрілості, Литва мала не одного, а двох володарів (монарха та субмонарха) з того самого правлячого роду, один із яких був старшим (Бутигейд і Будивид (Путувер), Витень і Гедимін, Кейстут і Ольгерд). Завдяки традиції діярхії було набагато легше укласти компроміс між Вітовтом і Ягайлом. Як пояснити цю особливість устрою давньої Литовської держави?²⁰

¹⁹ Міт совєтської історіографії про «загрозу Заходу» (тобто католицизму) для Північно-Східної Русі після татаро-монгольського завоювання, а також перебільшене значення прикордонних конфліктів Пскова і Новгорода зі Швецією та Лівонією (дрібні зіткнення 1240 й 1242 років, відомі під назвами відповідно «Невської битви» та «Льодового побоїща») – це складники сконструйованого за Петра I культу Александра Невського. Немає такого місця у світі, людність якого римська курія не прагнула б повернути у католицьку віру. Однак потрібно відрізнити цю абстрактну мету і спрому та конкретні політичні можливості втілити її в життя. Ані того, ані того римські папи у XIII столітті на Русі не мали, а культ Александра Невського нині вже успішно деконструюють прогресивні російські історики; див. [Нестеренко 2006].

²⁰ Гудавічюс указує, що «паралелі існуванню монархів та субмонархів можна знайти на Русі (сини Володимира Ярослав і Мстислав), у Польщі (Болеслав Хоробрий і Владислав Герман, Болеслав Кривоустий і Збігнєв), в Угорщині (Ендре і Бела, Шоломон і Геза), в династії Меровінгів» [Gudavičius 2002 (1985): 132]. Цими прикладами історик намагається показати, що Литва не є винятком, який потребує пояснення. Однак якщо наведені у нього приклади є лише окремими (часто недовгими) епізодами історії великих держав, то у випадку Литви маємо справу з явищем, повторюваним упродовж кількох поколінь поспіль. А це вже дає підстави трактувати його саме як феномен місцевої «політичної культури» чи неписаного (звичаєвого) «конституційного права». Щоправда, багато фахівців з історії ВКЛ (наприклад, Зигмантас Кяупа, Стивен Ровел) концепцію діярхії відкидають. Але можна поміркувати, чи не краще пасував би розглядуваному явищу термін не «діярхія», а, приміром, «тандем володарів» чи «тандемократія»?

Найбільше промовляє до нас те, що вияви діярхії помічаємо саме тоді, коли Литва заактивізувала (після відносної павзи за правління Тройдена) просування на землі Русі, а найвиразнішими її обриси стають в той час, коли експансія набрала найбільшої сили (у часи Ольгерда та Кейстута). Діярхію найкраще пояснює приналежність Литви до двох різних регіональних стратегічних систем рівноваги сили. Можна припускати, що не лише в добу Ольгерда і Кейстута, а й раніше розподіл влади і територій між діярхами залежав від сфер їхньої відповідальності у зовнішній політиці: один із них традиційно був військовим вождем та «міністром закордонних справ» західного, а другий – східного «фронту».

Як виглядала міжполітична система, у якій ВКЛ із плином часу стало великою державою і прагнуло стати імперією? Основних «гравців» (великих держав) у цій системі було троє. Це передусім Золота Орда – улус найстаршого сина Чингісхана Джучі та онука Батия. Окремою державою він став після смерті у 1260 році хана Мунке, останнього великого хана Монгольської імперії, який мав не лише номінальну владу над усіма її улусами [Allsen 1987]. Другою великою державою системи була політія ільханів із центром у сучасному Ірані, якою правили нащадки іншого Чингісханового онука Хулагу (близько 1217–1267). Третя велика держава – далекий Єгипет, яким правили мамелюцькі еміри. Єгипет був однією з цілей татаро-монгольського завоювання. Але у 1260 році мамелюки зуміли розбити військо Хулагу, а пізніше оборонялися від підвладних його нащадкам татар, уклавши стратегічний союз з іншою татарською імперією – Золотою Ордою.

Золота Орда у часи правника Чингісхана Берке (правив у 1257–1267 роках) почала воювати з ільханами через Південний Кавказ. До XIV століття, коли ільхани нарешті навернулися в іслам (до того одна їхня частина більше була схильна до буддизму, а інша – до християнства несторіанського спрямування), противників також розділяла релігія, бо вже за Берке правляча династія та більша частина золотоординської знаті стали мусульманами, тобто одновірцями з єгипетськими мамелюками, які відіграли найважливішу роль у знищенні держав хрестоносців у Палестині. Після розграбування Багдада мамелюки прихистили халіфів Абасидів. Номінально ті залишалися найвищою ланкою в ієрархії мусульманського міжполітичного суспільства. Такими їх визнавали й хани Золотої Орди.

Війни з ільханами (в союзі з єгипетськими мамелюками) були основним змістом зовнішньої політики тодішнього південного і східного сусіда Литви (через татарську Русь) – Золотої Орди. Окрім Литви, до дрібніших гравців другого плану тієї самої стратегічної системи належала відновлена під владою

династії Палеологів Візантійська імперія. Золота Орда та Єгипет прагнули союзу з нею, оскільки вони могли підтримувати зв'язки між собою лише через контрольовані Візантією протоки Чорного моря. Проте Візантія була не менше зацікавлена у добрих відносинах з ільханами, адже вони були її природними союзниками проти ще одного другорядного гравця системи. Йдеться про затиснені між володіннями Візантії та ільханів у Малій Азії мусульманські політиї турків-сельджуків. Серед них уже наприкінці XIII століття почала зростати та міцніти одна, яка пізніше стала зародком майбутньої Османської імперії.

Утворення Монгольської імперії також означало кризу мусульманського міжполітичного суспільства, яке існувало у межах та на руїнах створеного нащадками Мухамеда Халіфату. Символічним її початком можна вважати 1258 рік, коли монголи захопили та розграбували Багдад, який був резиденцією духовних лідерів більшості мусульман (сунітів) – халіфів із роду нащадків пророка Абасидів – а також культурним й економічним центром мусульманської цивілізації. Тодішні мусульмани сприймали падіння Багдада як світову катастрофу такого самого масштабу, якою західним християнам колись здавалося падіння та розграбування Риму германцями-варварами. Кризу було подолано у середині XIV століття. Мусульманське міжполітичне суспільство не лише відновилося, але й сконсолідувалося та розширилося, коли «варвари» мусульманської цивілізації татаро-монголи прийняли іслам.

Якими були прагнення та можливості володарів давньої Литви у цій другій міжполітичній системі, до якої вони спочатку увійшли тільки як не надто важливий гравець другого чи навіть третього ряду? Падінням Київської Русі як міжполітичної системи Литва спробувала скористатися уже в часи Міндовга. Міндовг вислав на Русь Вікінта, Товтивіла та Едивіда, аби вони завоювали Смоленськ, сам вирушав у походи на Брянськ, приєднувався до походів галицько-волинських князів, які все ще намагалися уникнути сюзеренітету Золотої Орди, на землі, які на той час уже визнавали татарську зверхність. Своїми географічними масштабами ареал литовських військових операцій у середині XIII століття не відрізняється від часів Гедиміна чи навіть Ольгерда. Однак територіальні результати цих зусиль доволі скромні: під владою Литви опинилися лише землі Чорної Русі і, можливо, Мінського князівства. Навіть у Полоцьку литовські князі на той час іще не утвердилися: на початку XIV століття ним певний час правив протегований Лівонським орденом Рюрикovich.

Цій першій спробі широкої імперської експансії швидко та ефективно поклала край Золота Орда. За спроби приєднати руські землі, які її хани вважали сферою свого сюзеренітету, Литву було покарано походом Бурундая на литовські землі взимку 1258–1259 років. У ньому брали участь не лише галицько-во-

линські князі, які щойно врешті визнали татарську владу, але найімовірніше й володарі інших васальних руських земель. Можна сумніватися в обережному припущенні Артураса Дубоніса, що одним із наслідків походу Бурундая було підкорення Литви на певний час гегемонії Золотої Орди [Dubonis 2006]. Конкретно це означало б контроль ханів Золотої Орди над зовнішньою політикою Литви. Литовські володарі не могли б самі вирішувати, на яких ворогів їм нападати, а мали би бути у мирі й дружити з тими, на кого вказав хан, і нападати на тих, на кого він велів чи дозволяв. Водночас останній похід Міндовга на Брянськ у 1263 році навряд чи санкціонували татари.

Можна погодитися з тим, що саме напад Бурундая зумовив невдачу першого хрещення Литви. Записавши Лівонському ордену та новоствореному литовському єпископству частину Жмуді, Сели та інші землі (більшістю з яких Міндовг, щоправда, реально не правив), литовський король сподівався компенсувати ці втрати на сході, де папа Інокентій IV не лише підтвердив владу Міндовга над уже завойованими руськими (а отже, християнськими) землями, а й над тими, які він завоює у майбутньому [Stakauskas 2004 (1934): 87]. Водночас ця авторитетна інстанція тогочасного міжполітичного права злегалізувала експансію литовців на території, які Рюриковичі вважали винятковою власністю свого роду. Напад Бурундая показав, що татарські претензії на верховну владу над усіма землями Русі не є лише порожніми словами. Показавши нереалістичність програми Міндовга, який планував просуватися на схід заради захисту католицької віри, він також зумовив кризу влади литовського короля. Перемога залишених напризволяще жмудинів у битві під Дурбе (13 липня 1260 року) та Велике пруське повстання, яке розпочалося того самого року, робили переконливою альтернативну – панбалтійську – програму творення Литовської імперії, спробами втілення якої можна вважати останні походи самого Міндовга, а також походи Тройната і Тройдена.

У кожному разі, територіальна експансія Литви на руські землі, яка набула надзвичайно широкого розмаху у 1240–50-х роках, коли під ударами татар занепадала міжполітична система Рюриковичів, на добрих чотири десятиліття припинилася, коли її на східному порубіжжі Литви замінив новий міжнародний порядок: міжполітична система сюзеренної Золотої Орди. Литовські походи на руські землі порушували цей порядок (Pax Mongolica), за що литовцям загрожували нищівні репресії не лише від самих татар, а й від згуртованих ними руських князів. Таких покарань Литва зазнала у 1275, 1282 та 1289 роках [Batūra 1975: 168]. Придушенням Золотою Ордою литовцям довелося вгамуватися на сході і нападати на Польщу та німецькі колонії, що також відповідало й стратегічним інтересам татарської імперії.

Попри це, уникнути навіть номінального сюзеренітету Золотої Орди Литві таки вдалося, – за винятком короткого періоду правління Шварна (1269). Галицько-волинські Романовичі на той час уже близько десятиліття були васалами Золотої Орди та її надійними помічниками, не раз вирушаючи з татарами у походи до Польщі, Угорщини та в інших напрямках. Розширення та консолідація їхньої влади, а також поступ православ'я у Литві, якому сприяла діяльність Войшелка²¹, означали б не лише потрапляння Литви до сфери гегемонії Золотої Орди, а й перетворення її на частину «зовнішньої імперії»²² – нею правили б володарі, найвищим підтвердженням законності влади яких були б ярлики від ханів Золотої Орди.

Павза у просуванні на схід, яка настала після поразки політики експансії під знаменом захисту християнського Заходу від татар, що її проводив Міндовг, була тимчасовою. Можливості татаро-монголів проектувати свою військову силу були тим меншими, чим далі від степової та лісостепової зон були цілі їхніх можливих нападів. Окрім цього, територію Русі на північ від степу та лісостепу за тих часів іще й суцільно вкривали болота й ліси, між якими розкинулися щільніше заселені аграрні «острови цивілізації» зі створеними біля великих річок і місць їхнього злиття адміністративними центрами – городами. Чисельніші загони татарської кінноти могли досягти їх лише взимку, коли було пересуватися кригою замерзлих річок. Водночас нападати та намагатися утвердити свою владу не лише на Північно-Східній, а й на Західній та Північно-Західній Русі (на землях сучасної Білорусі та Псковської і Новгородської земель) було для татар витратніше, аніж концентрувати сили на захист своїх інтересів в інших напрямках. Литовська експансія цим інтересам шкодила, але то не були життєві інтереси. Дошкульним ударом була би втрата дуже вигідних для зимівлі кочовиків стоянок десь на Ленкоранській рівнині (у сучасному Азербайджані), а не брак данини від Пінська чи Брянська.

Данини татарам важким тягарем лягали на слабку економіку Русі, але у скарбниці золотоординських ханів вони становили малу частку порівняно з надходженнями, що їх забезпечував контролювання Хорезму, Надволжя (осо-

²¹ Спробу «реабілітувати» цього «агента впливу» татар і Русі у Литві див. [Вицус 2008: 45–144].

²² Це не означає, що схожий на ВКЛ політичний утвір не виник би на території його фактичного поширення. Якби у внутрішній колотнечі, що спалахнула у Литві після загибелі Міндовга, перемогла руська партія (Войшелк і Шварно), а в Литві (яка стала би православною) утвердилися б волинські Романовичі, подальші напрями і межі їхньої експансії та контури утвореної їхніми зусиллями держави суттєво не відрізнялись би від тих, які знаємо з фактичної історії ВКЛ. Тільки це було б уже не литовське, а (анахронічно висловлюючись) Велике князівство Українське з метрополією у сучасній Західній Україні та столицею у Луцьку або Володимирі-Волинському.

бливо Волзької Булгарії), Криму, Північного і Південного Кавказу, а також здобич із походів на Балкани та до Польщі [Halperin 1985: 30]. Головні сили та ресурси Золотої Орди прикувала боротьба з імперією ілханів (Хулагуїдів), яка спалахнула на Південному Кавказі. Контроль над землями Русі володарі Золотої Орди забезпечували переважно дипломатичними засобами, жонглюючи владними регаліями великого князя владимирського – відбираючи їх від Рюриковича, який зумів зміцнити свою владу, і віддаючи їх одному із багатьох конкурентів та, за потреби, підтримуючи його присланими з метрополії військовими контингентами. Ці татарські сили також допомагали розв'язувати «сімейні суперечки» місцевого значення, які точилися між відгалуженнями роду Рюриковичів, що правили окремими землями. Більшість нападів татар на руські землі у XIII–XIV століттях, на що нарікають літописці і багато пізніших російських істориків, сталися з ініціативи та на запрошення самих Рюриковичів, які розв'язували свої традиційні суперечки²³.

Однак на Західній та Північно-Західній Русі татарські хани були надто далекою чи надто непевною (через їхню зайнятість важливішими справами) силою порівняно з давно знайомими сусідами литовцями. Тому Литва на лише зберегла свою гегемонію у межиріччі Двіни і Дніпра, а й поширювала її у верхів'ях Дніпра, оточуючи Смоленську землю з півночі. Те, що відбувалося на віддалених землях, де перетиналися територіяльні інтереси Великого Новгороду, Пскова, Смоленська та Литви, Золоту Орду, мабуть, не хвилювало. Дослідження, які провадить чи не найзнаніший нині фахівець з історії середньовічного Новгороду Валентин Янін, дають підстави перенести на істотно раніший час прийняту в історіографії дату утвердження литовців у цьому регіоні. Історик стверджує, що навіть далеку Ржевську землю (у верхів'ях Волги), яка після невдачі Ольгердових московських походів у другій половині XIV століття відійшла до Москви, «Литва освоїла на межі XIII і XIV століть, у кожному разі – між 1285 і 1314 рр.»²⁴ [Янін 1998: 53].

Об'єктом дискусії залишається «київська проблема». Як відомо, хроніка Биховця [Lietuvos metraštis 1971: 68–71], а також Мацей Стрийковський у

²³ Становище Литви в останнє десятиліття XIII століття полегшила внутрішня війна, яка охопила Золоту Орду, коли хан Тохта (правив у 1291–1312 роках) вирішив покласти край впливові воєначальника Ногая, який не був Чингізидом і не мав права на ханську владу. Тохта та його попередники були ставлениками Ногая, під владою якого перебували західні землі Золотої Орди. Тохта зважився відродити «законний порядок». Ареною цієї війни стали й землі татарської Русі, оскільки одні руські князі підтримували Тохту, а інші – Ногая, якого у 1299 році було перемажено й убито.

²⁴ Історіографічна традиція називає 1356 рік [Янін 1998: 53–54].

своїй «Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі», повідомляють про похід Гедиміна на Київ, який відбувся 1323 року. Розбивши київського князя Станіслава, він зайняв місто і призначив свого намісника. Ще наприкінці XIX століття український історик Володимир Антонович розкритикував цю інформацію як ненадійну і переніс приєднання Києва на часи Ольгерда у другій половині XIV століття [Антонович 1878: 52–65]. Уже в 1882 році Антоновичеві заперечив Микола Дашкевич, переносячи приєднання Києва на раніший час, хоча й не на 1323 рік, а на початок 30-х років XIV століття [Дашкевич 1885: 40–64]. Ця дискусія в історіографії ВКЛ усе ще триває [Batūra 1975: 176–210]²⁵. На теперішній час через доволі зрозумілі причини найактивнішими її учасниками є українські історики [Василенко 2006]²⁶.

Беручи до уваги тодішнє становище у сюзеренній міжполітійній системі Золотої Орди, малоймовірно, що у 20-х роках XIV століття Литва вже могла кинути відвертий виклик сюзеренові тієї системи, що, без сумніву, означало б заволодінням таким (навіть суто символічно) важливим центром, як Київ, без відома хана Золотої Орди. Давши собі раду з наслідками внутрішньої війни, у якій було розбито Ногая, Золота Орда у той час переживала період внутрішньої консолідації, а військові дії на «південному фронті» (проти імперії ільханів) вщухли.

Хоча єдиновладдя ВКЛ над Київською землею за часів могутнього хана Золотої Орди Узбека (правив у 1312–1341/1342 роках) уявити собі складно, кондомініум татар і литовців у Київській землі [Šabuldo 2004] усе ж є цілком можливим. Татари не надто переймалися тим, хто адмініструватиме землі, які вони вважали підвладними собі. Якщо литовський князь вчасно доправляв традиційну данину, з якою його попередник Рюрикович часто запізнавався, і на заклик хана приводив у похід таку дружину, яку володар тієї землі «згідно з давниною» повинен був згуртувати для свого сюзерена, то зміна місцевої влади для сарайського центру була лише «кадровим питанням» місцевого значення. Надто коли це було місце, легко доступне для татарської кінноти, яка будь-якої миті могла відновити status quo або утвердити при владі інших князів. З другого боку, якщо кондомініум у Києві був, то це пояснює, чому у війні за Галич і Волинь Золота Орда підтримала Литву, влаштовуючи вельми важливі для цієї кампанії походи на Польщу. Модель кондомініуму, яка «ді-

²⁵ Ромас Батура у своїй книжці подає вичерпний огляд цієї дискусії до 70-х років минулого століття. Історик доводить правдивість литовської літописної традиції.

²⁶ Фелікс Шабульдо переносить утвердження Литви у Києві та на інших землях сучасної України на раніший час [Шабульдо 1987], а Олена Русина – на пізніший [Русина 1998].

яла» на Київській землі, було також застосовано на Волині. Потрапивши під владу Польщі, вони змогли повністю вирватися з-під контролю Золотої Орди.

Непереконливою та неприйнятною є концепція російського советсько-го історика Ігоря Грекова, у якій він територіяльний розвиток ВКЛ наприкінці XIII – на початку XIV століття пояснює свідомою політикою ханів Золотої Орди, метою якої було створити міцний бар'єр проти Ордену та Польщі, а також протиагу Москві²⁷. «Вочевидь, Орда у той час підтримувала територіяльну програму литовських князів щодо земель Південно-Західної Русі, позаяк цим вона творила потрібний їй баланс політичних сил у Східній Європі, з одного боку – перешкоджала надто сильному зміцненню Великого князівства Владимирського, а з другого – нейтралізувала здобутки Ордену та Польщі на землях самої Литви та Західної Русі» [Греков, Шахмагонов 1986: 123]²⁸.

У часи Гедиміна значущих здобутків на землях Литви Орден не досяг, а війна між Литвою та Польщею за галицько-волинські землі, які Золота Орда вважала підвладними собі і тому втрутилася в конфлікт, розпочалася лише у 1349 році. Татари у цій війні підтримали литовців, але не як своїх ставлеників, а тому, що в наявній ситуації кондомініум над Поділлям і Волинню, де литовці мали реальну владу, а татари зберігали номінальний сюзеренітет, було найбільше, чого могла досягти Золота Орда. Натомість у боротьбі за владу у Владимирському князівстві й так не бракувало претендентів, якими Золота Орда могла маніпулювати і в такий спосіб «збалансовувати» становище.

Основними силами тут були тверські та московські князі. Траплялося також, що найстаршими повіреними татар на татарській Русі – великими князями владимирськими – претендували стати князі Суздаля та Нижнього Новгорода (спочатку центром цього князівства був Городець). Спершу у цій боротьбі найуспішнішими були тверські князі. Одначе пізніше прихильність татар вдалося здобути Іванові Даніловичу також відомому під іменем Івана Калити (московський князь у 1325–1340 роках, великий князь владимирський у 1331–1340 роках). Чи не найважливішим аргументом, який зумовив прихильність до них хана Узбека, були скарги московських князів на те, що тверські князі підтримують тісні зв'язки з Литвою. У той час це могло бути попросту наклепом [Klug 1985: 113–119], але у подальшій боротьбі за зверхність на татарській Русі Литва справді стала союзницею тверських Рюриковичів, які розкололися на поєднане родовими зв'язками з Москвою кашинське і пролитовське микулинське князівські відгалуження.

²⁷ Див. критику цієї концепції: [Nikžentaitis 1989: 84–85].

²⁸ Цю концепцію викладено у книжці, призначеній для широкого кола читачів. Одначе ті самі ідеї висловлено й у двох монографіях Грекова [див. Греков 1963; Греков 1975].

Розширення ВКЛ у першій половині XIV століття відбувалося не за далекосяжним планом Золотої Орди, яка обачно творила противагу майбутній потузі Москви, а всупереч її волі, хоча рішучого й послідовного опору степова імперія й не чинила, бо засадничих її інтересів литовська експансія не підважувала. Тодішній територіяльній експансії ВКЛ найкраще пасує запропонований у Гудавічюса образ «шакала, який іде слідами тигра» (цит. за [Bumblauskas 2005: 106]). Визволителям-литовцям перепадали рештки руських князівств: те, чого татарський тигр більше не міг чи не хотів з'їсти. У часи Гедиміна (й Узбека) цей шакал іще мусив боязко втікати убік, коли ревів тигр, і був лише визволителем-присосованцем, який хапає все, що тільки трапляється йому на шляху і що він здатний перемогти. Литовський визвольний імперіялізм у той час був радше присосовницьким процесом, провокованим і захоочуваним радше «перичентричними» чинниками (див. 2.6), аніж політикою, яка спирається на «велику стратегію» і дороговказом та зіркою якої є та чи та «імперська ідея».

Двигуном метроцентричної територіяльної експансії була ненаситна потреба литовської військової знаті у здобичі (тодішні бояри все ще були більше дружинниками, ніж орачами та господарями), а також династичні ресурси та інтереси щасливого батька Гедиміна. Ресурсами були численні доньки, яких можна було віддавати за династів сусідніх політій, що узаконювало досягнення литовської зброї або скріплювало політичні союзи. Головним династичним інтересом було забезпечити ще численніших синів удільними князівствами. Жертвами литовського імперіялістичного процесу були князі Рюриковичі, які ці престолы втрачали, а переможцями – не лише самі Гедиміновичі, а й їхні військові слуги (серед яких були не тільки литовці), а також «просте» населення підкорених руських земель, для яких влада визволителів-литовців означала настання краю чварам Рюриковичів, а водночас – і рідші напади їхніх помічників татар.

Перемогла й метропольна Литва. Хоча оборона земель етнічної Литви від тевтонських походів відбувалася майже винятково силами їхнього населення (насамперед у Жмуді, яка була ціллю більшості з них), без військових сил, запрошених на допомогу з руських земель, либонь, були б неможливі широкомасштабні відплатні виправи литовців у Прусію та Лівонію. Найціннішими були руські воїни, які володіли тими військовими навичками, у розвитку яких литовці дещо відставали – стрільці-лучники. Певну їх кількість, імовірно, використовували й у залогах городів захисної лінії Німана, яка

впродовж майже ста років захищала територіяльне ядро держави²⁹. Нарешті, використання ресурсів руських земель дало змогу полегшити тягар податків і повинностей для утримання молодої держави, який інакше всією вагою ліг би на плечі етнічно литовського (балтського) населення. Деякі землі (наприклад, Жмудь) від цього ярма було звільнено навіть до початку XV століття³⁰.

Литовський імперіалізм перетворився із пристосовницького процесу у змістовну політику з «імперською ідеєю» лише у часи дуумвірату, діярхії чи тандемократії Ольгерда і Кейстута. Немає сумнівів, що основним її архітектором і виконавцем був старший у тандемі Ольгерд. Найважливішим доказом зрілості такої ідеї є знамениті умови хрещення Литви, які Ольгерд сформулював, відповідаючи у 1358 році на пропозицію імператора Священної Римської імперії Карла IV прийняти католицьку віру. Ольгерд вимагав не лише віддати Литві велику частину завойованих німцями балтських земель, а й перенести сам Орден на безлюдне порубіжжя Русі, щоб воювати з татарами, а «вся Русь (omnis Russia) має належати литовцям» [Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė 1991: 185].

Те, чого вимагав Ольгерд, було, каже Гудавічюс, «моделлю ідеального приєднання Литви до Європи й не менш ідеального процвітання Литви як великої держави» [Gudavičius 1999: 134]. Історик сварить Ольгерда за нереалістичні вимоги на заході, які завадили охрестити Литву на добрих тридцять років раніше і приєднатися до європейського міжполітичного суспільства на умовах сприятливіших, аніж це вдалося зробити згодом. Однак чи була Ольгердова поведінка наслідком «генеральської» обмеженості й перебільшеної впевненості у військовій силі? Після того, як у 1357 році від руки сина загинув хан Золотої Орди Джанібек, у татарській імперії розпочалася колотнеча, що тривала близько двадцяти років, упродовж яких змінилося близько двадцяти ханів. Вона й відкрила шлях литовській експансії до степу й лісостепу, де раніше литовці могли з'являтися, але не могли утвердитися. Після перемоги у битві на Синіх Водах 1363 (або 1362) року ера кондомініюму литовців і татар на Південній та Південно-Західній Русі прямує до завершення.

ВКЛ уже було не шакалом, який тулиться до татаро-монгольського тигра, а лісостеповим вовком, що вийшов на самостійне полювання. Якщо політика Ольгерда й була «генеральською», то це генеральська політика наполеонівсько-

²⁹ Руські стрільці були й серед оборонців Ковенського замку у 1362 році. Див. [Gudavičius 1999: 136].

³⁰ Ці наслідки створення імперії для метропольної Литви детальніше розглянуто у передостанньому (3.8) розділі книжки.

го штибу. Це чи не одинокий литовський володар (про Вітовта ще говоритимемо), політика якого відповідає всім стандартам імперіалістичної політики. Не визнаючи жодної влади над собою й жодного іншого права, окрім права завоювання, та покладаючись лише на військову силу, Ольгерд поведився як справжній імператор.

Ті нечисельні документи, які збереглися з часів Ольгерда і які виражають його претензії (серед них є й візантійська титулатура імператора), добре відповідають реаліям тієї політики, яку він провадив. У часи Гедиміна ВКЛ, здійснюючи територіальну експансію, водночас практикувало й широку дипломатію союзів та компромісів із тими своїми сусідами, які цього прагнули. У часи Ольгерда ВКЛ нападало на всіх фронтах, і майже всі угоди, укладені в його часи з сусідами, ставали тільки короткотривалими перемир'ями. Міжнародна ізоляція ВКЛ була його імперською самотністю. Це доля будь-якої політії, яка нікого не визнає рівним собі й тому дивиться на своїх сусідів лише як на потенційну воєнну здобич. Росію така імперська самотність переслідує до сьогодні. Московським князям, які створили Росію, вдалося те, чого не досягли Ольгерд і його наступники. Якщо брати до уваги не результат, а наміри та політику, то Ольгердові прагнення та гегемонічна політика робили ВКЛ його часів імперією, а Ольгерда – литовським імператором.

Успіх Ольгердового імперського проекту означав би відновлення імперії Рюриковичів. Звісно, це вже була б імперія Гедиміновичів. Віленська Русь була б набагато більше схожою на свою попередницю Київську Русь, аніж на Московську імперію, яка стала спадкоємицею не так Київської Русі чи навіть Візантії, як Золотої Орди. Литовці повторили б ту роль, яку колись (у IX–X століттях) в історії східних слов'ян відіграли нормани (варяги; див. [Paszkievicz 1954: 252–254]). Якби цей проект вдалося сповнити ще за Ольгердових часів (після хрещення Литви в часи Вітовта ситуація вже була інакша), литовська правляча еліта розчинилася б у православному морі, хоча це не обов'язково сталося б з усім населенням етнічної Литви. Авторів цієї книжки уявити собі зручених жмудинів важче, аніж решту литовців.

Ольгерд у 1358 році проігнорував реальну можливість католицького хрещення Литви, адже, прийнявши християнство, втілити у життя імперський проект на сході було б набагато важче. Те, що католикам Гедиміновичам було б складніше заволодіти «всією Руссю», очевидно. Не менш очевидно, що православне хрещення не полегшило б ситуації Литви «на західному фронті». Парадоксально, але попри це ймовірно, що таке хрещення також заважало би втілювати в життя імперську програму на сході – якби воно відбулося надто рано, ще до того, як ВКЛ зуміло досягти військової перемоги над своїми су-

перниками. «Язичницька Литва так довго не ставала католицькою тому, що її володарі хотіли стати русичами. Проте не якими завгодно, а саме правителями всієї Русі, як про це відверто обмовився Ольгерд у 1358 році. <...> Та поспішати з православним хрещенням для литовського володаря було, з політичного погляду, надто небезпечно. Приймавши православне хрещення, він міг стати одним із багатьох руських князів, які визнають великого князя московського своїм старшим братом, а митрополита, що резидує у Москві, вважають своїм батьком» [Вагонас 2004: 15].

Ольгерд був не одиноким претендентом на владу над усією Руссю. Московські князі, які від часів Івана Калити постійно випереджали всіх конкурентів у змаганнях за прихильність татар і таким коштом зміцнили свою владу, також використовували колотнечу у Золотій Орді. Цей розбрат для них означав фактичну незалежність, якою вони радо користалися для утвердження московської зверхності на татарській Русі. Вони прагнули перетворити титул владимирських князів із «перехідного призу», що його надавав і відбирав ярлик ханів Золотої Орди, на своє вотчинне право, а князів інших земель Русі (також і «великих князів») зробити васалами лише своїми, а не підданцями великого князя владимирського та хана Золотої Орди. Кажучи в термінах європейського феодального права васалітету, московські князі прагнули їх «медіятизувати»: зробити так, щоб вони були підвладні лише їм, а не «через їхні голови» ще й ханам Золотої Орди. Цим намаганням чинив опір Ольгердів швагро тверський князь Міхаїл, якого москвичі повалили і замінили на представника прихильнішого до себе кашинського роду тверських князів.

Міхаїл дочекався Ольгердової підтримки й запрогнув не лише повернути собі Тверське князівство, а й перейняти зверхність над усією Північно-Східною Руссю, намагаючись отримати ярлик великого князя владимирського. Перший похід Ольгерда на Москву у 1368 році допоміг йому досягти першої мети. Друга мета залишилася недосягнутою. Причиною більшість істориків схильні вважати суто військову невдачу Ольгердових другого (1370) і третього (1372) походів на Москву, яку зумовили московська військова перевага і тиск тевтонців на заході, що завадив створити вирішальну перевагу сил. Автор вичерпного дослідження історії Тверського князівства, німецький історик Екегард Клюг підкреслює непослідовність і нерішучість Ольгердової допомоги своєму швагрові, особливо помітні під час другого походу. Як це пояснити? «Литва могла бути не зацікавлена у тому, щоби Твер зайняла місце Москви. Ставши центром сили на Русі, Твер уже через своє географічне розташування мусила б основною метою своєї політики зробити оборону Суздальської землі із заходу. Це неодмінно призвело б до зіткнення з Литвою, адже Ольгерд праг-

нув розширити сферу свого впливу далі на схід. Іншими словами, для великого князя литовського дуже багато важило становище Твері як «середньої сили» (*Mittelmacht*), яка обмежувала би зверхність Москви на північному сході й через свою залежність від підтримки Литви могла би бути її форпостом у Суздальській Русі. Однак домінування Твері на Суздальській Русі литовці бажали так само мало, як і москвичі» [Klug 1985: 163].

Пояснення Клюга доволі переконливе. Саме таким міг бути Ольгердів розрахунок: створити на Заліссі рівновагу Твері та Москви, а самому (за прикладом татар) виконати роль арбітра чи «балансувальника», залучаючи в такий спосіб усе Залісся до сфери гегемонії Литви. Далі можна було сподіватися поширювати вплив Литви на Заліссі, переймаючи від татар ту роль, яку вони виконували у розв'язанні конфліктів за успадкування та поділ вотчин, що виникали між Рюриковичами. Так крок по кроку можна було посадити на престоли князівств Залісся (включно з Московією) литовських клієнтів (для цього найкраще годилися поєднані з Гедиміновичами родинними зв'язками Рюриковичі), а їхні володіння перетворити на частину неформальної Литовської імперії. За такою схемою відбувалася експансія ВКЛ на Західній Русі. Однак цього разу Ольгердові розрахунки (якщо вони були такі) не виправдалися.

Слабкістю Литви був брак не так військової, як «м'якої» сили. Православне міжнародне суспільство, яке занепало у 1204 році, більше вже не відновлювалося. Однією з причин цього була недалекоглядна церковна політика візантійських патріархів, метою якої було зберегти єдність руської (київської) церковної провінції³¹. Ця політика була раціональною з погляду інтересів

³¹ Якби православна митрополія, що впродовж короткого часу (1316–1330) існувала у Новгородку, збереглася (або, тим більше, якби її центр було перенесено до Вільна), ми писали б нині кирилицею, і нею було б також надруковано перший литовський катехизм. Не тільки релігійна, а й політична мапа сучасної Східної Європи виглядала б інакше. Якби тих митрополій було ще більше (у 1303–1347 роках окрема митрополія з довгими перервами існувала у Галичі, її було відновлено у 1370–1371 роках зусиллями польського короля Казимира Великого), то також більше було б і східнослов'янських народів, які утворилися на землях Київської Русі. Таке можна стверджувати на прикладі балканських слов'ян (і не лише слов'ян), де саме регіональні православні митрополії і ставали осередками культур майбутніх націй. Однак православні королівства та князівства сербів і болгар уже в XIV столітті завоювали турки-османи. А Московська держава, яка виплила у ширші міжнародні води вже після падіння Візантії у 1453 році, була єдиною у світі суверенною православною державою (хоча водночас також імперією, яка претендувала бути спадкоємицею Візантії), але не (найстаршим) членом спільноти таких держав. Коли Росію у XVIII столітті було прийнято до європейського міжнародного суспільства, Європа вже пережила бурю Реформації та Контгреформації, після якої її суспільство було вже не католицьким, а лише християнським і навіть уже трохи секулярним.

Візантійської імперії, поки головою тієї митрополії призначали присланого з Константинополя грека. У часи Київської Русі слово київського митрополита мало велике значення у розв'язанні вже описаних конфліктів Рюриковичів (див. 3.1), адже, не маючи з ними родинних зв'язків, він міг переконливо претендувати на роль безстороннього арбітра. А що здійснюючи її, митрополит брав до уваги думку Константинополя, то він був найважливішим (якщо не єдиним) важелем, контроль над яким давав візантійському імператорові змогу не лише вважати себе сюзереном Русі, а й реально (хоч і далеко не вирішально) впливати на руську політику.

Хоча найвпливовіші князі Рюриковичі тиснули на візантійського патріарха та імператора, щоб митрополитом нарешті призначили місцевого русина, Константинополеві до XIII століття майже завжди вдавалося оборонити традицію. Після падіння Візантійської імперії становище змінилося. Влада константинопольського патріарха істотно послабшала, часто йому залишалося тільки затверджувати ієрархів руського походження, яких підносили не зовсім зрозумілі обставини, зумовлені розрухою після монголо-татарського вторгнення. Пізніше (навіть у тих випадках, коли київським митрополитом знову призначали грека) більшу вагу мала думка не самого Константинополя, а ханів Орди.

Як відомо, від початку XIV століття київські митрополити осіли на Північно-Східній Русі (у Володимирі на Клязьмі) й невдовзі стали знаряддям політики Москви, яка у той час почала міцніти. У часи найактивнішої литовської експансії на руські землі митрополитом, а водночас, через малоліття нащадка померлого у 1359 році московського князя Івана Красного, Дмитрія (майбутнього Дмитрія Донського), і фактичним регентом був відомий своїми завзятими антилитовськими настроями московит Алексій. Екскомунікуючи тих руських князів, що були підданцями Ольгерда, і звільняючи їх від присяг, даних «язичникам», він не надто відрізнявся від римських пап, які своїми буллами закликали католиків до хрестових походів проти литовців і погрожували католицьким володарям, які з ними політично співпрацювали, церковними покараннями.

Використовуючи контроль над православною церковною митрополією, Дмитрій зумів ізолювати тверського князя Міхаїла й перемогти у боротьбі за те, хто – Литва чи Москва – перейме під свою владу Залісся. Розуміючи, що без контролю над православною церквою не можна ані підкорити Залісся, ані утвердити владу ВКЛ на вже приєднаних руських землях, Ольгерд докладав усіх зусиль, щоб наступним київським митрополитом став «його» кандидат – болгарин Кипріян. Та коли константинопольська влада збагнула, що стає знаряддям політики Москви, і, навіть не чекаючи Алексієвої смерті, призначила Кипріяна його наступником, було надто пізно: московські князі вже вважали,

що до компетенції константинопольського патріярха належить тільки затвердження присланого із Москви кандидата.

Далекою від занепаду була й імперія Золотої Орди. У внутрішній боротьбі 70-х років гору взяв полководець Мамай. Він не був Чингізидом і тому правив від імені своїх ставлеників ханів. Мамай заходився відновлювати татарську владу над Заліссям. Із ним зіткнувся б і Ольгерд, якби йому вдалося зламати силу Москви у війнах 1368–1372 років. Як проміжне й компромісне розв'язання проблеми можна собі уявити кондомініум ВКЛ і Золотої Орди, який уже в часи Гедиміна утвердився в Київській Русі, а пізніше (до 60-х років XIV століття) існував на Поділлі та зайнятих Литвою землях Волині. Перспектива такого кондомініуму була чи не найреальнішою у 1380 році, коли Мамай зорганізував великий похід, щоб покарати непокірного васала Дмитрія Донського та відновити імперський порядок на Заліссі. Ягайлове запізнення на поле Куликовської битви означало, що й цю нагоду запобігти піднесенню Москви не було використано.

Перемога на Куликовому полі невідворотно утвердила домінування Москви на татарській Русі. Після неї вже не траплялося, щоб Рюрикович, який не належав до московського князівського роду, зважився би претендувати на ярлик великого князя владимирського або щоб самі татари його такому князеві пропонували. Однак поразка ще не означала кінця влади Орди на татарській Русі. Скориставшись невдачею Мамаю на Куликовому полі, Золоту Орду об'єднав Чингізид Тохтамиш, перемога якого означала кінець розрухи, що затягнулася у Золотій Орді на понад два десятиліття. У 1382 році він успішним нападом відновив сюзеренітет Золотої Орди на Північно-Східній Русі. Але про заміну московського князя на престолі великого князя владимирського на представника іншого відгалуження Рюриковичів уже не могло бути й мови. Після того уроку, який отримали тверські князі, більше не знаходилося й охочих ставити під сумнів московські амбіції, згідно з якими Велике князівство Владимирське належало до московських князів на вотчинних правах.

Сам Тохтамиш переміг у внутрішній війні, скориставшись підтримкою правителя Середньої Азії Тимура. Тимур піднісся, встановивши свою владу на територіях, що належали до іншої монгольської імперії – улусу Чагатая (другого сина Чингісхана). Як і Мамай, Тимур не був Чингізидом, тому правив від імені своїх ставлеників, номінальних ханів Чингізидів. Тимур прагнув розширити свою владу на всі підкорені татаро-монголами у XIII столітті землі. Коли Тохтамиш перестав йому підкорятися, Тимур зорганізував два великі походи на Золоту Орду і повністю розбив Тохтамиша, а на ханський престол посадив свого ставленика Тимура Кутлуга. Тохтамишеві у 1396 році довелося шукати

прихистку у ВКЛ, де з утвердженням Вітовта на великокнязівському престолі у 1392 році завершилася боротьба за владу, що спалахнула невдовзі після смерті Ольгерда (1377).

Під час цього протистояння не лише зупинилася територіяльна експансія ВКЛ, а й виникла небезпека самій державності Литви через спробу владної еліти Польщі анексувати Литву, скориставшись різним рівнем розвитку державних структур двох країн. Якщо Польське королівство на той час уже було інституційною територіальною монархією з трансперсональними інституціями влади, то Литва все ще залишалася державою типу об'єднання осіб (Personenverbandstaat; див. також 3.8), яку втілювала лише особа володаря та його стосунки з іншими конкретними особами. Проте спроба анексії не мала успіху й не могла його мати саме через ту причину, яка взагалі її уможливила. У Литві та на підвладних їй землях іще не було тих соціальних і владних структур, на основі яких діяла Польська держава. Натомість були вже соціальні сили (насамперед магнатство метропольного центру ВКЛ [Petrauskas 2003]), зацікавлені зберегти незалежність Литви. Без їхньої підтримки та лояльності правити ВКЛ було взагалі неможливо, навіть розмістивши у стратегічних центрах держави польські залоги. Підтримка саме цієї соціальної сили й зумовила Вітовтову перемогу.

Унія з Польщею, яка після 1392 року перетворилася на стратегічне партнерство двох держав, дала Литві нові ресурси для імперської політики на сході. У той самий час з'явилися нові можливості втілити в життя не лише Ольгердову програму, а й набагато далекосяжніші цілі. Маючи на престолі Золотої Орди свого ставленика (без постійної підтримки Вітовта Тохтамиш навряд чи зміг би залишитися при владі), який із правового погляду був сюзереном Русі, Вітовт міг сподіватися зробити таким самим своїм ставлеником також власного зятя Василія I, який тоді вже сидів на престолах Москви і Великого князівства Владимирського. Будучи вже католиком, сам Вітовт навряд чи міг претендувати на цей престол, як про це розповідають руські літописи, повідомляючи про домовленості Тохтамиша і Вітовта: «Поидемъ на царя Темирь-Коутлоука своимъ дворомъ, и аз идоу съ многою силою и съ многими князьми безчислено, съ мною Литва, Ляхи, Нѣмци, Жемоть, Волохи, Подоляне; яз тебе посажоу на царствѣ на всеи Ордѣ <...>; а ты мене посади на московскомъ великомъ княженни, <...>, и на Новѣгородѣ Великомъ, и на Пьсковѣ, а Тферь и Рязань моа и есть, а Нѣмцы и самъ възмоу» [ПСРЛ т. 27, 1962: 338]³².

³² Див. також Перший Новгородський літопис [ПСРЛ т. 3, 1841: 100–101], Воскресенський [ПСРЛ т. 8, 1859: 72–73], Супрасльський [ПСРЛ т. 35, 1980: 73], Єрмолинський [ПСРЛ т. 23, 1910: 137],

Найвичерпніше про Вітовтові плани повідомляє Ніконівський літопис [ПСРЛ т. 11, 1965 (1897): 172–174], який приписує великому князеві литовському не більше і не менше як оволодіння усім світом, тобто плани створити не лише регіональну, а світову імперію. Йдеться не тільки про детально перелічені землі, підвладні Золотій Орді, та всю Русь, а також і про владу над німцями, поляками та іншими неназваними краями. На відміну від інших джерел, літопис не згадує про обопільну інвеституру Тохтамиша і Вітовта, а лише про майбутню васальну підпорядкованість татарського хана литовському князеві. Автор відомої біографії Вітовта Йозеф Пфіцнер ладен був визнати свідчення Ніконівського літопису. «Тут виразно постають плани універсальної влади (universale Weltherrschaftspläne), адже він уважав себе Богом призначеним володарем усіх країн, якому має підкорятися й хан Орди <...>. Це були фантастичні імперіялістичні плани, які, однак, на сході аж ніяк не виглядали утопічними, зважаючи на здобуття та здійснення влади, бо навіть і самі татари правили великою частиною Русі, не утримуючи в ній військових залог» [Pfcisneris 1989 (1929): 205].

Попри це, переконливішими є аргументи американського історика Ярослава Пеленського. Повідомлення про те, що Вітовт прагнув створити світову імперію, що його містить пізня, а тому менш надійна пам'ятка руської літописної традиції, він вважає документом імперської ідеології Москви як «третього Риму» ([Pelenski 1998]; див. також [Pelenski 1974: 139–143; 161–170]). Ніконівський літопис виник у московських церковних колах, активно залучених у створення цієї ідеології. Вітовт був володарем держави, що становила головну перешкоду для експансіоністських планів Москви. Однак він також був (як батько матері Васілія II Софії) й одним із предків московських володарів, і тому вони могли вважати себе спадкоємцями прав Вітовта і продовжувачами його прагнень. Тому Ніконівський літопис «описував внутрішню та зовнішню політику Вітовта так, щоб вони були зрозумілі та прийнятні для росіян часів Васілія III та Івана IV. Насправді програми внутрішньої та зовнішньої політики Вітовта майже відповідали тим, які спланували й частково втілили у життя ці два російські царі» [Pelenski 1998: 141].

Але навіть якщо приписування Вітовтові прагнень створити світову імперію і є лише ретроспективною проекцією імперської ідеології самої Москви на минуле ВКЛ, немає жодних сумнівів, що Вітовт прагнув набагато більше, ніж Ольгерд, який «максимальну програму» східної політики обмежував опа-

Типографський [ПСРЛ т. 24, 1921: 167–168], Симеонівський [ПСРЛ т. 18, 1913: 143], Троїцький [Приселков 1950: 450–451] літописи.

нуванням усієї Русі. Вітовт, окрім цього, ще й прагнув перейняти від Золотої Орди ту роль сюзерена та гегемона, яку у другій половині XIII – XIV століття вона виконувала у міжполітичній системі Східної Європи. Із системи Золотої Орди як сюзеренної держави вона мала стати системою ВКЛ як сюзеренної держави.

Наслідком домовленостей Тохтамиша і Вітовта був знаменитий хрестовий похід Вітовта у степи Південної Русі 1399 року, який завершився катастрофою на Ворсклі. «Ворскла могла усе змінити (may have made a difference). Якби вона закінчилася інакше, Вітовт зміг би відмежуватися від свого двоюрідного брата Владислава у Польщі, розірвати Кревську унію і знову об'єднати Русь навколо Вільна або Києва, а не навколо Москви» [Adshead 1993]. Одначе навряд чи можна погодитися з С. А. М. Адсгедом (та Феліксом Конечним, чію оцінку поразки на Ворсклі ми вже згадували; див. 1.2), коли він відпадіння ВКЛ від міжполітичного суспільства Заходу вважає неминучим наслідком перемоги на Ворсклі. Не можна погодитися й з Георгієм Вернадським, одним із творців «євразійської» концепції, який стверджує, що правління татаро-монголів було не «ярмом», а внутрішнім чинником цивілізаційної ідентичности Росії. На переконання Вернадського, «монголи врятували Русь від католиків, здобувши перемогу над великим князем литовським Вітовтом на Ворсклі у 1399 році» (цит. за [Halperin 1982: 485]).

Відступитися від католицтва і перейти у православ'я Вітовтові просто політично «не оплачувалося», бо це надало б Тевтонському ордену вельми бажане підґрунтя для продовження війни проти Литви. Важливішим є те, що після хрещення Литви імперському проекту ВКЛ уже було замало просто заволодіти всіма землями Русі та перейняти сюзеренні права Золотої Орди. ВКЛ уже відповідало твердженню про імперії, яке висловлює Шмуель Айзенштадт, пишучи, що вони «використовували деякі ширші, потенційно універсальні політичні та культурні орієнтації, які переступали межі притаманного кожній із частин, що складали імперію» [Eisenstadt 1968: 41]. Епізод із Григорієм Цамблаком у другій половині правління Вітовта, коли великий князь не лише намагався заснувати окрему литовську православну митрополію, але й з'єднати її пов'язаннями церковної унії з римською католицькою церквою, не був випадковим [Sužiedėlis 1988 (1930): 111–114]. Унія та її успіх були ключем до забезпечення єдності держави впродовж усього періоду існування ВКЛ, а відтак і об'єднаної польсько-литовської Речі Посполитої.

В обставинах, які на той час склалися, для представників місцевих руських еліт приналежність до унії була лише проміжною ланкою на шляху до ка-

толицтва і приєднання до шляхетської литовської нації як частини польської макронації [Gudavičius 2002 (1994): 67–68; Gudavičius 2002: 187–188]. Ті регіони польсько-литовської держави, в яких церковна унія цієї своєї ролі не відіграла, так і залишилися не інтегрованими до її політичного організму. Можливості унії виконати цю роль увесь час обмежувала підтримка Москвою тієї частини православних, що чинила їй опір. Унія не стала джерелом самобутніх ресурсів «м'якої сили». Однак якби ВКЛ після політичного підкорення усєї Русі нарешті стало незалежним від підтримки Польщі у боротьбі з Москвою, роль церковної унії могла би бути й іншою.

Унію православної та католицької церков, а потенційно – й синтез двох культурних традицій (візантійської руської та західної латинської) можемо вважати тією ідеєю ВКЛ як імперії, яка могла би зреалізуватися, якби ВКЛ підкорило собі всі руські землі й у такий спосіб зліквідувало сили, політично зацікавлені у збереженні окремішності православ'я. Такою силою була Московська держава. Однією із причин, чому церковна та світська влада Візантії, яка відчайдушно шукала підтримки католицьких країн у боротьбі за виживання з турками-османами, не йшла на поступки унії, була жорстка опозиція Москви та контрольованих нею церковних ієрархів. Якби тієї опозиції не залишилося, шанси церковної унії вельми зросли б. Віленська Русь була би слов'янською. Для литовців збереглася б небезпека розчинитися у слов'янському морі (тієї небезпеки не усунула й унія з Польщею), але більше не було б загрози, що те слов'янське море буде антизахідним.

Попри це, поразка на Ворсклі ще не означала остаточного краху литовського імперіалізму. У боротьбі за спадщину Золотої Орди 1396–1399 років справжнім противником Вітовта був Тимур, адже Єдигей і Тимур Кутлуг були його ставлениками та клієнтами. Хоча у той час він і мав важливіших ворогів, навіть у випадку перемоги Вітовта немає жодних гарантій, що Тимур змирився б із поверненням Тохтамиша на престол Золотої Орди. Та якщо дивитися не із короткотривалої, а з довготривалої перспективи, він, хотів чи не хотів, але відіграв у її історії роль стратегічного партнера Вітовта [Шабульдо 2001].

Річ у тім, що саме Тимурові походи зламали хребет Золотої Орди як імперії, знищуючи Сарай та інші міста, які були її метропольним центром. Поки ті центри (Сарай у першій половині XIV століття займав площу завбільшки 12 кв. км і був велетенським за мірками того часу містом) існували та функціонували, Золота Орда не була класичною імперією кочовиків, якою «правили із сідла», позаяк мала функціонально спеціалізовані центральні установи, на чолі яких стояли «міністри» (беклярбеки), канцелярію володаря з архівами та інші

атрибути більш ніж елементарної державности [Spuler 1943: 300–361; Halperin 1985; Кульпин 1998]. Після удару Тимура Золота Орда більше не отямилася. Після смерти самого Тимура (1405) та його ставленика воєначальника Едиги (1419)³³ вона остаточно почала розсипатися на дрібніші політичні утвори.

Все це означало занепад регіональної міжполітичної системи, яка існувала до того часу і була системою Золотої Орди як сюзеренної держави. На її місці у другій половині XV століття (порядок нової системи встановила угода Казимира та Васілія II 1449 року, якою Литва фактично відмовлялася від територіальної експансії на землях Русі) сформувалася поліцентрична регіональна міжполітична система. Її утворили три великі держави: Москва, ВКЛ і турецька Османська імперія, а далі продукти фрагментації Золотої Орди: Велика Орда, Кримський та Казанський ханати та інші, ефемерніші степові політії, а також ті землі Русі, які на початку цього періоду бодай номінально ще не були підвладними Москві (Твер, Великий Новгород, Псков, Рязань).

Протягом кількох десятиліть після Грюнвальдської битви, коли могутність Золотої Орди остаточно занепадала, були умови для того, щоб нарешті втілити у життя імперську програму Вітовта – перетворити ВКЛ у спадкоємця Золотої Орди. ВКЛ стало гегемоном міжполітичної системи, яку у другій половині XIII століття створила Золота Орда. Вітовт контролював Золоту Орду, висуваючи на ханів Чингізидів, які були його ставлениками. Коли великим князем московським у 1425 році став онук Вітовта Васілій II, а сам Вітовт став його опікуном до повноліття, могло здаватися, що він зовсім близько до остаточного тріумфу. Статус Литви як гегемона у Східній Європі та великої держави у Центральній Європі було чітко та переконливо продемонстровано на знаменитому Луцькому з'їзді 1429 року, а також намаганнями Литви брати участь у розв'язанні конфлікту між Чехією та Священною Римською імперією, який розпочався після спалення Яна Гуса у Констанці у 1416 році. «Наприкінці 20-х років XV століття Вітовт почав поводитися як самостійний володар великої держави. Під вплив Вітовта потрапила уся Східна Європа. Його сюзеренітет визнали Псков, Новгород та Рязань, навіть Москва опинилася під його протекторатом (Вітовт став опікуном свого онука, майбутнього Васілія II), ставлениками Вітовта були й татарські хани» [Bumblauskas 2005: 144].

Водночас усього цього великий князь литовський досягнув, номінально будучи васалом і намісником короля Польщі та найвищого литовського князя (*supremus dux*) Ягайла у Литві і використовуючи ті ресурси та важелі впливу,

³³ Едигей не був Чингізидом, а отже, правити міг, лише прикриваючись ставлениками.

які надавав союз із Польщею. Польське королівство щодо ВКЛ мало власні далекосяжні плани, через які воно чинило рішучий опір коронації Вітовта. Вона означала б міжнародне правове визнання фактичного суверенітету Литви та її утвердження у християнському міжполітичному суспільстві Заходу. Якщо найважливішим показником імперської гегемонії вважатимемо її відображення у міжнародному праві (а у XV столітті міжнародного права, яке було б спільним для політій, що належали до різних цивілізацій, іще не було), то Литва так і залишиться «без п'яти хвилин імперією». Але якщо судитимемо про неї за фактичним становищем політії у системі міжнародних відносин, то ВКЛ доволі послідовно домагалася (від середини XIV століття до 1449 року) гегемонії в одній із двох міжполітичних систем, до яких воно у той час належало, і врешті її на якихось десять років (1420–1430) собі вибороло.

Щоправда, імперська велич Литви була дуже короткою та нетривкою. Коронація Вітовта не вберегла би ВКЛ від кризи успадкування влади та внутрішньої війни, що вибухнула після його смерті. Одначе важливо не те, що після Вітовта ВКЛ, в суті речей, відмовилося від прагнення гегемонії у Східній Європі, а те, що воно взагалі зуміло зберегти себе у тій кризі, демонструючи, що це не такий ефемерний політичний утвір, якими були політії, що їх заснував Тимур та інші не менш талановиті творці імперій.

Варто відзначити, що, навіть відмовившись від прагнень гегемонії у Східній Європі, ВКЛ аж до самого кінця свого існування як самостійної держави не пропускало нагод здійснювати територіальну експансію (а це – одна із чотирьох альтернативних ознак імперії). Литва не змирилася із територіальними втратами на сході у XV–XVI століттях. Намагаючись повернути собі втрачені землі (насамперед Смоленськ), вона у 1534 році напала на Московську державу, розпочинаючи не надто успішну Стародубську війну. Найяскравішим виявом усе ще живого імперського експансіонізму пізнього ВКЛ була спроба заволодіти всією Лівонією і таким чином утвердитися на узбережжі Балтійського моря.

3.3. Чиєю імперією було ВКЛ?

Однією із причин того, чому імперії часто не переживають криз успадкування влади та внутрішніх воєн, є їхня культурна та етнічна гетерогенність. Якщо імперія врешті-решт не стає культурно та етнічно гомогенною політією, то котрась із таких криз може стати для неї згубною й останньою. Етнічна та культурна неоднорідність ВКЛ – очевидний факт, який визнають усі дослідники його історії. Її найважливіший вияв – етнічна відмінність між слов'янами і балтами, яку підсилював релігійний поділ: балти – язичники,

слов'яни – православні християни. Велика, якщо не більша, частина православних слов'ян ВКЛ (особливо на території сучасної Білорусі) – це слов'янізовані балти. Саме їхнє православне хрещення й було чи не найважливішим шляхом ослов'янення. Католицьке хрещення 1387 року відіграло вельми важливу (а найімовірніше й вирішальну) роль у збереженні етнічної окремішності та самотності предків сучасних литовців. Давнім і самозрозумілим елементом етнічного пейзажу ВКЛ були татарська, караїмська та єврейська меншини.

Від XVI століття етнічна межа між балтами та слов'янами вже не збігалася з релігійною межею між православними і католиками, бо католицизм поширювалося й серед православних, ішла інтенсивна міграція з Польщі (особливо на Підляшшя), але й в етнічній Литві почалася колонізація, насамперед серед боярства. Йшов процес генези білорусів та українців як окремих східнослов'янських народів. Ниву чи матеріал для нього створили мовні та етнокультурні відмінності між окремими руськими підетносами, які виникли ще у часи Київської Русі через її диференціацію на окремі фактично суверенні землі, або ж були успадковані від часів племінного суспільства, коли на майбутній території Київської Русі та ВКЛ існували союзи кривичів, дреговичів та інших племен.

Усі ці етнокультурні процеси, віддавна досліджувані в історіографії ВКЛ [Jakubowski 1921 (1912); Backus 1957; Plochy 2006; Марзалюк 2003; Евароўскі та ін. 2008], не зменшували (як це буває в імперіях, яким удається трансформуватися у національні великі держави), а радше збільшували етнічне та культурне розмаїття ВКЛ. Вони важливі для проблематики цієї книжки лише як значущий аспект «справи» ВКЛ як імперії.

Одне із заперечень тези про імперський характер ВКЛ аргументовано тим, що, мовляв, навіть якби ВКЛ і не було «західноруською» державою, то воно у будь-якому випадку було «східнослов'янською» чи просто «слов'янською» державою, адже балти (литовці) у загальній кількості його населення становили меншість, яка ще й повсякчас меншала через територіальну експансію ВКЛ та асиміляцію, що особливо швидко розвивалася у його політичній еліті. Навіть якщо основоположники правлячої династії Гедиміновичів та владних родів ВКЛ і були балтами, вже у XIV столітті вони своєю мовою, культурою та мисленням були русинами чи білорусами (конкретний діагноз залежить від національності історика, який намагається довести слов'янськість ВКЛ)³⁴.

Кількісна перевага слов'ян у населенні ВКЛ, починаючи від часів Гедиміна, не викликає сумнівів. Однак не можна погодитися з твердженням, на яке натрапляємо у літературі, нібито литовці (чи балти) у часи найбільшого

³⁴ Див., наприклад: [Грушевський 1907: 94–99; Ермаловіч 2003 (2000); Пресняков 1939].

територіяльного розширення ВКЛ у XV столітті становили хіба якусь десяту частину загальної кількості населення. Таку думку механічно виведено із частки території сучасної Литви у загальній площі ВКЛ. Тимчасом ВКЛ було насправді вельми нерівномірно заселеною країною (на півдні Правобережної та Лівобережної України майже не було осілого населення), а етнічна Литва (за винятком спустошеної лицарськими орденами периферії на Заніманні, на окраїнах Жмуді та у Північній Литві) належала до щільніше заселених регіонів. Окрім цього, східні межі етнічної Литви сягали істотно далі, ніж сучасна етнічна межа, що розділяє території білорусів і литовців. Навіть далі на схід від неї у той час ще зберігалися балтські острівці (щоправда, їх було найменше біля тих політичних та економічних центрів руських земель, які ставали опорними пунктами влади ВКЛ).

Важливішим є те, що частка слов'янських і неслов'янських елементів в економічно та політично панівному прошарку професійних службових воїнів (послугуючись марксистським терміном – феодалів) і у верстві селян, які за обставин натурального аграрного господарства завжди становлять абсолютну більшість людности, аж ніяк не збігалася. За підрахунками Генрика Ловмянського, який використав перепис війська ВКЛ 1528 року (він не охоплював Київського та Брацлавського воєводств) та інші дані XVI століття, тодішня чисельність населення ВКЛ перевищувала 2,7 млн. [Łowmiański 1998: 210]. З них 100 тис. були бояри, серед яких кількісно домінували вихідці з колонізованого мазурською шляхтою Підляшшя, Жмудського староства, Троцького та у той час переважно все ще литовських Віленського і Новогрудського воєводств (див. також [Ochmański 1996 (1986): 252–262; Właszczczyk 2002: 164–165]). Немає жодних підстав уважати, що частка військових службовців з етнічної Литви на початку XV століття була менша. Радше навпаки.

Одначе найважливішою для справи ВКЛ як імперії є та обставина, що верхній прошарок «феодалів» ВКЛ, який джерела називають «панамі», а в термінах політичної соціології його можна окреслити поняттям «правлячої еліти ВКЛ», у XV столітті все ще був майже всуціль етнічно литовського походження [Petrauskas 2003]. Хоча не всі 47 литовських бояр, наділені гербами після Горodelьської унії 1413 року, належали до «обов'язкової урядової групи» владної еліти Литви³⁵, яка постійно супроводжувала Вітовта і брала участь в укладенні міжнародних угод, серед них не було ані одного руського боярина [Łowmiański 1983: 415]. У часи правління Вітовта православних русинів у верхівці правлячої еліти ВКЛ чи у її внутрішніх колах просто не було, а спроба Свидригайла

³⁵ Див. [Vanionis 1993]. Дякую за це посилання проф. Зигмантасові Кяупі.

спертися на їхню підтримку стала однією із причин державного перевороту 1432 року (див. також 3.7).

Лише у XVI столітті до складу еліти почало потрапляти дедалі більше представників православних слов'янських земель (насамперед Волині). Найвідоміший приклад – кар'єра полководця ВКЛ Костянтина Острозького. Одначейого випадок, як православного, що підкреслював і захищав свою православну та руську ідентичність, був радше унікальним. Саме так його сприймали й сучасники, серед яких було чимало таких, що нарікали на порушення давнього порядку «часів Вітовта», який дозволяв посідати найвищі державні уряди лише католикам литовського походження. Типовішими були ті траєкторії вертикальної мобільності магнатських родів слов'янського походження, при яких «воротами» до еліти ставала служба у канцелярії ВКЛ, перехід у католицьку віру та встановлення родинних зв'язків з одним із давніх литовських (потроху мрущих) родів еліти ВКЛ.

Отож відносна частка населення етнічно литовського походження була тим більшою, чим вище стояла група чи прошарок у соціяльній та владній ієрархії. Якщо брати до уваги цей факт, кількісне домінування слов'ян у ВКЛ – основний аргумент прихильників погляду на ВКЛ як на східнослов'янську державу – означає протилежне явище. Вирізняльною ознакою імперій є не просто етнічна та культурна гетерогенність їхнього населення, а виділення політично панівної етнічної групи у загалі населення.

Це можна сформулювати точніше твердженням, що політія взагалі не може називатися імперією, якщо політично панівна етнокультурна група не є меншістю у загальній кількості населення – хіба що брак цієї ознаки компенсує наявність інших трьох альтернативних ознак³⁶. Чим менша відносна частка політично панівної етнічної групи у загальній кількості населення і чим більша вона у правлячій еліті, тим яскравішим є імперський характер політії. У Советському Союзі росіяни не були абсолютно переважною більшістю, але на найвищі посади у центральному владному апараті (особливо в армії та у таємній

³⁶ Щоправда, цей критерій не можна застосовувати механічно. Імперіям, які існують уже довго і зуміли подолати не одну кризу, притаманна певна циркуляція особового складу правлячої еліти. Елітний прошарок відкритий для вихідців з етнічних та культурних груп периферії чи провінції, які зуміли чимось відзначитися. Добрий приклад – еліта царської Росії, у якій знайшлося місце і для німців із приєднаних за Петра I балтійських губерній, і для грузинських аристократів, і для нащадків татарських ханів та мурз. За довгий час (як це було у Римській імперії) той склад може змінитися настільки кардинально, що родів, які утворили первісне ядро, може в еліті зовсім не залишитися, а їхнє місце посядуть роди, пращури яких походили з периферії імперії. Так було у ВКЛ XVII–XVIII століть.

поліції) призначали переважно їх. Окрім цього, Советський Союз мав інші три альтернативні ознаки імперії. Класичними прикладами імперій, у яких політично панівна етнокультурна група була невеликою меншиною, є Персія Ахеменідів та Монгольська і Британська імперії. У Британській імперії кількість мешканців самої тільки Індії у декілька разів перевищувала населення Великої Британії. Однак ані на найвищих посадах колоніальної адміністрації Індії, ані тим паче у владних структурах метрополії не було жодного індійця. Відносні частки персів та монголів у їхніх велетенських імперіях були ще меншими. Схожою була імперія Александра Македонського, а також її наступниці – імперії Селевкідів і Птолемеїв, у яких правлячою меншиною стали прихідці-греки.

Це не обов'язково означає такий етнічний розподіл праці, при якому політично панівна меншина повністю монополізує сфери адміністрації та військової справи. Монголи для певних адміністративних функцій (насамперед для діловодства та адміністрування податків) широко користувалися послугами китайських урядників (схоже як і писарями у ВКЛ були русини), але через це створена ними імперія не переставала бути Монгольською імперією. Імперії переважно застосовують систему непрямого управління, яка залишає на місцях давнішу традиційну систему урядування з її елітами та соціальними ієрархіями, в яких прибульці з метрополії просто утворюють ще один прошарок. А свої війни імперії, наскільки це можливо, намагаються вести силами населення уже підкорених країв, використовуючи елітні підрозділи метрополії лише як «загороджувальні загони» або стратегічний чи тактичний резерв, який кидають у бій тільки у крайньому випадку. Так було вже у Староасирійській державі, в Персії за Ахеменідів і в імперії Чингісхана. Вже у Новий час найбільшу з периферій своєї імперії, Індію, англійці завоювали сливе руками самих індійців. Аж до другої половини XIX століття британці у колоніальному війську в Індії становили тільки п'яту частину [Seeley 1931 (1883): 231]. Індійські військові підрозділи також були широко використовувані у британських колоніальних та інших війнах за межами Індії.

Називати імперією політію, у якій політично панівна етнія також становить і більшість населення, складно, бо етнічні меншини (також і територіальні) бувають і в безперечно національних державах. Прикладами можуть бути Фінляндія (шведська та саамська меншини) і навіть сучасна Литва, в якій литовців лише близько 80%, а у Шальчинінкайському та Вільнюському районах більшість населення складають поляки. Проте Литвою правлять литовці, а не поляки, й у ВКЛ правили литовці, хоча їхня частка у загальному населенні держави була ніяк не більша, ніж поляків у сучасній Литві. Спробувавши увидати собі сучасну Литву, якою правлять поляки зі своєї «метрополії» у Віленсько-

му краї, отримаємо приблизну модель національних та політичних відносин у ВКЛ (лише поляків слід замінити литовцями). Саме через порівняно малу кількісну вагу політично панівної литовської меншини у загальному населенні держави імперське обличчя ВКЛ особливо яскраве – яскравіше навіть порівняно з царською Росією чи Габсбурзькою монархією, в яких питома вага великоросів і німців була набагато більшою. ВКЛ можна вважати східнослов'янською державою лише у тому сенсі, в якому Монгольську імперію – китайською, а Велику Британію – індійською: східні слов'яни становили найбільшу частку її підданців.

Звісно, на литовських князів та їхніх дружинників, які були етнічно балтського походження, але опинялися в іншому мовному та культурному середовищі, впливали механізми етнокультурної асиміляції, нейтралізувати які може тільки писемна традиція, що не відірвана від розмовної мови. Таку традицію мають сучасні литовці, для яких їхня мовна окремішність та визнання литовської мови як безумовної цінності, є основою національної ідентичності. Натомість давні литовці (як й інші етнічні групи, які не мали писемности та літературної мови) свою мовну окремішність сприймали не як те, що потрібно цінувати та плекати, а як прикру перешкоду для спілкування. Тому, потрапивши до слов'янського середовища, литовці легко відмовлялися від «своєї» мови. У походах та битвах, у яких треба боротися пліч-о-пліч із воїнами з інших етнічних груп, важлива не мова, якою вожді віддають команди, а те, щоб ті команди були усім зрозумілі. Однак індиферентність щодо «рідної мови» не обов'язково означала відмову від литовської ідентичності, адже вона у ті часи свою стійкість черпала не стільки зі «своєї» мови, скільки з колективної усної пам'яті, яка складалася з генеалогічних переказів (хоч би якою була їхня відповідність до «реальних» фактів генеалогії, здобутих шляхом критики джерел).

Потенційним механізмом асиміляції були мішані шлюби, в яких етнокультурну ідентичність дітей більше визначають мова та релігія матері, аніж батька. З початком литовської експансії на слов'янські землі туди вирушали і там поселялися чоловіки – князі та їхні дружинники. Їхніми дружинами ставали православні русинки, а тому часто такими були й їхні сини чи принаймні онуки. Руським часто було й мікросередовище тієї знаті, що залишилася в етнічній Литві. Найціннішою воєнною здобиччю тих часів були молоді та ще працездатні жінки. Звісно, не всі литовські діти мали годувальниць-русинок, про яких розповідають історичні джерела³⁷, проте саме так безсумнівно було у

³⁷ «Про походження татар» (1255). «Згаданих литовців, ятвягів та нальшан легко хрестити, бо їх від самої колиски вигодували християнські годувальниці» [Dubonis 2005a: 87].

домашньому середовищі племінних князів після початку епохи грабіжницьких походів на Русь.

Якщо взяти це до уваги, дивним видається не те, що багато хто з литовської знаті ослось'янювався чи переходив у православ'я, а те, що це відбувалося так повільно навіть у найвищому її ешелоні, де тих руських годувальниць чи просто коханок було найбільше. Вельми промовистим є приклад Ягайла. Хоча його мати походила з Русі і зростав він у руському православному середовищі, Ягайло виріс литовцем та язичником. Сідаючи на престולי руських земель, якими раніше правили князі з роду Рюриковичів, князі-язичники приймали християнство, але це було лише «політичне» хрещення, яке мало й свою ціну. Охрещені за православним обрядом члени правлячої династії часто ставали неначе декласованими, їх витіснили із найвищого її прошарку. Так можна зрозуміти скаргу Вітовта тевтонцям, що Ягайло після першого їхнього примирення змусив його прийняти християнство східного обряду перед тим, як передати йому владу над православною Луцькою землею [Pfcisneris 1989 (1929): 105]. Можна зрозуміти здивування Курта Форштройтера, коли він пише: «Що вражає більше, ніж невдача західної місії, яка провадилася як щось чуже іззовні й почасти силоміць, то це слабкий вплив на литовців східної Церкви, з вірними якої вони жили разом в одній державі. Вочевидь, язичництво особливо пасувало природі литовського народу» [Forstreuter 1962: 9].

Для державного діловодства у ВКЛ використовували канцелярську слов'янську мову. Це була не «старобілоруська мова», а *lingua franca* слов'янської периферії візантійської цивілізації, якою вона стала й у канцеляріях ВКЛ, оскільки писарів, які вміли би писати по-іншому, не було, або їхні послуги надто дорого коштували. Вона неодмінно зазнала і впливу щоденної розмовної мови тих місцевостей, із яких походили самі писарі. У XV столітті це був передусім діалект вихідців з Волині [Stang 1935; Zinkevičius 1987: 119–120]. А у XVI столітті почали домінувати діалекти земель сучасної Білорусі, і лише від того часу можна говорити про початок формування білоруської літературної мови.

Навіть деякі з тих авторів, що вважають ВКЛ слов'янською чи навіть «західноруською» державою, визнають наявність розбіжностей і суперництва всередині її знаті між литовськими та руськими чинниками [Лаппо 1925: 122]. Про це пишуть такі різні автори, як Аугустинас Вольдемарас [Вольдемар 1910], Михайло Грушевський [Грушевський 1907: 183]³⁸ і Генрик Ловмянський

³⁸ Грушевський антируські настрої визнавав лише за жмудинами, погляди яких у ВКЛ найпоширеніше представляв Кейстут. Із цього він виводить послідовну політику Вітовта протегувати

[Łowmiański 1983: 389–390, 413–415]. Про це дуже промовисто свідчить і відома пам'ятка політичної думки ВКЛ XVI століття – трактат прихованого під псевдонімом Михайло Литвин Венцеслава Миколаєвича [Ochmański 1996 (1986): 185–187] «Про звичаї татар, литовців та московитів», який варто прочитати всім, хто вважає ВКЛ «західноруською» чи білоруською державою: «Ми вивчаємо московитські письмена, що не несуть у собі нічого стародавнього, що не мають нічого, що спонукало б до звитяги, позаяк руська мова далека нам, литвинам, тобто італійцям, що походять від італійської крові» [Mykolas Lietuvis 1966: 49]. Якщо говоритимемо про набагато раніші (язичницькі) часи, то Гедиміновичі могли стати православними і русинами, аби запанувати над усією Руссю [Bagonas 2004]. Але також не викликає сумнівів небажання найвпливовіших членів династії зробити цей крок, поки така мета не досягнута. А після хрещення процес асиміляції став розвиватися і в інший бік, коли русини почали переходити у католицьку віру, що тоді означало й литовську ідентичність.

Після католицького хрещення Литви, яке надійно вберегло литовців від зрушення (але не від ослов'янення), у розвитку етнічних відносин ВКЛ почала проявлятися ще одна закономірність, помітна у соціолінгвістичній історії багатьох імперій. Мовні відмінності почали використовувати як позначник для відмежування від «свого» етнічного простоліду. Вищі прошарки царської Росії XVIII–XIX століть між собою спілкувалися французькою. При дворі завойовників Індії Великих Моголів, які були тюрками, хоча вважали себе нащадками монголів Чингісхана, не лише в канцелярських потребах, але й у «чемному спілкуванні» широко використовували перську мову [Peers 2006: 18, 44], а еліта турецької Османської імперії часто розмовляла арабською, хоча з політичного погляду араби вважалися «другосортними» підданцями султана (подібно як русини у ВКЛ). Правляча еліта ставала наче окремою підетнією у складі первісної етнічної групи. Свідомість такої підетнії, що формувалася й у ВКЛ, виражала легенда (міт) про римське походження литовців, яка була тим наративом, що обґрунтовував національну ідентичність правлячої еліти Литовської держави [Smith 1986: 24–25].

Хоча цей міт (як і генеалогічні наративи еліт багатьох інших імперій) був у фактографічному сенсі фантастичною оповіддю³⁹, він мав дуже реальні

католиків, хоча вона не полегшувала, а ускладнювала досягнення стратегічної мети – заволодіння усією Руссю.

³⁹ Так само й сусідня польська шляхта не походила від сарматів, як вона була цього певна. Віра руських князів у своє походження від норманів відповідала фактичній історичній правді (хоча вже у XVIII столітті були русини, які більше не хотіли її визнавати), однак у XVI столітті не було (як, до речі, немає й тепер) жодної різниці між тим впливом, який на поведінку людей

практичні політичні наслідки. Насамперед він провів чітку і глибоку межу, яка відділяла литовську метропольну владну еліту та боярство від місцевих еліт і боярства земель слов'янської периферії (особливо від тих їхніх представників, які себе виводили від Рюриковичів). Він надав ідейну основу для оборони незалежності ВКЛ не лише від Москви, а й від «сарматів»-поляків. Його подальшими наслідками був розквіт літератури «рідною» латиною вже наприкінці XVI – у XVII столітті [Ulčinaite 2001] та ідеї, що саме на латину слід замінити у діловодстві ВКЛ канцелярську слов'янську мову.

Литовському імперському магнатству, яке «свій» простолоюд, найімовірніше, вважало романізованими русинами (найпопулярніша версія легенди про Палемона від римлян виводила лише панів), мабуть, здавалося непристойним спілкуватися хоча й рідною, але «простацькою» та зіпсованою впливом руської мови латиною, а тим паче вчитися саме її, а не «незіпсованої» латини. У разі незнання справжньої латини на роль субетнічного позначника добре надавалася «іноземна» польська мова, яка також була дуже зручною через дедалі сильніші політичні та соціальні зв'язки з польською шляхтою. Володіння польською окрім цього соціально «підвищувало» литовського боярина, як уже в наші часи намагається вивищити себе не один молодий литовець, розмовляючи з легким англійським акцентом або пишучи повідомлення без литовських діякритичних знаків.

Так литовська етнія диференціювалася на дві – вертикальну, яка обіймала всі соціальні прошарки і життєвий ареал якої географічно щораз більше відступав на Захід (хоча у XVI столітті ще не обмежувався територією сучасної Литви), і горизонтальну, до якої належали литовські бояри і пани, які між собою вже переважно розмовляли польською або руською (коли доводилося спілкуватися у змішаному середовищі, де часто були русини, які не знали ні литовської, ні польської, ні тим більше латини)⁴⁰. Частина боярства ВКЛ (насамперед дрібна жмудська шляхта) навіть у XIX столітті все ще належала до обидвох – вертикальної та горизонтальної – литовських етній. Перша з них стала етнічним субстратом уже модерної литовської нації, яка почала формуватися лише у XIX столітті. Горизонтальна литовська підетнія, яку ще по-іншому називають литовською політичною нацією, з плином часу стала литовською піднацією польської макронації [Gudavičius 2002 (1994)].

справляють чисті міти (розповіді, в яких немає фактів), напівміти (розповіді, в яких криється фактична правда) та розповіді, оперті лише на справжні факти, якщо людина в усіх їх однаково сильно вірить. Як каже добре відома соціологам «теорема Томаса», «якщо люди вважають ситуації реальними, то вони є реальні своїми наслідками».

⁴⁰ Про вертикальні та горизонтальні етнії див. [Smith 1986: 76–91; Statkus 2003: 136–141].

3.4. Метрополія та периферії ВКЛ

На відміну від проблематики етнічних та релігійних відносин у ВКЛ, якій присвячено багату літературу, питання про імперський територіальний устрій ВКЛ у літературі дотепер не досліджувано. Опинившись у позиції піонера, автор повинен його розглянути послідовніше, ніж він розглядав питання етнокультурної структури ВКЛ чи навіть його зовнішньої політики та змінних місця й ролі ВКЛ у тогочасних системах міжнародних відносин.

Воно важливе ще й тому, що після смерти Вітовта у зовнішній політиці ВКЛ (коли не брати до уваги епізоду анексії Лівонії, який можна трактувати і як запобігання московському імперіялізмові) дедалі меншає рис, що їх теорії міжнародних відносин приписують імперіялізмові та імперіям. ВКЛ більше не нападає, а лише захищається від «ревізіоністської» Москви у міжполітичній системі, в якій воно уже не є гегемоном. Якби ми діагностували імперськість лише за зовнішньою політикою та становищем у міжнародній системі, то в історії імперіялізму ВКЛ нам довелось би поставити крапку вже після смерти Вітовта. Так робив Зенонас Івінскіс, який згадав імперію Вітовта як «світлий метеор» [Ivinskis 1978: 6], так у кулуарних розмовах робить і більшість істориків, коли постає питання ВКЛ як імперії. Заперечувати імперіялізм ВКЛ у часи Вітовта складно. Але чи імперія ВКЛ пережила Вітовта?

Поставивши запитання, чи територіально-політична організація ВКЛ була імперською, ми можемо суттєво хронологічно розширити проблематику ВКЛ як імперії. Навіть така імперія, яка щонайдужче прагне миру, залишається імперією. То чи були у ВКЛ метрополія і периферії? Саме периферії (у множині), адже вимога Олександра Мотиля до імперії мати більше ніж одне політичне суспільство, чиї зовнішні та внутрішні справи вона контролює, є добре обґрунтованою. Ця ознака імперії тісно пов'язана з іншою, щойно розглянутою. Йдеться про етнічну та культурну гетерогенність імперій і політичне домінування однієї з етнічних груп (зазвичай – меншини). Метрополією переважно є та територія, на якій мешкає більша частина цієї політично панівної етнічної групи.

Попри це, диференціацію імперії на метрополію та периферію, з одного боку, та її етнічну і культурну гетерогенність, з другого, пов'язує лише емпіричний, а не аналітичний зв'язок. Імперською етнією може бути тонкий прошарок прибульців, нерівномірно розподілений на території імперії, який, однак, ніде не становить більшості. Такими часто бувають горизонтальні політично панівні етнії. Більшістю політично панівна етнія може бути в краї, з якого вона прибула, але цей край може навіть не входити до складу імперії, а навіть

якщо і входить до нього – то не як метрополія. Таким було становище норманів («варягів») в імперії Рюриковичів, греків – в імперіях Селевкідів та Птолемеїв. Метрополією вторинної імперії (див. 2.5) може стати економічно та культурно розвинутіша область чи країна (особливо якщо у ній є центри імперій, що існували раніше, які наче магніт притягають завойовників-варварів), які опинилися під владою чужинців-завойовників, а їхня власна етнічна батьківщина може стати однією із периферій широкої імперії.

Так було у турецькій Османській імперії, метрополією якої стали заселені переважно греками Константинополь і навколишня область, тоді як заселена імперською турецькою етнією Анатолія була всього лиш однією з периферій імперії. З метрополії на периферію перетворилася й Монголія, коли Хубілай (номінально найстарший серед нащадків Чингісхана) переніс свою столицю із Каракорума до Пекіна. Мекка і Медіна з цілим Аравійським півостровом, де виник іслам, після утворення ісламської імперії (Халіфату) залишилися тільки її релігійними центрами, але стали політичною периферією. У становищі метрополій натомість перебували Дамаск (у часи Фатимідів) і Багдад (у часи Абасидів) із навколишніми областями.

Чим особливий тут випадок ВКЛ? Якщо у ньому була метрополія та периферії, то де була ця метрополія? Цих питань в історіографії ВКЛ досі ніхто не торкався через тверду усталеність погляду, згідно з яким ВКЛ було федерацією. Таку тезу було висунуто й обґрунтовано ще у дореволюційній російській історіографії, передусім у працях Мітрофана Довнар-Запольського (1867–1934) та Матвєя Любавського (1860–1936). Особливо важливою є опублікована 1892 року фундаментальна праця Любавського «Обласний поділ та місцеве управління литовсько-руської держави на час видання Першого Литовського статуту: історичні нариси», спеціально присвячена проблемі територіального устрою ВКЛ [Любавский 1892]. Основні висновки цієї праці Любавський повторює у поширеній синтезі історії ВКЛ «Нарис історії Литовсько-Руської держави до Люблінської унії включно» [Любавский 1915 (1910): 82–94]. Сучасний російський історик Александр Філюшкін про найновішу історіографію ВКЛ стверджує, що «у своїх оцінках федеративного устрою ВКЛ російські автори найбільше спиралися на класичні праці дореволюційних істориків, додавши до них мало чого нового» [Філюшкін 2008: 105]. Тому й доцільно всю увагу зосередити саме на цих класичних працях.

Розглядаючи територіальний поділ ВКЛ за часів великих князів Казимира, Александра та Сигізмунда Старого (1440–1544), Любавський стверджує, що у цей період литовсько-руська держава «мала федеративний характер, не втрачаючи його й пізніше, аж до самого завершення свого самостійного існування»

[Любавский 1915 (1910): 87–88]. Основний його аргумент: землі, що утворювали ВКЛ, були не простими адміністративними одиницями, якими були воеводства, а пізніше губернії царської Росії, а одиницями політичними, що мають більше чи менше ознак державности.

Любавський, якого заслужено вважають піонером та класиком історичної географії ВКЛ, насамперед виділяє у ВКЛ «головну область», «центральну землю», «основне історичне ядро цієї держави» – «тобто Велике князівство Литовське у вузькому сенсі з деякими його наростами другої половини XIII та першої половини XIV століття» [Любавский 1915 (1910): 82]. Це ядро утворювали (1) власне Литовська земля (її локалізацію Любавський детальніше не розглядає), (2) Русь «в особливо вузькому сенсі, яка охоплювала міста та волости вздовж Березини та її приток, середню течію Дніпра та Сожу, а також низов'я Прип'яті» [Любавский 1915 (1910): 82], (3) Берестейська земля (окрім Підляшшя).

«Русь в особливо вузькому сенсі» Любавського в літературі ще по-іншому називають «литовською Руссю» [Gudavičius 1999: 390]. А вся «головна область» ВКЛ у термінах адміністративного поділу царської Росії початку XX століття обіймає східну частину Ковенської, Віленську, Городненську, Мінську та Могильовську губернії. У термінах територіального поділу самого ВКЛ вона охоплювала Троцьке та Віленське князівства, які після Городельської унії 1413 року стали Троцьким та Віленським воеводствами. Окрім цієї «головної області», як політичні одиниці ВКЛ Любавський виділяє ще вісім земель: Жмудь, Підляшшя, Полоцьк, Вітебськ, Волинь, (Східне) Поділля, Київ та Смоленськ, який у 1514 році ВКЛ втратило.

Окремими політичними одиницями російський історик уважав удільні князівства, яких було особливо багато на сході сучасної Білорусі (Мстиславль) та у її південній частині, на так званому Поліссі. Це Слуцьке, Пінське, Клецьке, Кобринське та Городецьке князівства. «Усі ці князівства були окремими політичними маленькими світами, маленькими державами у державі, які знали тільки своїх володарів-князів, а великого князя литовського – тільки через цих володарів» [Любавский 1915 (1910): 84]. Кожний удільний князь був повністю самостійний у внутрішніх справах, де його владу обмежували тільки звичаєве право та обмеження, встановлені жалуваними грамотами великого князя, якими удільному князеві або його наступникові «надавали» удільне князівство. «В удільному князівстві у мініатюрі відтворювалися загалом усі порядки, які можна спостерігати в раніших обласних князівствах і в самому Великому князівстві Литовському: там також були воеводи (кобринський та грушевський у Кобринському князівстві), намісники і тіуни, існував такий самий суд, ті самі

податки і повинності» [Любавський 1915 (1910): 94]. Такий самий порядок був у Бельському удільному князівстві на півночі Смоленської землі, у Стародубському та Новгород-Сіверському князівствах, а також у князівствах верхів'їв Оки (Новосільському, Бельовському, Одоєвському, Воротинському, Карачевському та інших). Про князівства верхів'їв Оки Любавський пише, що їх «навіть не можна назвати державами у литовсько-руській державі, а радше союзними з нею володіннями, пов'язаними обопільними договорами, при порушенні яких зв'язок розривався» [Любавський 1915 (1910): 85].

Одначе, стверджуючи федеративний характер ВКЛ, Любавський має на увазі не так володіння володарів ленних і вотчинних князівств, що збереглися у ВКЛ аж до самого XVI століття, як вияви державности та автономії згаданих восьми (якщо не рахуватимемо «основної землі») чи дев'яти областей:

(1) Кордони між окремими землями мали характер не суто адміністративних меж, а політичних кордонів. Так Любавський інтерпретує обіцянку, виявлену у привілеї, наданому Казимиром Смоленській землі, згідно з якою до її складу мали повернутися волості, «відірвані» від неї в часи Вітовта та Свидригайла, а також обіцянки, надані у привілеях Київській та іншим землям, дозволяти правити волостями та містами лише «місцевим» вельможам, а не прибульцям з інших земель. Любавський зауважує, що межі між землями ВКЛ на початку XVI століття суттєво не відрізняються від меж між руськими князівствами Рюриковичів за часів, що передували їх включенню до складу ВКЛ, і інтерпретує їхню незмінність як слід чи залишок державної самостійности цих князівств. Отже, потрапляючи до складу ВКЛ, князівства часів Київської Русі не розчинялися у ньому безслідно, а зберігали свою політичну окремішність. У цьому російський історик вбачає сутнісну відмінність у територіяльних устроях ВКЛ та Московської держави як політичних тіл. Приєднавши колишні удільні князівства, великі князі московські їх розривали: розділяли на шматки і доручали правити ними та «годуватися» з них присланим із центру воеводам, боярам чи іншим своїм службовцям, зовсім не зважаючи на їхні раніші кордони. Навіть якщо ці межі й зберігалися, вони відтепер мали значення не політичних кордонів, а суто адміністративних меж [Любавський 1915 (1910): 86].

(2) Підпорядкованість вільного населення земель ВКЛ або політичних підданців володаря ВКЛ (військових слуг чи бояр) великому князеві литовському мала «обласний характер» [Любавський 1915 (1910): 86]. Це означає, що вони були йому підвладні не безпосередньо, а лише як «земляни» певної землі. Великий князь без згоди самого боярина не міг вимагати від нього військової

служби за межами «його» землі. У цьому стосунку становище бояр ВКЛ суттєво відрізнялося від того, у якому перебували службовці великого князя московського. Їх великий князь міг переміщати по своїх володіннях як тільки йому заманулося. Отримавши скаргу, великий князь литовський не міг викликати до себе на суд відповідача без його згоди, а лише особисто прибувши до відповідної землі, міг притягти до суду будь-якого її мешканця. «Велике князівство Литовське, Литва, у таких випадках постає наче чужа, іноземна держава, де є спільний володар і куди ті, що судяться між собою, можуть поїхати тільки добровільно, за взаємною згодою» [Любавский 1915 (1910): 87].

(3) Принаймні дві (Полоцька та Вітебська) землі мали привілей, що намісник великого князя не призначатиметься без їхньої згоди. Жмудини у 1441 році в обмін на відмову від підтримки Михайла Сигізмундовича отримали ще більший привілей – самостійно обирати старост і навіть тіунів волостей. На такий привілей також претендували вельможі Київської землі: коли у 1471 році помер удільний київський князь Семен Олелькович, вони висунули вимогу новим князем призначити його брата Михайла. Призначеному на київського намісника великим князем Казимиром та радою панів ВКЛ Мартинові Ґаштольдіві довелося займати свій пост, силоміць ламаючи опір місцевих київських вельмож.

(4) За твердженням Любавського, вельможі земель ВКЛ час від часу збиралися на з'їзди – сейми цих земель, які обирали певних урядників, судили, розподіляли податки, військові та інші повинності, займаючись діяльністю, «яка дуже схожа на законодавство» [Любавский 1915 (1910): 90].

(5) Аж до самого ухвалення Першого Литовського Статуту (1529) і навіть пізніше (доповнюючи його) в окремих землях ВКЛ діяло своє окреме звичаєве право, на яке змушені були зважати й призначені володарем із центру (зі схваленням місцевих вельмож або без нього) намісники.

(6) Нарешті, землі «не було усунуто навіть від розв'язання питань зовнішньої політики, хоча такі питання нібито мали розв'язувати лише загальнодержавні органи» [Любавский 1915 (1910): 92]. Як приклади Любавський наводить вимогу литовських посланців до Казимира 1456 року, щоб Польща повернула Литві Західне Поділля, яку, за твердженням російського історика, ухвалив сейм ВКЛ; Казимирове обговорення із сеймом (за твердженням Любавського) у 1478 році війни з Московією за Великий Новгород; розгляд питання про створення удільного князівства у Києві для королевича Сигізмунда (майбутнього великого князя Сигізмунда Старого) на сеймі Литовської землі 1496 року [Любавский 1915 (1910): 92].

Любавський уважав, що вияви державности та автономії земель ВКЛ, які він розглядає, були спадщиною долитовського періоду історії руських земель та

того способу, яким вони потрапили до складу ВКЛ. Сейми земель – це ті самі «віча», що збиралися у містах Київської Русі, а пізніше аж до самих московських часів збереглися у Пскові та Новгороді. Частим питанням «порядку денного» таких зборів було повалення влади негідного князя і запрошення іншого (родича поваленого) (див. 3.1). З цією політичною традицією Київської Русі він пов'язує привілеї земель, які забороняли призначати їм князів чи намісників без їхньої згоди і навіть вибори самих великих князів литовських. «Вітовт, Сигізмунд Кейстutowич і Казимир стали великими князями після того, як їх обрали князі, пани і бояри Литовської землі» [Любавский 1915 (1910): 87]. Як і майже всі інші дореволюційні російські історики, Любавський всіляко підкреслює добровільний характер приєднання руських земель до ВКЛ.

Приєднання нової землі означало тільки те, що в певний момент місцевого князя Рюриковича заступав призначений володарем ВКЛ (Гедиміном або Ольгердом) удільний князь. З іншими землями ВКЛ її еднав лише той самий верховний володар, а весь внутрішній порядок управління залишався незмінним. Любавський стверджує, що такий «вступ» до складу ВКЛ часто оформлювали угодами, які зміцнювали місцеві права нового члена федерації ВКЛ. Жодного такого «договору про вступ» не збереглося, проте російський історик стверджує, що обласні привілеї від Александра та Сигізмунда Старого, які дійшли до наших днів, є нічим іншим, як повторенням та підтвердженням зобов'язань, зафіксованих у первісних «договорах про вступ» [Любавский 1892: 26].

Цей мирний та добровільний вступ руських земель до складу ВКЛ найкраще пояснює федеративний устрій цієї держави. Любавський бачить і описує переворот, який наприкінці XIV – на початку XV століття здійснив Вітовт, замінивши удільних князів Гедиміновичів, які правили землями ВКЛ, на призначених на власний розсуд намісників, що не належали до правлячої династії. Однак через династичну боротьбу, що спалахнула після смерті Вітовта і мало не знищила ВКЛ як державу, а пізніше – через боротьбу з Москвою за те, хто правитиме руськими землями, федеративний характер ВКЛ, який воно мало від самого свого виникнення, не змінився. «Окрім традиції, тут діяла ще й політика – прагнення панівної Литовської землі паралізувати сепаратизм земель в епоху запеклої боротьби з Московською державою і татарами. У час цієї боротьби на тій Русі, що була підвладною Литві, не раз проявлялися хитання та зрада і, щоб запобігти відокремленню земель, панівна Литва намагалася задобрити їх підтвердженням їхніх прав та привілеїв. <...> Завдяки цьому литовсько-руська держава далі зберігала той федеративний характер, якого вона набула після свого територіального утворення» [Любавский 1915 (1910): 82].

Щоправда, російський історик визнає, що не всі руські землі ввійшли до складу ВКЛ добровільно. Про спосіб їхнього входження, вважав Любавський, свідчить їхнє становище у ВКЛ на початку XVI століття [Любавський 1892: 1–2; 12–13; 26–27]. Добровільно до його складу потрапили ті землі, що мали підтвержені великими князями литовськими обласні привілеї (Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ, Київ, Волинь, Поділля). Натомість руські землі «власне Литви», які переважно називають Чорною Руссю (Новогрудок, Слонім, Волковиськ), литовську Русь та Підляшшя литовці, найвірогідніше, завоювали. Подекуди навіть ішла литовська колонізація (насамперед в околицях Бреслава, які колись належали до Полоцька [Любавський 1892: 3]. Сліди завоювання Любавський убачав у поділі на «віленську» і «троцьку» частини, який у розглядуваний період усе ще зберігався в багатьох областях Наддніпрянщини. Російський дослідник уважав цей поділ наслідком укладеної після повалення Євнута у 1345 році угоди Ольгерда й Кейстута, згідно з якою всі новозавойовані землі слід було ділити порівно [Любавський 1892: 13–14]. Землі, що потрапили до складу ВКЛ шляхом завоювання, або ввійшли до його «основної області» (литовської Русі), або не утворили окремої політичної одиниці (Підляшшя чи територія Чернігівського князівства, яке існувало в часи Київської Русі).

Довнар-Запольський [Довнар-Запольский 1901] федералізм ВКЛ розуміє загальніше та абстрактніше, трактуючи його як принцип не лише державного устрою ВКЛ, а й усієї його соціальної організації. Федеративний характер ВКЛ для нього означає домінування договору як принципу соціального порядку і в політичній, і в соціальній організації⁴¹. «Державу облаштовано на свосерідних федеративних основах. Окремі її частини з верховною владою пов'язує договір. Такі договори влада великого князя укладає з удільними князями та з окремими землями, що підлягають його владі зі збереженням місцевих прав. Але оскільки принцип договору домінує, то він проникає не лише до відносин управління, а й до таких складників державної території, договір із якими іноді виникає через політичні обставини» [Довнар-Запольский 1901: 28].

Як і Любавський, Довнар-Запольський пояснює федеративний устрій ВКЛ добровільним вступом абсолютної більшості земель до його складу. «Вступаючи» до ВКЛ, окремі руські землі виторговували зобов'язання його володаря не змінювати встановленого у них старожитнього порядку через закріплення основних їхніх прав статутними грамотами. Щоправда, елементами територіального устрою ВКЛ були не лише землі, а й удільні князівства, володарі яких

⁴¹ Сучасні соціальні теоретики виділяють чотири принципи соціального порядку: спільноту, ринок, договір (контракт) та ієрархію. Див. [Lichbach, Seligman 2000: 13–52].

в одних регіонах (насамперед у верхів'ях Оки) були пов'язані з володарем ВКЛ договірними відносинами, а в інших (у басейні Прип'яті й Наддніпрянщині) – володіли ленами, які довічно надавав великий князь литовський. Як відомо, такий державний устрій часто окреслюють поняттям феодалізму.

Довнар-Запольський наполегливо стверджує, що для окреслення політичного устрою ВКЛ більше пасує термін саме «федеративної», а не «феодальної» держави. «Не заперечуючи певного впливу феодальних понять у Литві у вузькому сенсі в найдавніші часи, їх, однак, не можна поширювати на відносини між князями литовсько-руської держави, оскільки тут не було розвинуто й окреслено спільної схеми особистих стосунків васала до сюзерена; нарешті, принцип вотчинного характеру князівської влади та його сплутування з державним началом, як це було у давній Русі, суперечив би умовному характеру феодального землеволодіння. Ось чому термін “федеративної держави” має більше права бути застосованим до державного устрою литовської Русі» [Довнар-Запольський 1901: 85].

Разом із Любавським особливо яскравою ознакою федеративного характеру державності ВКЛ Довнар-Запольський уважає право деяких земель ВКЛ здійснювати власну зовнішню політику, наводячи той самий приклад – грамоти Полоцька Ризі [Довнар-Запольський 1901: 36]. Схоже, що цей аргумент Любавський перейняв від Довнар-Запольського, адже його ми виявляємо лише у написаній пізніше синтезі історії ВКЛ російського історика [Любавський 1915 (1910)], а не в опублікованому 1892 року дослідженні територіяльного поділу та місцевого управління ВКЛ [Любавський 1892]. Обидва історики виявом федералізму ВКЛ уважають і наявність місцевого права. Хоча писемних пам'яток цього права не збереглося, про його існування дають підстави говорити повторювані вказівки у привілеях землям судити «за своїм правом», а також виявлена в угодах Полоцька і Риги умова, згідно з якою полочан у Ризі мали судити за «своїм», тобто полоцьким, правом [Довнар-Запольський 1901: 27].

Любавський уважає федеративну форму держави найпримітивнішою, імпліцитно маючи на думці, що «справжня» держава повинна бути унітарною та централізованою, а мірилом прогресу у творенні держави є те, наскільки певний державний утвір наблизився до цього ідеалу⁴². Цей засновок яскраво «просвічується» навіть у такому твердженні, яким він завершує список основних територіяльних частин ВКЛ початку XVI століття: «всі ці складники литовсько-руської держави були ще настільки слабо згуртовані, мали ще стільки

⁴² Федеративною Любавський уважає і таку державу, територіяльні складники якої злучає в одне ціле тільки спільний володар – персональна унія (див. [Любавський 1892: 28]).

слідів ранішої політичної самобутності, що тогочасна литовська Русь *усе ще зберігала характер політичної федерації* (курсив мій. – З. Н.), з яким вона фігурує в епосі удільних князівств, у XIV столітті й на початку XV століття» [Любавский 1892: 2]. Погляд Любавського на федерацію як на примітивну форму державності не дивує, якщо взяти до уваги його «промосковську» впевненість, що із двох шляхів розвитку державності – західноруського та східноруського – прогресивним був той, яким ішла Московська держава, а федералізм ВКЛ був структурною вадою, що зумовила його відставання й занепад.

Також не дивно, що федеративний характер державності ВКЛ він пов'язує із загальним цивілізаційним та культурним відставанням литовців, – вони не мали власних ідей творення держави. Таким є один із найважливіших висновків російського історика, яким він завершує загальну характеристику територіального устрою ВКЛ. «Це збереження місцевої політичної давнини <...> було пов'язане з тим, що литовська влада не мала оригінальних творчих прагнень у справах творення держави, що, своєю чергою, було зумовлено відносною політичною слабкістю та нерозвинутістю правлячого племені» [Любавский 1892: 61]. Принаймні структури ранньої Литовської держави XIII століття були примітивніші за ті, які можна виявити у Київській Русі, а весь пізніший прогрес ВКЛ російський дослідник пов'язує із перейняттям її спадщини.

Зважаючи на те, що Довнар-Запольський був палким прихильником конституційної реформи у Російській імперії, яка надала б автономію окремим її областям, а після її падіння у 1917 році – став одним із «батьків» білоруської національної державності, не дивно, що його погляд на федеративну державність ВКЛ є цілком протилежним. Як і Любавський, він ототожнює конкретний зміст «давнини», яку литовські князі зобов'язувалися не нищити, з політичними та правовими структурами обласних князівств Київської Русі. Однак політичні структури ВКЛ він вважає розвинутішими за ті, що їх литовські князі виявили на руських землях. «Тут ми стикаємося лише з сумішшю понять публічного та приватного права, яка взагалі цілком притаманна невисокому державному розвитку народу. Обидва елементи – публічний та приватний – зливаються настільки, що публічно-правові функції влади набувають характеру приватного права і, навпаки, приватні відносини набувають публічно-правового відтінку» [Довнар-Запольский 1901: 51].

Це означає, що державну владу князі Київської Русі трактували як приватну власність, а податкові надходження – як свої власні прибутки. Голова держави був не так володарем держави (государь), як її паном і господарем (господарь) [Довнар-Запольский 1901: 55]. Приватизацію публічної влади обмежувала тільки велика міра самоврядності земель й особливо міст: князь,

який не рахувався з місцевою громадою, ризикував бути вигнаним і заміненим на іншого, «кращого». «Об'єднана литовсько-руська держава перейняла від давньої Русі цю плутанину вотчинного та суспільно-правового начал, із явною перевагою другого» [Довнар-Запольский 1901: 52].

Домінування «державного принципу» у ВКЛ зумовили дві причини. Першою причиною, яка найсильніше впливала на Литву у вузькому значенні, був постійний стан війни, через що більша частина данин і повинностей населення (побудова та охорона городів, загальна військова повинність у випадку вторгнення ворога) безпосередньо служила державі, а не інтересам великого князя, його сім'ї чи близького оточення. Друга причина найяскравіше проявлялася у сфері відносин володаря ВКЛ із підвладними йому руськими землями. Вона «корениться у самому способі утворення держави, а саме у її федеративному устрої. Поза сумнівом, навіть міркуючи теоретично, федеративна держава утворюється задля державної мети й у стосунку верховної влади до складників держави має публічний характер. Верховна влада виділяє собі лише сферу публічних прав та обов'язків, залишаючи вотчинні права в руках місцевих елементів. Так і сталося у цьому випадку: щодо земель та удільних князівств великий князь був володарем (государем). Ось чому ті податки й повинності, якими було обкладено складники держави, рано набули публічного характеру, і не лише за ідеєю, а й на практиці йшли на користь усієї держави» [Довнар-Запольский 1901: 54].

У литовській історіографії форму державного устрою ВКЛ та її розвиток слабо досліджено. Це не дивно, адже литовських істориків традиційно цікавили й далі цікавлять лише етнічно литовські землі ВКЛ. Певний виняток становить «Історія Литви від найдавніших часів до 1569 року» Гудавічюса, в якій четвертий розділ третьої частини «Перетворення литовської військової монархії у боярську станову державу» розпочинається підрозділом «Федеративна структура земель Великого князівства Литовського» [Gudavičius 1999: 383–396]. У загальних рисах Гудавічюсове висвітлення питання відповідає тому, що виявляємо у працях Любавського. Окрім ядра держави, Гудавічюс у складі ВКЛ виділяє шість великих руських земель: Полоцьк, Вітебськ, Волинь, Київ, Поділля, Смоленськ, а також утрачений на межі XV і XVI століть «східний прикордонний конгломерат» [Gudavičius 1999: 388]. На відміну від Любавського, він не вважає удільні князівства ВКЛ у період після смерти Вітовта (з частковим винятком для кон'юнктурних уділів, створених переважно на території давнього Чернігівського князівства для забезпечення Свидригайла та втікачів із Москви) повноцінними елементами державної структури ВКЛ. «Ці князівства вросли у територіяльні структури, якими управляли державні

намісники, як великі земельні володіння, а не одиниці територіяльної автономії» [Gudavičius 1999: 388].

Можна відзначити ще дві важливі особливості, притаманні образам територіяльного устрою ВКЛ, що їх подали Любавський і Гудавічюс. По-перше, литовський історик до ядра ВКЛ відносить не лише Троцьке та Віленське воєводства, а й територію Жмудського староства. «Хоча Жмудське князівство (його почали вважати староством від 1441–1442 років) офіційно не належало до Великого князівства Литовського у вузькому розумінні, однак фактично воно разом із Віленським і Троцьким воєводствами утворювало литовський центр держави. Від неможливого, але чисельного жмудського боярства залежало багато, адже воно підносило відсоток литовських бояр у загальному складі цього стану. Віленське й Троцьке воєводства випереджали всіх інших у сферах продукції, яку вони отримували, а також в утворенні станової структури та політичних зв'язків» [Gudavičius 1999: 396]. По-друге, Гудавічюс вважає федеративну структуру ВКЛ не первісною чи «примітивною» формою його устрою як держави, яку воно мало від самого початку експансії на руські землі, а продуктом процесу історичного розвитку, який можна окреслити терміном «федералізація». «У масштабі всієї Литовської держави починаючи від XVI століття сформувалася федерація земель молоді станової структури з ядром у складі трьох литовських воєводств, яке мало чітку політичну гегемонію» [Gudavičius 1999: 396]⁴³.

А якими були територіяльно-політичні організації ВКЛ до цього? Про часи Гедиміна литовський історик пише: «Поряд із розширеною Литовською державою розпочався процес творення цілої політичної системи на Русі з доволі значущими сателітами – Псковом на півночі і Києвом на півдні». Трохи далі він уточнює: «Псков, Київ і Смоленськ були найважливішими протекторатами Литви, опорними точками її політичної системи на Русі» [Gudavičius 1999: 103]. Як ми могли переконатися, оглядаючи сучасні концепції імперій та імперіялізму у літературі міжнародних відносин та порівняльній політології, політичні системи, частини яких є «сателітами» та «протекторатами», є не чим іншим як імперіями. Бо чим іще?

Деякі дослідники давньої Литовської держави (мабуть, бачачи невідповідність поняття «федерації» до реалій ВКЛ) уживають термін «конгломерат» чи

⁴³ Згадуючи «три литовські воєводства», литовський історик найімовірніше одним із цих воєводств називає Жмудське староство, а не створене у 1513–1514 роках Підляське воєводство, до якого було включено Бельський, Дорочинський та Мельницький повіти; тим паче, що «це воєводство з військового погляду залишилося у віданні троцького воєводи» [Gudavičius 1999: 393].

«конгломерат земель» [див., наприклад, Яковенко 2005 (1997): 140]. Поняття «конгломерат» політичним наукам невідоме, а саме слово «конгломерат» як характеристика устрою ВКЛ не каже нам нічого конкретного. Як не раз тут згадано (див. 1.1, 3.1), в історіографії західноєвропейського Середньовіччя вже фактично склалася традиція називати «імперіями» набагато менш тривкі «конгломерати» володінь, які під своєю владою об'єднали Вільгельм Завойовник та його наступники (Норманська імперія), а також Плантагенети (Анжуйська династія). З цього погляду, на таку назву безсумнівно також заслужив і «конгломерат», створений Гедиміном та його наступниками.

Так уважати можна передусім через те, що він виявився набагато тривкішим за імперії норманів чи Плантагенетів і залишив дуже глибокий слід в історії Східної Європи, визначаючи обриси політичних кордонів її сучасних держав. «Виникнення Литовської держави та її розширення до великої потуги (Großmacht), що володіє гігантською площею, є унікальним явищем в історії Східної Європи. За майже півтори сотні років малий язичницький народ, який зазнав слабкого впливу інших культур, підкорив своїй владі простір, який цілком можна порівнювати з іншими імперіями (Reichen) пізнього Середньовіччя. І що ще важливіше: ця держава (Staat) не була великою імперією (Großreich) могутнього завойовника і володаря, яка швидко розширилася мечем і не менш швидко знову розпалася. Вона створила організацію sui generis, яка, попри всі свої вади, продемонструвала характерну для неї еластичну твердість» [Rhode 1955: 325]. Причин цієї «еластичної твердості» ВКЛ ми не зрозуміємо, не звернувши уваги на ті, притаманні «імперіям без застережень» (які Томас Барфілд ще називає «первинними імперіями»), ознаки, які легко розпізнаємо в устрої ВКЛ, хоча в уже «визнаних» істориками непроголошених феодальних імперіях Західної Європи їх виявити набагато важче (наприклад, де була метрополія «імперії Плантагенетів» і хто був її політично панівною етнією?).

Що робилося з імперським конгломератом Гедиміновичів у XV–XVI століттях і на що він врешті-решт перетворився, є дискусійним питанням. Можна погодитися з думкою Гудавічюса, що ВКЛ врешті стало федерацією, але це, найімовірніше, сталося дещо пізніше, ніж на початку XVI століття⁴⁴. До цього питання ми ще повернемося. Тут важливо лише відзначити, що федерацією воно стало не з «конгломерату», а з імперії, та пояснити, чому воно спочатку було не федерацією, а саме імперією. Хоча Любавський і Довнар-Запольський протилежно оцінюють федерацію (один – як примітивну, а другий, разом із Га-

⁴⁴ У першій публікації, присвяченій питанню ВКЛ як імперії, такий погляд виражав і автор цих рядків. Див. [Norkus 2007a].

лецьким, – як прогресивну форму державного устрою), вони імпліцитно роблять припущення, що розмаїття форм державного устрою вичерпує антитеза унітарної держави та федерації, або, можливо, тріада унітарної держави, федерації та конфедерації. Галецький такого припущення не робить, бо він протилежністю федерації вважає не унітарну державу, а імперію, однак він допускає іншу помилку: імперію він розуміє надто вузько, ототожнюючи її з однією з її відмін, яку можна назвати «вестфальською» чи територіальною імперією (див. далі у наступному розділі цієї частини).

Якщо керуватися найвичерпнішою класифікацією форм державного устрою, викладеною у працях видатного теоретика держави Міколаса Ромериса (див. 2.4), то достатніх підстав уважати ВКЛ федерацією ми не виявимо. Між землями, які утворювали ВКЛ, не було рівності. Метрополію – регіон, що його Любавський називав «основним історичним ядром цієї держави», та решту земель – «анекси», як їх називав Александр Пресняков [Пресняков 1939: 110] та інші історики ВКЛ⁴⁵, пов'язували відносини субординації. Руські землі не мали паритетного представництва у центральних органах влади ВКЛ чи у його правлячій еліті. «Анекс» не є рівноправним членом складеної держави, як це мало би бути у федерації.

Факти, які свідчать про ієрархічну чи субординаційну (а не координаційну) структуру зв'язку земель ВКЛ, подають самі прихильники концепції федеративного ВКЛ. Любавський указує, що названа в нього «основна область» «займала панівну позицію в литовсько-руській державі» [Любавский 1915 (1910): 82]. Вона була найщільніше заселена і мала більше людности, ніж будь-яка інша земля ВКЛ. Тут було зосереджено двори великого князя (втім, деякі розташувалися і в інших землях ВКЛ). Тут також було найбільше дворів, що належали представникам правлячих магнатських родів ВКЛ (Гаштольдів, Радзивілів, Заберезинських та інших). Ця область виділялася й порядком свого управління та судів, «своїми звичаями, своїм литовським правом» [Любавский 1915 (1910): 82]. «Одним словом, Литовській землі і в період, який ми розглядаємо, належала політична гегемонія та представництво у тому складному комплексі земель та володінь, яким було велике князівство; завдяки цьому її іменем і називали всю державу» [Любавский 1892: 7]. Литовська земля, силою та ресурсами якої було створено ВКЛ, «природно займала у ньому політично панівне й упривілейоване становище» [Любавский 1892: 61].

⁴⁵ Також і сам Любавський: див. [Любавский 1900: 104].

Особливий статус цього регіону утвердили запроваджені після хрещення Литви заборони для православних будувати тут нові церкви і посідати уряди (з єдиним винятком, зробленим для Костянтина Острозького за особисті заслуги). Водночас місцевим елітам православних земель ВКЛ було перекрито шлях до правлячої еліти, склад якої від XV століття приблизно збігався з радою панів ВКЛ [Valikonytė 1971; Petrauskas 2005b]. Найвищі та найпочесніші посади у ній посідали магнати, які володіли троцькими та віленськими урядами. Аж до самого кінця XV століття ці уряди посідали, а відтак і домінували в Раді панів, роди литовського походження – Гаштольди, Остики, Радзивіли, Кезгайли, Саковичі, Заберезинські. Лише від кінця XV століття до правлячої еліти центру почали проникати вихідці з руської периферії – Ходкевичі, Сапеги), Боговигиновичі [Bumblauskas 2005: 218–219; Kirkiene 2008; Petrauskas 2003]. Однак умовою чи ціною такого піднесення був перехід у католицьку віру, родинні зв'язки з давніми панськими родами ВКЛ та набуття земельного володіння в «основній області» держави.

Дивлячись на територіальну структуру ВКЛ XIV–XVI століть крізь призму понять, що вживаються у сучасних порівняльних дослідженнях імперій, ми можемо в його устрої виділити всі притаманні типовій імперії елементи. Окрім метрополії, ВКЛ мало свої периферії, які називалися «українами», себто калькою слова «периферія» з руської мови. У ВКЛ «україни» – це не лише ті землі, які з плином часу стали територіальним ядром країни, відомої як Україна. Принаймні до XVI століття окреме «політичне суспільство» з власною владною елітою [Savišcevas 2004], самоврядуванням, регіональною свідомістю та місцевим правом, існувало у Жмуді, яку під іншими кутами зору (див. 3.8) можна віднести до метрополії ВКЛ⁴⁶. Окремим політичним суспільством у цей період можна також уважати Волинь. «Особливе становище посідали чисельні волинські магнати та бояри, на інтереси яких мусила зважати центральна влада. Тут вона найменше втручалася в розподіл земельних володінь і місцевих посад, збереглися володіння місцевих руських князів, а також Гедиміновичів та Гольшанських» [Gudavičius 1999: 389].

У Київській та Подільській землях місцевим політичним суспільствам було важко консолідуватися через постійні набіги зі степів, однак такі суспільства безперечно існували у Вітебській та Полоцькій землях, що завжди запе-

⁴⁶ Трудність зі Жмуддю полягає ще в тому, що вона належала до порівняно відсталих за своїм соціально-економічним розвитком регіонів ВКЛ. У розділі 3.8 ми розглянемо питання, як і чому творення імперії може перешкоджати соціально-економічному розвитку метрополії чи її частини, консервуючи у ній соціальні структури доімперських часів.

кло захищали свої давні привілеї, а також у Смоленській землі. Жодних зв'язків ці периферійні анекси між собою не мали, а в одну державну структуру їх з'єднувала підпорядкованість імперському центрові у литовській метрополії. Конгломерат князівств верхів'їв Оки можна віднести вже тільки до «неформальної імперії» або сфери сюзеренітету ВКЛ. На сході ВКЛ до кінця XV століття чіткої межі не мало, що взагалі є рисою, яка вельми притаманна імперіям домодерних часів. Сфера неформальної імперії чи сюзеренітету поступово переходила у сферу гегемонії, до якої в різні періоди існування ВКЛ належала не лише частина князівств верхів'їв Оки, але й Твер, Рязань, Псков та Велика Орда. Найбільшого свого розширення сфера гегемонії ВКЛ досягла, як ми вже згадували, в часи Вітовта, коли до неї на короткий час потрапила вся Східна Європа [Bumblauskas 2005: 144].

3.5. Що заважає визнати ВКЛ імперією?

Після констатації того факту, що ВКЛ було імперією, одразу виникає запитання, як могло статися, що найкращі з найкращих знавців його історії не бачили, що воно таким було. Без сумніву, найбільша перешкода – класична герменевтична (і водночас європоцентрична) методологія істористської історіографії, яка позбавляє глузду вже саме питання про ВКЛ як імперію. З цього ми й починали книжку: як «усі знають», ВКЛ (окрім короткого епізоду часів Міндовга) не стало навіть королівством, то що й говорити про імперію? Без сумніву, така настанова в голові знавця історії давньої Литви є великою перешкодою для приходу й утвердження думки про імперський характер ВКЛ.

Додатковими перешкодами стали особливості пізнавальних інтересів національних історіографій, чиї представники активно залучалися у дослідження історії ВКЛ. Ці проблеми, зумовлені соціополітичними актуаліями відповідних суспільств, ми вже розглянули в огляді історіографії нашої проблеми (1.2). Росіянам заважав погляд на ВКЛ як «західноруську державу», яка для декого з них була ще й утраченою альтернативою «кращої» (неімперської) історії Росії. До цього додався і звичайнісінький великоросійський шовінізм, якому думка про імперію якихось литовців була й надалі є просто смішною. Шовінізму до 1945 року не бракувало й німецькій історіографії, в якій через нього та через особливо сильні традиції герменевтичного історизму незрушною аксіомою було переконання, що у середньовічній Європі була й могла бути лише одна Імперія – німецький Reich. Полякам заважало вподобане амплуа невинної жертви імперіялізму сусідніх держав, а також популярна концепція «Ягелонського

федералізму». Ампула жертви імперіялізму заважало й литовцям, тільки вони імперіялістами вважали ще й поляків. У советські часи до цього додалося небажання втратити звичних героїв національної історії – великих князів, походами яких не було би змоги тішитися, якби Москва записала їх в імперіялісти.

Втім, не тільки шори, накинуті пізнавальними інтересами національних історіографів, та класична герменевтична методологія перешкоджають осмислити ВКЛ як імперію. У первинних джерелах історії ВКЛ ми не виявимо, що литовці чи їхні тогочасні сусіди у XIV–XV століттях називали ВКЛ федерацією, однак мовчання джерел не завадило виникнути й утвердитися федералістичній теорії державного устрою ВКЛ. Обидві концепції – і федералістична, й імперська – не є безпосередньо «почерпнутими» з джерел, а спираються на те, що видатний польський історик та методолог історії Єжи Топольський називав «позаджерельним знанням» (*wiedza pozaźródłowa*) [Topolski 1976 (1974): 401–427]. Концепція ВКЛ як імперії є прийнятною лише у тому разі, якщо вона може пояснити ті факти, на які спираються прихильники федеративної концепції, і має ще якісь інші додаткові переваги.

Такою додатковою перевагою вважаю те, що, поглянувши на ВКЛ як на імперію, ми можемо збагнути факти його історії з ширшої, неєвропоцентричної перспективи загальної чи світової історії. Водночас інтерпретація фактів історії ВКЛ крізь призму імперіологічного погляду збагачує й розуміння імперії та імперіялізму як феноменів, адже ВКЛ як імперія має самотутні, а може, навіть виняткові риси. Досліджуючи історію ВКЛ як епізод імперій та імперіялізму, ми можемо і повинні сприймати імперіялізм та імперії ширше, розкриваючи все їх розмаїття. Велетенським епістемним віддохоченням для історика литовця, поляка чи росіянина визнати ВКЛ імперією є свідоме чи підсвідоме зіставлення його зі східним сусідом і смертельним ворогом – Московською державою, яка уже наприкінці XV століття проголосила себе «третім Римом», свого володаря – «царем» (тобто Цезарем), а на початку XVIII століття – ще й імператором. Якщо порівняльний погляд історика обмежується до усвідомлення контрасту між Московською державою та ВКЛ, та ще й містить припущення, нібито Московська держава була імперією *par excellence*, то складно зауважити, що змагання Литви та Москви було боротьбою двох (звісно, дуже різних) імперій.

Імперський характер ВКЛ як держави виявляється, якщо не обмежуватимось цим контрастом, який полонив і масову свідомість литовців, а залучатимемо до порівняння більше імперій. Так і роблять дослідники у сучасній імперіологічній літературі, в якій імперіями вважаються не лише політичні утвори, що так чи так претендують на спадщину Римської імперії, а й такі, що аж до самого Нового часу не були відомі Старому світові (імперії інків і ацте-

ків). Якщо дивитимемось ширше, невдовзі з'ясується, що й Російська імперія є лише певною відміною імперій, яку в сучасній літературі називають «територіальною імперією» і відрізняють від іншої – «гегемонічної імперії» (див. 2.5).

Конкретний імперський політичний утвір, якщо він довго існує, може належати до обох цих типів імперії, але тільки в різні періоди. Римська імперія періоду пізньої республіки та раннього принципату була гегемонічною. У ній було метропольне ядро (Італія), підвладні намісникам (проконсулам) провінції, і ще цілий рій сателітів – держав-клієнтів. Із плином часу вона перелаштувалася у територіальну імперію, хоча у західній її частині напередодні падіння імперії (коли там почали утворюватися германські королівства, які пізніше з реального погляду лише номінально корилися Риму) знову почали проявлятися риси гегемонічної імперії.

Порівняно з Московською державою, протягом усієї історії ВКЛ риси гегемонічної імперії були яскравішими за риси імперії територіальної. Натомість Московська держава, яка набула імперських рис уже після приєднання Великого Новгороду⁴⁷, а найпізніше – після завоювання Казанського ханату у 1552 році, від самого початку творилася як територіальна імперія, унітарна та концентрована централізована держава. Хоча через обмежені можливості комунікації великі окраїнні регіони (насамперед ті, що були заселені козаками) мали широку фактичну автономію, російські царі за першої-ліпшої нагоди намагалися зліквідувати політичну самобутність підкорених земель і перетворити їх на губернії, якими можна правити з центру. У 1914 році лише чотири регіони Російської імперії не були безпосередньо підвладні центрові: Велике князівство Фінляндське, Бухарський емірат, Хівинський ханат і Урянхайський край (сучасна Тувинська автономна область). У той час іще не було повністю зліквідовано автономію балтійських німців у колишній Лівонії, яку в 1721 році до Російської імперії приєднав Пётр I⁴⁸. Спочатку вона була дуже широкою, але з плином часу дедалі вужчала.

Гегемонічній імперії притаманна система непрямого управління. Як ми вже вказували, деякі дослідники імперій заходять навіть надто далеко, вважаючи її сутнісною ознакою імперії [Tilly 1997: 3]. Вже у модерні часи таку си-

⁴⁷ Данниками Великого Новгороду були численні угро-фінські племена та народи, залишки яких мешкають на півночі сучасної Росії. Тому цій північноруській республіці притаманні доволі яскраві риси імперії. Саме такою її вважає Альгірдас Будрецькіс [Budreckis 1981: 215].

⁴⁸ До самого ХХ століття Російська імперія не мала ані ресурсів, ані інтересу напряমেць адмініструвати маленькі народи мисливців та скотарів, що кочували на широких просторах сибірської тайги і полярної тундри, задовольняючись збором із них данини («ясаку»).

стему непрямого управління найпоспідовніше застосовувала Велика Британія. Росія запроваджувала пряме управління, як тільки могла це зробити, і врешті-решт залишила непряме управління лише там, де її обмежували міжнародні угоди або де не вистачало адміністративних, фінансових чи військових ресурсів. Велика Британія, навпаки, пряме управління вводила лише як останній засіб: там, де після усіх зусиль та експериментів так і не вдавалося в місцевому суспільстві знайти достатньо впливових і сильних колаборантів, які зуміли б його приборкати (а це, по суті, означало лише підтримку постійного внутрішнього миру) без втручання британського війська, що й саме переважно складалося з підрозділів, комплектованих із «кольорового» населення інших колоній.

Найуспішніше та найпоспідовніше Велика Британія застосувала цю систему у своїй найбільшій колонії – Індії (див. насамперед [Ramusack 2004]; також [Judd 2004; Peers 2006]). Вона поділялася на області, які підлягали прямій британській владі, та князівства, володарів яких раджив (князів) і магараджив (великих князів) із монархом Об'єднаного Королівства пов'язував так званий допоміжний союз (subsidiary alliance), яким князь зобов'язувався розпустити власне військо, прийняти та утримувати гарнізони британського війська, а також прийняти представника британців – Resident at his Court. Напередодні проголошення незалежності Індії таких князівств було понад п'ятсот. У всіх князівствах залишалися чинними їхні закони, вони мали своїх міністрів, суди та адміністративні органи, у діяльність яких британці не втручалися.

Таким самим способом британці правили й багатьма іншими колоніями, що мали статус васальних держав чи протекторатів. В Африці іншим класичним застосуванням системи непрямого управління було керування групою «королівств» (Анколе, Буганда, Буньоро, Торо) на території сучасної Уганди. Як і в Індії, британці обмежувалися тут контролюванням зовнішньої політики та розміщенням гарнізонів у стратегічно важливих місцях, а також контролем над успадкуванням «королівського престолу», не втручаючись до внутрішнього управління. Тобто вони творили свою імперію та правили нею у литовський спосіб – не нищачи «давнини» і не вводячи «новизни». Ця новизна у британських колоніях виникла сама собою, знизу, в перебігу залучення їх до світового капіталістичного ринку та з початком викликаних цим економічних, соціальних та культурних змін.

В імперії, яка ґрунтується на системі непрямого управління, виявляємо поділ влади, який зовні нагадує федеративний державний устрій. Ця зовнішня схожість дуже яскрава при порівнянні ВКЛ з Московською державою і вводить в оману тих дослідників історії ВКЛ, що вважають його федерацією. Насправді воно було імперією, однак не російського, а британського типу, себто базова-

ною на непрямому управлінні. Типовою політикою Московської імперії була депортація місцевих еліт, переселення їх в інший регіон і заміна присланими з центру слугами. Таку політику Москва широко використовувала на початку XVI століття, після приєднання до Росії Смоленської землі. Так само було зламано спроби козаків Лівобережної України зберегти місцеву автономію, яку російський цар Алексей Михайлович пообіцяв їм залишити після ухвали Переяславської ради 1654 року приєднатися до Московської держави. Великі князі литовські творили імперію у британський спосіб – шукаючи згоди з місцевою владною елітою і не втручаючись у порядок внутрішнього управління. Водночас вступ руських земель, яким Любавський надає статус членів федерації, до складу ВКЛ був «добровільним» лише у тому сенсі, в якому «добровільними» були угоди індійських раджів із британцями: як вибір найменшого зла за такого співвідношення військових і політичних сил, яке робить збройний опір безнадійним. Колаборація з британцями забезпечувала їм збереження наявних соціальних привілеїв. Окрім цього, вони могли сподіватися, що вже їхні нащадки зможуть реалізувати себе й зростати у набагато ширшому соціальному просторі, ніж той, межі якого накреслили вузькі рамки місцевої політики удільних князівств.

Усі вказані в Любавського ознаки державного устрою ВКЛ, на основі яких він кваліфікує ВКЛ як федерацію, цілком «поміщаються» у концепцію ВКЛ як імперії гегемонічного, чи британського, типу, базованої на непрямому управлінні. Між периферійними областями такої імперії існують не адміністративні межі, а політичні кордони. Включення їх до «британської» (чи «литовської») імперії означало не ліквідацію політичної окремішності, а введення *Rex Britannica* (чи *Rex Lituanica*): відтепер руські удільні князі, індійські раджі чи «королі» Уганди свої чвари, пов'язані з приналежністю територій чи успадкуванням влади, розв'язували не війною, а зверненням до третейського суду, себто до великого князя литовського або британського (чи литовського) намісника.

Після того, як Буганда (в Уганді) чи Колгапур (в Індії) ставали протекторатами Великої Британії, ані їхні місцеві еліти, ані тим паче рядове населення не здобували тих прав, які мали населення Англії чи Шотландії. Вони залишалися членами своїх традиційних політичних суспільств, безпосередньо підвладними тим же місцевим володарям. Так само й представники руської знаті Полоцької, Вітебської чи Волинської земель після того, як їхні князівства потрапляли під владу ВКЛ, не ставали рівними з тими боярами, які служили віленському й троцькому князям. Вони залишалися насамперед полочанами, вітебцями та волинянами, і тільки після того – підданцями великого князя литовського. Любавський підкреслює право деяких земель ВКЛ не приймати невгодних для

них воєвод та інших урядників із центру. Одначе це ще не означає, що еліта цих земель могла обрати собі воєводу чи старосту, який був би неприйнятним для центральної (метропольної) влади.

Принц індійського князівства, який не догодив британському резидентові, втрачав шанси успадкувати престол свого батька. Одначе якщо були два чи більше кандидатів, кожен з яких пнувся зі шкіри, доводячи, що саме він найбільше представляє «Захід», і скаржачись центрові на свого конкурента, що той цього не робить, імперський центр чи його представники на місцях втручалися лише тоді, коли починали вірити у правдивість слів одного з наклепників або коли виникала загроза, що міжусобні чвари місцевих прислужників, колаборантів та маріонеток врешті завершаться небезпечною для імперського миру сутичкою. Схожою була й позиція центру Віленської імперії щодо міжусобних чвар найвпливовіших руських родів за першість в «анексах»; так само він розв'язував і чвари Рюриковичів (чи бічних відгалужень роду самих Гедиміновичів) за успадкування влади у васальних удільних князівствах. Само собою зрозуміло, що наслідком системи непрямого управління є правовий партикуляризм, на який звертає увагу Любавський, шукаючи у ВКЛ виявів федералізму.

Чи можливо узгодити з імперським характером ВКЛ ті факти самостійної зовнішньої політики земель ВКЛ, які наводять Любавський та Довнар-Запольський? Насамперед, обидва історики вказують, власне, тільки на один такий факт: торгові угоди Полоцька з Ригою. Ці угоди охоплювали тільки вузькі питання економічного характеру і не є доказом того, що Полоцька земля мала самостійну зовнішню політику. Імперський центр попросту делегував чи доручив їй вести перемовини з Ригою у цих питаннях, які не мали загальнодержавного значення й «експертами» чи зацікавленою стороною в яких і були самі полочани. Ані міністерства закордонних справ, ані тим більше відділу закордонної торгівлі у Троках чи Вільні на той час не було, а сама закордонна торгівля не була сильною стороною ані володарів ВКЛ (можливо, за винятком Гедиміна), ані воїнів-землевласників, що становили їхню «команду». Найважливіший аспект цієї справи вказує сучасний дослідник історії Полоцької землі Дмитрій Володіхін: угоди, про які домовлявся Полоцьк, набували чинности лише після підтвердження («ратифікації») Вільна. «Ще Вітовт від міської влади відібрав право затверджувати міжнародні угоди: Полоцьку було залишено давнє право укладати угоди, але лише підтвердження великого князя литовського надавало їм дійсної юридичної сили» [Володихин 1992: 5].

Інші вказані в Любавського та Довнар-Запольського факти участі представників земель у формуванні зовнішньої політики (вимога литовських посланців до Казимира 1456 року, щоб Польща повернула Литві Західне Поділля,

а також наради про війну з Москвою після захоплення Новгороду) свідчать про щось зовсім інше, ніж намагаються показати російські історики. Насправді від середини XV століття справи зовнішньої політики у свої руки перейняла рада панів. Однак навіть у тих випадках, коли на її збори запрошували представників периферійних земель і ці з'їзди набували рис загальнодержавних сеймів, на них домінувало боярство (а особливо – його олігархічна верхівка, яку представляли власники віленського й троцького урядів, що також займали й інші центральні та придворні уряди) «основної області» ВКЛ, себто метрополії. Саме воно від середини XV століття й формувало зовнішню політику ВКЛ в усіх сутнісних питаннях. Лише магнатство метрополії ВКЛ мало право обирати великого князя литовського, яке Любавський та Довнар-Запольський неогрунтовано вважають ще одним доказом федеративного характеру ВКЛ.

Отже, старанніше (з допомогою Ромериса та сучасних дослідників федералізму й імперіялізму) визначивши поняття імперії та федерації, а також на основі цього аналізу по-новому поглянувши на відомі факти історії, які багато дослідників вважають доказами федеративного характеру устрою ВКЛ, ми не можемо уникнути висновку, що ці факти свідчать про щось зовсім інше, а саме демонструють не федеративний, а імперський характер ВКЛ.

Щоправда, є один спосіб, яким можна спробувати уникнути цього висновку. Можна засумніватися, чи поняття «імперії» та «федерації» взагалі варто застосовувати до давньої Литовської держави. Можливо, ВКЛ не було ані федерацією, ані імперією, а чимось іншим, адже обидва ці поняття можна застосовувати лише до модерних «веберівських» держав, яких іще по-іншому називають суверенними територіальними державами (див. 2.3)? Таку державу визначає монополія на застосування законного насильства на певній території, точно встановленій (лінійними) кордонами, в межах якої держава здійснює цю монополію, визнаючи за іншими державами аналогічну монополію у їхніх кордонах, а також трактуючи їх як рівних собі суб'єктів міжнародного права. Державу як трансперсональний суб'єкт права відділяють від монарха та династії, що нею правлять, і розуміють як «публічну установу» зі своїми «державними інтересами», відмінними від інтересів монарха та правлячої династії. Таке розуміння держави у міжнародному праві утвердив Вестфальський мирний договір 1648 року, який завершив Тридцятилітню війну, тому державу, яка йому відповідає, іноді ще називають «вестфальською державою»⁴⁹.

⁴⁹ Є автори, які переносять виникнення такої держави на ще пізніші часи. Вони стверджують, що зовнішня політика більшості європейських країн (за винятком Англії) у XVIII столітті залишалася династичною. Див. [Teschke 2002; Teschke 2003; Gerstenberger 1990].

Однак у Середньовіччі «не було суверенної держави і спільноти міжнародного права у ранньомодерному сенсі» [Brunner 1984 (1965): 39]. Якщо заглибитися у дії володарів середньовічної Європи, доволі складно сказати, які з них є внутрішньою, а які – уже зовнішньою політикою (хоча це, можливо, не означає, що такий поділ є зовсім беззмстовним)⁵⁰. Чи подану в Ромериса класифікацію форм державного устрою можна застосувати до середньовічних держав, які були не «територіальними з'єднаннями» (німецькою Territorialverband), а «об'єднаннями осіб» (Personenverband), себто землевласників, які здійснювали у своїх володіннях політичну владу, а також були пов'язані відносинами васалітету? Насправді такі сумніви мають підґрунтя. Однак вони насамперед заторкують поняття «федерації», коли його застосовують до домодерних політичних утворів, як це робить Галецький, називаючи сукупність країн, престолі яких у XV–XVI століттях займали Ягелони, «Ягелонською федерацією».

Навряд чи можна погодитися з авторами, які стверджують, що федерація – це винахід XVIII століття, і першою справжньою федерацією вважають США (на відміну від Швейцарії, яку зазвичай називають конфедерацією). ВКЛ федерацією стало після реформи внутрішнього управління, здійсненої за польським зразком напередодні Люблінської унії у 1564–1566 роках, коли воно перетворилося на шляхетську республіку, утворену із самоврядних повітів, які й були суб'єктами цієї федерації (про цю реформу див.: [Кіаура 2006 (2004): 9; Machovenko 1999: 34–44; 70–84]). Але у XV столітті й у першій половині XVI (а тим більше у XIV столітті) ВКЛ федерацією не було, хоча в ньому й відбувалися процеси соціальної, економічної й особливо культурної інтеграції метрополії та периферії, які створили умови для його федералізації наприкінці XVI століття.

Правдою є те, що ВКЛ XV – першої половини XVI століття не мало багатьох ознак, притаманних «вестфальським» (інституційно-територіальним) державам. Це ще актуальніше для XIV століття, коли його можна назвати патримоніальною державою чи політеєю – вотчиною роду Гедиміновичів, схожою на Франкську державу часів Меровінгів. Лише у середині XV століття з'являються перші паростки такого розуміння держави, коли її більше не вважають приватною власністю Гедиміновичів, а лояльність до династії чи тим паче до одного з її представників більше не збігається із лояльністю до держави як такої [Rowell 1997]. Проте патримоніальні та феодалні риси державности ВКЛ

⁵⁰ Дискусії про можливість застосовувати неореалістичну теорію міжнародних відносин до політики середньовічної Європи все ще тривають. Див. [Ruggie 1993; Teschke 1998; Fischer 1992; Hall, Kratochwil 1993; Fischer 1993].

XIV–XV століть не перешкоджають кваліфікувати його як імперію. Навпаки, вони є додатковим підґрунтям для такої кваліфікації. У сучасній порівняльній історичній соціології дослідники виділяють «патримоніальні імперії» як особливу відміну імперій [Eisenstadt 1993 (1963): 10–12].

Взагалі для домодерних часів більш характерні гегемонічні, а не територіальні імперії. Система непрямого управління дає змогу імперіям дуже швидко розширюватися, адже основною повинністю новозавойованих територій стає надання імперії військових контингентів, які можна використати для завоювання нових територій. Населення підпорядкованих непрямому управлінню земель може бути обкладене податками. Для того, щоб імперія уникла витрат на їхній збір, володарі підкорених територій повинні сплачувати данини до центральної скарбниці імперії [Badian 1968: 90]. Так імперія може здобути повну перевагу у силі над своїми сусідами, а «мирне» підкорення їй стає єдиним раціональним вибором «загальних держав» й особливо міст-держав, що опинились у сусідстві з нею [Finer 1997, т. 1: 6–13]. Імперіям ці політичні утвори домодерних часів поступаються величиною та військовою силою, але перевершують їх ступенем внутрішньої злагоди [Strayer 1970: 10–13]. Імперії виникають, коли одне місто-держава чи земля («загальна держава») підпорядковує своєму непрямому управлінню (яке з плином часу може стати й прямим) сусідні міста-держави та землі, перетворюючись у метрополію.

Втім, даючи змогу здійснювати швидку зовнішню експансію і політично контролювати великі території без модерних засобів транспорту й зв'язку, система непрямого управління є й структурною причиною крихкості імперій. Вона консервує історичну самобутність та політичну окремішність завойованих областей, створюючи кожній такій території умови для відновлення повної політичної самостійності, як тільки в імперській метрополії вибухають політичні кризи (найчастіше пов'язані з успадкуванням влади) або коли імперія зазнає поразок у зіткненні з рівним собі у військовій силі ворогом (насамперед з іншими імперіями). На відміну від міста-держави, громадяни якого себе з ним ототожнюють і готові на смерть боротися за його виживання, імперія не здатна домогтися лояльності більшості населення [Strayer 1970: 11]. Система непрямого управління більшу частину ресурсів залишає під контролем місцевої владної еліти. Це ціна, яку імперський центр сплачує за її співпрацю. Однак ця співпраця є умовною й триває лише доти, доки не виникає привабливіших альтернатив для периферійної еліти, що зберегла свою етнічну та культурну інакшість.

Прагнення збільшити ту частку ресурсів, яку собі присвоює імперський центр, заохочує замінити систему непрямого управління на пряме управлін-

ня. Воно дорожче, але й ефективніше: не лише у тому сенсі, що допомагає центрові «вичавити» більше ресурсів, але й тому, що стимулює культурну та мовну уніфікацію, яка за тривалий час здатна створити найнадійнішу основу довготривалої територіяльної цілісності держави. Продуктом заміни системи непрямого управління прямим управлінням є й суверенна територіяльна держава, яка від XVII століття стала провідною формою політичної організації в Європі. Найбільші та найсильніші суверенні територіяльні держави утворилися у тих європейських країнах, де найшвидше та найуспішніше розвивалися процеси культурного обміну, зближення та злиття, політичний простір для яких створювала імперська державність. Це Франція, Англія та Іспанія. Тут уже в ранньомодерні часи сформувалися нації, а колишні імперії з плином часу стали національними державами⁵¹. Вони поєднали переваги стародавніх полісів та імперій, зрівнюючись своєю злагодою з першими, а площею та військовою силою – з другими [Strayer 1970: 11].

Будучи суперниками цих суверенних територіяльних, а пізніше – й національних держав у дедалі глобальнішій європейській міжполітичній системі, за їхнім прикладом раніше чи пізніше намагалися реформуватися й імперії, в яких процеси внутрішньої культурної уніфікації запізнювалися. Це Габсбурзька, Московська, а меншою мірою (лише від початку XIX століття) – й Османська імперії. Вони також набули ознак, характерних для суверенних територіяльних держав, і так стали територіяльними імперіями. Сприятливі умови для цих реформ створив розвиток транспорту й технологій зв'язку, а саме залізниця й телеграф, які зненацька стиснули час та простір, що досі істотно перешкоджали централізованому управлінню великої політиї з метропольного центру. Розпочиналося здійснення цілеспрямованої політики русифікації, германізації тощо, уніфіковувалися системи права та управління.

Деякі автори називають ці сформовані за прикладом суверенних національних держав імперії «вестфальськими імперіями» [Zielonka 2006: 11–14]. Це пізня форма імперій, прикметна тим, що в них систему непрямого управління вже великою мірою замінило пряме управління. Дослідникам зламу XIX і XX століть, які були сучасниками або підданцями таких вестфальських імперій, саме вони видавалися парадигматичними випадками імперій, а довест-

⁵¹ Точна хронологія є предметом дискусій. Є автори, які завершення цього процесу у континентальній Європі переносять на XIX століття, коли виникла загальна військова повинність, обов'язкова (початкова) освіта, преса, а також прискорилося урбанізація; див.[Weber E. 1997 (1976)]. Образ, звісно, ускладнює те, що лише завершуючи своє формування, деякі з цих держав уже стали метрополіями колоніяльних імперій.

фальські імперії виглядали як федерації, хоча вони попросту були імперіями іншого типу. Розуміння імперії та імперіялізму, викладене у цій книжці, є достатньо широким, аби охопити й одні, й другі.

Введення прямого управління наражається на опір місцевої влади чи соціальної еліти. Видатний сучасний дослідник націоналізму Майкл Гехтер цей опір місцевих еліт заміні системи непрямого управління на систему прямого правління вважає основною причиною піднесення націоналізму як політичного руху у XIX столітті [Hechter 2000]. Теорія націоналізму Гехтера є альтернативою до впливової концепції розвитку націоналізму Ернеста Гелнера, яка його причиною вважає індустріалізацію [Gellner 1996 (1983)]. Гехтер пояснює, що після виникнення загрози втрати влади, місцеві еліти чи окремі їхні фракції почали шукати опори у масах, політизуючи мовні, релігійні та культурні особливості периферійних суспільств.

Коли після Першої світової війни склалася сприятлива кон'юнктура світової політики, у Центральній та Східній Європі вестфальські імперії розпалися на менші, культурно й мовно гомогенні політичні одиниці – суверенні національні держави, однією з яких була й національна Литовська держава, що остаточно відновилася у 1990 році. Для більшості її мешканців слова «Росія» та «імперія» дотепер усе ще залишаються синонімами. Тому їм важко собі уявити, що сама Литва могла бути імперією, тільки інакшою, такою, що більше нагадує імперію Великої Британії, яка після себе залишила Співдружність народів (Commonwealth of Nations) своїх колишніх колоній. Схожа структура могла б колись об'єднати й народи Східної Європи, яких пов'язує спільне минуле імперії ВКЛ.

3.6. ВКЛ як імперія з епітетами

Росія – це, звісно, не одинока держава, порівнюючи з якою ВКЛ, історик може дійти висновку, що давня Литовська держава не була імперією. Роль еталонної чи зразкової імперії може виконати будь-яка інша яскрава імперія-зірка чи навіть ціла їх група. Як відомо, найулюбленишим серед істориків еталоном є Римська імперія, яка була справжньою імперією-суперзіркою. У таких випадках експліцитно чи імпліцитно використовується поняття імперії, яке у логічно-методологічному розділі книжки ми назвали максимальним або ідеально типологізаційним (див. 2.1). Якщо оцінювати ВКЛ за таким означенням імперії і водночас зіставляти його з імперіями-зірками, а надто суперзірками, ВКЛ блідне і виглядає вже тільки як «солом'яна імперія» (Зенонас Буткус). Однак і «солом'яна імперія» все одно залишається імперією.

єю. Тим паче, що у Середньовіччі були й блідші за неї (навіть уже згадана імперія Плантагенетів).

Якщо обійтися без метафор, то, використовуючи ідеально типологізаційні або максимальні поняття імперії, ми можемо деталізувати характеристику імперії ВКЛ, зараховуючи її до того чи того «зменшеного» підтипу імперії, якому бракує однієї чи кількох ознак ідеально типової імперії. Для цього можна використати й запропоноване у цій книжці означення імперії, за яким ідеально типова імперія є суверенною поліцією, що своєю величиною перевершує сусідні поліції і має всі чотири притаманні імперіям ознаки. ВКЛ усі чотири разом мало (із застереженнями через номінальний сюзеренітет короля Польщі, а водночас і найвищого литовського князя (*supremus dux*) Ягайла над його васалом, великим князем литовським (*magnus dux*) Вітовтом) доволі недовго – від середини XIV століття до смерті Вітовта у 1430 році. В інші періоди свого існування ВКЛ було «імперією з епітетами», якій бракувало то однієї, то іншої ознаки імперії. Перейшовши до стратегічної оборони, ВКЛ мало не до часів Лівонської війни залишалося мирною імперією, більше не ведучи наступальних воєн⁵², а вдавшись до поступок московським правителям у титулуванні їх «володарями усієї Русі» [Sirutavičius 2004: 13–15], навіть на рівні політичної риторики відмовилося від прагнень регіональної гегемонії (реальної гегемонії воно більше не мало від часів Вітовта), залишаючись лише регіональною негегемонічною імперією.

Типи «імперій з епітетами» можна отримати й з інших ідеально типологізаційних концепцій імперії, в яких до поняття імперії залучають іще більше ознак, водночас іще більше звужуючи множину, яку утворюють найяскравіші імперії або «імперії без епітетів». Із таких строгих чи вузьких розумінь імперії у сучасній імперіологічній літературі ми виділили й розглянули концепцію Барфілда (див. 2.5). Наскільки ми можемо оцінити, із п'яти вказаних у Барфілда ознак «первинних» імперій ВКЛ безсумнівно мало лише дві.

Насамперед це була тривка імперія, яка не занепала після смерті своїх творців. Схоже падіння часто означає розпад імперії на таку міжполітичну систему, яку утворюють підвладні нащадкам засновника поліції, що змагаються за спадщину імперії. Подібна дезінтеграція особливо ймовірна у патримоніальних імперіях, у яких немає або майже немає формальних інституційних

⁵² Одиноюкою війною, розпочатою з ініціативи ВКЛ після смерті Вітовта, була так звана Стародубська війна (1534–1537). Наступальною її можна назвати лише із застереженнями, оскільки метою війни було повернення собі від Москви втрачених територій. Окрім цього, ВКЛ її розпочало, відмовляючись продовжити перемир'я, а не порушуючи мирний договір.

структур, а сама імперія є об'єднанням осіб, пов'язаних із володарем та його родом зв'язками особистої лояльності. Такою імперією протягом перших двох століть свого існування було й ВКЛ. Його «еластична твердість» (Роде) та здатність виживати, долаючи кризи успадкування влади, які у патримоніальних державах викликає смерть володаря, були винятковими. Особливо порівняно з його попередницею – імперією Рюриковичів, спадщину якої давня Литовська імперія прагнула перейняти. Напрямки розвитку створених у тому самому регіоні патримоніальних гегемонічних імперій морських вікінгів (норманів) та сухопутних вікінгів (литовців) були протилежні.

Імперія Рюриковичів дуже швидко перетворилася у міжполітичну анархічну систему Київської Русі, а імперія Гедиміновичів трансформувалася в інституційну державу, набуваючи й деяких ознак територіальної імперії. Давня Литовська держава зуміла пережити й ту династію, яка зробила її імперією, адже державність ВКЛ збереглася й після того, як воно ввійшло до складу федеративної Речі Посполитої Обох Народів. Владна еліта ВКЛ спочатку обмежувалася родом правлячої династії і, можливо, охоплювала ще й залишки пов'язаних із нею родинними зв'язками давніх князівських родів (таких, як Гедройці чи Гольшанські). З плином часу (ця зміна найімовірніше відбулася в за часів Вітовта) її ядром стали етнічно литовські магнатські роди, які відзначилися на військовій службі та особистою лояльністю до великого князя, а також не мали кровних пов'язань із Гедиміновичами.

Владна еліта ВКЛ продемонструвала притаманні владним елітам «первинних імперій» риси, впускаючи від кінця XV століття у свої лави щораз більше магнатів із підкорених православних земель і культурно асимілюючи їх. Ідеться не про етнокультурну, а про політично-культурну асиміляцію, адже в перебігу виокремлення з вертикальної литовської етнії і водночас відмежування від неї горизонтального аристократичного політичного відгалуження, осердям литовської ідентичності стала віра у своє римське походження, а не розмовляння діалектом романізованих слов'ян (такими тоді вважали балтомовних селян). Подібно як у Римській імперії вже у II столітті більшість сенаторів (а пізніше – й самі імператори) були вихідцями із колись завойованих провінцій, а у Московській державі наприкінці XVI століття царський престол посів нащадок татар Боріс Годунов, так і у владній еліті ВКЛ у другій половині XVI століття у перші ряди піднялися вихідці із православної периферії (Ходкевичі, Сапегі), які своїм політичним литовським патріотизмом нічим не поступалися давнім панським родам етнічно литовського походження (Радзивілам).

ВКЛ зуміло знайти способи, як опанувати й адмініструвати економічне, політичне, релігійне та етнічне розмаїття – розв'язати проблему, з якою стика-

лися уряди тих давніх політій, що своїй владі підкорили широкі території, на яких жили люди, що не мали нічого спільного між собою (як литовці, туркмени чи якути у колишньому Советському Союзі). Як ми щойно з'ясували, серед цих способів переважали методи непрямого управління, які надавали ВКЛ «ліберального» британського образу (див. 3.5).

Попри це, для практики управління володарів ВКЛ не чужими були й ті способи опанування та консолідації внутрішнього розмаїття імперій, які першими системно почали застосовувати стародавні асирійці [Oded 1979], а пізніше своїм «фірмовим» методом зробили володарі Московської держави. Це депортації правлячого прошарку або навіть цілих етнічних груп. Засланцям, які опинялися далеко від батьківщини у недружньому, а часто й ворожому оточенні, центральна імперська влада ставала одинокою справжньою обороною, а вони самі – її місцевою опорою. Це особливо характерно для тих випадків, коли переселеній меншині надавалися привілеї, яких не мав місцевий люд. Імперії з одного місця на інше переселяли населення не лише підкорених країв, а й метрополії, в такий спосіб колонізуючи рідше заселені окраїни і створюючи у них опорні точки для військового та політичного контролю периферії, а також бази для подальшої експансії.

На думку Гудавічюса, так виник литовський «острів» у розташованих далеко від етнічної Литви Обольцях (неподалік Вітебська). Ольгерд переселив туди цілі села для того, щоби переселенці з етнічної Литви забезпечували всім необхідним військо під час походів на схід [Gudavičius 1999: 143]. Таке пояснення появи цього, а можливо, й інших литовських «островів» на руських землях переконає більше, ніж припущення, що це залишки автохтонних балтів⁵³. Не можна погодитися з твердженням Зигмаса Зинкявічюса, що джерела дозволяють припускати, що у ВКЛ із місця на місце переселяли тільки воїнів і людей влади. Насправді у них засвідчено, що навіть набагато раніше (у часи Тройдена) не лише в етнічній Литві, а й на землях Чорної Русі, які були най-

⁵³ Так уважав Єжи Охманський [див. Zinkevičius 1987: 60]. Зигмас Зинкявічюс пропонує проміжний погляд: «А можливо, туди було переселено лише упривілейованих осіб, які ще до хрещення політовщили той місцевий народ, який розмовляв балтським діалектом. Важко було би повірити, що у ті часи простих селян переселяли б кудись далеко на схід. Принаймні, таких фактів не знають історичні джерела, на відміну від висилання воїнів і людей правлячого прошарку на приєднані до Литви землі» [див. Zinkevičius 1987: 60]. Вважати Обольці балтійським «островом», який залишився від давніх часів, складно, оскільки ця місцевість лежить біля давнього шляху з Вільна до Смоленська та Москви. Балтські «острови» довше зберігалися у тих районах, що були більше віддалені від тодішніх військово-політичних центрів і шляхів сполучення.

раніше приєднані до новопосталої Литовської держави, поселяли втікачів із Пруссії, Судовії (ятвягів), а пізніше – й земгалів.

Сюди також належить досліджена в Артураса Дубоніса практика заснування сіл (військових колоній) військових слуг володарів ВКЛ – лейтів – біля рубежів домену володарів чи за ними (у Жмуді чи в зоні системи оборонних городів Наднімання). «Найчисельніші переселення литовців, мабуть, відбувалися наприкінці XIII – у першому десятилітті XIV століття. Переміщення етносів та людей залежало лише від волі великого князя литовського. З другого боку, через переселення людей – у Литві їх дуже бракувало – у деяких місцевостях Литви у XIV столітті могла зменшитися густина населення» [Dubonis 1998: 67]. Такими військовими колоністами було заселено волості смуги городів Наднімання, які пізніше адміністративно ввійшли до складу Жмудського староства.

Але найяскравішим прикладом імперської «демографічної інженерії» в історії ВКЛ є, звісно, поселення караїмів і татар в етнічній Литві, неподалік його столиці Вільна вже за часів Вітовта. Заміна лейтів-литовців на лейтів-татар була характерним наслідком «імперіялізації» давньої Литовської держави. Такі добірні підрозділи із представників етнічних меншин (наприклад, мамелюків у Єгипті чи яничар у турецькій Оманській імперії), якими у ВКЛ була створена зі «своїх» татар кіннота, формували й володарі імперій Сходу, аби витворити собі особисто лояльну противагу проти «своєї» знаті й укомплектованого зі «своїх» війська.

Ще однією ознакою спорідненості ВКЛ із первинними імперіями (у сенсі Барфільда) є відносна стабільність кордонів, установлених після закінчення територіальної експансії. Саме через це такі імперії в історії залишають глибокі сліди – впливають на культурний та політичний розвиток колишніх периферій навіть після своєї «смерті». Західні та північні кордони сучасної Литви не дуже відрізняються⁵⁴ від давніх західних та північних рубежів ВКЛ. Не такими стабільними були межі ВКЛ на сході, де від кінця XV століття на них почала нападати Москва. Однак там, де наступ Москви у 1514 році було тимчасово зупинено, і сьогодні проходить етнічна та політична межа між землями білорусів та росіян. Основи етнічної самобутності білоруського та українського народів сягають ще часів Київської Русі, коли вже дуже виразними були етнокультурні та політичні особливості Полоцької, Галицької та Волинської земель. Однак політичні умови для того, щоб на цих основах постали окремі східнослов'янські народи, створила приналежність цих та інших земель колишньої Київської

⁵⁴ Одинока важлива зміна – приєднання частини Малої Литви (Клайпедського краю) до Великої Литви.

Русі до імперії ВКЛ. Історична пам'ять про саму цю приналежність є важливим складником сучасних української й особливо білоруської ідентичностей.

Багато давніх імперій занепали, залишивши по собі (оскільки занепали) пам'ять «тюрем народів». Ті, що не занепали, стаючи великими національними державами, були кладовищами або плавильними казанами різних етній та культур, у яких майже безслідно зникли давні народи та культури, ставши «етнічним субстратом» нових націй. Такі процеси переплавлювання відбувалися й у ВКЛ, на культурне життя якого від початку XV століття дедалі більший вплив справляли створені польською мовою продукти «високої культури», споживачем яких була правляча еліта (магнатство, пани, а насамперед її церковний сегмент), а пізніше – й ширший прошарок боярства. Попри це, складні етнокультурні процеси, що відбувалися у ВКЛ, завершилися не всеохопною колонізацією, а утворенням кількох модерних націй (литовців, білорусів, українців), через що ВКЛ до історії входить не як тюрма народів чи плавильний казан, а як колицка націй. Це, мабуть, і варто вважати найважливішою особливістю ВКЛ як імперії.

Важче в історії ВКЛ виявити інші вказані у Барфілда ознаки первинних імперій (див. 3.5). Так може бути й тому, що важливі для їхньої ідентифікації аспекти минулого ВКЛ ще не достатньо досліджені. Як ми вже згадували у вступі, в сучасній порівняльній імперіології дедалі популярнішою стає думка, що історія імперій – це певний погляд, підхід чи програма досліджень, які можна застосувати і до «нетрадиційних» об'єктів, що у традиційній історіографії не мають репутації імперій [Gerasimov et al. 2005: 53]. Можливо, саме у випадку таких нетрадиційних об'єктів він може виявитися найпліднішим. Поглянувши як на імперію на політію, яку до того часу ніхто такою не вважав, ми можемо в її минулому помітити щось нове, або надати значення тим його аспектам, які дотепер не видавалися важливими чи значущими. З цього погляду імперіологічна історіографія не відрізняється від інших уже справді, або лише нібито, «застарілих» напрямів історіографії, які колись, буди вельми новаторськими, висували на перший план факти й джерела, що доти видавалися другорядними чи маловартісними.

Так колись марксистська соціологічна теорія заохочувала істориків якнайпильніше вивчати інвентарі дворів, бо з-поміж збережених джерел це є найкращим, щоби пізнати те, що з марксистського погляду видається в історії найважливішим: відносини дворян та особисто залежних від них селян, а отже, виробничі відносини «феодального способу виробництва». Натомість історики, які пов'язують себе з «ною культурною історією» [Norkus 2005], завзято шукають у джерелах відомості про символи влади та ритуали (наприклад,

церемонії коронації) дворів володарів того самого періоду, які марксистам не видаються ані важливими, ані цікавими, позаяк дають змогу щось дізнатися лише про епіфеноменальні, ідіосинкратичні та ефемерні орнаменти політичної та ідеологічної «надбудови».

Так само й найважливішим внеском порівняльної імперіології у пізнання історичного минулого можуть видатися питання, які вона порушує, а не відповіді, які завжди можна поставити під сумнів (тому історія все-таки і є наукою). А характер цих питань найбільше залежить від самого розуміння імперії та імперіялізму. Ідеально типове чи максималістичне розуміння імперії дає змогу порушити більше таких різноманітних питань, ніж мінімалістичне, для якого найважливішим є якнайточніше відрізнити, які випадки належать до популяції імперій, аби далі було можливо створити базу даних, яка представляла б усі імперії чи їх вибірку. Маючи таку базу даних, можна перевірити бодай децимцію кількісних гіпотез про «всі» імперії. Для історіографії, у центрі уваги якої перебувають саме окремі випадки, цікавішими та ціннішими можуть видатися саме ідеально типологізаційні концепції імперій, які по-новому направляють чи фокусують на історичні джерела світло запитань про минуле, що їх ставить історик.

Важливою ознакою виділених у Барфілда первинних імперій є розвинута система транспорту, яка забезпечує зв'язок центру (метрополії) з периферією. У випадку сталих сухопутних імперій це система шляхів, що має радіальну («променеву») структуру: її центром є метропольне місто. Класичні приклади – системи шляхів імперії Ахеменідів, Римської та Візантійської імперій, а також імперії інків. Її еквівалентом може бути система внутрішніх водних шляхів, суттєвим елементом якої є канали чи волоки, що з'єднують вододіли річок (Китай, Російська імперія). Спеціальних досліджень, об'єктом яких була б мережа шляхів ВКЛ, авторові виявити не вдалося. Об'єктом такого дослідження мала би бути не лише географія шляхів (її найлегше ідентифікувати), а й сезонні особливості функціонування їхньої системи, швидкість сполучення, характер вантажів та маршрути руху, а також сама економіка транспорту: якими були попит і пропозиція на транспортні послуги, їхня структура, а також способи задоволення попиту.

Ці питання важливі не лише для концепції Барфілда, а й для ідеально типологізаційної теорії імперій та імперіялізму, основи якої виявляємо у працях основоположника теорії капіталістичного світу-системи Імануїла Валерстайна. Як ми вже вказували, Валерстайн вважає імперії політичними надбудовами світів-економік. В історіографії ВКЛ особливу увагу економічній інфраструктурі ВКЛ, а саме торговим шляхам, що йшли через його територію, приділяє

Ровел, який, можливо, саме тому найпошлідовніше серед істориків дотримується думки, що ВКЛ було імперією. Розглядаючи імперські аспекти державности ВКЛ, він підкреслює, що влада ВКЛ на великих територіях забезпечувала мир, який відкривав торгові шляхи на далекі відстані, що більше не діють або майже не діють за політичної анархії.

На його погляд, роль давніх литовців у Східній Європі можна порівнювати з тією роллю, яку колись відіграли римляни зі своїм рах готана чи монголи, за часів могутности яких (у другій половині XIII – першій половині XIV століття) можна було безпечно везти товари з Китаю до Криму через простори неозорі степової зони, що простягалася від Монголії до Чорного моря. У той самий час литовці контролювали чималі відрізки давнього «шляху з варягів у греки», який колись був життєво важливим для добробуту Великого Новгороду, а також відрізки його відгалуження, що Двіною вело до Риги⁵⁵. «Подібно як османи у візантійській Малій Азії, татари на Русі чи інші військові спільноти, литовці дозволяли своїм підданцям спокійно жити в обмін на військову службу та вчасно сплачені данини. Можна говорити про рах *lituanica*, що оберігав торгові шляхи між Балтійським та контрольованим татарами Чорним морями, між Німеччиною та Руссю» [Rowell 2001 (1994): 312].

Попри це, немає даних, які б дали підстави стверджувати, що імперську державність ВКЛ було обґрунтовано окремим світом-економікою, рубежі якого накреслили б певні «природні» межі територіяльної експансії. Як ми уже вказували (див. 2.3), «світ-економіка» у тому сенсі, як його тлумачили Валерстайн і Бродель, є регіоном, окремі райони якого пов'язує між собою територіяльний розподіл праці та інтерлокальні торговельні обміни, і то не лише предметами розкоші чи престижного вживання. Індикатори утворення «світу-економіки» – центри торгівлі та фінансів, такі, як Шампанські ярмарки у середньовічній Європі, а пізніше – міста Брюге та Антверпен.

Через територію ВКЛ ішли важливі шляхи транзитної торгівлі, однак торгових та фінансових центрів, які могли б рівнятися з Великим Новгородом, Краковом чи Рігою, у ньому не було. Схоже, що в інтерлокальних торгових зв'язках, до яких певною мірою було залучено метрополію ВКЛ, домінували престижні товари, призначені для двору великого князя і знаті (панів). Вільно своєю величиною у XVI столітті випередило і Ригу, і Таллін – однак саме як політичний центр імперії (*imperial city*) [Keene 2005], а не як центр світу-еко-

⁵⁵ У XIII–XIV століттях, через занепад Візантії, цей шлях уже не був таким важливим порівняно з Волгою. Тому Великому Новгороду було набагато важливіше підтримувати добрі відносини з московськими князями, аніж з ВКЛ.

номіки. Коли, як і наскільки ВКЛ долучилося до капіталістичної системи, що почала формуватися від XVI століття – відкрите питання, дослідження якого лише розпочинається [Žiemelis 2005; Žiemelis 2006]. Відповіді на це запитання можуть стати у пригоді у пошуках розв’язання іншої проблеми – що підштовхнуло ВКЛ, після перерви, яка тривала понад сто років, знову вдатися до територіяльної експансії у прагненні заволодіти Лівонією? Чому ВКЛ поводитися пасивно, коли Москва загарбувала Твер і Великий Новгород, однаке вдалося до превентивних засобів проти загрози царської держави для Лівонії (див. також останній розділ книжки)?

Сконстатувавши, що ВКЛ було імперією без імперської системи шляхів та світу-економіки, який забезпечив би економічну основу для політичної єдності його земель, ми змушені задовольнитися негативними епітетами й тоді, коли йдеться про його систему комунікації (зв’язків) та циркуляції інформації. Там, де немає системи шляхів, складно очікувати й ефективної системи комунікації. Як стверджують історики, велику частину шляхів, що з’єднували провінції Римської імперії з метрополією, було призначено не для перевезення вантажів, а для походів війська та пересування поштових кур’єрів [Luttwak 1976]. Попри це, передання інформації та пересування товарів і війська – різні речі, і так є не тільки у наші часи, коли можна передавати інформацію в інакший спосіб, аніж через людей, які подорожують з місця на місце. Важливо цю інформацію не лише якнайшвидше передати, а також її оберігати та оперативно й адекватно на неї реагувати.

Як ми уже згадували (див. 2.5), спираючись на аналіз слабкостей тоталітарних режимів Карла Дойча [Deutsch 1963], Мотиль навіть уважає, що зростання ймовірності помилок в управлінні, пов’язане з упорядкуванням інформаційних потоків, які зростають разом із розвитком імперії, є найважливішою причиною її занепаду і врешті падіння. Чим більша імперія, тим більшою є частка неадекватних рішень центральної влади у загальній сукупності її кроків. Зростає небезпека, що ця влада відірветься від дійсності і реагуватиме не на справжні події, а на запізнілі, фрагментарні та викривлені їх образи. Задля нейтралізації цієї тенденції влада тривких імперій не шкодує зусиль і коштів на створення якнайефективнішої системи комунікацій та на організацію впорядкування й збереження інформації, що в ній циркулює. Тому Барфілд ознаками первинної імперії обґрунтовано вважає регулярну систему державної пошти, архіви, канцелярії, *lingua franca*, використовувану в адміністративній кореспонденції, спроби стандартизувати систему мір. Від своїх попередниць, степових імперій кочовиків, Чингісханова Монгольська імперія тим і різнилася (і тому заслужила титул «первинної» імперії), що вона ці речі мала. Їх від татар

перейняла й Московська держава, про що свідчить татарське походження давньоруських слів на позначення пошти (ям, ямская служба, ямщик).

Система комунікацій ВКЛ не може рівнятися з цими прикладами своїх сусідів і суперників. З часів Вітовта знаємо про повинність надавати підводи (що до певного часу означало те саме, що й поштова служба). Найімовірніше, підкорення певної землі владі великого князя литовського всюди означало й уведення підводної повинності (якщо її там іще не було). Водночас варто запитати, чи дослідники справді уже вичерпно вивчили джерела історії ВКЛ, шукаючи інформацію про те, як було зорганізовано систему комунікацій Литовської імперії і як вона діяла. Поки що можна витворити собі певний образ, читаючи праці істориків, які взагалі-то розглядають інше питання – як діяла дипломатична служба ВКЛ [Banionis 1998]. Однак цілком можливо, що чимало цінної інформації можна знайти в історичній літературі, присвяченій тематиці місцевої історії (міст і містечок, окремих місцевостей), а також у її джерелах. Іншим перспективним історичним джерелом є документи, пов'язані з діяльністю митниць (не лише на території ВКЛ).

Ми більше знаємо про систему центральних органів влади ВКЛ завдяки тому, що зберігся продукт їхньої діяльності – Литовська Метрика. Також існувала й успішно діяла, хоч і не була чимось надзвичайним, необхідна для імперії «центральна канцелярія» ВКЛ, що використовувала як «канцелярську» ту мову, якою, на погляд тодішніх володарів ВКЛ, розмовляли «найдешевші людські ресурси» – православні священники. Як ми уже відзначили, використання для адміністрації імперії «чужої» чи навіть «мертвої» мови (як розмовної мови щоденного спілкування) є не винятковою, а нормальною рисою ВКЛ як імперії. Така практика була звичайною й для багатьох інших давніх імперій, не згадуючи вже про загальнопоширене вживання у середньовічній Європі латини.

Центральні органи влади ВКЛ так і залишилися нерозвинутими, бо державність ВКЛ розвивалася не шляхом переходу від гегемонічної (базованої на непрямому управлінні) до територіальної імперії, а шляхом федералізації. Як відзначає Егідіюс Баньоніс, «ВКЛ, займаючи велетенську територію, в суті своїй залишилося нецентралізованим» [Banionis 1998: 36]. Будучи гегемонічною імперією з непрямым управлінням, а пізніше – трансформуючись у федерацію, ВКЛ як політичний організм зуміло доволі успішно функціонувати без щойно розглянутих атрибутів первинних імперій, хоча майбутні дослідження системи транспорту й комунікацій ВКЛ можуть дати підстави переглянути це твердження.

Цього навряд чи можна сподіватися у питанні, чи мало ВКЛ імперську ідею і якою вона була? Як уже було вказано, первинна імперія має імперську

ідеологію, осердям якої є певний проєкт універсалістського відтінку чи характеру, який обґрунтовує претензії її володарів на всеохопну владу та винятковість, через що вони є не просто королями королів чи князями князів, а королями усіх королів, або принаймні володарями усіх християнських (чи лише «справжніх» – православних) чи мусульманських володарів. Такої імперської ідеї і таких претензій на світовий сюзеренітет володарі ВКЛ не мали. Для багатьох істориків це є (і, вочевидь, залишиться надалі) найбільшою перешкодою для визнання ВКЛ імперією. Однак відсутність таких претензій означає лише те, що ВКЛ не було ані світовою, ані первинною (чи, по-народному, «першо-сортною») імперією.

ВКЛ імперську ідею мало, але це була імперська ідея вторинного рівня, притаманна тому типові імперій, який Барфілд називає «імперіями-хижаками». Вони утворюються на порубіжжі підупалих імперій або на периферії, коли підданці, клієнти чи союзники-сателіти приреченої імперії підкоряють собі частину її території (також і колишню метропольну область). ВКЛ було імперією-хижаком, який прагнув оволодіти Київською Руссю – залишком давньої імперії Рюриковичів. Такою була імперська ідея Ольгерда. Вітовт її розширив до оволодіння спадщиною всієї Золотої Орди. Ані першої, ані другої ідеї Гедиміновичам утілити в життя не вдалося. Вдалося це зробити володарям Москви, але це вже інша історія.

Важко погодитися з Антанасом Андріяускасом [Andrijauskas 2006], коли він проєктує на історію ВКЛ відомі схеми розвитку цивілізацій Освальда Шпенглера й Арнолда Тойнбі [Spengler 1981 (1918–1922); Toynbee 1957: 4–75], в яких «імперією» чи «загальну державу» трактовано як певну фазу розвитку «культури» (Шпенглер) чи «цивілізації» (Тойнбі). Так виникають лише «первинні імперії», і то не всі. Якщо ознакою «цивілізації» вважатимемо наявність певних «потенційно універсальних політичних і культурних орієнтацій» [Eisenstadt 1968: 41] або просто привабливість її цінностей чи способу життя для навколишніх «варварів», то язичники-литовці усього цього просто не мали. Ми знаємо, як легко й швидко вони зрушувалися, полонізувалися та германізувалися, але нічого не знаємо про процеси у зворотному напрямку.

Брак «м'якої сили» був найбільшою слабкістю ВКЛ як імперії. Як ми уже згадували, цю силу первинним імперіям надає вища (чи принаймні така, яку так сприймають представники інших культур) культура чи цивілізація, завдяки якій метрополія імперії є не лише центром військової та економічної сили імперії, а й найважливішим центром культури, інтенсивне культурне та духовне життя якого постійно притягає інтелектуалів периферій. Після хрещення ці ресурси у Литві вже почали виникати, але це були ресурси, перейняті з польської культури, засвоєння та поширення яких на східній периферії з плином часу змі-

нило й ідентичність політичної нації (горизонтальної етнії) ВКЛ, перетворюючи її на ідентичність *gente lituanus, natione polonus*, а це вже була ідентичність членів литовської піднації польської макронації [Gudavičius 2002: 187–188].

Процес асиміляції литовської політичної нації у польській політичній нації особливо швидко розвивався протягом XVII століття в об'єднаній польсько-литовській державі – Речі Посполитій Обох Народів. Її імперським чи квазіімперським проєктом стала ідея *Antemurale Christianitatis* (передмур'я християнства). Після перемоги Контрреформації християнство було ототожнено з католицизмом. У такий спосіб зінтерпретована ідея імперії стала не єдиним склепінням, а роз'єднаним бар'єром, який перешкодив інтеграції православної України. Якби Реформація у ВКЛ завершилася на користь протестантизму, міжнародна політика Східної Європи могла би повернутися ще по-іншому, адже тоді Речі Посполитій довелося б дати відсіч нападам лише Росії, а не Росії та Швеції, яка у XVII столітті була імперією протестантської Північної Європи. Війну з нею зумовив не тільки конфлікт інтересів Речі Посполитої та Швеції навколо Лівонії, а й претензії католицького відгалуження династії Вазів на шведський престол, здійснення яких означало би появу езуїтів у Скандинавії⁵⁶.

3.7. Про дати народження та смерті Литовської імперії

Усе, що було, мало не тільки кінець, але й початок. Висунувши твердження, що ВКЛ було імперією, неможливо уникнути й фундаментальних питань історичного дослідження про її початок та кінець. Ми святкуємо день народження Литовської держави. Може, варто поповнити календар державних свят іще двома датами: днями свята початку імперії та жалоби за її кінцем? На день жалоби можна навіть запропонувати аж три альтернативні дати. Першою хай буде 28 березня. Ми оплакували б той день, коли останній великий князь литовський і польський король із династії Гедиміновичів Сигізмунд Август у 1569 році проголосив привілеї щодо приєднання Підляшшя та Волині до Польщі. Через кілька місяців ВКЛ втратило Київське та Брацлавське воєводства й акт Люблінської унії укладало вже без земель України.

Друга можлива дата жалоби за втраченою імперією – 31 серпня: ми відзначали б той день, коли у 1449 році представники володаря ВКЛ Казимира

⁵⁶ Про Реформацію у ВКЛ див. [Bumblauskas 1987; Lukšaitė 1999; Pociūtė 2008] та ін. Про конфесійні відносини та чинники політики сили у міжнародних відносинах Північної Європи XVI–XVII століть див. [Derry 1995 (1979): 104–187; Kirby 2000].

та великого князя московського Василія II у Москві підписали угоду, якою ВКЛ зреклося своєї імперської ідеї – оволодіти всією Руссю. На думку автора, найкраще день жалоби (і ганьби) було б відзначати напередодні перемоги під Грюнвальдом (15 липня 1410 року) – 14 липня. У цей день 1471 року московське військо на річці Шелонь розбило військо Великого Новгороду. На полі бою не впав жоден воїн ВКЛ, але поразка Литовської держави у цей день була не менш доленосною, аніж її перемога на полі бою під Грюнвальдом на 61 рік раніше (див. далі 3.9).

Після того, як Москва приєднала до себе Великий Новгород, співвідношення сил у Східній Європі змінилося на користь Московської держави, за що ВКЛ довелося заплатити низкою болючих поразок у війнах кінця XV – початку XVI століття, у перебігу яких воно втратило третину своєї території. Цей день слід би відзначати як день не лише жалоби, але й ганьби, бо ВКЛ того літа діяло не так, як мала діяти імперія, що століттями визволяла Русь від татар та їхніх прислужників московських князів. Позаяк Литва відмовилася виконувати ті обов'язки, що покладав на неї статус великої держави Східної Європи, який вона на той час усе ще мала, у цій битві на довгі століття (а може, й назавжди) було знищено перспективу іншої, демократичної Росії.

До двох останніх дат ганебного завершення Литовської імперії ми ще повернемося у наступному розділі. Перед цим треба з'ясувати її початок, а це зробити далеко важче. Насамперед тому, що ВКЛ було «неформальною» імперією. Жоден її володар (із певними застереженнями стосовно Ольгерда) не титулувався імператором і тим більше не коронувався. Але цю дискусію ми вчиняємо не на порожньому місці, адже питання про початок ВКЛ як імперії у літературі формують та розглядають – лише не такими словами⁵⁷ як у цій книжці. Можна помітити, що в історіографії ВКЛ по-різному відповідають на питання, коли давня Литовська держава стала «великим князівством», а її володарі – «великими князями»?

Даючи різні відповіді, автори не обов'язково ставлять експліцитно саме запитання: просто до певного часу називають володарів Литви «володарями» чи «монархами», а після цього – вже «великими князями», а їхню державу – «великим князівством». Переважно ці терміни починають послідовно уживати щодо часів Гедиміна та його наступників. Однак трапляється, що вже й Литву Міндовга називають «ВКЛ»⁵⁷. Наприклад, Вячаслав Насевіч у шеститомній

⁵⁷ Томас Баранаскас «Великим князівством Литовським» називає уже гіпотетичну давню Литовську державу кінця XII століття, існування якої він доводить у своїй книжці. Див. [Baranauskas 2000: 178].

«Історії Білорусі» сміливо стверджує: «Може бути, що вона (Литовська держава. – З. Н.) уже від часів Міндовга почала називатися Великим князівством Литовським» [Гісторыя Беларусі 2008: 75]⁵⁸. Так дуже легко забуваються ті самі принципи герменевтичної методології, які охоче згадують критики ідеї ВКЛ як імперії. Зі строгого герменевтичного погляду, вважати Литву великим князівством ми могли б не раніше, ніж володарі Литви почали титулуватися «великими князями», а з іще більш строгого – від того часу, коли їх так почали титулувати й володарі сусідніх країн. Дуже строго дотримуючись джерел, назву ВКЛ можемо вживати лише від середини XV століття. Так і пропонує робити Ян Адамус, який звинувачує в анахронізмі істориків, що цей термін застосовують до Литви XIV і початку XV століття [Adamus 1930: 318].

Але хто ж погодиться з тим, що давня Литовська держава часів Гедиміна, Ольгерда та Ягайла не була навіть великим князівством? Насправді, авторів, які на запитання про час перетворення Литовської держави у велике князівство відповідають не за літерою джерел, більше цікавить інше питання. Це – питання про початок Литви як імперії: коли володарі Литви стали королями королів («великими королями») чи князями князів, тобто імператорами? (див. 1.1; [Jellinek 1922 (1900): 748–750]). Річ у тім, що, вдивившись, якими критеріями обґрунтовано ту чи ту дату початку Литви як великого князівства, ми одразу переконаємося, що тут застосовано один із критеріїв імперськості, які було вичерпно (можливо, навіть надто вичерпно) розглянуто у другій частині книжки.

Коли початок Литви як ВКЛ датують часами Гедиміна, критерієм «великого» князівства виступає розмір його території або становище у системі міжнародних відносин: Литва стала великим князівством, коли своєю величиною і впливом у міжнародній політиці зрівнялася з найбільшими та наймогутнішими сусідами. Коли перетворення Литовської держави у велике князівство переносять на раніший час, імпліцитно застосовується критерій етнічної та культурної гетерогенності: Литва стала великим князівством, коли підкорила своїй владі руські землі. З огляду на заувагу Мотиля, що в імперії метрополія повинна правити бодай двома різними периферіями (див. 2.4), можна ще й запитати – коли під владою Литви опинилися щонайменше дві різні руські землі? Тоді ми мали б сказати, що поріг імперії Литва переступила, коли її володарі остаточно заволоділи не лише Чорною Руссю, але бодай іще одним князівством давньої Київської Русі – Полоцьким, Мінським або Турово-Пінським.

⁵⁸ Див. також [Краўцэвіч 2000 (1998): 160], на якого посилається Насевіч. Однак Аляксандр Кравцевіч для обґрунтування свого твердження наводить лише фразу *super faciem regem Lithawiae*, якою титуловано Міндовга у листі папи до куронського та езельського єпископів. Її переклад словами «великий князь» – надто вільний.

Як уже було показано у другому розділі книжки (див. 2.5), обидві ці ознаки важливі для імперії, однак одна з них може замінити іншу. У тому означенні імперії, яке ми «виокремили» з імперіологічної літератури, єдиними обов'язковими ознаками імперії вважаються суверенність та велика площа, яких до «повного комплексу» можуть альтернативно доповнити будь-які три з чотирьох ознак, що залишилися. Приймаючи це означення, ми повинні відповісти на запитання, коли ж давня Литовська держава переступила площинний ценз? Відповідаючи на поставлене запитання, ми скористаємося запропонованими в Таагепери критеріями, які допомагають намацати найважливіші пороги у територіальній динаміці імперії: виникнення імперії (E; територія імперії досягає 20% максимальної стабільної величини M), її зрілості (A; 80% M) і падіння (F; 50% M). Кількісний аналіз порогів розвитку ВКЛ як імперії, що його сам естонський дослідник подає лише з фонових міркувань, не можна вважати задовільним не тільки через фактичні помилки й неточності, а й тому, що Таагепера означає аналізований випадок не як Литовську, а як литовсько-польську імперію (див. 2.2).

Намагаючись відкоригувати аналіз Таагепери, одразу стикаємося з вадою точних (кліометричних) методів, яка є зворотним боком їхніх переваг: вони добре діють, коли наявні надійні й точні дані. Тимчасом багато питань хронології територіальної експансії давньої Литовської держави все ще залишаються об'єктом дискусій, які навряд чи коли-небудь завершаться однозначними висновками. Найбільше суперечок виникає навколо хронології другої половини XIII – початку XIV століття. Особливо складною є «київська проблема»: у різних істориків дата приєднання Київської землі до ВКЛ коливається у проміжку до сорока років [Batūra 1975: 106–120]. Неясно і з хронологією приєднання Полоцька [Александров, Володихин 1994].

Одначе тут ВКЛ не є винятком. Із такими самими проблемами дослідники стикаються, шукаючи дані про ранні періоди й інших давніх імперій. Річ у тім, що сучасники приділяють набагато менше уваги тим політиям, що (поки що) нічим особливим не виділяються з-поміж інших політій, аніж сусіднім великим державам, які вони сприймають як небезпечні. Тому найдавніші джерельні звістки переважно маємо лише від того часу, коли зміцніла імперія вже стає великою потугою, а рання її історія так і залишається в тіні.

Варто повторити (див. також 2.2), що точно встановити площу більшості давніх імперій неможливо у принципі. По-перше, тому, що більшість давніх політій взагалі не мали точно накреслених (лінійних) кордонів. Достатньо подивитися на документи Міндовга (у цьому випадку неважливо, які з них справжні, а які – тевтонські фальсифікати), якими литовський володар запи-

сував Лівонському ордену ті чи ті землі [Dubonis 2005a: 69–70; 79–85]. За одним (частковим) винятком (документ Міндовга від 17 серпня 1261 року, яким він дарував Селу), у жодному з них не вказано навіть приблизні межі дарованих земель. По-друге, імперії таких кордонів узагалі не можуть мати, поки не завершиться фаза їхньої територіяльної експансії. Вони мають не кордони, а неокреслені межі (*limes*) або порубіжжя (*frontiers*) – широкі, рухомі, прикордонні смуги, підпорядкованість яких не визначено.

Ці риси особливо яскраві у випадку ВКЛ [Čelkis 2008]. Аж до самого XV століття його звідусіль відділяли від сусідів або пустки, або кондомініюми. Особливо широкі пустки неокресленого підпорядкування відмежовували Литву від володінь Тевтонського ордену та Лівонії, де кордони доволі чітко встановив лише Мельницький мирний договір 1422 року. Смуга волостей подвійного підпорядкування, правовий статус якої вичерпно дослідив Валентин Янін [Янін 1998: 48–59]), розділяла володіння ВКЛ та Великого Новгороду. Не було точно окреслено межі ВКЛ у верхів'ях Оки, де чим далі на схід, тим більше було руських князів, що «служили обом сторонам» – і литовським, і московським володарям. Зовсім неокресленими були у XIV столітті межі ВКЛ на півдні та південному сході. Статус кондомініюму Литви та Золотої Орди тривалий час мала Київська земля, а також Поділля й Волинь [Šabuldo 2004]. Домовленостей про поділ пусток на півдні та південному сході з татарськими ханами найімовірніше взагалі не було, адже сама ідея такого поділу була чужою для «політичної культури» татарської зовнішньої політики. Хани кількох татарських політичних утворів, що виникли після падіння Золотої Орди (насамперед Великої Орди і Криму), воюючи між собою, і далі вважали себе сюзеренами усєї Східної Європи, трактуючи володарів ВКЛ і Москви як управителів підвладних їм земель. За право управляти «татарськими землями» вони мусили заплатити – інакше татари уявляли собі, що можуть стягувати данину самотужки, розграбовуючи ці землі та забираючи в неволю частину їхньої людуності. Парадоксально, але чітко окреслену та стабільну південну межу ВКЛ здобуло тільки у 1569 році, втративши перед самим укладенням Люблінської унії південні землі у сучасній Україні. Через усі ці обставини застосування методики Таагепери до імперської динаміки ВКЛ може дати лише дуже приблизні результати.

Однак у цьому сенсі випадок ВКЛ знову ж не є винятковим. Через це для усіх далі поданих показників площі ВКЛ аж до XVI століття і навіть пізніше просто діє запропонована в Таагепери похибка $\pm 10\%$. Винятковою є складність, що виникає через історію відносин ВКЛ із Польським королівством, яка з багатьох оглядів є унікальною. Підрахунки всіх роз'яснених у першому роз-

ділі порогів територіяльної динаміки імперій (E, A, F) обертаються навколо інтеграла Таагепери (T1) та виведеної з нього максимальної стабільної площі імперії M. Їхні величини залежать не лише від того, як датуватимемо початок історії імперської політії, а й де поставимо крапку в її існуванні.

У випадку ВКЛ є дві головні альтернативи такого датування. Згідно з першою, історію ВКЛ можна завершити Люблінською унією 1569 року, яка припинила його історію як окремого гравця (суб'єкта) системи міжнародних відносин. Відомо, що за кілька років перед Люблінською унією ВКЛ приєднало до себе більшу частину Лівонії (1561), а одразу потому, 1563 року, втратило (хоч і лише *de facto*, але не *de jure*) Полоцьк. Стрибнувши 1561 року вгору, крива T1 у 1569 році зненацька урвалася б; ВКЛ зникло б із історії імперій, не встигнувши «зіщулитися», як це буває у випадку більшості імперій, що після падіння (за Таагеперою) далі можуть ще довго існувати як порівняно невеликі неімперські політії.

Згідно з другою альтернативою, разом із більшістю істориків ВКЛ можемо ствердити, що державність ВКЛ нікуди не зникла, коли воно зв'язками федерації чи конфедерації пов'язало себе з Польською Коронаю [Jučas 2000; Vansevičius 1988]. У такому випадку його історію можна продовжити до 1791 року (коли 3 травня того року Чотирирічний сейм Речі Посполитої ухвалив конституцію), або й до 1795 року, як це прийнято в історіографічній традиції ВКЛ [Bumblauskas 2005; Kiaura, Kiaurienė, Kuncevičius 2000 (1998)]. Через цю трудність T1 та величини, що з нього виводяться (E, A, F, а також тривалості піднесення та існування ВКЛ як імперії R і D), ми підрахуємо двічі: у першому випадку, спираючись на засновок, що ВКЛ як держава перестало існувати у 1795 році; а у другому – що це сталося вже 1569 року. Так зробивши, ми зможемо перевірити, чи, змінивши засновки, треба суттєво міняти й висновки.

Не будучи спеціалістом з історичної географії ВКЛ, у своїх підрахунках змін території ВКЛ за методикою Таагепери автор не може не спиратися на праці авторитетних дослідників цих питань. Ідеться про написану для XV тому «Литовської енциклопедії» статтю Казиса Пакштаса «Простори й кордони Литовської держави» [Pakštas 1968], а також про статтю Вячаслава Насевича «Територія, адміністративний поділ» для білоруської «Енциклопедії ВКЛ» [Насевич 2007 (2005)]. Утім, їхні дані містять стільки прогалин і суперечностей, що автор навряд чи міг би накреслити необхідну для вимірювання T1 криву змін території давньої Литовської держави, якби їх не доповнив і не перевірів (для розв'язання суперечностей) результатами власних вимірювань, використавши для цього електронний планіметр Digiplan 305 німецької фірми HAFF й укладені Центром картографії Вільнюського університету мапи, які є додатком до

«Історії Литви» Гудавічюса [Gudavičius 1999], а також мапи з відомої «Історії Литви» за редакції Адольфаса Шапоки [Šapoka 1989 (1936)]. Обмежитися картографічним матеріалом самої тільки першої праці було неможливо вже тому, що, на жаль, дотепер оприлюднено тільки перший том Гудавічюсової синтези, який хронологічно охоплює історію ВКЛ лише до Люблінської унії включно. До уваги також було взято мапи, опубліковані у білоруській енциклопедії ВКЛ [Вялікае княства Літоўскае 2007 (2005)].

Найбільші суперечності виникають через межі Литовської держави у ранній період. Насевіч вказує таку площу Литви XIII століття: «справжня» Литва (сучасні Аукштайтія, Дзукія, а також заселені на той час литовцями землі теперішньої Західної Білорусі) – 64 тис. кв. км, Жмудь – 27 тис. кв. км, Чорна Русь (Новогрудок, Слонім, Волковиськ, Городня) – 23 тис. кв. км, загалом – 114 тис. кв. км [Насевіч 2007 (2005): 34]. Найімовірніше ці дані відбивають образ кордонів держави Міндовґа, поданий в опублікованій на веб-сторінці білоруського історика мапі «Литва у середині XIII століття»⁵⁹, на якій до цієї держави віднесено землі скальвів, надровів і більшу частину землі ятвягів, а також територію селів до самої Двіни. Підраховуючи Т1 Литовської імперії, ми довіримося цьому числу Насевіча, позначаючи на його основі першу точку графіка територіальної динаміки площі у 1250 році.

Схожу площу «справжньої» Литви (зараховуючи до неї й Чорну Русь), а саме 120 тис. кв. км, подає й Казис Пакштас [Pakštas 1968: 451]. Водночас він стверджує, що наприкінці правління Міндовґа під владою Литви вже були й Полоцька та Мінська землі (70 тис. кв. км), а також «край між Бугом і Нарвою, загалом близько 20 тис. кв. км», і завершує таким висновком: «У часи Міндовґа максимальна площа Литви могла становити 200 тис. кв. км» [Pakštas 1968: 451], хоча сума всіх указаних у нього чисел становить 210 тис. кв. км. Найвірогідніше всі ці твердження обґрунтовано іншою визначною пам'яткою історичної картографії ВКЛ – політичною мапою Литви XIII–XV століть із книжки Шапоки, де Полоцьку та Мінську землі, а також «край між Бугом і Нарвою» (майбутнє Підляшшя) позначено як складники держави Міндовґа. Натомість на мапі з книжки Гудавічюса Полоцьку та Мінську землі зображено як «землі, що перебували під впливом ВКЛ і які остаточно приєднав Витень», а приєднання Дорогочинської землі (Підляшшя)⁶⁰ датовано часами по смерті Міндовґа. Площа

⁵⁹ Див. <http://vn.belinter.net/map7.html> (перегляд: 16.04.2009). Для вимірювань ця мапа не надається, бо зазначений масштаб 1:4 000 000 не відповідає дійсності: місцевості, в яких тепер розташовано Вільнюс і Каунас, за мапою білоруського історика прямою лінією відділяє аж 140 км.

⁶⁰ Це частина території ятвягів, яких спільними зусиллями знищили русини, поляки й тевтонці.

Полоцької та Мінської земель, за вимірюваннями автора цієї книжки, набагато менша (47 тис. кв. км). Також менша й площа Дорогочинської землі – 8,1 тис. кв. км (використано мапу з книжки Шапоки). Тому й максимальною площею держави Міндовга 1263 року ми мали би вважати 175 тис. або 183 тис. кв. км (з Дорогочинською землею)⁶¹. Першу із цих двох величин ми далі й використовува- ватимемо у підрахунку Т1 ВКЛ (175 тис. ± 17,5 тис. кв. км).

У роки внутрішньої боротьби після смерти Міндовга Литовська держава розширюватися не могла. Велими скупі історичні джерела про часи правління Тройдена, Бутигейда і Будивида свідчать, що вона радше зазнала територіаль- них втрат, аніж розширилася. З півдня на неї тиснула Волинь, яка 1275 року від- дібрала Дорогочин, що його на короткий час зайняв був Тройден, а в 1289 році заволоділа Волковиськом. На заході тевтонці у 1274–1277 роках завоювали Надровію і Скаловію, раніша приналежність яких до Литви через порівняно слабку реакцію її центральної влади на ці дії Ордену взагалі викликає сумні- ви. На півночі у 1290–1291 роках Лівонський орден завершував завоювання Земгалії, яка лише трохи понад десятиліття перебувала під владою Литви, але у 1281 році Литві (до 1313 року) вдалося заволодіти Динабургом. Якщо припу- стити, що протягом усього цього часу володарі Литви залишалися сюзеренами Полоцької та Мінської земель, площа Литовської держави у 1290 році могла становити 160 тис. ± 16 тис. кв. км (за мапою книжки Гудавічюса). XIV сто- ліття Литва зустріла, приєднавши Цекліс (сучасні райони Плунге, Кретинги та Скуодаса), але через інтриги Лівонського ордену на короткий час (до 1307 року) втративши контроль над Полоцьком. Через це загальна площа держави мало змінилася (151 тис. ± 15 тис. кв. км).

Ще за правління Витеня (1296–1316) площа Литви знову почала рости – насамперед, у напрямках верхів'їв Двіни та Волги, де найменший опір литов- ській експансії могли чинити татари та їхні руські сателіти. Згадані досліджен- ня Яніна (див. 3.2) дають підстави стверджувати, що Литва у регіоні вододілу Двіни та Волги утвердилася ще у часи Витеня [Янин 1998: 53]. Це означає, що на той самий час у сфері гегемонії Литви вже була й Вітебська земля, яку було остаточно приєднано у 1320 році. Отже, тодішня площа Литовської держави могла становити вже близько 218 тис. ± 21,8 тис. кв. км. Упродовж другого десятиліття правління Гедиміна (1316–1341), а саме до 1330 року, під владою Литви остаточно опинилися Клецька, Слуцька, Туровська та Пінська землі, які з недовгими перервами перебували у сфері її гегемонії від часів Міндовга. Вод-

⁶¹ До схожої оцінки схиляє й мапа Міндовгової Литви у книжці Зигмантаса Кяупі [Кіаура 2006 (2004): 26].

ночас те саме відбулося із землями, якими після знищення ятвягів, що на них жили, правила Волинь, але колонізували вихідці з Мазурії, перетворюючи їх на край, відомий як Підляшшя. З цими новими землями територія ВКЛ близько 1330 року сягнула 282 тис. \pm 28,2 тис. кв. км.

Найбільший здобуток територіальної експансії за часів Гедиміна – приєднання Волині у 1340 році, коли там став княжити Гедимінів син Любарт. Її площа, за результатом вимірювання планіметром мапи з книжки Гудавічюса – 69 тис. кв. км. Певний час Любарт міг правити й Галицьким князівством, частину якого на політичній мапі ВКЛ 1345–1430 років у білоруській енциклопедії ВКЛ (склав Віктор Цемушев) позначено як територію, яку виборюють Литва і Польща⁶². Попри це, рішення включити навіть на короткий час Галицьке князівство до володінь ВКЛ не було б достатньо обгрунтованим. Гудавічюс пише, що тодішній статус Галицького князівства до кінця не з'ясовано [Gudavičius 1999: 126]. Та найважливіше, що коли воно навіть і підпорядковувалося ВКЛ, ця залежність була короткою і радше номінальною (насправді влада належала місцевій руській знаті). Вже 1349 року Польща, скориставшись невдачею ВКЛ у битві на Стреві (1348), напала на Литву і зайняла не лише Галич, а й велику частину Волині та Підляшшя. Боротьба за ці землі з перервами та перемінним успіхом точилася два десятиліття. Площа тієї частини Волині, що за мирним договором 1366 року залишилася під владою ВКЛ, становила 39 тис. кв. км. У 1370 році частину цих земель литовці таки відібрали. Під владою ВКЛ залишилося понад дві третини території Волині (45 тис. кв. км), а межа між західною її частиною, що відійшла до Польщі, та східною, якою заволоділа Литва, не змінювалася аж до самої Люблінської унії⁶³.

Додавши до вказаної площі 282 тис. кв. км усю територію Волині, отримуємо 351 тис. \pm 35 тис. кв. км, які ми можемо вважати величиною території ВКЛ наприкінці правління Гедиміна. Це число збігається з тим, яке вказує Пакштас (350 тис. кв. км), і дещо менше за те, яке отримуємо, вимірявши кордони Гедимінової держави разом із територіями, позначеними як «спірні землі», на мапі з книжки Шапоки (317 тис. кв. км). Але різниці не залишається, якщо, вслід за Яніним, включаємо в ці межі землі верхів'їв Двіни на порубіжжі володінь Твері, Смоленська та Великого Новгороду (ще 31 тис. кв. км).

Площу ВКЛ на початку 40-х років XIV століття ми мали б істотно збільшити, прийнявши те розв'язання «київської проблеми», за яким приєднання

⁶² Її площа – 33 тис. кв. км. Див. [Вялікае княства Літоўскае 2007 (2005), т. 1: 11].

⁶³ Тут і надалі для вимірювання використано (якщо не зазначено іншого) мапу з книжки Гудавічюса.

столиці давньої Русі до ВКЛ датується 20-ми чи 30-ми роками XIV століття. У ці десятиліття в Києві найімовірніше був кондомініум Золотої Орди і ВКЛ [Šabuldo 2004]. Гедимінович, який осів у Києві, був, найвірогідніше, таким самим довіреним («васалом») татарської влади, якими раніше тут були Рюриковичі. Всю владу у Київській землі ВКЛ навряд чи могло здобути до перемоги у битві на Синіх Водах (1363), яка дозволила заволодіти й Поділлям.

Якщо переноситимемо хронологію заволодіння Києвом на раніший час, то послідовним буде зробити те саме і з хронологією приєднання до ВКЛ території вздовж правого берега Дніпра (у сучасній Білорусі там розташовані міста Могильов, Бобруйськ, Рогачов та Річиця) та по інший його бік, адже міцну владу Литви у Києві важко собі уявити без контролювання водних шляхів, що до нього ведуть. Ці землі Подніпров'я утворювали частину території ВКЛ, відому в його історичній географії під назвою подніпровських волостей (49 тис. \pm 4,9 тис. кв. км, за вимірюванням автора книжки). На мапі з Гудавічюсової книжки їх позначено як уведені до складу ВКЛ уже за Гедиміна, тимчасом як мапи з книжки Шапоки та з білоруської енциклопедії ВКЛ вважають їх (як і Київську землю) набутком часів Ольгерда (1345–1377).

Хоча рання гегемонія ВКЛ у Подніпров'ї не викликає сумнівів, поділ цих територій на волості, що належали до віленського і троцького князів, свідчить про їх остаточне приєднання, найпевніше, на початку діяльності Ольгерда та Кейстута (у середині XIV століття). Якщо прийняти таке припущення, територія ВКЛ близько 1350 року⁶⁴ становила б 400 тис. \pm 40 тис. кв. км. До цієї площі ми не зараховуємо невелике Мстиславське князівство (5000 кв. км)⁶⁵, відібраного від смоленських князів близько 1358 року. Майже у той самий час (1355) межі ВКЛ просунулися й у північно-східному напрямі, де під його владу до 1377 року перейшли території у верхів'ях Волги, на межі володінь Великого Новгороду й Твері (11 тис. кв. км). Отже, наприкінці 50-х років XIV століття площа ВКЛ, за нашими підрахунками, становила 416 тис. \pm 41,6 тис. кв. км.

Після перемоги у битві на Синіх Водах територія ВКЛ збільшилася до 611 тис. \pm 61 тис. кв. км. Цей приріст воно завдячує великим Київській (132 тис. кв. км) та Подільській (63 тис. кв. км) землям, і то за Поділля одразу почалася боротьба з Польщею⁶⁶. Інші здобутки другої половини Ольгердового правління

⁶⁴ Насевіч стверджує, що площа ВКЛ у середині XIV століття була «більшою за 300 000 км²» [Насевіч 2007 (2005): 34]. Насправді, ми могли б її вважати навіть іще більшою – 400 тис. кв. км, узявши до уваги кондомініум ВКЛ над Київською, а можливо, й над Подільською землями.

⁶⁵ Виміряно на мапі з книжки Гудавічюса. За вже згаданою мапою Цемушева, його площа набагато більша – 20 тис. кв. км.

⁶⁶ Виміряно за мапою книжки Гудавічюса. Площа всього Поділля становить 63 тис. кв. км. Західна його частина, яка у 1366 році потрапила під владу Польщі, становила 15 тис. кв. км.

ня – це Брянська (24 тис. кв. км близько 1370 року, коли Ольгерд посадив у ній князем свого сина Дмитра) [Горский 1996b: 89–91, 96], а також Чернігівська й Новгород-Сіверська (45 тис. кв. км) землі, якими Литва заволоділа саме тоді або, можливо, дещо пізніше. Обраховуючи всю площу ВКЛ наприкінці правління Ольгерда, треба брати до уваги територіяльні зміни на Волині, де з її загальної площі 69 тис. кв. км під владою Польщі після 1370 року залишилися 24 тис. кв. км, і на Поділлі, де Литва втратила 15 тис. кв. км його західної частини. Отже, площа ВКЛ наприкінці Ольгердового правління була 640 тис. ± 64 тис. кв. км. Це менше, ніж «понад 700 тис. кв. км», які вказує Пакштас [Pakštas 1968: 452], але дещо більше, ніж у Насевича (630 тис. кв. км). Різницю, найвірогідніше, можна пояснити тим, що литовський географ орієнтувався на мапу з книжки Шапоки (нею ілюстровано статтю Пакштаса): територія ВКЛ тут сягає Чорного моря вже за Ольгерда.

Період внутрішньої нестабільності між Ольгердовою смертю й утвердженням при владі Вітовта супроводжували і територіяльні втрати. ВКЛ невідворотно втратило землі у верхів'ях Волги, які воно контролювало у 1355–1377 роках (11 тис. кв. км). Землі Східного Поділля то потрапляли до рук поляків, то поверталися до ВКЛ. 1391 року, в розпалі боротьби з Вітовтом, Ягайло в обмін за військову допомогу передав мазурському князеві Підляшшя, більша частина якого (без Дорогочина) повернулася до Литви у 1408 році. Воно знову на короткий час відійшло до Мазурії після вбивства Сигізмунда I і повернулось (уже з Дорогочином) до ВКЛ у 1444 році. Підраховуючи Т1 та інші показники, ці короткотривалі пертурбації західних меж ВКЛ далі знехтуємо, однак візьмемо до уваги втрату Жмуді (23,3 тис. кв. км)⁶⁷ у 1382–1409 роках⁶⁸.

Жмуддю великі князі литовські не раз жертвували, щоб мати вільні руки для відновлення територіяльної експансії на сході. Це просування на схід ще до кінця XIV століття увінчалось новими здобутками. У 1398 році володіння ВКЛ досягли Чорного моря, де неподалік гирла Дніпра було побудовано Таванську

У 1411 році вона повернулася під владу ВКЛ (див. [Gudavičius 1999: 220]), а у 1430 році знову була втрачена, коли Польща захопила ще й область верхів'я Південного Бугу, яку у 1366–1413 роках утримувало ВКЛ (загалом 21 тис. кв. км). Площа Східного Поділля, яке протягом 1430–1569 років залишалось під владою ВКЛ, становила 42 тис. кв. км.

⁶⁷ Тут ми подаємо площу Жмудського староства XVI століття, вказану у Пакштаса. Див. [Pakštas 1968: 457].

⁶⁸ Часті зміни політичного становища Жмуді після 1382 року, коли володарі Литви вперше передали її Орденіві, детально дослідив Вітеніс Алмонайтис, доводячи, що у деякі відрізки часу між 1382 та 1410 роками Жмудь була фактично незалежною політичною одиницею, непідвладною ані Орденіві, ані ВКЛ. Див. [Almonaitis 1998].

фортецю [Gudavičius 1999]. Після поразки на Ворсклі влада Литви на великій і майже незаселеній площі між низов'ями Дніпра й Дністра (у Єдисані) могла на певний час ослабнути або перетворитися на татарсько-литовський кондомініум. Одначе не виглядає, щоб це могло бути достатньо вагомою підставою переносити приєднання цієї території до ВКЛ на пізніші часи, бо дуже складно виявити чіткі й надійні хронологічні орієнтаційні точки.

Князі Смоленської землі сюзеренітет ВКЛ деякий час визнавали ще у часи Гедіміна [Горский 1996а: 40]. Пізніше вони то разом з Ольгердом вирушали у походи на Москву, то шукали підтримки Москви проти Литви. Остаточне приєднання Смоленська датуватимемо 1404 роком. Водночас важко заперечувати й ранішу дату, 1395 рік, коли Вітовт замість усунутих смоленських князів посадив у місті своїх намісників. Попри це, боротьба за Смоленськ тоді ще не закінчилася, оскільки одним із наслідків поразки на Ворсклі був заколот 1400 року, який на короткий час повернув владу у Смоленську Рюриковичу Юрієві, подолати якого вдалося тільки після кількох воєнних кампаній.

Перемога у Грюнвальдській битві не лише назавжди повернула Литві Жмудь (23,3 тис. кв. км)⁶⁹, а й зміцнила та утвердила владу Литви на сході. Найімовірніше, другим десятиліттям XV століття слід датувати утвердження ВКЛ у верхів'ях Оки. Ці землі вперше потрапили до сфери гегемонії ВКЛ ще за часів Ольгерда і знову до неї повернулися після завоювання Смоленська. З плином часу опорними точками Литви у верхів'ях Оки стали Любутськ і Мценськ, якими литовські князі правили безпосередньо [Gudavičius 1999: 388]. Після миру з Московією 1408 року та завдяки авторитетові Вітовта, що дуже зріс внаслідок перемоги під Грюнвальдом, володар ВКЛ став верховним арбітром у чварах Рюриковичів за успадкування на цих землях дедалі дрібніших вотчинних володінь. Це вже означає приналежність не лише до сфери гегемонії, але й принаймні до неформальної периферії імперії (див. [Norkus 2007а: 28–32], а також розділ 2.4 цієї книжки). Одним із наслідків впливу Вітовта на татарську внутрішню політику, що істотно посилювався у 20-х роках XV століття, мусило бути просування меж ВКЛ у східному напрямку на землях теперішньої Лівобережної України до річок Самари й Оскола. Саме їх від часів Матвея Любавського вважають в історіографічній традиції східними межами ВКЛ на території сучасної Лівобережної України⁷⁰.

За результатами вимірювання планіметром, площа Єдисану – 88 тис. кв. км, Смоленської землі – 49 тис. кв. км, князівств верхів'їв Оки – 45 тис.

⁶⁹ У той самий час, 1411 року, до Литви повернулося Західне Поділля (15 тис. кв. км).

⁷⁰ Див. [Rakštas 1968: 452], а також політичну мапу ВКЛ у фундаментальній праці М. К. Любавського: [Любавский 1892].

кв. км, а площа степів між річками Псел на заході, Самарою на півдні й Осколлом на сході – 102 тис. кв. км. Уся площа ВКЛ в останні роки правління Вітовта (близько 1425–1430) становила 928 тис. \pm 93 тис. кв. км. Це число майже не відрізняється від того, що вказує Пакштас: «Після внесення необхідних поправок справжня площа імперії Вітовта у 1430 році мусила бути 930 тис. кв. км або трішки більше» [Pakštas 1968: 452]. Заокруглене число Пакштаса ми надалі й прийматимемо. Воно набагато більше за те, яке вказує Насевич – 687 тис. кв. км [Насевич 2007 (2005): 35]. Різницю можна пояснити рішенням історика не зараховувати до території ВКЛ степів біля Чорного моря, оскільки вони були «майже незаселені» [Насевич 2007 (2005): 35].

Насевичів аргумент не переконує, адже в такому разі з територією сучасних Росії та Канади ми також мали би вирахувати площу їхньої заполярної тундри, а з Австралії чи Лівії – територію пустель. Окрім цього, залишається незрозумілим, як білоруський історик, вказуючи площу ВКЛ із точністю до тисячі кілометрів, зумів провести лінію, що відділяє «майже незаселені» території від таких, які є достатньо густо заселені для того, щоб їх уже можна було вважати державною територією ВКЛ. Посунувши кордон ВКЛ у верхів'ях Оки, де він ніколи не був чітко встановлений (Тула, яку ми не зараховуємо, деякий час належала Литві), далі на схід (до витоків Дону), чи тим паче, залучивши до його володінь Рязанське князівство, яке наприкінці правління Вітовта визнало його сюзеренітет, ми могли б «розтягнути» максимальну площу ВКЛ і до 1 млн. кв. км.

Але це уже був би такий самий довільний крок, яким є Насевичеве рішення відібрати від ВКЛ честь бодай упродовж кількох десятиліть побути державою, що простягається від Балтійського до Чорного моря. Ми натомість приймемо площу, вказану у праці відомого литовського географа. Уникнути сваволі в цифрах (і знайти компроміс між різними обрахунками максимальної площі ВКЛ) дозволяє похибка 10%, що її рекомендує Таагепера. Її справді цілком вистачає, щоби врахувати неточності наявної інформації та відсутність лінійних кордонів⁷¹. Отже, ми можемо казати, що ВКЛ могло бути «мільонером», але не можемо стверджувати, що воно однозначно таким було. Залишається сподіватися, що у пізніших дослідженнях історичної географії ВКЛ буде знайдено способи зменшити цю похибку.

Зате білоруський історик, найімовірніше, має рацію, коли вважає максимальною площею території ВКЛ в останнє десятиліття правління Вітовта. Одра-

⁷¹ Через це накреслені на історичних мапах лінійні кордони давніх політичних утворів, які не відрізняються від кордонів сучасних держав, строго кажучи, є анахронізмом.

зу після його смерті в 1430 році ВКЛ втратило Західне Поділля (21 тис. кв. км). Після цього площа ВКЛ на кілька десятиліть стабілізувалася приблизно на рівні 910 тис. \pm 91 тис. кв. км. Від неістотних і подеколи тільки тимчасових змін західної межі ВКЛ на користь Польщі у цей період можна абстрагуватися. На півдні у 1485 році ВКЛ втратило Єдисан – узбережжя Чорного моря, яке знадобилося турецькому султанові для забезпечення суходільного сполучення з Кримським ханатом, що у 1475 році став його васалом [Pakštas 1968: 454].

Східні межі впродовж тривалого часу залишалися стабільними. Скориставшись внутрішньою війною у Московській державі у 30-х та 40-х роках XV століття, ВКЛ навіть приєднало деякі дрібні володіння, приналежність яких не була зрозумілою. Більші конфлікти розпочалися після того, як Москва захопила Великий Новгород, де вона ігнорувала здобуті ще у XIV столітті фіскальні права ВКЛ у волостях прикордонної смуги. Ще до смерті польського короля та великого князя литовського Казимира (1492) у верхів'ях Оки уже жевріла неоголошена прикордонна війна. У 1493 році вона переросла у відкритий конфлікт, що завершився капітулянтською угодою 1494 року, яка визнавала за Москвою всі загарбані нею землі (87 тис. кв. км)⁷² і заохочувала даліше провадження такої політики.

Далі ми подамо лише суху статистику територіяльних втрат ВКЛ: до 1503 року ВКЛ втратило ще 210 тис. кв. км, але у 1508 році повернуло собі Любеч. У 1514 році воно втратило Смоленськ і ще 56 тис. кв. км, що зафіксувала мирна угода з Москвою 1522 року. Загальна величина територіяльних втрат у війнах з Москвою – 353 тис. кв. км (понад третину території часів Вітовта). Якщо врахувати загарбаний османами Єдисан (за оцінками Пакштаса, його площа становила 92 тис. кв. км, а не 88 тис. кв. км, як вираховував автор цієї книжки) та набагато раніше втрачене Західне Поділля (21 тис. кв. км), Литві з максимальної території 930 тис. кв. км у 1522 році залишилося 470 тис. кв. км (за Насевічем – 496 тис. кв. км, а за Пакштасом – 485 тис. кв. км). В перебігу не вельми успішної Стародубської війни 1534–1537 років ВКЛ втратило Себез та Заволоччя, але повернуло собі Гомель і доволі велику навколишню територію, тому його загальна площа збільшилася і напередодні Лівонської війни могла становити 490 тис. кв. км.

І от настала «лебедина пісня» литовського імперіялізму: заволодіння Лівонією. Після того як у 1561 році вона підкорилася Сигізмундові Августу, до ВКЛ належали вся сучасна Латвія і принаймні половина Естонії. За підрахунками Пакштаса, йдеться про 85 тис. кв. км [Pakštas 1968: 457], а це означає, що тери-

⁷² Тут і далі подано (якщо не вказано інше) не авторові, а Пакштасові дані вимірювання.

торія ВКЛ на короткий час збільшилася до 575 тис. кв. км. Одначе далі відбулася катастрофа: 1563 року Литва (до 1579 року) втратила Полоцьк і навколишні території. За вимірюваннями автора, це лише 12–15 тис. кв. км. Проте московські сили тиснули на військо ВКЛ у Лівонії та проникали до метрополії ВКЛ. Порятунку довелося шукати в унії з Польщею, напередодні якої ВКЛ втратило Підляшшя та українські провінції – загалом 170 тис. кв. км (так у Пакштаса).

За підрахунками Пакштаса, у ВКЛ залишилося 320 тис. кв. км. Насевіч укажує менше число: 292 тис. кв. км [Насевіч 2007 (2005): 38]⁷³. Цю різницю можна пояснити тим, що Насевіч, імовірно, вказує фактичну територію ВКЛ 1569 року без на той час загарбаних Московією земель (Полоцька), а Пакштас, можливо, зараховує до неї ще й частину Лівонії. Ми вважаємо, що втрату Полоцька, яка протривала доволі довго, взяти до уваги доцільно. Тоді площа ВКЛ одразу по Люблінській унії становила б 305 тис. кв. км. Територія, якою ВКЛ фактично управляло у 1569 році, була більшою, адже на той час до нього ще належала чимала частина Лівонії. У 1572–1576 роках московські війська витіснили сили Речі Посполитої до Двіни, але завдяки зусиллям енергійного нового володаря Стефана Баторія (1576–1586) військова удача повернулася.

Детально розглядати зміни площі контрольованої ВКЛ території у Лівонії під час пересувань фронтів Лівонської війни немає ані можливості, ані (для підрахунку Т1) потреби. Припустімо, що до 1569 року під контролем ВКЛ була вся Лівонія за винятком міста Риги, островів Гіюмаа та Сааремаа, а також північної її частини навколо Талліна, якою на самому початку війни заволоділи шведи та московити. Це збігається з указаними в Пакштаса 85 тис. кв. км. Після 1569 року Лівонія стала кондомініумом Польської Корони та ВКЛ⁷⁴. Тому до вказаних 305 тис. кв. км можна додати і близько половини (42 тис. кв. км) тієї площі Лівонії, що після угод із Московією та Швецією, якими було закінчено Лівонську війну, залишилася під владою Речі Посполитої. З цієї новою імперською периферією площа ВКЛ одразу після Люблінської унії (коли ще не було

⁷³ Вимірюючи площу ВКЛ за мапою «Історії Литви» Шапоки, автор отримав 304 тис. кв. км. Результат за мапою книжки Гудавічюса – 308 тис. кв. км. В обох випадках до цієї площі зараховано не лише Полоцьку землю, а й Велізкий край (близько 3 тис. кв. км), який відійшов до ВКЛ за Ям-Запольським договором із Московією 1582 року, адже його на мапі книжки Шапоки (помилково) включено до контуру, який обводить лінія кордону 1569–1582 років.

⁷⁴ Читач може запитати, чому ми так само не зробили з Київською та Волинською землями, які до битви під Синіми Водами були кондомініумом ВКЛ і Золотої Орди. Кондомініум ВКЛ і Польського королівства у Лівонії та кондомініум ВКЛ і Золотої Орди на Південній Русі – дуже різні явища, адже Лівонією Литва та Польща правили як два суб'єкти федеративного чи конфедеративного політичного утвору, а ВКЛ та Золота Орда одного політичного з'єднання не утворювали.

повернуто окуповану Московією Полоцьку землю) становила 347 тис. кв. км, а по закінченні Лівонської війни (з Полоцьком та відданим Московською державою невеликим Велізьким краєм) – 365 тис. кв. км.

У 1618 році ВКЛ за допомогою Польщі повернуло собі Смоленськ та багато інших, утрачених на початку XVI століття, земель. Загальна їх площа за умовами Деулінського перемир'я становила до 74 тис. кв. км (результат вимірювання планіметром на мапі з книжки Шапоки). Це означало би збільшення площі ВКЛ до 440 тис. кв. км, а якщо не рахуватимемо (половини) території Лівонії, що належала до Речі Посполитої – до 397 тис. кв. км. Схожу (380 тис. кв. км) величину території ВКЛ після Деулінського перемир'я 1618 року вказує й Насевич. У Лівонії Річ Посполита вже в 1629 році, після неуспішних воєн зі Швецією, втратила Південну Естонію, Відземе та Ригу. Через це, за підрахунками автора, площа ВКЛ зменшилася до 405 тис. кв. км. Вказуючи це число, до основної території ВКЛ (разом із тимчасово повернутими від Москви землями) додаємо лише половину (7000 кв. км) площі Лівонського (Інфлянтського) воєводства. Водночас більше не зараховуємо до неї Курляндське герцогство, оскільки, номінально надалі будучи спільним васалом ВКЛ та Польської Корони, воно після 1629 року стало фактично незалежною буферною державою між Річчю Посполитою і Швецією [Bues 2001]. Курляндське герцогство було не лише повністю самостійним у своїх внутрішніх справах, але й здійснювало незалежну зовнішню політику, метою якої було зберігати нейтралітет у конфліктах Речі Посполитої та Швеції. Воно навіть здобуло заморські колонії (острів Тобаго біля північно-східного узбережжя Південної Америки та Гамбію в Африці), половину площі яких ми б також мали зарахувати до території ВКЛ, якби постановили вважати Куронію частиною Литовської держави.

Після війни з Московією 1632–1634 років та «поправок» кордону на користь східного сусіда ВКЛ знову зазнало територіяльних втрат (Серпейськ, Трубчевськ, Новгород-Сіверський), загальну площу яких Насевич оцінює у 30 тис. кв. км [Насевич 2007 (2005): 39]. Пакштас, мабуть, їх завчасно вираховує, коли стверджує, що ВКЛ у 1618 році збільшилося лише на 56 тис. кв. км – з 320 тис. кв. км до 376 тис. кв. км [Pakštas 1968: 457]. Одначе сюди вочевидь не потрапляють спільні з Польщею володіння у Лівонії. Число 56 тис. кв. км прийнятне лише як оцінка частини території, відвойованої у другому десятилітті XVII століття, що залишалася під владою ВКЛ напередодні війни з Московією 1654–1667 років. У такому разі всю площу ВКЛ 1654 року можна обрахувати, звівши до купи площу ВКЛ 1582 року (320 тис. кв. км), половину площі Латгалії (7000 кв. км) та вказану в Пакштаса величину відвойованої території на

сході (56 тис. кв. км). Усе це додавши, ми отримуємо число, дуже близьке до того, що вказує литовський географ (близько 381 тис. кв. км)⁷⁵.

Після Андрусівського перемир'я з Московською державою 1667 року площа ВКЛ, на думку Пакштаса, становила 320 тис. кв. км. Неясно, чи він бере до уваги корекції кордону між володіннями ВКЛ та Польського королівства на Подніпров'ї, а також встановлені Андрусівським перемир'ям поправки кордону на користь ВКЛ, коли 1678 року до нього було повернуто Себезьку, Невельську та Велізьку волості, як це робить Насевич. Він стверджує, що площа 1678 року становила 306 тис. кв. км [Насевич 2007 (2005): 39]. Це число важливе для вимірювання Т1, адже після цього кордони ВКЛ упродовж цілого століття не змінювалися. Вимірявши кордони ВКЛ на мапі книжки Шапоки так, щоб Лівонське воеводство залишилося за межами ВКЛ, ми отримали 299 тис. кв. км. Додавши половину території цього воеводства, отримуємо те саме число, яке вказує білоруський історик. Його ми і приймаємо.

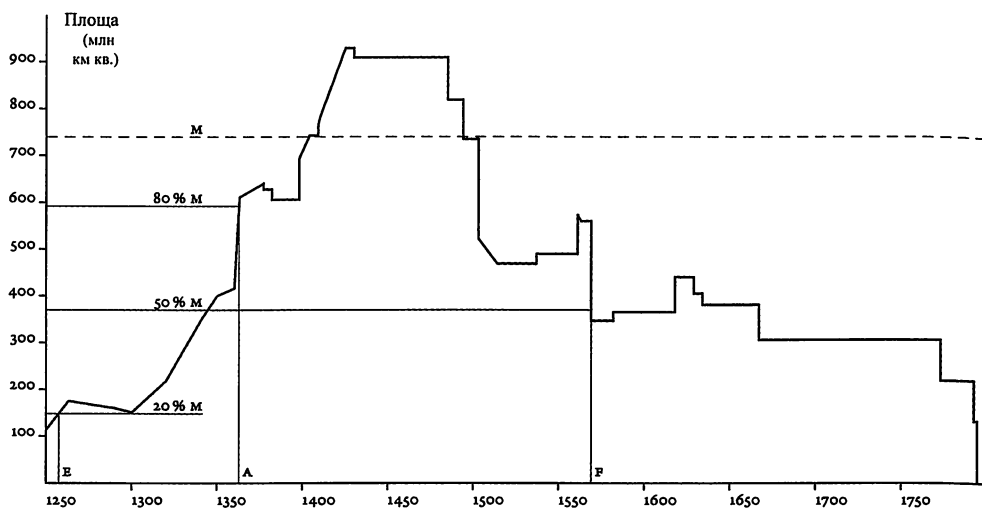
За твердженням Пакштаса⁷⁶, після першого поділу Речі Посполитої ВКЛ втратило 85 тис. кв. км (за Насевичем – 87 тис. кв. км), а залишилося йому 250 тис. кв. км. За Насевичем⁷⁷, площа, що залишилася під владою ВКЛ, мала бути далеко меншою – 219 тис. кв. км. Ми приймаємо це число. Внаслідок першого поділу ВКЛ втратило Латгалію, а це усуває труднощі в обчисленні площі ВКЛ, спричинені статусом цієї території, що перебувала у спільному володінні Польщі та Литви. Площі ВКЛ після другого поділу 1793 року білоруський історик уже не вказує, але її наводить Пакштас: 132,5 тис. кв. км.

Усі ці зміни давньої Литовської держави відображає графік динаміки площі ВКЛ, горизонтальна вісь якого означає час, а вертикальна – площу (див. іл. 10). Графік накреслено шляхом з'єднання лінією щойно пояснених точок відліку. Як ми вже згадували, до XV століття поширення ВКЛ на сході було континуальним (хоч і з «відпливами») процесом, у якому складно виділити чіткі хронологічні точки миру та договорів про перемир'я. Навіть якщо такі договори були, то вони або не збереглися, або кордони у них не було точно встановлено (лінійні). Тому при проведенні лінії графіка у цей період використовувалися

⁷⁵ Це число також можна було б доповнити похибкою, хоча й не такою великою, як у часи до Вітовта чи навіть в епоху його правління. ВКЛ у цей час уже мало лінійні кордони, хоча вони не всюди (особливо на сході) були точно накреслені.

⁷⁶ Див. [Pakštas 1968: 458]. Литовський географ, найімовірніше, зараховує Куронію, в якій на той час уже панувала Росія.

⁷⁷ Відмінності в числах у Насевича та Пакштаса зумовлені, мабуть, тим, що Пакштас до території ВКЛ 1772 року зараховував Куронію. Однак на той час Курляндське герцогство вже перебувало під фактичною владою Росії.

10. Зміна площі давньої Литовської держави у 1250–1795 рр. Е – виникнення імперії (за Таагерою), А – зрілість, F – падіння, М – максимальна стабільна площа

прямі, які просто з'єднують розглянуті точки. Далі лінія графіка робиться кутастою, бо ми вже маємо договори, які встановлювали зміни кордонів ВКЛ, а самі кордони позначаються дедалі точніше. Попри це, статистика площі залишається вельми приблизною аж до самого кінця XVII століття. Залишається тільки сподіватися від істориків ВКЛ спеціальних досліджень, які усунуть брак точних знань про історичну географію кордонів ВКЛ, що його виявляють спроби вдаватися до кліометричних методів.

Вимірявши планіметром площу під графіком динаміки території ВКЛ 1250–1795 років (близько 250 кв. см) і перерахувавши її за масштабом графіка, отримуємо T1 давньої Литовської держави: 2,5 млн. кв. км С. Тут варто нагадати (див. 2.2), що T1 короткотривалих великих політій є малим, а порівняно невелика, але довготривала політія може «заробити» собі великий T1⁷⁸.

Порівнявши отриманий результат з указаними в естонського дослідника числами [Таагерета 1978b: 191], можемо сконстатувати, що T1 ВКЛ випереджає майже всі імперії першої фази історії імперій (3000–600 роки до Р. Х.), за винятком напівлегендарних Ся і Шан у Китаї (6,2 млн. кв. км С) та Новоєгипетської держави (4,4 ± 1,3 млн. кв. км С). T1 ВКЛ не вражає порівняно з T1

⁷⁸ T1 політії, що існувала тисячу років і мала площу 100 тис. кв. км, становить 1 млн. кв. км С. Такий самий T1 мала би політія-«гігант», яка охоплювала б 10 млн. кв. км, але існувала б усього десять років.

Римської імперії (21 млн. кв. км С; [Таагерера 1979: 134]). Та якщо порівнюватимемо ВКЛ не з «рекордсменами» другої фази (600 рік до Р. Х. – 600 рік), то воно зовсім не буде у самому кінці списку, а зрівняється з Єгиптом Птолемеїв (2,5 млн. кв. км С) і випередить Бактрію (2,4 млн. кв. км С).

Звісно, коли дивитися на імперію давньої Литви з перспективи гологеїстичних порівнянь, її слід насамперед порівнювати з сучасниками – імперіями третьої фази (після 600 року) другої ери (1200–1600)⁷⁹, як це робить Таагерера (див. іл. 6). На жаль, про Т1 імперій цього періоду він своїх даних не подає, тому доведеться обмежитися твердженням, для обґрунтування якого досить поглянути на накладені один на одній графіки територіяльного розвитку імперій цього періоду, що їх подає естонський дослідник (іл. 6): ВКЛ належало до менших імперій.

Віднявши від інтеграла Т1 5% площі, ми отримуємо максимальну стабільну площу ВКЛ М: близько 740 тис. кв. км. Такою його площа була на початку XV століття, після заволодіння землями біля Чорного моря та Смоленськом, але ще до повернення Жмуди. 20%, 80% та 50% цієї величини є відповідно⁸⁰ 148 тис. (Е), 592 тис. (А) та 370 тис. (F) кв. км. Перший важливий висновок, який ми повинні зробити на підставі цих чисел: давня Литовська держава почала перетворюватися в імперію ще за часів Міндовга (близько 1260 року), оскільки її площа вже тоді перевищувала 148 тис. кв. км. Попри територіяльні втрати другої половини XIII століття, її площа, либонь, ніколи не була меншою за цю першу із трьох виділених у Таагерери порогових величин історії імперій.

Другий поріг (зрілості) ВКЛ переступило між 1360 та 1365 роками, заволодівши Київською та Подільською землями. Цього хронологічного висновку, найвірогідніше, не змінило би й інше (раніше) розв'язання «київської проблеми», адже необхідну для досягнення А площу території ми отримуємо, враховуючи територію не лише Київської, а й Подільської землі. Прийнявши запропоноване в естонського дослідника означення періоду піднесення імперії (rise time) (А – Е), можемо констатувати, що ця фаза в історії ВКЛ тривала 100 ± 10 років. А тривалість «зрілої», чи сформованої, імперії ВКЛ можна оцінювати у 200 ± 10 років (F – А). 1569 рік – це справді рік падіння чи «невдачі» імперії ВКЛ, адже для констатації такого падіння достатньо зменшення території до 50% максимального стабільного розміру (М). Саме це й відбулося у 1569 році, коли площа ВКЛ зменшилася до 320 тис. кв. км (Пакштас), 292 тис. кв. км (Насевич), або 305 тис. чи 347 тис. кв. км (з урахуванням половини Лівонії).

⁷⁹ Нагадаємо, що дослідник охрестив її «монгольською ерою».

⁸⁰ Для всіх указаних чисел діє похибка 10%.

Чи змінилися б якось висновки, якби ми вирішили вважати 1569 рік кінцем державности Литви? Вимірявши відповідну площу в іл. 10, отримуємо Т1 ВКЛ: 1,71 млн. кв. км С⁸¹. Максимальна стабільна площа збільшується до 790 тис. кв. км (такою вона могла бути близько 1415–1420 років), Е збільшується до 158 тис. кв. км, А – до 632 тис. кв. км, а F – до 395 тис. кв. км. Ці нові числа можуть здивувати читача. Це добре, адже кліометричний аналіз мало чого вартий, якщо не подає спостережень та заглиблень, які на перший погляд видаються контрінтуїтивними. Насправді, жодного парадоксу тут немає: максимальна стабільна площа короткотривалої імперії збільшується, але сам період, коли імперія має таку площу, скорочується. Досягнення такої великої площі забирає більше часу, однак вона також і швидше втрачається, що й означають вищі величини порогів зрілости та падіння⁸².

Нові числа не вимагають відмовитися від висновку, що імперська історія давньої Литовської держави починається вже у часи Міндовга: за критеріями Таагепери факт, що пізніше площа території Литовської держави впала нижче першої порогової величини, не має значення. Зрілість слід датувати уже кінцем правління Ольгерда. Через це трішки довшим (до 110 ± 10 років) стає період піднесення ВКЛ як імперії і відповідно коротшою (до 190 ± 10 років) її тривалість. Порівнявши отримані результати з іншими випадками, в яких Таагепера подає результати своїх підрахунків⁸³, виявляємо, що ВКЛ належить до тих імперій, піднесення яких тривало порівняно довго (для порівняння, Рим піднімався 140 років, а імперія гунів – лише 60 ± 20 років), але які зате (і можливо тому) були тривкішими. Світлим чи ні, але імперія ВКЛ усе-таки не була метеором⁸⁴, якими були більшість імперій, створених степовими кочовиками.

⁸¹ Читач, який уважно читав другу частину другого розділу книжки, помітить, що таким самим був Т1 великої, але порівняно короткотривалої Новоасирійської імперії. Т1 нової Вавилонської імперії, яку, попри її коротке існування, в історичній пам'яті західної цивілізації увічнило потрапляння на сторінки Біблії, був іще слабшим: лише 0,4 млн. кв. км С. Див. [Таагепера 1978b: 191].

⁸² Мало що змінилося б, навіть якби ми понизили поріг зрілости імперії А до половини М, як, можливо, був схильний робити Таагепера у своїй опублікованій 1997 року статті. Коли М = 740 тис. кв. км, для зрілости потрібно 370 тис. кв. км площі, а коли М = 790 тис. кв. км, поріг А становить 395 тис. кв. км. Малоймовірно, що ці пороги Литва могла переступити уже в Гедимінові часи, хіба що приймемо «ранне» розв'язання «київської проблеми». Якщо ВКЛ (як припускає автор цієї книжки) переступило їх у середині XIV століття, то тривалість існування ВКЛ D слід було би продовжити на якихось 10–20 років, відповідно скорочуючи період його піднесення R.

⁸³ На жаль, він це робить лише для періоду 600 року до Р. Х. – 600 року [Таагепера 1979: 134].

⁸⁴ «Імперія Вітовта відійшла у минуле наче світлий метеор». Так писав Зенонас Івінскіс [Ivinskis 1978: 6].

Коли керівники їм це доручають, працівники статистичних відомств доволі легко можуть встановити, котрий новонароджений є 600-тисячним вільнюцем чи 3,5-мільйонним литовцем. Надій на те, що історикам за допомогою методів Таагепери коли-небудь вдасться встановити день народження Литовської імперії, набагато менше (хіба що довіriamo це завдання самому естонському науковцеві). Вищеподані показники динаміки площі Литви часів до Вітовта і навіть періоду його правління можна легко спростувати, тому нездоланною перешкодою для встановлення точної дати, коли її територія вперше перевершила 20% її максимальної стабільної площі, залишаються і залишатимуться велетенські похибки, які навряд чи істотно зменшать майбутні дослідження. Однак навіть якби вона була точно встановлена, цю дату можна було б відзначати як день народження Литовської імперії лише із застереженнями, яких не вимагає означення імперії Таагепери, але які є обов'язковими з погляду викладеної у цій книжці концепції.

За запропонованим у цій книжці означенням імперії, 20% максимальної стабільної площі (плюс суверенність) є лише обов'язковою, але ще не достатньою умовою буття імперії. День народження Литовської імперії ми могли б святкувати, лише не маючи сумнівів, що вже були й бодай три з чотирьох альтернативних ознак імперії⁸⁵. Литва Міндовга та часів після його смерті їх не мала. Спробам Міндовга компенсувати передання литовських територій Лівонському ордену територіальною експансією на сході рішуче перекрила шлях Золота Орда (див. 3.2). Поки вона була сильною, не було реальних можливостей і для прагнень гегемонії на землях Русі. Хоча Литва після смерті Міндовга весь час мала приєднані руські землі, які визнавали її сюзеренітет чи гегемонію, литовці (а точніше, балти) становили більшість населення, що також не дуже пасує імперії. Вже можна говорити про формування метропольного ядра, яке утворював домен володаря, хоча немає надійних відомостей про те, як воно формувалося, консолідувалося та розширювалося. Івінскіс в «Історії Литви» за редакції Шапоки пише про Тройдена: «Взагалі, він був володарем чисто національної та язичницької Литви, тобто насамперед йому залежало на

⁸⁵ Іншим приводом згадати Литовську імперію міг би бути рік чи день, коли вона досягла «повноліття» (80% М). Для цього свята добре надалася б річниця визволення Києва від татарської влади або перемоги у битві на Синіх Водах. На жаль, навіть і дату цієї битви фахівці вказують із похибкою в один рік [Batūra 1975: 310], а обставини переходу Києва під зверхність ВКЛ покриває ще густіший туман. Ясним є лише те, що того «повноліття» було досягнуто за Ольгердових часів, тому ми могли б згадувати Литовську імперію, відзначаючи день його смерті. На жаль, схоже, що знаємо лише її місяць (травень 1377 року).

управлінні та обороні всіх литовських земель, а завоювання його мало хвилювали» [Šaroka 1989 (1936): 61].

Якщо це правда (що викликає сумніви⁸⁶), то Тройден не був імперіалістом, а Литва після смерти Міндовга все ще не була імперією чи «великим князівством», хоча вона, либонь, не втратила імперського цензу Таагепери. Комплект із принаймні трьох альтернативних ознак імперії вона, найімовірніше, здобула лише за часів Гедиміна, коли набула розмаху територіальна експансія на сході, литовці (балти) стали меншістю, однак більша частина заселеної ними території (разом із найраніше приєднаними та інтегрованими у домен володаря руськими землями) стала територіальним центром (метрополією) держави, який підлягав прямому управлінню і чітко відрізнявся від таких земель периферії, як Полоцьк і Вітебськ, що ними управляли в непрямий спосіб. На початку XIV століття володарі ВКЛ докладали великих зусиль, щоб підкорити прямому управлінню й Жмудь, але пізніше вони вочевидь відмовилися від цих прагнень.

Отже, Литва стала імперією як імперія Гедиміна. Цей висновок не може дивувати і не претендує на новизну (те саме пишуть і Ровел та Вільям Урбан)⁸⁷, але він, вірогідно, є правильним. Залишається тільки додати, що до останнього десятиліття XV століття вона залишалася більше імперією Гедиміна та Гедиміновичів, аніж Литви. Литовською імперією вона стала, переступивши через «поріг Августа» – набувши форми державної організації, що надала їй довготривалу стійкість: особисті риси володаря та його стосунки з родичами й оточенням перестали бути питанням життя чи смерті держави. Переступивши цей поріг, імперія ВКЛ здобула такий *modus essendi*, що вона стала відокремленим не лише від особи володаря, а й від його роду чи династії трансперсональним (інституційним) об'єктом. Хронологічно цей поріг можна пов'язати із двома десятиліттями після смерти Вітовта (1430–1447). На відміну від розглянутих тут порогів виникнення (E), зрілості (A) та падіння (F), що їх пропонує Таагепера, його можна виявити та висвітлити лише засобами якісного аналізу.

До певного часу ВКЛ було колективним володінням Гедиміновичів, що ним князі правили спільно, підкоряючись найенергійнішому та найавторитетнішому представникові роду (чи тандемові), який особисто правив землями метрополії. А що управління цими землями було головним чинником зверх-

⁸⁶ Просто міжнародна політична ситуація (сильна Золота Орда та васальне їй Галицько-Волинське князівство) не залишила простору, де можна було б розширюватись.

⁸⁷ Див. огляд історіографії (2.2).

ности у роді Гедиміновичів, то, будучи державою типу «об'єднання осіб» (Personenverbandstaat)⁸⁸, Литва завжди мала територіяльне ядро. «Литовськість» означала і приналежність до групи людей, які вважали себе підданцями чи слугами правлячої династії, і спільність батьківщини – території походження.

Через обставини виникнення Литовської держави, які ми детальніше розглянемо в наступному розділі, ця метропольна територія уже наприкінці XIII століття обіймала й руські землі, які були політично підкорені литовському монархові у десятиліття творення держави (1240–1260). Для першого покоління військових слуг, яких там на постійне мешкання поселив Міндовг, Новогрудок чи Слонім були ще чужою завойованою землею, але для їхніх нащадків це вже була та сама і така сама вітчизна Литва, якою вона була й далекому їхньому нащадку Адамові Міцкевичу. Хоча надійні джерела для суджень про землеволодіння й порядок управління цих територій з'являються лише від XV століття (записи Литовської Метрики), можна припускати, що вже наприкінці XIV століття не було суттєвих відмінностей між цими землями «Внутрішньої Литви», якими у XIII столітті ще правили Рюриківичі, та рідної для Міндовга «Зовнішньої Литви»⁸⁹. Усі вони належали до домена володаря ВКЛ, який у середині XIV століття був поділений на Віленське й Троцьке князівства і підлягав прямій владі «діархів» ВКЛ. На них мешкала більша частина військової знаті ВКЛ, тут було зосереджено двори литовської військово-політичної еліти.

Підкорення владі ВКЛ слабо торкнулося відносин землеволодіння на інших землях колишньої Русі, де збереглися ті місцеві «політичні суспільства», що сформувалися ще в часи Київської Русі. На цих землях, які підлягали лише непрямому управлінню, вплив центральної влади ВКЛ проявлявся тільки через удільних князів Гедиміновичів, які її там представляли, а її міцність і характер залежали від злагоди у роді Гедиміновичів. Подібно до інших патримоніальних держав, найбільшу загрозу існуванню ВКЛ викликали кризи успадкування влади – боротьба за зверхність у роді, яка означала й верховну владу у державі.

⁸⁸ Про відмінності територіяльних держав (Territorialstaat; Flächenstaat) та держав типу об'єднання осіб (Personenverbandstaat) див: [Mayer 1956 (1939): 289–294; 311–313; Mitteis 1962 (1940): 3–6].

⁸⁹ «Внутрішньою Литвою» Чорну Русь та інші землі Київської Русі, на яких у XI–XIII століттях ще жило багато балтів, пропонує називати Арвідас Норкунас. Він проводить аналогію між поділом територій, заселених балтськими племенами, на політично підвладну Рюриківичам, охрещену у православному обряді та колонізовану слов'янами і непідкорену їхній владі язичницьку частину, та поділом Монголії на початку XX століття на підвладну Китаєві Внутрішню Монголію (яку в цей час уже було сколонізовано та «синізовано») та автономну Зовнішню Монголію, яка була передтечею сучасної Монгольської держави [Norkūnas 2001: 138].

У періоди міжвладдя території ВКЛ, що перебували під владою його васалів Рюриковичів, із правового погляду взагалі залишалися за його межами як держави, адже єдиним зв'язком, який їх із ним поєднував, була особиста присяга вірності покійному володареві.

Про низький рівень державности ВКЛ свідчить і знамените формулювання Кревської угоди про «приєднання» (applicare) ВКЛ до Польського королівства. Воно мало практичні наслідки – на землях ВКЛ з'явилися надіслані з Польщі Ягайлові намісники та польські військові залоги. Одначе реальне приєднання ВКЛ до Польщі у XIV столітті було неможливим і через на той час ще велетенські відмінності у політичному, економічному та культурному рівнях, і через опір боярства метрополії ВКЛ, для поборення якого політична еліта Польщі не мала ані ресурсів, ані достатньо сильних інтересів. Результатом компромісу був режим особистої влади Вітовта у 1392–1430 роках, наприкінці якого імперські мрії Гедиміновичів на короткий час було втілено в життя.

Головна Вітовтова новація – усунення опрашкованих і зручених представників роду Гедиміновичів із престолів земель Русі та їх заміна на католиків, вихідців із родів нижчого рангу, що належали до метропольної владної еліти ВКЛ. У роки правління Вітовта в устрої та практиці управління ВКЛ проявляються риси того варіанта традиційної апаратної влади, який Макс Вебер у своїй морфології ідеальних типів форм влади назвав «султанським патримоніалізмом» [Weber M. 1976 (1922): 134, 580–624; Norkus 1997]. Це авторитарний режим влади, очільник якого «деспотично» (тобто – не надто зважаючи на писану чи неписану традицію) править, спираючись на урядників, яких він же й підніс «угору», а для захисту себе самого створює «особисту гвардію» – військові підрозділи, найчастіше укомплектовані з іновірівців і чужинців, що вирізняються із загальної маси військовиків. У Вітовта такою «гвардією» стали поселені в околицях метропольних центрів (Трок і Вільна) татари.

Султанський патримоніалізм відрізняється від інших форм традиційної влади не тільки найменшим порушенням традиції (а отже, й найбільшою здатністю її змінити), а й найбільшою нестабільністю. Типове закінчення кар'єри володаря за обставин султанського патримоніалізму – палацовий переворот і насильницька смерть, уникнути яких до снаги лише винятково кмітливим правителям або ж таким володарям, що вибороли собі незрівнянний особистий авторитет. Таким був Вітовт. Спроби обох його наступників – Свидригайла та Сигізмунда I Кейстутовича – правити тими самими методами завершилися насильницьким переворотом, який у першого забрав лише владу, а в другого – і життя. В обох випадках ініціаторами перевороту були особисто близькі до володаря люди, становищу яких створювала небезпеку султанська ротація

верховної владної еліти (усунення або насильницька ліквідація старожилів та піднесення нових людей), яка вже почалася (випадок Свидригайла) або тільки очікувалася (випадок Сигізмунда I Кейстуовича).

Вузький прошарок вельмож етнічно литовського походження, який у часи Вітовта витіснив Гедиміновичів із найвищих щаблів ієрархії соціальної сили, прагнув утвердити спадковість свого становища, першими письмовими задокументуваннями якого були віленський та городельський привілеї 1387 та 1413 років [Petrauskas 2003]. Він став соціальною і політичною силою, вплив та інтереси якої зумовлювали трансформацію патримоніальної монархії у бік станового патримоніалізму. Обидва державні перевороти 30-х років XV століття були результатом боротьби цієї сили проти спроб наступників Вітовта утвердити султанську патримоніальну монархію. Свидригайло це робив, залучаючи до свого оточення православних із руських земель, порушуючи таким чином Городельський акт, який визнавав політичні права лише за католиками. Його суперник і наступник Сигізмунд Кейстуович, найімовірніше, планував це зробити, спираючись на нижні прошарки етнічно литовського боярства (ймовірно, на жмудинів).

Після його вбивства уже більше не було кому чинити опір природній трансформації політичного устрою ВКЛ у станову монархію. Ця трансформація означала, що литовські магнатські роди, які зуміли зберегти своє упривілейоване становище під час буремних подій 1430-х років, спадково присвоїли (апропріювали) найвищі посади у державі й супровідні економічні можливості та шанси соціального престижу та політичної сили: вони утворили упривілейований стан – замкнуту суспільну групу, до якої можна було потрапити, лише подолавши високі соціальні бар'єри⁹⁰. Без спільної згоди решти магнатських родів, що колективно монополізували всі можливості, жоден член (рід) цього імпліцитного «владного картелю» більше не міг бути усуненим чи внаслідок самочинної та суверенної волі монарха заміненим чужинцями («перекинчиками»), які не належали до цього кола. ВКЛ стало становою монархією, хоча станова група, яка втілювала «суспільство» чи «політичну націю» і яка стояла поруч із владною династією як другий носій державности ВКЛ, спочатку була дуже вузькою.

Цю трансформацію політичного устрою імперської метрополії ВКЛ засвідчило стрімке зростання ролі ради панів, яка у роки правління Казимира

⁹⁰ Ці бар'єри, хай дуже високі, не були, однак, нездоланими. Найнадійнішим шляхом до цього вузького кола «обраних» була служба у канцелярії ВКЛ та шлюб. «Перспективні» провінціали, які засвідчили свої здібності у канцелярській службі, забезпечили себе землеволодінням і довели свою клієнтарну лояльність магнатському роду, що ними опікувався, врешті могли сподіватися руки однієї зі спадкоємиць цього роду.

Ягайловича стала фактичним урядом ВКЛ. Таке її становище юридично закріпив уже Казимирів наступник Александр, видавши 1492 року привілей, який проголошував формальними «конституційними правами» її фактично ще раніше здобуті повноваження – видавати закони й розв’язувати питання зовнішньої політики. Іншим, тільки ще не писаним, її правом стали вибори самого володаря. Правителем міг бути лише Гедимінович (від кінця XV століття – тільки Ягелон). ВКЛ, на відміну від Польського королівства, надалі було вотчинним володінням цього роду. Одначе тепер не інші представники того самого роду чи династії (як це було у XIV столітті), а прошарок панів мав не лише реальну силу, але й право вирішувати, котрий із представників роду Гедиміновичів стане великим князем. Його обрання ратифікував сейм, на який запрошували й ширше коло військових слуг і церковних сановників. Аж до самого початку XVI століття сейми фактично були зборами метропольного боярства ВКЛ, адже анекси ВКЛ на них представляла переважно центральна влада (воєводи, каштеляни), а можливості й зацікавленість представників місцевих православних політичних суспільств брати участь у роботі сейму, який збирався у політичному центрі держави, були обмежені.

Обмежені вони були тому, що аж до середини XVI століття сейм ВКЛ не мав реальної влади – його скликали тільки для того, аби поінформувати загал боярства про рішення, які ухвалила спільно з володарем рада панів, і заразом їх зратифікувати. Проте саме визнання необхідності такого інформування та ратифікування свідчить, що поряд із прошарком панів зростала й міцніла інша, ширша станова група – боярство, яке вже у XVI столітті перебрало на себе роль «політичної нації» ВКЛ [Gudavičius 2002 (1997); Kiaurienė 2003]. У другій половині XVI століття, коли після поразок у Лівонській війні ВКЛ опинилося у тяжкій кризі, боярство перейняло політичну ініціативу й показало себе як рішуча сила, яка виступала за здійснення федералістичних реформ напередодні Люблінської унії та за укладення самої унії.

Передував цьому станові прошарок населення, чиею повинністю була військова служба володарю. Спочатку до нього міг належати кожен, хто мав достатньо ресурсів, аби озброїтися, придбати бойового коня й на заклик володаря рушити в похід. З цього попервах відкритого для вертикальної мобільності прошарку, що до нього міг долучитися будь-який вільний й економічно достатньо сильний для несення військової служби підданець володаря, виник боярський стан, коли від другої половини XV століття він поступово став перетворюватися на закриту аскриптивну соціальну групу, відділену від решти бар’ером походження (відтепер боярином можна було лише народитися, але не стати). Розвиток мережі міст, інституційні рамки якого створювала рецепція

Магдебурзького права, посприяв формуванню ще одного стану – міщан. Утім, на відміну від Західної Європи (але подібно як у Польщі), політичних прав цей стан не здобув: ВКЛ залишилося одностановою монархією.

Кристалізація станової структури суспільства була одним із трьох аспектів трансформації політичного режиму ВКЛ у станову монархію. Другим аспектом було виникнення верховних інституцій управління державою, що відрізнялися від двору володаря. Такими інституціями стали сама рада панів, сейм, уряди гетьмана, канцлера, скарбника, воевод та інші. Їх появу, еволюцію та форми діяльності в головних рисах віддавна досліджують польська та російська історіографії ([Любавский 1900; Малиновский 1904–1912; Kutrzeba 1921 (1913); Bardach 1970] та ін.), а останнім часом дедалі активнішими стають і литовські історики, схильні не обмежуватись лише формальною (правовою) стороною цих інституцій [Petrauskas 2004; Petrauskas 2005a; Petrauskas 2005b].

Третій аспект – виявлення перехрещення інтересів держави як корпоративного трансперсонального суб'єкта чи інституції з власним «публічним інтересом» та приватних (династичних) інтересів володаря і його династії як тимчасових слуг держави. Про це свідчить послідовне ліквідування удільних та апанажних князівств, які все ще залишалися у складі ВКЛ у XV столітті, а також рішучий опір, на який 1495 року наразилася в раді панів пропозиція польських Ягелонів забезпечити володінням наймолодшого сина короля Казимира – Сигізмунда (майбутнього великого князя литовського і польського короля Сигізмунда Старого), створивши для нього окреме Київське удільне князівство. Те саме показує суттєва зміна публічної думки про спроби представників правлячої династії спиратися у боротьбі за владу на підтримку іноземних держав.

Наприкінці XIV – на початку XV століття це була звична практика «сімейних суперечок» [Rowell 1997a; Rowell 1997b]. Її чемпіоном став Свидригайло, який безліч разів «перебігав» чи не до всіх правителів сусідніх країн. Помирившись із родичами після всіх жахів громадянської війни 1430-х років, він врешті спокійно й почесно доживав віку як удільний волинський князь. У другій половині XV століття такі методи політичної боротьби членів правлячої династії вже вважалися державною зрадою. У цьому міг пересвідчитися Михайло Олелькович, який 1481 року разом зі спільниками скінчив життя на ешафоті, коли, не діставши від Казимира права успадкувати Київське удільне князівство, спробував об'єднатися з Московією для оборони своїх «династичних прав».

Щойно перелічені, а так само й інші тенденції розвитку суспільства й державності ВКЛ XV–XVI століть уже більш чи менш вичерпно досліджено у

спеціальній літературі. Для тематики цієї книжки вони важливі лише настільки, наскільки на них можна по-новому подивитися крізь призму концепцій порівняльної історичної типології та динаміки імперій. Внутрішню кризу 30-х років XV століття доволі точно окреслює згадане у другій частині книжки поняття «порога Августа», що його запропонував Дойл (див. 2.4). Перед ним опиняється еліта імперій, що вичерпали можливості територіальної експансії, яка розв'язує проблему, як опанувати та адмініструвати внутрішнє культурне та політичне розмаїття. Імперія, яка не зуміє її розв'язати, розколеться на дрібніші політичні утвори, як це сталося з велетенською Монгольською імперією, яка за тридцять років від смерті її засновника вже була невідворотно розколота на «улуси», що воювали між собою.

Прототип ситуації «порога Августа» – громадянська війна, що вибухнула у Римській республіці у I столітті до Р. Х., пізньою фазою якої була боротьба за спадщину «римського Вітовта» – Цезаря. Одним із можливих закінчень конфлікту було відколення грецької чи елінізованої східної частини, яка перебувала під владою Антонія. Імперія, що успішно долає поріг Августа, знаходить форми політичної організації, які утворюють компроміс інтересів всередині правлячої еліти метрополії, а також між нею та найвпливовішими провінційними владними елітами. Ці форми запевняють довгий період внутрішньої стабільності, коли можуть проявлятися довготривалі транснаціональні сили внутрішньої культурної, соціальної та політичної інтеграції. У зовнішній політиці імперія у цей період переходить до стратегічної оборони, яка включає й превентивні війни для підриву тих політій, що створюють небезпеку її домінуванню в регіоні, і своєю чергою виражають імперські претензії.

Обидві сторони, що брали участь у внутрішній війні 30-х років, уже прагнули влади в усьому ВКЛ, а не його поділу. Хоч етнічні та конфесійні межі між обома таборами й не виглядали цілком однозначними (обидва претенденти на великокнязівський престол були католиками, а до Свидригайлового оточення належало чимало литовців), за головну причину правило незадоволення знаті руських земель реформами Вітовта, які обмежили широку місцеву автономію. Вони прагнули вибороти собі рівні права з католицькою литовською знаттю і здобути бодай однаковий із нею вплив на справи усєї держави. Це зіткнулося з рішучим прагненням литовської знаті зберегти політичне панування у державі, наслідками якого був і сам державний переворот, і небажання Сигізмунда I йти на поступки, як це сталося у Польщі, де у 1432 році розширили права православної знаті приєднаних ще у XIV столітті Галицької землі та Західного Поділля.

Тільки опинившись перед реальною загрозою поразки, Сигізмунд I у 1434 році зрівняв цивільні права католиків і православних. Однак цей привілей не охоплював політичних прав – найвищі уряди, які надавали право засідати у раді панів, залишилися привілеєм католиків. Попри це, такої поступки вистачило для перемоги литовського табору, оскільки Московське князівство тоді ж таки загрузло у внутрішній династичній війні, у якій Вітовтового внука Василія II намагалися повалити його дядько зі своїми синами. Через це Москва не могла скористатися внутрішніми труднощами ВКЛ у своїх інтересах. На той час більшу загрозу для територіальної єдності ВКЛ як держави створювали намагання частини польської правлячої еліти (група Збігнева Олесніцького) втілити в життя «мінімалістичну» програму експансії Польщі на схід – відторгнути від ВКЛ Волинь та інші привабливі для польської аграрної колонізації шматки, залишивши решту території ВКЛ напризволяще. Таку саму небезпеку створювали й прагнення боярства руських земель ВКЛ укласти окрему унію з Польщею, до складу якої увійшли б Галицька, Волинська, Київська та інші землі на території сучасної України.

Ці загрози врешті вдалося відвернути, створивши окремий уділ для Свидригайла, який після поразки у внутрішній війні міг стати зняряддям у руках поляків. Такий крок не зупинив, а лише сповільнив іще Вітовтовими зусиллями розпочатий процес ліквідації удільних князівств, що позначив трансформацію ВКЛ із гегемонічної у територіальну імперію. Попри це, ВКЛ врешті-решт стало не територіальною імперією, а федеративною становою монархією. Передумови для федералізації ВКЛ створило розширення його політичної нації, коли поруч із панами піднялося та розпочало боротьбу за рівні права боярство, у лавах якого були й бояри руських земель.

Парадоксально, але полегшила цей процес і втрата доброї третини території ВКЛ у війнах із Московією кінця XV – початку XVI століття. Ці землі були найбільш віддалені і тому найважче піддавалися інтеграції до політичного організму ВКЛ. Найслабшими були зв'язки, що поєднували центральну владу ВКЛ із підвладними Рюриковичам князівствами верхів'їв Оки, які, в суті речей, належали тільки до її «неформальної імперії», або сфери сюзеренітету. Однією з головних турбот, які ці дрібні князівства створювали тоді для віленського імперського центру, було розплутування нескінченних чвар тамтешніх Рюриковичів навколо прав успадкування. Хоча закінчення цих чвар найбільше залежало від слова віленського володаря чи його намісника у Смоленську, з правового погляду підвладні їм землі були вотчинами, а не наданими володарем ВКЛ ленами [Кром 1995: 65–68].

Ці землі ВКЛ втратило іще до Казимирової смерті (1492), на початку війни з Москвою, що розгорілася на прикордонні. Частина князів у верхів'ях Оки відмовилася присягати новому литовському володареві великому князеві Александрові і перейшла під владу великого князя московського Івана III. Одразу після цього вони заходилися нападати на своїх сусідів, які все ще визнавали сюзеренітет ВКЛ. А ті, не отримавши від центральної влади ВКЛ військової допомоги, яку їм обіцяли угоди васального підпорядкування ВКЛ, мусили й собі наслідувати їх. Александра зрадили син утікача з Москви можайського князя Івана Сімеон Стародубський та внук бунтівного Дмитрія Шемяки Василій Івановіч, які на правах удільних князів правили відповідно Черніговом і Новгородом-Сіверським, а також князь Семен Бельський із Гедиміновичів.

Ці відступники вже прикривалися не браком військової підтримки від ВКЛ, а релігійним гнітом, яким, мовляв, загрожували їм задуми литовських володарів силою повернути їх у католицтво. Звісно, таких планів влада ВКЛ не мала, а зраду стимулювали підтримувані московськими обіцянками надії посісти вище та почесніше становище в оточенні великого князя московського. Будучи православними, вони не могли сподіватися чогось подібного, залишаючись володарями периферійних земель ВКЛ, становище яких підважували нехай і вельми повільні й мляві спроби Вільна та його намісників зміцнювати на місцях вплив центральної влади [Backus 1957; Jablonowski 1955; Кром 1995]. У короткотривалій перспективі ці надії багатьох відступників здійснилися, але вже їхні сини та онуки загинули у хвилях терору часів Івана Грізного.

Низку невдач ВКЛ завершила втрата Смоленська у 1514 році. Відвоювати його не вдалося навіть після досягнутої у тому самому році перемоги під Оршею, яка на кілька десятиліть призупинила московську агресію. Втім, територіяльні межі тодішніх можливостей цієї агресії намітилися децю раніше. Як показав Міхаїл Кром [Кром 1995], Москва мала успіх лише на тих руських землях, які були порівняно слабо інтегровані до політичного тіла ВКЛ і виокремлювалися з нього рисами, притаманними неформальним областям імперії чи імперській периферії.

Смоленська знать під тиском міських «низів» врешті-решт відчинила ворота московському війську. Однак населення Вітебська, Орші, Кричева, Полоцька та інших, більш віддалених на захід, міст чинило запеклий опір московитам, а після завоювання повставало, прагнучи повернутися до складу ВКЛ. Тут особливо промовистим є заколот Михайла Глинського (1507–1508), який також підтримало московське військо вторгненням у глибину території ВКЛ. Місцеві православні русини цей виступ не підтримали. Заколот Глинського можна вважати екстремальною ситуацією (у тому сенсі, про який ішлося

Карлові Шміту; див. 2.4), яка продемонструвала, що ВКЛ наблизилося і до «порога Каракали»: еліти метрополії та периферійних політичних суспільств ВКЛ злилися в одну еліту, хоча «низи» залишилися поділеними етнічно та релігійно. «Це було вирішальне випробування станової інтеграції Литовської держави у масштабі всієї її території, яке вона успішно витримала» [Gudavičius 1999: 510].

У багатьох землях, що опинилися під владою Москви (насамперед у Смоленську), нова влада зуміла домогтися лояльності лише традиційним методом – депортаціями місцевої землевласницької еліти у глибину Московської держави і переселенням звідти слуг на її місце. Тому приналежність цих земель до ВКЛ була вже не насильницькою, а добровільною, а Москва їх не «визволила», а загарбала. Місцеві еліти, здебільшого все ще православні, вже сприймали ВКЛ як «свою» державу, а себе – як «литвинів». Отож московська агресія зупинилася на межі, яка приблизно збігається з теперішнім східним кордоном країни, відомої як Білорусь. Ця межа зберігалася понад двісті років, хіба що на певний час (1618–1667) знову відсунувшись на схід.

Формування на землях ВКЛ, які охоплюють територію сучасних Литви й Білорусі, єдиного литовського боярського стану, ядро якого мало багато з перелічених в Ентоні Сміта ознак горизонтальної етнії [Smith 1986: 76–91], уможливило федералізацію ВКЛ⁹¹. Федерацією ВКЛ стало після реформи внутрішнього управління, здійсненої за польським зразком напередодні Люблінської унії у 1564–1566 роках, коли воно перетворилося на шляхетську республіку, утворену із самоврядних повітів, які й були суб'єктами цієї федерації [Kiaura 2006 (2004); Machovenko 1999: 34–44; 70–84].

Водночас ступінь інтеграції економічно, соціально та політично упривілежованих прошарків метрополії та периферій ВКЛ, що його було досягнуто в середині XVI століття, не варто перебільшувати. У реформуванні устрою ВКЛ, яке за польським прикладом перетворило його на федерацію повітів, найбільший ентузіазм проявляло боярство Підляшшя, де більшість населення становили імігранти з Мазурії. Проте їхня лояльність до ВКЛ була порівняно слабкою – приєднання Підляшшя до Польського королівства відбулося не лише за

⁹¹ Вважати боярство ВКЛ новою (горизонтальною) етнією дає підстави вже той факт, що всі його члени – і православні, і католики, і уніати – вважали себе «литвинами»: «литовці переймали руську мову, а русини – литовську свідомість» [Gudavičius 2002 (1994): 65]. Інший еквівалентний опис етнокультурних змін, які підготували ВКЛ до федералізації, каже, що сформувалася литовська політична (боярська) нація (яка у XVII–XVIII століттях сама стала піднацією польської макронації) з трьома піднаціями: жмудською, аукштотською та руською [Gudavičius 2002 (1994): 65; 66–67; Gudavičius 2002: 186–187].

його згодою, але й з його ініціативи. Не було жодних виявів литовського патріотизму й на українських (у сучасному «анахронічному» значенні) землях ВКЛ. Навпаки, місцева православна знать приєднання до Польщі схвалювала.

Особливо активними були волинські пани, в яких противники унії в Литві вбачали навіть найбільших винуватців того лиха, яке спіткало Литовську державу [Pelenski 1998: 176–177, 187]. Волинські магнати сподівалися, що нова метрополія (Польща) дієвіше та успішніше оборонятиме їхні землі від татарських нападів, ніж це могла робити центральна влада ВКЛ. Окрім цього, у Польщі вони сподівалися здобути вище становище, ніж у Литві, де уряди центральної влади твердо утримували у своїх руках литовські пани [Pelenski 1998: 176]. Отож на всіх відторгнених від ВКЛ територіях не було жодних місцевих політичних сил, які хоч якось (бодай символічно) вчинили опір приєднанню їх до Польщі.

Це доволі промовисто свідчить про те, що вони на той час не були інтегральною частиною ВКЛ чи лояльним суб'єктом федерації, а лише імперською периферією. А самі територіяльні зміни ВКЛ напередодні Люблінської унії мають ознаки дезінтеграції імперії. Ця дезінтеграція означала втрату імперської периферії. ВКЛ після Люблінської унії вже більше не можна називати імперією не лише тому, що, ставши молодшим партнером федерації чи конфедерації з Польщею, ВКЛ втратило суверенність і перестало здійснювати самостійну зовнішню політику. Після Люблінської унії у ВКЛ, яке займало приблизно територію сучасних Литви та Білорусі, більше неможливо виділити регіони, які можна було б кваліфікувати як метрополію та периферію.

Попри це, навіть про таке постімперське ВКЛ складно стверджувати, що воно не лише наблизилося до порога Каракалі, а й переступило його. Насамперед, процеси етнокультурної інтеграції торкнулися тільки соціально та політично упривілейованого прошарку, що становив не більше як 10% усього населення. По-друге, подальший їх поступ призупинило нове політичне зростання ролі релігійних відмінностей, пов'язане з наступом католицької Конрреформації наприкінці XVI століття. Релігійне розмаїття населення Речі Посполитої Обох Народів, а особливо її соціально та політично панівного прошарку, було її найбільшою внутрішньою слабкістю, яка зумовила згубну для держави катастрофу середини XVII століття, що розпочалася у 1648 році з повстання південної периферії (по-слов'янськи – «україни») проти своєї метрополії – старшого федеративного партнера ВКЛ Польського королівства. Гадяцький договір 1658 року, підписаний з українськими козаками у самий розпал війни з Росією, передбачав перетворення Речі Посполитої Обох Народів у федеративну республіку трьох народів [Яковенко 2005 (1997): 373–376]. Однак ця реформа устрою Речі По-

сполитої, яка могла розв'язати політичні проблеми, що виникали через етнічну та культурну неоднорідність її земель, так і залишилася невітленою.

3.8. Литовський імперіялізм і народження давньої Литовської держави

Державність Речі Посполитої, її політичні проблеми та історія ВКЛ після 1569 року [Niendorf 2006] не є темою цієї книжки. Не є її темою й виникнення давньої Литовської держави, яке, мабуть, викликає найбільше суперечок та незгод серед істориків. Однак уникнути його ми не можемо. Імперії породжує імперіялізм – процес територіальної експансії політій, які стають імперіями. Він може не бути наслідком цілеспрямованої довготривалої політики. «Велика» стратегія, націлена на регіональну, континентальну чи навіть глобальну гегемонію і послідовна політика військового, політичного, економічного та культурного імперіялізму як сукупність засобів для досягнення заявленої мети переважно виникають тоді, коли політія вже переступила кількісний поріг імперії, про який пише Таагепера. Коли Ольгерд висунув стратегічну мету зовнішньої політики ВКЛ заволодіти всією Руссю, Литва вже була імперією. Вона стала такою не тому, що послідовно прямувала до заздалегідь поставленої великої мети, а завдяки сприятливим обставинам, що їх Гедимінові та його попередникам вдавалося використовувати для забезпечення володіннями своїх численних синів.

Політія стає імперією, переступивши певний поріг, який можна намацати, доповнивши запропонований у Таагепери кількісний критерій (20% максимальної стабільної площі) якісними критеріями, які запропоновано у цій книжці, а саме набуттям бодай трьох із чотирьох альтернативних ознак імперії. Але так можна, хай і приблизно, встановити лише дату початку імперії, а не імперіялізму, який її витворив. Ще до постановня імперії вже мусить бути імперіялізм як процес, що її створює. Для віднайдення його початку методи естонського науковця не годяться. Про початок імперіялізму пише Дойл, виділяючи перший із трьох порогів імперської динаміки. На відміну від порогів Августа та Каракали, він безіменний. Його можна назвати на честь самого дослідника імперій порогом Дойла. Поріг Таагепери Е (коли імперія набуває 20% свого максимального стабільного розміру) показує, коли імперська експансія досягає значущих територіальних результатів. Поріг Дойла вказує, коли імперська експансія розпочинається. За твердженням американського теоретика, це відбувається, коли внутрішня соціально-політична злагода експансіоністської політії суттєво випереджає злагоду її сусідів. Коли перша зростає, а друга занепадає,

з'являються й сила, здатна здійснювати територіяльну експансію, й об'єкти цієї експансії (однієї із цих двох умов не досить).

Насправді неважко помітити, що ВКЛ розширювалося тільки в тих напрямках, де воно своєю внутрішньою злагодою випереджало сусідів. Ця перевага не була абсолютною. Внутрішні політичні кризи, через які країна стає вразливою перед зовнішньою експансією та інтервенцією, виникали й у Литві. За приклад можна взяти політичну боротьбу, яка вибухнула після вбивства Міндовга чи після Ольгердової смерті. «Коли династія була єдиною, сильною була і Литва» [Rowell 2001 (1994): 312]. Литва від своїх сусідів відрізнялася лише тим, що такі кризи були не постійним, а отже, і не нормальним, а винятковим чи екстремальним станом, який держава порівняно швидко долала. Тому набагато успішнішими були напади її самої, аніж напади на неї. Від Тевтонського ордену вона могла лише оборонятися, поки його вже після Грюнвальдської битви не спіткала внутрішня криза, пов'язана з незгодами між ним та міщанським і землевласницьким станами Пруссії. Одначе цими чварами скористалася вже тільки Польща, але не Литва.

У заувазі Ровела йдеться про більшу злагоду (порівняно зі своїми сусідами) чинної патримоніальної Литовської імперії, яка зумовила успіх цієї її територіяльної експансії, що розпочалася ще набагато раніше. Шукаючи порога Дойла, ми шукаємо той особливий комплекс чинників, який зумовив її початок. Ми вже розглянули кризу Київської Русі, через яку вона наприкінці XII – на початку XIII століття загрузла у трясовині внутрішньої боротьби. Кожен Рюрикovich намагався рятуватися поодиночі і як тільки міг, закликаючи на допомогу сусідів – половців, угорців, поляків, литовців – аж поки врешті-решт Русь із її біди без запрошення врятували монголи, від яких визволяти її довелося вже литовцям (див. 3.1).

Чому самим литовцям не знадобилося зовнішньої допомоги для того, аби вирватися з анархії війни всіх з усіма, в той час як її настільки потребували русини, які істотно випереджали литовців у соціальному та культурному розвитку? Для найзагальнішої відповіді на питання, як то можуть відсталі країни надавати політичну допомогу розвинутішим сусідам для розв'язання саме спричинених їхнім поступом внутрішньополітичних проблем, добре пасує поняття «переваги відсталості», яке сформулював один із найвидатніших істориків економіки XX століття Александер Гершенкрон, розглядаючи проблеми економічного розвитку [Gerschenkron 1962].

Історик запитував, як і чому «запізнілі» Німеччина та Японія зуміли не лише наздогнати, але й випередити піонера індустріальної революції Велику Британію? Чого з їхнього прикладу могли би навчитися країни, які мріють пов-

торити їхній успіх? Підставою його ідеєю є те, що відсталість може стати перевагою економічного розвитку, якщо вдасться перейняти від найрозвинутіших країн їхні передові технології в той час, коли їх розвиток починає гальмувати маса морально чи навіть фізично застарілого капіталу.

Схоже, що феномен «преваг відсталості» проявлявся ще до індустріальної революції, і не лише в технологічному чи економічному, а й у соціально-політичному розвитку. Цим не раз користалися економічно та політично відсталі від центрів цивілізації периферійні етнічні групи, які зуміли перейняти військову технологію центрів цивілізації своєї епохи, і водночас (якраз завдяки своїй відсталості) випереджали їх за своїм соціальним капіталом, а отже й внутрішньою злагодою. Саме цю закономірність помітив й описав великий арабський соціолог Ібн Хальдун в уже розглянутій концепції «асабії», якою він пояснював, як і чому варварські племена вихідців із пустель і степів могли завойовувати центри цивілізацій Азії (див. 2.6). Вони були достатньо сильні, аби це зробити, хоча до завоювання навряд чи вже утворювали таке політичне об'єднання, яке можна було б назвати державою.

Цю обставину варто особливо підкреслити, позаяк деякі історики часті грабіжницькі походи литовців наприкінці XII – на початку XIII століття на Русь і Наддіння (ще до підкорення перших руських земель) вважають симптомом того, що вже тоді існувала Литовська держава [Baranauskas 2000: 167–178]). На їхній погляд, Міндовга можна вважати щонайбільше основоположником монархії, як форми правління, яка утвердилася за його часів, але не самої держави⁹². Якщо вони мають рацію, то ми мали би ствердити, що спочатку виникла

⁹² Такого погляду дотримувався й Константина Яблонскіс: «Насамперед Міндовг, його християнство, його королювання. Його справжньою столицею, мабуть, був Новогрудок у білоруському краї, йому там було зручніше утримувати руських воїнів, що втекли від татар і були прийняті до нього на службу, і їм самим було зручніше у тому православному краї. Там само, у Лавришівському монастирі, жив його син Войшелк. Зрусинізовані чи руські князі, а також Міндовгові син та зять (Шварно), які спиралися на військову силу нелитовських бояр, у випадку вбивства Міндовга змогли б легко зайняти престол тут, а не десь на литовських землях. Там при Міндовгу було кілька католицьких монахів, а можливо, лише один його капелан, а більше католицького духовенства в усій Литві, мабуть, і не було. В Європі були “литовські” єпископи, але вони були тільки титульними. Отже, жодного католицького християнства за часів Міндовга у Литві не було. Загалом Міндовг був лише ставлеником Ордену, який спирався у своєму краї на нелитовську військову силу, залишався нейтральним за часів хрестових походів на землі Литви, і зовсім не був ніяким справжнім володарем Литви, а своїми користолюбними прагненнями сильно доклався до нищення державної організації Литви, але так і не зумів її знищити. Я його зневажаю, хоча навколо цієї справи можна сперечатися, і я такого погляду не хочу накидати, але йому поклонятися немає підстав» [Ivinskis 1978: 157]. Івінскіс тут цитує Яблонскісового листа до нього, написаного 10 лютого 1959 року. Увесь лист див. [Jablonskis 2005].

Литовська держава, яка після того розпочала імперіялістичну експансію. Її початок можна датувати або першими широкомасштабними грабіжницькими походами, або (що більш переконливо) першими підкореннями руських земель. Але чи можливий імперіялізм до держави і без держави?

Відповідь дуже залежить від означення об'єктів суперечки. Насамперед – від означення самої держави. Деякі сучасні історики не вважають державами навіть більшість політичних утворів, що існували у середньовічній Центральній та Західній Європі, включно зі Священною Римською імперією [Althoff 2000: 230–247; Goetz 1999: 180–185; Goetz 2003: 284–292]. Насправді більшість із них (можливо, за винятком Англії після норманського завоювання 1066 року і створеного тими самими норманами Сицилійського королівства) важко визнати державами, якщо оцінюватимемо їх за не раз згаданим означенням Вебера, яке каже, що держава є політичною насильницькою корпорацією, «адміністративний апарат якої успішно претендує на монополію законного фізичного насильства для забезпечення порядку на певній території» [Weber M. 1976 (1922): 29]).

Монархи середньовічної Європи адміністративних апаратів, здатних здійснювати монополію законного фізичного насильства, у своєму віданні ані не мали, ані не прагнули їх створювати. Цей факт своєрідно виражає прийняте дотепер в історичних підручниках кліше, що для цих часів була притаманна «феодальна анархія». Конкретніше його зміст розкриває класична праця Отто Брунера [Brunner 1984 (1965)], у якій показується, що розв'язання суперечок між окремими землевласниками, їхніми родами чи навіть сільськими спільнотами збройним шляхом (Fehderecht) було цілком законним. Достатньо згадати збережений в європейських аристократичних прошарках аж до самого Нового часу феномен двобою, який тоді вважали «Божим судом», а отже законним способом розв'язання конфліктів. Найбільше за мир виступали єпископи, оскільки їм, як слугам Церкви, що поширювала вчення Христа, було важкувато силою захищати свої власні майнові інтереси. Однак найбільше, чого їм вдалося досягти, було обмеження збройної внутрішньої боротьби певним календарним часом. Виконавши сорокаденну чи навіть довшу службу панові, його васали мали право вести свої «приватні війни» з васалами того самого чи інших володарів, а за певних обставин – навіть і проти власного пана.

Навіть якщо суперечку розв'язував суд, забезпечити виконання його вироку мусив сам переможець. Саме тому вільні, але господарські та військово слабкі люди були змушені шукати опіки могутнішого за себе пана. Водночас одна й та сама особа могла мати кількох різних опікунів, яким за опіку потрібно було виконувати повинності (у певному сенсі сучасним відповідником

є подвійне чи потрійне громадянство). Якщо повинності і права були пов'язані не з особою, а з певною територією, то ті права переважно частками здобувало кілька різних панів (сучасні еквіваленти – кондомініум та співвласництво).

Володіння самих панів утворювали мозаїки широко розкинутих земель, конфігурацію та підпорядкованість яких зумовлювали випадковості успадкування і династична «шлюбна політика», як і в наші часи від них і надалі залежать величина та склад особистої приватної власності. Тому й не було чіткої відмінності між внутрішньо- та зовнішньополітичними справами – тим більше, що тодішнє міжнародне право не знало поняття суверенності ані одного володаря, нижчого за папу та імператора Священної Римської імперії (правда, деякі такі нижчі володарі на неї і претендували, проголошуючи себе «імператорами», хоча й лише у «своєму королівстві»; див. 1.1).

Визнаючи, що у середньовічній Європі не було «веберівської» держави, не обов'язково мусимо погодитися з тим, що всюди, де її немає, немає і держави як такої. Опонуючи Брунерові, деякі його сучасні критики [Goetz 2003: 288; Kortüm 2006: 607–616] вказують, що про ранньосередньовічну Європу потрібно не запитувати, була чи не було тоді держави, а скільки було держави?⁹³. Завершуючи розгляд визначення понять у соціальних та гуманітарних науках, ми дозволили собі помріяти про таке майбутнє, коли дослідники не сперечатимуться навколо того, що таке імперія, а вимірюватимуть ступінь імперськості конкретних випадків її кількісним індексом (див. 2.1). Так само і в історії держави можемо уявити собі або помріяти про таке майбутнє, у якому дослідники не сперечатимуться, чи певна країна у певний час була державою, а вимірюватимуть, скільки державности у неї було на той час.

Та поки що в літературі немає шкали ані імперськості, ані державности, ані імперської державности, а далі розвивати проміжне розв'язання проблеми державности такого самого типу, як те, що в цій книжці запропоновано для розв'язання суперечки, як визначити імперію (див. 2.1, 2.5), ми тут не братимемося. Відзначимо лише те, що держави, як і імперії, найімовірніше утворюють множину, членів якої пов'язують описані в Людвіга Віттенштайна відносини родинних подібностей, а те, що вказує Веберове означення, пасує лише до одного із кількох можливих «максимальних» понять (ідеальних типів) держави. Складним є питання, чи держава має обов'язкові («сутнісні») ознаки (якими для імперії є суверенність і велика територія), чи будь-яку з них може замінити (нестрога) диз'юнкція решти ознак?

⁹³ Критику концепції Брунера див. [Algazi 1996].

На авторів погляд, найсерйознішими претендентами до списку таких обов'язкових ознак держави є (а) професійний апарат управління (не лише володар), утворений із урядників, які займаються лише управлінням та військовою справою і також живуть із них, та (б) регулярно збирані податки. Їх слід відрізнити від okazійних частувань і данин (подарунків, за які гостеві треба віддячувати подарунками⁹⁴), пов'язаних з особистими відвідинами військового вождя племен чи навіть союзу земель та його супроводу. Ті ознаки пов'язані, адже як можна без податків утримувати державників, які нічого не виробляють? У сучасних дискусіях навколо виникнення держави виділяють «первинні» (pristine) держави, які з'явилися там, де до них не було жодних держав (у цивілізаціях стародавнього Шумеру, Єгипту, Могенджо-Даро тощо), та вторинні держави, генеза яких пов'язана з реакцією суспільств на вплив первісних держав, що були в їх оточенні ([Carneiro 1970; Fried 1967: 227–245]; також: [Claessen, Skalnik 1978; Claessen, Skalnik 1981; Claessen, van de Velde 1987; Krader 1968; Service 1975; Hall 1994]). Схоже, що першими державниками в історії людства були професійні «обдурювачі» людей – жерці (релігійна еліта). Однак у вторинних державах такими були вже професійні насильники (військова еліта).

В обох випадках передумовою виникнення держави є певний економічний рівень, досягнутий у переході від господарства, що присвоює природні ресурси, до виробництва (рільництва і тваринництва). Попри це, самого виробництва ще не вистачає: воно саме має бути розвинутим настільки, щоб можна було виробити більше, ніж потрібно для життя самих виробників. Цей надлишок (англ. surplus) називають надлишковим продуктом. Його коштом можна утримувати тих, хто не бере участі у виробництві: не працює на землі, не пасе худобу, не тче полотно. Як образно висловився один із засновників глобальної історії Вільям МакНіл, перейшовши до рільництва й почавши жити осіло, рільники опиняються між двома жорнами: частину урожаю знищують мікропаразити (пацюки, сарана), деякі з яких годуються й соками їхніх тіл (воші, паразити кишечника). Решту врожаю привласнюють і проковтують макропаразити-державники, які стоять над рільниками [McNeill 1980].

⁹⁴ Через це «полюддя» (pasédžiai) навряд чи можна вважати формою податків. Як відомо всім (хіба, може, не всім історикам), увічливий гість приносить подарунки, які, може, не такі цінні порівняно з господаревими витратами. Хіба що вважатимемо перших державників «професійними гостями», які примудрилися дарувати господарям, до яких прибували, частину щойно отриманих від інших господарів подарунків. Однак перші «гості-професіонали» найімовірніше обдаровували господарів дорогими подарунками, здобутими під час грабіжницьких військових походів, у які часто й перетворювалося саме «гостювання».

Такий спосіб життя рільника непривабливий (порівняно з, приміром, мисливством, яке і сьогодні залишається найрозкішнішою розвагою еліти), тому люди до осілого рільництва переходять лише тоді, коли зростання кількості населення не залишає їм іншого виходу. Страшний побут затиснутого між двома жорнами рільника важко витримати без дурману – це може бути й компенсація за безнадію у вигляді обіцянок кращого життя після смерті, якими щедро годували державники первісних цивілізацій – жерці. Однак невдовзі вони здобули конкурентів – населення навколишніх країв, яке все ще жило в обставинах додержавної анархії і для якого центри цивілізації були привабливим об'єктом грабінництва й завоювання.

Війна – це не винахід цивілізації, а природне становище первісного суспільства [Edgerton 1992]. Одначе, всупереч тому, що писав Гобс, війни тоді вели не окремі індивіди, а їх групи: племена та племінні союзи. Ці війни були навіть жорстокіші за війни цивілізацій, адже за обставин війни між людьми, які не створюють надлишкового продукту або настільки віддані вільному способу життя, що нізащо не погоджуються працювати (а отже, бути рабами), метою війни може бути лише або вигнання ворогів зі спірних територій мисливства та рибальства, або ж повне їх знищення (за винятком молодих жінок і зовсім малих дітей).

Перевагою цивілізації є велика кількість населення. Тому серйозна загроза для первісних держав виникає лише тоді, коли в їхньому оточенні з'являються племена кочових скотарів, або напівкочові племена, здатні мобілізувати великі військові контингенти. Після приручення коней в історії розпочалася епоха степового або кочового імперіялізму [Chaliand 2003 (1998)], жертвами якого стали всі (частковий виняток – Єгипет) первинні держави. З початком використання залізних знарядь, яке уможливило підсічну систему рільництва, до степового імперіялізму додався ще й імперіялізм варварів, яким на заході Євразії в часи Великого переселення народів найбільше вирізнялися германські народи.

Пишучи про «степовий» та «варварський імперіялізм», ми вживаємо ці поняття не як метафори. Однією із причин, чому в поданих у цій книжці нарисах теорії імперій та імперіялізму використовується термін не «держави», а «політії», є те, що суб'єктами імперіялізму можуть бути й такі соціально-політичні організми, до яких назва «держава» не пасує – принаймні поки дотримуватимемося погляду, що апарат професійних макропаразитів-державників та податки є обов'язковими атрибутами держави. Нагадаємо, що за Дойлом «імперіялізм – це просто процес утворення й підтримки імперії» [Doyle 1986:45]. Для того, щоб можна було говорити про імперіялізм, досить бодай одному із двох (чи

трьох, якщо слухатимемо Мотиля) учасників цього процесу бути державою. Коли одна держава завойовує чи підкорює собі інші держави – це імперіялізм. Якщо держава підкорює племена чи етнії, які ще не є державами (не мають професійних організованих державників і податків), це – також імперіялізм. Однак з імперіялізмом стикаємося й тоді, коли ще недержавна етнія чи їх союз завойовує та підкорює вже наявну державу чи держави, таким чином утворюючи імперію.

Імперіялізму немає, коли між собою воюють, одна одну знищують, проганяють чи змушують платити собі данину дві чи більше політій, ні одна з яких не має навіть мінімальних (ані обов'язкових, ані достатніх) ознак державности. У цьому сенсі немає імперіялізму без держави і до держави⁹⁵. Та коли виникає перша держава, виникає й імперіялізм. Важливим (і, можливо, для когось новим) є лише те, що у відносинах із недержавними політіями держави бувають не лише суб'єктами імперіялізму. Вони іноді стають і жертвами колективної політичної дії ще недержавних етній чи їх союзів. Суб'єктом цієї дії можуть бути вчорашні жертви їхнього імперіялізму. Це жертви, які, чинячи опір уже наявним державам або визволяючись від їхнього гніту, створюють свої власні держави, а часто – й імперії. Це один із тих випадків, коли визвольна боротьба перетворюється в імперіялізм (див. також 2.6).

Насправді і первинні держави, й утворені на їхньому місці вторинні держави завойовників, «міжнародні відносини» пов'язують не лише між собою, а й з ефемерними утворами, що рояться на їхній периферії – племенами, союзами племен і союзами їхніх союзів, які представляють уже іншу хвилю нападників, але до певного часу самі є об'єктами імперської експансії, здійснюваної політією вищого рівня державности. Те, що такі недержавні і додержавні соціально-політичні утвори можуть бути суб'єктами міжнародних відносин, іншим суб'єктом яких є політичні утвори з обов'язковими атрибутами держав, засвідчують не лише договори США з індіанськими племенами, але й історія Литви.

Мирний договір 1219 року, про який повідомляє відомий запис в Іпатіївському літописі [Dubonis 2005a: 87: 108–109], Волинь укладала ще не з Литовською державою, а з конфедерацією литовських земель. Історик, який відсуває виникнення Литовської держави на часи до Міндовга, цей приклад, звісно, відкине. Ба більше, він самий факт підписання такої угоди вважатиме ще одним доказом існування держави до Міндовга, адже (за означенням) мирні договори

⁹⁵ Деякі дослідники дотримуються іншого погляду. Рихард Турнвальд пише (щоправда, усе-таки в лапках) про «імперіялізм» первісних народів (Naturvölker) у стосунку один до одного і саме з ним пов'язує виникнення держави. Див. [Thurnwald 1934: 95–96].

здатні укладати тільки держави. Проте як самостійний суб'єкт міжполітичних відносин у 1380–1410 роках діяла Жмудь, номінально підвладна то ВКЛ, то Тевтонському ордену, а *de facto* більшу частину цього періоду незалежна. Туристична індустрія сучасної Литви мала б рекламувати її у світі не лише як останній острівець язичництва у християнській Європі, а й як Святу землю всіх європейських анархістів, бо саме тут найдовше зберігалася політична спільнота, влаштована на засадах, які її пропагують. Вітенис Алмонайтис про періоди лютого 1397 – березня 1401 року і травня 1404 – січня 1406 року пише, що Жмудь тоді була «окремою, нікому непідвладною, але й також, у суті речей, ніким не визнаною політичною одиницею» [Almonaitis 1998: 180]. Отже, у міжнародних (міжполітичних) відносинах брати участь можуть не тільки держави, а й «політичні одиниці».

Для сильних первинних і вторинних імперських держав варварська периферія економічно цікава насамперед як регіон «полювання» на рабів. Після переходу до виробництва, «Інший» (представник іншого племені, народу, релігії тощо) не лише перестає бути тільки злісним конкурентом у боротьбі за обмежені природні ресурси, але й стає цінним об'єктом економічного визиску. Там, де держави, що представляють цивілізацію, самі не організують експедицій для полювання на рабів у сусідні «варварські» краї, вони купують їх від утворених на їхньому прикордонні клієнтарних і васальних політій, що нападають на своїх сусідів. Так утворюється описане в Пітера Турчина «порубіжне» (frontier) середовище (див. 2.6), де через тиск сусідньої імперської держави та інших периферійних політій, які ще не переступили поріг державности, діє інтенсивний груповий відбір, завдяки якому саме тут найдинамічніше розвиваються процеси етногенезу. Нові етнії тут виникають як колективи спільної військової дії, яким пам'ятають (легенди, перекази, епоси) про спільні перемоги, а іноді й поразки (якщо вони не були остаточні), дає міжпоколінневу тяглість [Wenskus 1961].

Допоки внутрішня злагода первинної держави чи її наступниці залишається високою, ці нові прикордонні етнічні додержавні політії залучаються до сфери її впливу як імперська периферія. Однак криза у метрополії (насамперед спричинені кризами зміни верховної влади внутрішні війни), яка відбувається за швидшого розвитку периферії (через сусідство із цивілізованою імперією), вможливає постання передчасного «поквапного імперіялізму» (überstürzten Imperialismus) варварських периферій, про який писав Отто Гінце [Hintze 1962 (1929): 101]⁹⁶. Це явище, коли політія, яка ще не переступила порога держав-

⁹⁶ Концепцію феодалізму Гінце критикують [Borgolte 2002]. Насправді сумніви викликають деякі застосування ідеї «поквапного імперіялізму» в самого німецького історика й соціолога (особ-

ности, вже переступає імперський поріг Дойла: розпочинає територіальну експансію на землі вчорашньої метрополії, в якій держава занепала. Політія, яка здійснює експансію, стає імперією раніше, аніж встигає здобути згадані мінімальні атрибути державности. Якщо ця імперія одразу не розпадається, «поквапний імперіалізм» варварів створює не лише імперію, а й державну політичну організацію, яка потрібна для того, щоб управляти та експлуатувати (а не лише грабувати) захоплені території.

Передчасним імперіалізмом «поквапливих народів», які ще не мають державних структур, сам Гінце пояснює виникнення феодалізму як економічної та політичної системи. «На прикладі Франкської держави та романо-германського світу ми бачимо, що при виникненні феодалізму співдіють два різні чинники, які ми повинні розрізнати. По-перше, це, можна сказати, соціологічний процес, який часто з певною регулярністю повторюється в історії, – перехід від нетривкого устрою племен і родів до тривкішого порядку держави і суспільства, який зазвичай настає при повній та остаточній осілості. По-друге, світова історична кон'юнктура – у Франкській державі це контакт із мрущою культурою та цивілізацією Римської імперії, яка відхиляє цей процес від його природного та закономірного плину й доленосно надає йому напрямку у бік несподіваного імперіалізму, який одразу розпочинається, перескакує багато етапів і ставить собі за мету не менше, ніж підкорити цю велетенську світову імперію, або бодай її західну частину, всіма згуртованими силами молодечих і грубих войовничих племен» [Hintze 1962 (1929): 100].

Претендуючи бути спадкоємицями Римської імперії, але відчуючи брак соціальної зрілості для такої ролі, держави, які утворилися на її руїнах, парадоксально поєднували імперський універсалізм та феодальний партикуляризм, будучи у стосунку до своєї попередниці тіньовими імперіями або «яструбами» (термін Барфілда). У розумінні Гінце, феодалізм виникає тоді, коли етнія-завойовник, яка ще не створила своєї держави, намагається підкорити своїй владі території, на яких зародкові, а іноді навіть і доволі розвинуті елементи держави (територіальний поділ, населення, яке звикло сплачувати податки, та чиновники нижчого рівня, які займаються їхнім збором) уже існували. Через це змінюється особовий склад структур державної влади (місця збирачів податків та управлінців займають прибульці), а самі державні структури сильно деградують, але все-таки зберігаються.

ливо в інтерпретації історії Росії). Але це не означає, що вона не може бути продуктивною для інших випадків, які сам Гінце не розглядав.

За натурального господарства, яке внеможливилює утримання постійного війська та чиновництва, що отримує платню зі скарбниці, новим володарям доводиться застосовувати «засоби особистого управління», себто засновувати державу не на територіальних засадах, а за допомогою особистих зв'язків між володарем та його помічниками (державниками). Через особистий характер цієї влади вона підлягає не уречевленню (*Versachlichung*), притаманному «веберівській» державі (де у принципі виділяються функції військової та цивільної, фінансової та судової влади, довірені спеціалізованим чиновникам), а матеріалізації (*Verdinglichung*) шляхом з'єднання в одне ціле «публічної» політичної влади й «приватних» прав землеволодіння над певною територією.

Через це держава розпадається на велику кількість землеволодінь (нім. *Grundherrschaft*), найвище політичне керівництво яких також стає їхніми власниками, а сама політична влада набуває відтінку приватної вотчинної влади. «Апаратом» управління кожного такого землевласника (також і верховного, себто володаря держави) є його господарство – двір, а верховні посади у державі – це заразом і посади домашніх слуг володаря, які визначає відповідальність за впорядкування певних справ його щоденного побуту (стольник, чесник, конюх тощо)⁹⁷. Попри це, об'єднання таких політичних землеволодінь є державою, бо у ньому виявляємо обов'язкові атрибути держави: прошарок професійних управлінців (хоча у їхній діяльності функції «публічної» державної влади не відділено від функцій влади «приватної») і податки, що їх грошима, натурою та робочими повинностями мають сплачувати виробники та купці, які не належать до прошарку макропаразитів-державників.

Феодалні держави як відміна вторинних держав найшвидше сформувалися там, де суб'єктом «поквапного імперіалізму» були такі варварські політії, які не здобули навіть мінімальних атрибутів державності. Спосіб життя їхніх повноправних членів суттєво не відрізнявся від населення завойованих ними цивілізованих країн. Конкретніше, це були такі «варвари», для яких робота на землі не була декласивною, другосортною діяльністю. Звісно, в усіх варварських чи язичницьких народів, здорового та природного світогляду яких іще не «зіпсували» доктрини «релігій спасіння», що знецінюють поцейбічний світ, найпочеснішим прибутком була воєнна здобич. В Європі найважливішою для варварів воєнною здобиччю все-таки була придатна для обробітку земля. Більшість повноправних членів тих варварських політії, що утворилися на території підупалої Римської імперії, не ставали професійними державниками

⁹⁷ При дворі верховного землевласника (володаря) ці посади можуть бути вже тільки почесними титулами, роздаваними його васалам, які з власними дворами управляють своїми удільними володіннями.

феодалної системи, а залишалися рільниками. Привілеєм, який відмежовував їх від автохтонів, була їхня свобода від податків, яку вони оплачували зобов'язанням брати участь у війні.

Рільництво та війна – це види діяльності, які доволі важко поєднати, тому з плином часу цей прошарок вільних воїнів-орачів занепав – його замінили ієрархічні об'єднання професійних воїнів-землевласників феодалної держави. По-іншому було у політиях кочових скотарів. На велетенському просторі, який тягнувся від Маньчжурії до угорської пустині, вони були головним чинником «кочового імперіялізму», що найсильніше вплинув на політичну історію центрів рільницької цивілізації Східної та Центральної Азії, а також Близького Сходу. У тих випадках, коли кочовики змінювали спосіб життя, беручись за рільництво і таким чином змішуючись із автохтонним населенням, Гінце помічає такі самі процеси формування феодалної держави, які у Західній Європі викликав «поквапний імперіялізм» германців. Франками Близького Сходу стали араби, а пізніше – тюрки, які вирішили заволодіти підупалими Халіфатом та Візантійською імперією, і лише у час цього завоювання та через його наслідки (аби могли заволодіти тим, що завоювали), переступили поріг державности [Hintze 1962 (1929): 97–98; 106–108].

По-іншому склалися стосунки варварської кочової периферії та рільницької цивілізації у Центральній і Східній Азії. Тут соціальна деградація кочовиків (із погляду їхніх власних цінностей) – перехід до рільництва – траплялася набагато рідше. У Центральній Азії кочова «метрополія» регулярними зборами данин «на відстані» експлуатувала розкинуті по степах і пустелях оази рільництва. Такий самий спосіб експлуатації використовувала й Золота Орда у відносинах із татарською Руссю. Це була система непрямого управління. Для того, щоб вона працювала, потрібно було не змінювати, а лише утверджувати державні структури, які доти існували на підкорених землях, шляхом створення над ними ще одного (паразитичного) прошарку. Чинна еліта макропаразитів-державників залишалася на своїх місцях, але, ставши васалом степових сюзеренів, мусила ділитися з ними рентою. Натомість орачі опинялися під подвійним гнітом.

У Східній Азії кочовики Китаю та Маньчжурії, яких ніколи не було більше як два-три мільйони, зіткнулися з компактною стомільйонною китайською рільничою масою, для проникнення в яку просто не було екологічних ніш. Коли Китаєм правили етнічно китайські або синізовані династії, на його порубіжжі утворювалися кочові «дзеркальні імперії». У китайців залишався вибір – або терпіти їхні набіги, або ж відкуповуватися від них, сплачуючи щорічні данини володареві кочовиків. Позаяк китайський імператор вважався володарем світу

і не міг бути у данницькій залежності, цей відкуп набував форми щедрих подарунків цього володаря своєму номінальному васалові (не важливо, чи той сам себе за такого мав). Як і деінде, у Китаї політичні кризи імперії залучали до справ метрополії варварів із периферії. У разі вибуху громадянської війни («селянського повстання») одна, а подеколи й обидві сторони зверталися по допомогу до кінноти кочовиків [Eberhard 1952].

Як і в інших схожих випадках, інтервенти часто залишалися, даючи початок новій («некитайській») династії, яка правила Китаєм або його частиною. Одноплеменці нової династії чинили рішучий опір намаганням трактувати їх так само, як й інших мешканців – збирати з них податки, примушувати їх до осілого способу життя чи тим більше до роботи на землі. З плином часу було знайдено рішення: територія імперії поділялася на заселений китайцями рільничий регіон, яким управляли китайські чиновники, та кочовий «резерват», замешкувати який китайським рільникам було заборонено, а члени етнії завойовників і володарів імперії то несли військову службу на китайському «континенті», то поверталися насолодитися звичним кочовим життям [Barfield 1989: 104–105; 172–173; 180–182, 219]⁹⁸.

В обох випадках (і в Центральній Азії, і в Китаї) у кочових імперіях політично панівна етнія не сплачувала податків. Навпаки, найважливішим обов'язком правлячої династії було регулярно роздавати цим своїм підданцям подарунки, джерелом яких були данини, зібрані з осілих рільників і купців, зайнятих транзитною торгівлею. Якщо припускатимемо (як ми погодилися), що податки – це обов'язковий атрибут держави, то можуть виникнути сумніви, чи кочові імперії взагалі можна вважати державами. Адже чи можна називати державою політичний утвір, який не збирає зі своїх підданців податків, а навпаки, утримує їх? Звісно, можна відповісти, що ця звільнена від податків група населення й утворювала прошарок професійних державників степових імперій, який жив за рахунок платників податків. Однак більшість із них не належали ані до обдурювачів людей, ані до апарату насильницького та бюрократичного визиску (державників), а були просто скотарями, готовими будь-якої миті вирушити у військовий похід. Военна здобич і подарунки володаря були важливим, але все-таки не головним засобом їхнього існування.

⁹⁸ Останнім таким резерватом була Маньчжурія (сучасний північно-східний Китай), звідки походив останній кочовий народ, що завоював Китай (династія Цин, правила у 1644–1911 роках). До кінця XIX століття китайцям оселятись у Маньчжурії було заборонено. Завдяки такому обмеженню китайської колонізації нечисленні вихідці з Росії могли підкорити широкі простори Сибіру та лісистий Амурський край, який не надавався для життя кочовиків, хоча й підійшов би для китайського рільництва.

Обов'язкові ознаки державности набагато легше виявити не у міжусобних відносинах самих кочовиків, а в рільничих анклавах (у Центральній Азії) чи аграрних внутрішніх районах (у Китаї та Росії) імперій, які вони створили й поставили адмініструвати чужоземних колаборантів, що безпосередньо правили цими територіями. Сама політична надбудова, яку утворювали кочовики, що підкорили ці анклави, переважно мала форму племінного союзу, коли одне плем'я чи рід (до якого належить династія володаря) вважається старшим чи найпочеснішим, а інші займають вище або нижче місце у легітимованій генеалогічними мітами ієрархії, яка визначає й розмір отримуваних від володаря подарунків [Крадин, Скрынникова 2006: 320–393; Kradin 2002].

Цей феномен кочового імперіялізму та імперій є серйозною перешкодою для вживання поняття «держави» як родового, а також для окреслення імперії як певного виду чи відміни держав. Кочові імперії охоплюють і підкоряють собі держави, визискують та експлуатують їх. Однак політично панівні етнії таких імперій та заселені ними «метрополії» не є такими політичними системами, які можна було б назвати державами. Найменше сумнівів викликає державність Монгольської імперії, хоча є й дослідники, які її заперечують [Крадин, Скрынникова 2006: 490–508]. Державою у часи своєї найбільшої сили була й Золота Орда, однак складно назвати так те, що від неї залишилося після ударів, які вона отримала від Тимура (і Вітовта Великого). Найменше критеріям державности відповідає те, що Барфілд назвав «дзеркальними імперіями», – це просто веле-тенські племінні союзи, вожді яких щорічно отримували подарунки (субсидії, данини) від Китаю і більшу їх частину розподіляли поміж одноплемінців.

Цей феномен імперій, що не є державами, мабуть, не варто вважати казусом. У певному сенсі принципи імперіялізму та державности протилежні. Державности немає без податків, використовуваних насамперед для доброго життя самих державників, але також і для забезпечення пропозиції певних публічних благ. Найважливішим імпульсом імперіялізму є мати всі найкращі плоди державности безкоштовно: бажання жити у державі, яка не збирає податків, а навпаки – розподіляє подарунки. Іншими словами, звільнитися від ноші державности, передаючи її витрати іншим, а собі залишаючи лише її плоди.

Однією із найважливіших турбот римських імператорів було забезпечити постачання зерна та інших багатств із провінцій до столиці, де їх безпосередньо розподіляли між громадянами імперської метрополії. Найпалкішими прихильниками імперіялістичної політики Атен і Риму були пролетарі – політично повноправні бідняки, що не працювали й жили з державних субсидій і виплат. Однак це можливо лише настільки й доти, доки держава свої витрати фінансує з надходжень, у яких левову частку складають сплачувані іншими державами

чи політіями данини. Тому можливе й таке ідеально типологізаційне означення імперії, яке до вже згаданих ознак імперії (див. 2.5) додає ще й таку: члени політично панівної етнії (чи громадяни метрополії) є вільними від податків. Але у таких «ідеальних імперіях», метрополії чи політично панівні меншини яких живуть лише за рахунок визиску периферії, державність можна було б виявити лише на окраїнах, але не в їх центральних політичних утворах (якщо дотримуватимемося згоди, що податки є обов'язковою ознакою держави). Кочові імперії, які своїх повноправних громадян лише обсіпали подарунками, але не вимагали від них податків (за винятком військової повинності), і є найбільше схожими на такі «ідеальні імперії».

Усіх цих порівнянь та екскурсів уже мало б вистачити, щоби прояснити питання, які постають, коли глянути на проблему виникнення Литовської держави крізь призму порівняльної імперіології: чи раніше утворилася Литовська держава, яка пізніше завоюваннями чи «мирними» та «добровільними» окупаціями та анексіями руських земель утворила імперію, заразом визволяючи їх від іншої, страшнішої влади імперії монголів? А можливо, сама Литовська держава була побічним продуктом «поквапного імперіалізму», який здійснювали політичні об'єднання давніх литовців, які на той час іще не стали державами (як у Західній Європі чи у деяких регіонах Азії, які виділяє Гінце)? Можливо, давні литовці (як і кочовики Евразії) створили імперію, метрополія якої не була державою, хоча до її складу (як об'єкт непрямого управління) ввійшли й такі краї, у яких державні структури уже існували?

Перший погляд мав би бути найприйнятнішим для тих, хто, пояснюючи феномен виникнення держави, з тих чи тих міркувань надає першість внутрішнім причинам. Ними виникнення Литовської держави пояснюють і ті історики, які його переносять на кінець XII століття [Baranauskas 2000; Paszkiewicz 1933: 44–49], і ті, які утворення Литовської держави традиційно пов'язують з іменем Міндовга [Gudavičius 1998; Gudavičius 1999: 46–51]. Найпослідовніше таке тлумачення розвивала советська російська історіографія, яка виникнення держави мусила пояснювати по-марксистському – розколом суспільства на антагоністичні класи і початком класової боротьби [Pašuta 1971 (1959)].

З цього погляду, Литовська держава виникла як насильницький (пізніше, після хрещення – й ідеологічний) апарат, який тим чи тим способом (яким саме – це вже вважалося спеціальним питанням про фази розвитку феодального виробництва) мав утримувати під владою класу феодалів визискуваних «своїх» литовських селян. Роль зовнішніх чинників, якщо й визнавали, то пов'язували з колоніальною експансією німецьких феодалів на балтійські землі. Бачачи, яка доля на початку XIII століття спіткала їхніх «класових братів» у

Пруссії та Наддвінні, де їх експропріювали чи (у найкращому випадку) перетворили на своїх ішаків чужинці з німецьких земель [Назарова 1990], литовські феодалі отримали стимул до єднання, аби можна було себе від них оборонити. Так уже збіглося, що одразу після цього давнього дружнього східного сусіда, яким була Русь, спіткала велика біда – татаро-монгольська навала і ярмо. Від нього руські феодалі, які сусідили з литовцями, рятувалися, просячи у давніх друзів допомоги, за це дружньо ділячись вичавленою з руських селян рентою. Розширившись на схід, давня Литовська держава стала литовсько-руською (або русько-литовською, тут знов-таки спеціальне питання) державою, поки її «нормального» розвитку, який вів до з'єднання з Московською державою, не перервала злощасна Кревська унія...

Тезу про те, що Литовська держава могла бути наслідком «поквапного імперіялізму» литовської політії (союзу чи конфедерації племен), яка ще не досягла рівня державности, марксист мав би відкинути як «теорію завоювання»⁹⁹. Вона, без сумніву, неприйнятна як універсальна теорія виникнення держави й однозначно не годиться для пояснення появи вже згаданих «первинних держав». Але неадекватними є всі універсальні теорії виникнення держави, адже конкретний перебіг історичного процесу зумовлює різнобічна кон'юнктурна причинність [Norkus 2002; Norkus 2008с: 149–153], у якій оприявнюються (у різних випадках – у різних пропорціях) і внутрішні, і зовнішні чинники.

Найбільша біда полягає в тому, що багато істориків неправильно розуміють «теорію завоювання», ототожнюючи її з тим шляхом виникнення держави, який ілюструє утворення Лівонії, а саме з приходом завойовників із країн, де вже існують держави, на землі, соціально-економічний розвиток яких запізнюється чи відстає. Саме отак прямо і примітивно застосовує «теорію завоювання», щоб пояснити виникнення Литовської держави, «батько» білоруської національної історіографії Микола Єрмаловіч [Єрмаловіч 1991 (1989); Єрмаловіч 2003 (1990); Єрмаловіч 2003 (2000)]. Він, як відомо, стверджує, що Литовська держава виникла після того, як Чорна Русь у XIII столітті завершила процес завоювання балтійських земель, який на той час уже тривав кілька століть.

Серед іще не завойованих остаточно наприкінці XII століття балтійських земель була й Литовська земля – смуга, яка вклинювалася між уже слов'янізованими теренами східніше Новогрудка та Слоніма і простягалася від Заславля на північному сході до сучасних Івацевичів на південному заході. Саме звідти

⁹⁹ Її класиками вважають Людвіга Гумпловича [Gumpłowicz 1902 (1892)], Франца Опенгаймера [Oppenheimer 1990 (1907)] і Рихарда Турнвальда [Thurnwald 1934].

походив князь Міндовг. Програвши боротьбу за владу на батьківщині, він знайшов прихисток у Новогрудку, куди його запросили княжити. (Насправді уявити таку подію на Русі аж до «татарського ярма» і навіть набагато пізніше так само складно (див. 3.1), як і обрання чорношкірого президента США у XIX столітті, але Єрмаловіча це не турбує.) За це Міндовг завоював для Новогрудка не лише свою батьківщину, а й інші етнічно балтські території (нальшан, дяволтів, жмудинів тощо).

Нова держава отримала назву однієї із завойованих земель, подібно до того, як завойовники-німці дали назви підкорених племен двом іншим тоді ж таки заснованим по сусідству державам – Пруссії та Лівонії. Всі три нові балтійські держави початку XIII століття – Лівонія, Пруссія і Литва – продукти завоювання, тільки у перших двох випадках завойовниками були німці, а в останньому... білоруси. Річ у тім, що Єрмаловіч на додачу, наскільки це можливо, пришвидшує хронологію формування білоруського народу, переносючи його утворення аж на часи відділення Полоцького князівства від решти земель Київської Русі. Єрмаловічева Литва – це імперія¹⁰⁰, але імперія білоруська, що в ній першим об'єктом завоювання й імперського управління були балтійські землі. Внаслідок асиміляції балтів, яка після білоруського завоювання вельми пришвидшилася, з них неслов'янською врешті-решт залишилася тільки одна – Жмудь, яка і є справжньою попередницею сучасної Литви. Аби уникнути плутанини між давнім метропольним народом ВКЛ, що його тепер називають «білорусами», а у Середньовіччі йменували «литвинами», і сучасними литовцями, найкраще позначати по-різному: перших – «литвинами», а других – «летувісами»¹⁰¹.

Не погодитися з Єрмаловічевою концепцією і легко, і важко, адже білоруський історик надто вільно потрактовує загальноновизнані в історіографічній традиції ВКЛ факти¹⁰². Міндовга він іще визнає балтом, але вже Гедимін – слов'янин, як і його нащадки. Жодним чином у цю концепцію не вписується католицьке похрещення ВКЛ тоді, коли ним правило вже третє покоління начебто білоруських православних Гедиміновичів. Не в змозі вона пояснити, як могла виникнути літописна традиція ВКЛ [Jučas 2002], у якій однозначно заперечується слов'янське походження литовської знаті, а право ВКЛ володіти руськими землями обґрунтовано відвоюванням їх від татарської влади. Ці «кричущі» розбіжності Єрмаловічевої концепції із загальноновизнаними в істо-

¹⁰⁰ Щоправда, він цього терміна не вживає.

¹⁰¹ Втім, сам Єрмаловіч не є автором цього поділу. Див.: [Bumblauskas 2008].

¹⁰² Критику концепцій Єрмаловіча та близького до нього Аляксандра Кравцевіча [Краўцэвіч 2000 (1998)] див. [Gudavičius 1996; Dubonis 2005b].

ріографії ВКЛ даними є однією із причин, чому її не приймає академічна історіографія сучасної Білорусі.

На це є ще й важливіші причини, пов'язані із загальними закономірностями розвитку академічної історіографії, які розкриває соціологічний аналіз розвитку історичної науки [Lindner 1999]. Націоналістична Єрмаловічева концепція послідовно і яскраво по-білоруськи суперечить історичній політиці проросійського авторитарного режиму Аляксандра Лукашенка. Наріжним каменем цієї політики є постулат братньої єдності східнослов'янських народів, у якій старшим братом є Москва. Відбираючи ВКЛ від «летувісів», білоруські націоналісти також і війни ВКЛ з Москвою мали би вважати білоруськими війнами, а не допомогою братнього російського народу у визволенні з чужоземного ярма. Такі тези у сучасній Білорусі виголошувати вже можна [Сагановіч 1995; Тарас 2006; Янушкевіч 2007], але це поки що не може бути офіційно визнаним і «політично коректним» поглядом. Можливо, у майбутній вільній демократичній Білорусі Єрмаловічеву концепцію очікуватиме ліпша доля. Водночас постання такої Білорусі, що його з великим нетерпінням чекають у Литві, аж ніяк не прокує спокійного розв'язання справи спадщини ВКЛ на користь «летувісів».

Поки що у білоруській академічній історіографії в питанні виникнення Литовської держави впливовішими є помірковані концепції, в яких ідеться не про білоруське (чи руське) завоювання балтійських земель, а про «політичний союз» [Краўцэвіч 2000 (1998): 141] чи «симбіоз» [Насевіч 1993: 60]¹⁰³ обох етній. Попри це, ядром нової держави здебільшого вважають Чорну Русь, а столицею – Новогрудок, хоча політичне домінування знаті етнічно литовського (балтського) походження іноді й визнають: «Литва безперечно домінувала у політичному сенсі, але таким самим безперечним було домінування Русі у сфері культури» [Насевіч 1993: 60]. Водночас білоруські історики не пропускають жодної нагоди наголосити з(біло)рушення литовської політичної еліти, а в усій історії Київської Русі та ВКЛ шукають білорусів не менш наполегливо, ніж історики міжвоєнної Литви шукали в минулому ВКЛ литовців [Арлоў, Сагановіч 1999; Сагановіч 2001].

«Поквапний», про який писав Гінце, а також розглянута у розділі 2.6 Турчинова теорія метаєтнічного порубіжжя важливі тим, що подають варіант теорії генези держави шляхом завоювання, і це дає змогу адекватно пояснити факти, якими спекулюють Єрмаловіч й автори близьких до нього концепцій. Це насамперед приблизний хронологічний збіг політичних процесів у Литві,

¹⁰³ На жаль, для детальнішого розгляду відмінностей та нюансів концепцій, що проявляються у взаємній полеміці згаданих і не згадуваних тут білоруських істориків, не маємо місця.

кульмінацією яких було коронування Міндовга на короля Литви у 1253 році, з початком усунення Рюриковичів із престолів руських земель та їх заміною на литовців, яке в історіографічній традиції називають приєднанням Чорної Русі до Литви. Яке значення це приєднання мало для постання державности в етнічній Литві, насамперед у тій заселеній балтами землі на лівому березі Вілії, яку на межі XII–XIII століть називали цим іменем [Baranauskas 2002] і яка стала ядром майбутнього домену володарів ВКЛ?

Це питання в історіографії ВКЛ найглибше дослідив Генрик Ловмянський, у концепції якого виявляємо те, що можна назвати підмурком чистої версії теорії завоювання [Łowmiański 1932, т. 2: 328–370]. Розглядаючи виникнення Литовської держави, польський історик зосереджує увагу на двох тісно між собою пов'язаних питаннях, які насправді є сутнісними. По-перше, як і коли дружинники військових вождів (кунігасів) литовських земель із насильників-любителів, які час од часу вирушали у грабіжницькі виправи, аби «дотягнутися» до прибутків, нагромаджених сільськогосподарською працею, перетворилися у професійних воїнів-«державників», вождь яких уже був не одним із впливових людей (племінних кунігасів) територій із влаштованим на егалітарних засадах устроєм, що забезпечували своє становище частими гостинами та подарунками, а господарем і володарем (патримоніальним монархом) і тих земель, і самих дружинників?

По-друге, як і яким способом один із них зумів здійснити такий переворот, після якого обов'язок племінного князя обдаровувати своїх родичів та сусідів, розподіляючи в такий спосіб більшу частину захопленої під час воєнного походу здобичі (отримуючи за це лише пишні гостини), замінив обов'язок раніше вільних та рівних людей сплачувати йому податки, з яких утримувалася його професійна команда насильників-державників (державний апарат)? Ловмянський обґрунтовано міркує, що без розвинутого товарно-грошового обігу утримувати цих «дармоїдів» (з народного погляду, як відомо, такими є всі, хто не займається «чорною» фізичною працею) шляхом простого збуту на ринку награбованої здобичі і придбання для них горілки та сала (або через виплату винагороди грошима, аби вони самі їх собі придбали) було неможливо. Формована держава не обов'язково має бути монархією. Велика кількість ранніх первинних і вторинних держав були аристократичними містами-державами (полісами). Однак у Литві держава виникла саме як монархія (чи монархічна держава), тому немає підстав стверджувати, що хоча Ловмянський, може, і пояснює, як у Литві виникла монархія, але не пояснює, як у ній з'явилася держава.

Як і більшість інших істориків, які досліджували утворення Литовської держави, Ловмянський пов'язує його з діями Міндовга, але найважливіші віхи вба-

чає у пізніших подіях. В історіографії ВКЛ виникнення Литовської (чи «об'єднаної») держави переважно датують переднем татаро-монгольського нападу на Русь. Звично згадувати дату про 1236 рік, що, вочевидь, символічно пов'язує постання Литви зі знаменитою перемогою у битві під Шавлями, до якої Міндовг не мав жодного стосунку (див., наприклад, [Šaroka 1989 (1936): 50]). Ловмянський найважливіші події формування литовської державності переносив на 40–50-ті роки XIII століття. Вирішальними були дві іновації Міндовга.

По-перше, скориставшись спричиненою татаро-монгольським вторгненням розрухою у політичній системі Рюриковичів, Міндовг вислав литовські дружини вже не тільки грабувати і повертатися зі здобиччю, але й там залишатися, а потім сісти замість вигнаних Рюриковичів та їхніх слуг на шию русинів (багато з яких були, щоправда, порівняно недавно зрученими балтами), які вже звикли до тягаря податків і повинностей. Деякі дружини, вислані надто далеко і передчасно (навіть до Смоленська), було розбито й вигнано, а їхні вожді Товтивіл і Вікінт стали на чолі спрямованої проти Міндовга політичної опозиції. Проте деінде (на Чорній Русі, де окупацією руських земель керував його син Войшелк) зусилля Міндовга увінчалися успіхом. Так Міндовг здобув перевагу, якої не мали конкуренти на інших етнічно литовських землях (у Нальшанах, Дяволті, Жмуді тощо). Він мав у своєму розпорядженні контингент професійних воїнів, утримуваний фіскальними ресурсами руських земель. Першими професійними литовськими воїнами, а водночас і державниками, були дружинники-окупанти, які проходили військову службу у дислокованих на руських землях литовських окупаційних гарнізонах.

Однак цих сил Міндовгові не могло вистачити для того, щоб розправитися з опозицією, яка закликала собі на допомогу іноземних інтервентів. Як відомо, Міндовгові вдалося подолати ворожу коаліцію після укладення союзу з магістром Лівонського ордену Андреасом фон Штирландом. Записавши Орденіві лише номінально собі підвладні землі та прийнявши християнство, Міндовг в обмін за це отримав королівську корону, себто міжнародне визнання своєї влади, а водночас і Литовської держави, у християнському міжполітичному суспільстві Заходу, а також військову підтримку, яка допомогла йому перемогти у внутрішній війні в Литві. Саме як таку війну Ловмянський інтерпретує перебіг боротьби Міндовга за владу 50-х років XIII століття. У цій війні і народилася Литовська держава. Протистояння точилося між іще до кінця не сформованою державною владою, яку представляли Міндовг і його дружинники, які не хотіли більше працювати на землі і жили за рахунок ресурсів окупованих руських земель, та племінним егалітаристським суспільством етнічних литовських

земель, що намагалося вирватися від ярма податків і повинностей, яке йому вшали на шию.

У війні переміг Міндовг. Литовська держава, яка народилася у 50-х роках XIII століття, виявилася достатньо стійкою, аби подолати кризу, що вибухнула після вбивства першого її володаря. Нікому (окрім жмудинів) більше не вдалося позбутися ярма данин і повинностей, призначених для утримання професійних військових слуг монарха. Вбачаючи певні схожості між системою податків у Лівонії та на тих землях ВКЛ, що найраніше увійшли до його складу, Ловмянський припускає, що Лівонський орден надав Міндовгові не лише військову, але й «організаційно-технічну» допомогу, впливаючи на організацію фіскальної системи молодшої держави [Łowmiański 1932, т. 2: 282, 362–368], яка разом із професійним військом є квінтесенцією державності як насильницької влади, що піднялася над суспільством.

Цю концепцію виникнення Литовської держави польський історик викладає в останньому розділі своєї знаменитої праці про початки Литовської держави та суспільства [Łowmiański 1932, т. 2: 232–370]. Цей розділ не ввійшов до збірника його праць, присвячених питанням історії ВКЛ [Łowmiański 1983]. Можливо, тому, що для пізнього Ловмянського вже було неприйнятним те розуміння ролі Лівонського ордену, яке він подавав у своєму досі неперевершеному дослідженні генези Литовської держави. Насправді зауважені ним властивості системи податків ВКЛ в етнічній Литві можна пояснити й інакше, як це робив учень Ловмянського Єжи Охманський. Ловмянський податок дякла вважав відповідником і запозиченням зернового податку в Лівонії. «Однак те, що ця данина мала литовську назву (*dékla*), дає підстави для можливого, а то й переконливішого припущення, що “дякло” може бути не запозиченням, а попросту аналогією» [Ochmański 1996 (1986): 89]¹⁰⁴. Але головної ідеї свого погляду на появу Литовської держави Ловмянський не зрікся, про що свідчить твердження в його опублікованій 1983 року книжці з посиланням на згадане дослідження: «Литовська держава народилася на тлі не оборони від Ордену, а експансії на Русь» [Łowmiański 1983: 278].

Суть справи можна розкрити, якщо використати вдале та глибоке пояснення Едвардаса Гудавічюса, чому литовці у XIII столітті не зуміли опанувати землі Наддвіння. Історик стверджує: «Краєм можна було заволодіти, лише поселивши вірних рільників навколо замків і гарантувавши їхнє життя постійною

¹⁰⁴ Гіпотезу Ловмянського про роль лицарів Лівонського ордену як незамінних «інструкторів» Міндовга у процесі творення Литовської держави в найновішій літературі приймає Дарюс Баронас [Baronas 2008: 249].

експлуатацією місцевих селян. Саме так і чинили німецькі феодалі. Це й було основою «новизни», яку вони приносили. Подані рахунки сплачувало місцеве населення, а деякі племена (пруси, ятвяги) робили це навіть ціною свого етнічного існування» [Gudavičius 1989: 168]. Далі він риторично запитує: «Які постійні залоги у латгальських та куршських городах у першій половині XIII століття могла встановити конфедерація литовських земель чи щойно сформована Литовська держава, якщо навіть пізніше її власні території захищалися за давньою системою поодиноких земель, у якій по черзі несли службу згуртовані з населення околиць залоги городів? Яку постійну експлуатацію місцевих спільнот могла zorganizувати така держава, якщо у самій Литві данину, пов'язану із випадковим «візитом» до спільноти князя чи його дружини, ще повністю не замінила регулярна десятина?» [Gudavičius 1989: 168–169].

Утім, іще не маючи змоги у першій (а можливо, й у другій) половині XIII століття поселяти вірних рільників навколо замків і гарантувати їхнє життя постійною експлуатацією місцевих селян на своїх литовських та інших балтійських землях, литовські князі могли це робити на захоплених сусідніх руських землях, де були і замки, і селяни, звиклі до регулярних данин і повинностей. Вони могли ці землі або просто грабувати, або скористатися вже наявною там системою регулярної експлуатації прямих виробників шляхом данин, розміщуючи на них своїх дружинників (серед яких чимало було й колаборантів-русинів)¹⁰⁵. Ті литовські князі (вожді земель), які першими скористалися другою можливістю, і стали творцями Литовської держави. Держави, що виникла як машина завоювання та експлуатації сусідніх східних слов'ян, і лише після того її було використано як знаряддя соціальної революції, що знищила племінний устрій (разом із племінними князями чи вождями земель) на етнічно балтійських землях, а також як засіб їх оборони перед німецькою агресією.

Ще нормани привчили слов'ян сплачувати данини прибульцям, які осідали в колишніх племінних центрах земель. Тепер цих уже давно ослов'янених державників-норманів замінили вихідці з Литви, водночас стаючи першими професійними державниками самої Литви. Тоді вони здійснили революційний переворот у своїй литовській батьківщині, яка залишилася за лісовою смугою. Там вони знищили і так уже зсередини підупалу племінну та земельну організацію суспільства і замінили її державною, обов'язковими атрибутами якої є

¹⁰⁵ Як цю систему точно назвати – окреме питання, заглиблюватись у яке тут просто немає можливості. У сучасній літературі, яка творчо продовжує марксистську традицію, дедалі популярнішим стає поняття «данницького» (tributary) способу виробництва. Також пропонується розрізнення між «виробництвом» та «способом експлуатації». Див. [Amin 1980; Haldon 1993; Wickham 1994; Babinskas 2009].

саме професійні державники і податки. Найраніше ця революція відбулася на східних землях Литви, а у Жмуді її завершив аж Вітовт, який перед цим кілька разів віддавав її тевтонцям.

Самобутність утворення давньої Литовської держави можна розкрити при його порівнянні зі схожими процесами генези держав, деякі з яких вирости в імперії, на постійно східніше розташованому метаєтнічному порубіжжі Римської імперії, яке після її падіння стало порубіжжям християнської західної цивілізації. На такому порубіжжі перебувала й Литва кінця XII століття, але це було порубіжжя не західної, а східної християнської (візантійської) цивілізації. Хрещення Русі поглибило та підкреслило ранішу етнокультурну межу між балтами і слов'янами. Вимірюючи глибину метаєтнічного розламу, який розділяв балтські та слов'янські землі, запропонованим у Турчина індексом, його релігійному компонентові можна надати найбільший можливий показник (3). Такою самою (максимальною) буде й величина лінгвістичного підіндексу (2): як відомо, йдеться про мови різних мовних груп, представники яких не можуть порозумітися, якщо доти не вивчали чужої мови.

Способи життя балтських і слов'янських племен не відрізнялися (показник підіндексу 1), але це аж ніяк не є гарантією мирного співіснування, адже схожість способів життя спричиняє конкуренцію за ті самі природні ресурси. Дуже стисло аналізуючи появу Литовської держави (як один із 25 позитивних випадків періоду 1000–1900 років), Турчин використовує советські російські джерела, в яких наголошено злагоду балтських і слов'янських племен, а кліше про добровільне приєднання руських земель до Литовської держави проєктує на раніші часи, коли тієї держави ще не було [Turchin 2003a: 190, 217]. Тому підіндекс військових зіткнень у нього дорівнює одиниці (військові дії, які не мають демографічних наслідків). Загальна оцінка його індексу балто-слов'янського порубіжжя дорівнює 7, а це лише на два бали менше за максимально можливу.

Цей показник, мабуть, мав би бути бодай на бал вищим, адже твердження, що військові зіткнення на балто-слов'янському порубіжжі не мали демографічних наслідків, сумнівне. Куди ж тоді зникли балтські племена, які у VI столітті ще заселяли всю середню течію Дніпра та верхів'я Оки? Непереконливою видається думка, що вони асимілювалися у слов'янській масі, перед тим мирно уступивши їй найпридатніші для життя долини річок і береги озер¹⁰⁶. В XI–XII століттях територію майбутнього ядра Литовської держави від сусід-

¹⁰⁶ Доволі переконливу реконструкцію відносин балтських та слов'янських племен у доісторичні часи подає Арвідас Норкунас [Norkūnas 2001].

ніх слов'янських земель відділяли широкі лісові смуги [Łowmiański 1935: 5–6; Łowmiański 1983: 51–54], які через безперестанні військові дії перетворилися на пустку. Схоже явище виникло вже пізніше, у XIII–XIV століттях, на заході та півночі Литви, де така смуга відділяла щільніше заселені території ВКЛ і Тевтонського ордену та Лівонії.

Виклавши відомості руських літописів про походи литовців і до на Новгород, і на землі Волині наприкінці XII – у XIII столітті, Юліуш Лятковський висловлює здивування: «Маленька країна, не ширша за 30 миль (kraik, nie szerszy jak na 30 mil)¹⁰⁷, так далеко висилає озброєні дружини у два протилежні напрями. Подив викликає ця, я б сказав, розширюваність (rozprężliwość) Литви, витривалість її воїнів та невичерпність її сил. <...> Вочевидь, литовські князі жили у взаємній згоді і часто діяли разом, адже інакше Литва, паралізована внутрішніми чварами, не могла б настільки активно діяти зовні і так швидко стати вагомою силою» [Łatkowski 1892: 9–10]. Хоча він не вживає цього слова, Лятковський пише саме про соціальний капітал, завдяки якому одна з багатьох заселених балтами земель зненацька здобула цю розширюваність і стала могутньою пружиною, яка відкидала назад русинів, що до того тероризували балтів. Деякі історики причиною цього процесу набуття «розширюваности», який Литовська земля пройшла у передостанньому десятилітті XII століття, вважають виникнення держави [Baranauskas 2000: 161–178].

Однак можна й інакше пояснити цю «розширюваність» чи внутрішню консолідацію, з якої і виник додержавний імперіялізм давніх литовців¹⁰⁸. Можна повернутися до процесів етногенезу, поштовх яким своєю чергою дав більше чи менш випадковий успіх у військових зіткненнях з русинами, який урухомив механізм процесу з позитивним зворотним зв'язком. Чим більше цьому, спочатку малому та слабкому, союзові місцевих сільських спільнот (який, можливо, дещо нагадував той союз трьох гірських сіл, із якого народилася Швейца-

¹⁰⁷ Неясно, яку милю має на увазі Лятковський (польська миля – це близько 5,8 км, а довга миля становить близько 11 км). Можливо, він говорить лише про ядро майбутньої Литовської держави – Литовську землю, точна локалізація якої залишається об'єктом дискусій. Див.: [Baranauskas 2002].

¹⁰⁸ Ідею існування такого додержавного імперіялізму обстоює Гінтарас Береснявічюс [Beresnevičius 2003], але він його виникнення надто сильно прискорює, переносячи його аж на часи Великого переселення народів. Водночас Береснявічюс правий, коли вважає литовців вродженими імперіялістами у тому сенсі, що литовської етнії не було до перших успішних грабіжницьких походів на Русь. У цій боротьбі народилися литовці. Вони сформувалися з тих балтів, які першими наважилися напасти на русинів і яким у цій боротьбі частіше вдавалося перемагати, аніж програвати.

рія), вдавалося воювати проти кривдників-русинів, тим більше було охочих до нього приєднатися і стати «литовцями». А чим більше цей союз розширювався, тим сильнішим і войовничішим він ставав, можливо, показуючи приклад населенню деяких віддаленіших (несусідніх) балтських територій. Здається, саме в цьому напрямку думає і Римвідас Петраускас: «Литовський етногенез не можна сприймати як об'єднання чи зрощення давніших «литовських» племен – жмудинів, аукштотів і литовців. Його радше слід уявляти як інтеграцію окремих територій і дружин, які не обов'язково були того самого етнічного походження, та появу політичної одиниці, що отримала назву Литви» [Petrauskas 2008: 163–164].

Лятковський шукає соціальний капітал, який зробив новопосталу литовську етнію настільки здатною розширюватися, у відносинах військової еліти (князів та вождів). Одначе схоже, що князі як новий соціальний прошарок у до того повністю егалітаристських спільнотах піднялися вже після успіху перших військових походів нової етнії. Відтак головною силою грабіжницьких походів на руські землі, можливо, й стали князівські дружини, як стверджує також Ловмянський. Утім, масштаб і частоту цих походів важко пояснити без припущення, що у далекі виправи вирушали не тільки князі зі своїми дружинами, в які було зібрано молодих, неодружених і переважно «проблемних» чоловіків. Очевидно, в них також брала участь велика частина й одружених чоловіків, які самостійно вели свої господарства. Раніше (і набагато пізніше, вже за Литовської держави) так було в обороні від нападників (обов'язок погоні), але не в наступі. Саме тому литовці змогли і войовничістю, і чисельністю перевершити інші балтські етнії та сусідів-русинів, у суспільстві яких далекі походи вже давно були справою лише князів та їхніх професійних дружинників.

Яким був той соціальний капітал, який зміг перетворити простих і не надто чисельних селян у могутню військову силу, що здійснює далекі походи, можна визначити за аналогією із військовою організацією середньовічної Скандинавії, яка, своєю чергою, ймовірно, була ще залишком часів вікінгів [Лебедев 1985: 57]. Одиницею тієї організації був *tanğörd* – група із трьох господарств. Господар одного (або двох) з них вирушав у похід, а інші два (чи один) доглядали за його господарством чи господарствами. Такий порядок може функціонувати лише за високої взаємної довіри та солідарності між сусідами, особливо якщо вони не є родичами. Вочевидь, щось схоже на цей порядок спонтанно виникло на тих балтійських землях, населення яких уже не тільки оборонялося від русинів, але й нападало.

Успіх цих нападів створив передумови для піднесення військової еліти – князів земель. Постання самої держави – вже набагато пізніший процес, коли

один із тих князів (найімовірніше Міндовг) почав грати «не за правилами», знайшовши (за реконструкцією Ловмянського) спосіб утримувати загони лише собі лояльних професійних дружинників. Їхні члени вже більше не були майбутніми рільниками – молодими чоловіками, які готувалися у майбутньому стати господарями, а тим часом перед шлюбом займалися грабунками. Це вже були професійні (довічні) воїни, які жили за рахунок регулярних данин (податків), що сплачувало їхньому вождеві населення підкорених земель (спершу – тільки руських). Ці дружини Міндовг використав, щоби вигнати чи знищити своїх конкурентів і суперників (більшість із них були його родичі). Під час тієї внутрішньої війни, з якої народилася Литовська держава, велику частину соціального капіталу, накопиченого від початку набуття Литвою «розширюваності», було знищено.

Турчин не розділяє імперії та держави і тому не бере до уваги можливості, що нова агресивна етнічна чи метаєтнічна група, яка виникла в середовищі метаєтнічного порубіжжя і створила таку імперію, яка експлуатує економічно та політично розвинутішу периферію через уже наявні на цій периферії державні структури, може не створити державної організації у своїй власній метрополії. Отримувані від підкорених і розвинутіших територій данини, які збирають їхні васальні володарі і передають своїм менш розвиненим, але й через це войовничішим сусідам, можуть дозволити законсервувати у політичному суспільстві самих завойовників племенні та егалітаристські структури. Іншими словами, утворення імперії може не прискорювати, а сповільнювати соціальний та політичний розвиток самих завойовників. Найвиразнішим прикладом цього були вже згадані «резервати», що їх створили для своїх одноплемінців чжурчженська та маньчжурська династії, які правили Китаєм. У них коштом китайських рільників можна було жити за штучних обставин «комунізму» первісної спільноти, у такий спосіб підтримуючи соціальну злагоду як джерело військової переваги кочової кінноти.

Насправді можна припустити, що саме такий гальмівний вплив утворення імперії справляло і на соціальний, політичний та економічний розвиток литовських земель ВКЛ. Оскільки ВКЛ мало імперію, Жмудь так і залишилася тією частиною Литви, яка не пізнала як слід панщини [Kiaurienė 1988]. Звісно, володарі ВКЛ не розподіляли між населенням етнічно литовських земель зібраних на Русі данин, як це у Римі робили імператори, а в околицях Каракорума – Угедей та інші великі хани. Але, маючи у своєму віданні ресурси периферії (руських земель), володарі ВКЛ могли менше тиснути податками на людинність етнічно литовських земель. Тому на західних землях Литви так повільно формувалися структури феодальної експлуатації безпосередніх виробників, яких

так бракує Гудавічюсу. Їх виникнення сповільнювало творення імперії на сході. Чим далі на захід, тим більше населення литовських земель могло користатися тими скромними публічними благами, які надавала державна влада, не платячи за це повної ціни. Найдовше так вдавалося робити жмудинам, на чиїх землях державних структур не було аж до початку XV століття.

Завершивши «одержавлення» Аукштоти, володарі Литви на межі XIII–XIV століть спробували зробити те саме й у Жмуді, засновуючи там села військових колоністів («лейтів»), які прибували з «центру», й обкладаючи населення податками. Але, зіткнувшись з опором жмудського люду й навіть загрозою переходу краю на бік Тевтонського ордену, володарі ВКЛ ці державотворчі кроки припинили. «Жмудь усе або майже усе XIV століття ще зберігала давню земельну структуру. Впродовж усього XIV століття зберігалася й очевидна відмінність між порівняно густою мережею городів і дворів великого князя у південній частині сучасної Аукштайтії (разом із Дзукією) і рідкою – у північній її частині» [Gudavičius 1989: 169]. Із розширенням володінь ВКЛ на сході та зростанням експлуатації найраніше одержавлених земель Литви (на порубіжжі Русі та етнографічної Литви), податкові надходження від земель Західної Литви більше не були такими потрібними. Єдиною повинністю Жмуді (а також, імовірно, і більшості земель Аукштоти, розташованих на порубіжжі з Лівонією) перед державою залишалася загальна військова служба, яку населенню краю і так доводилося нести, коли воно захищалося від майже щорічних тевтонських виправ. Вона вже у XV столітті, коли формувалася станова структура ВКЛ, дала великій частині жмудського населення підстави для того, щоби претендувати на шляхетські права та отримувати їх.

Жмудини навряд чи втрималися б проти тевтонців без підтримки центральної влади ВКЛ. Її ресурсами була створена та утримувана система городів Наднімання, яка відіграла найважливішу роль в обороні західних кордонів імперії. Окрім цього, Жмудь за потреби, а може, й регулярно, отримувала від центру субсидії зерном, які в роки тевтонської влади стали життєво важливим елементом економіки розореного війною краю¹⁰⁹. Настільки, наскільки у масштабі усього ВКЛ відбувався притаманний імперіям міжрегіональний перерозподіл ресурсів, із нього найбільше здобувала Жмудь. Тому, незважаючи на те, що вона не була частиною домену володарів ВКЛ, її можна віднести

¹⁰⁹ Коли жмудини опинилися під владою тевтонців, однією з найважливіших причин їхніх невпинних заворушень та повстань було те, що тевтонці не лише не виплачували їм більше субсидій (хоча такими можна вважати подарунки, які тевтонці іноді давали впливовим людям), але й намагалися обкласти їх податками.

до метрополії Литовської імперії. Звісно, складно стверджувати, що жмудини, отримуючи непрямі (не сплачуючи податків) чи прямі субсидії, експлуатували населення інших регіонів держави. За свої свободи та привілеї вони розплачувалися кров'ю. Одначе такою самою була ціна свободи та імперського добробуту упривілейованих чи політично панівних етній інших імперій або населення їхніх метропольних центрів. За привілеїв не сплачувати податків, а також користуватися плодами імперії – отримувати свою частку у перерозподілі зібраного з імперської периферії надлишкового продукту, їхні представники (іноді – лише вони самі) несли найважчий тягар військової служби.

Отже, у відносинах метрополії та периферії ВКЛ можна помітити окремі вияви того самого явища, яке в найчистішій формі спостерігаємо у кочових імперіях (але не лише у них): експлуатація периферій консервує додержавні політичні та докласові (у марксистському сенсі) соціально-економічні структури всередині метрополії-експлуататора. Щоправда, у випадку ВКЛ ці вияви помітно лише у західній його частині, а сам причинневий механізм дещо інакший. Консервування племінних соціальних структур у кочових резерватах було цілеспрямованою політикою Циньського Китаю та інших династій, покликаною допомогти зберегти військовий кулак, завдяки якому можна було втримувати регіони, заселені китайськими рільниками. Жмудь довго зберігала свою архаїчну соціально-політичну структуру не тому, що володарі ВКЛ прагнули зберегти резерват «військової демократії», з якого вони могли б черпати «войовничих варварів» для оволодіння руськими землями. І Кейстут, і Вітовт закликали жмудинів вирушати у походи і на руські землі. Проте головним призначенням жмудського резервату «військової демократії» була оборона західної межі імперії. Під цим оглядом, причини тривкості давнього устрою жмудинів нагадують ті, які зумовили відродження військової демократії у соціально-політичному устрої донських чи запорозьких козаків.

На більшій частині земель етнічної Литви наслідки «покvapного імперіялізму» були більше схожими на ті, що у своїй теорії виникнення феодалізму розглядає Гінце. У Західній Європі першим наслідком такого імперіялізму було утворення так званих «варварських королівств» на руїнах Римської імперії. В обох випадках спостерігаємо, як менш цивілізовані та войовничі язичники політично підкорюють більшість населення цивілізованішої християнської країни, бо мусять для збереження завоювань і влади згуртуватися в державу типу об'єднання осіб (Personenverbandstaat)¹¹⁰.

¹¹⁰ Не створюючи такої держави, імігранти стають просто демографічною масою, яка змінює етнічну структуру місцевостей іміграції, але не впливає на їхню політичну підпорядкованість. Так трапилося зі слов'янами, які у VI–VII століттях сколонізували Балканський півострів.

Деякі з цих «варварських королівств» існували настільки коротко, що не встигли «дозріти» до того, аби їхніх підданців, які належали до політично північної етнії, обклали податками. Одиною їхньою повинністю залишалася військова служба, а сплачувати податки мусило населення завойованих земель. Однак більшість із них (за винятком знаті) не були професійними воїнами чи правителями, а рільниками, які поселилися на завойованих землях серед ранішого населення й тому засимілювалися. Переселяючись далі й далі від прабатьківщини, вони втрачали всі політичні та інші зв'язки з нею, окрім легендарних оповідей усної історії [Wolfram 1979].

На відміну від германців, які створили «варварські королівства», литовці не переселялися на землі Русі цілими селами. Вони не започаткували «мандрівних лавин», про які пише Райнгард Венкус [Wenskus 1961]. «У ранній історії Литви ми не бачимо нічого схожого на військові походи, що переростали у переселення народів. Жодна литовська група ніколи не намагалася створити свою незалежну від метрополії колонію» [Baranauskas 2000: 163]. Можливими винятками є литовська реколонізація вже заселеного кривичами Бреславського краю і вже згадані поселення втікачів-балтів на землях Чорної Русі, а також заснування литовської колонії в Обольцях. Однак це були вже дії влади повністю сформованої Литовської держави, а не міграційні процеси з політичними наслідками, як-от «переселення народів», що дали початок «варварським королівствам».

З усіх «варварських королівств» обставини виникнення Литовської держави найбільше нагадує утворення Франкського королівства як наслідок завоювання Галії [Geary 1988; Kaiser 2004; Wood 1994; Zöllner 1970]. Землі нижньої та середньої течій Райну¹¹¹, з яких розгорталося завоювання римської Галії, були розташовані на її порубіжжі й увійшли до складу Франкського королівства як його частина, відома під назвою Австразії, не стаючи лише далекою легендарною прабатьківщиною. Хоча франки, на відміну від литовців, переселялися на землі завойованої Галії цілими селами¹¹², Австразія не знелюдніла, а

¹¹¹ Це не та Франконія, що обіймає Гесен і північно-східну частину Баварської землі сучасної Німеччини. Вона до складу Франкської держави ввійшла вже після завоювання римської Галії.

¹¹² Насправді характер міграції в часи «переселення народів» загалом й утвердження франків у Галії зокрема (див. [Kaiser 2004: 100–108]) залишається об'єктом дискусій. Існують сумніви, чи відбувалася повна міграція, а чи на нові місця переселялися лише дружини – від самого початку етнічно неоднорідні об'єднання. Нападників єдиною етнією вважали тільки жертви (римляни), а вони самі ставали однією етнією, коли напади були вдалими. Тоді для підтримання єдності, без якої годі було втриматися на завойованому ворожому просторі, створювали міт спільного походження та інші часто неймовірні речі, у які вірили пізніші історики. Див.: [Wenskus 1961: 272–428; 512–541; Gillett 2002; Garipzanov, Geary, Urbanczyk 2008].

лише її соціальне та політичне життя зазнало реформування за спільними для всього королівства зразками.

У самій Галії франки не поспішали нищити давнину та запроваджувати новачі, адже це внеможливо б дальшу експлуатацію місцевих рільників тими способами, які для здобуття потрібних ресурсів використовувала Римська держава. Тому те, чим правили франкські королі, було державою, хоч і примітивнішою (патримоніальною) порівняно з ранішою римською. Через завоювання Галії франки рівнем своєї політичної та соціальної організації невдовзі випередили сусідні германські етні, в яких залишився племінний устрій (насамперед – саксів). Завдяки цій перевазі франки почали розширювати свою державу на схід, приєднуючи до неї відсталіші германські племена, подібно до того, як це робили литовці вже за часів литовського Хльодвіга – Міндовга. Деякі з них чинили запеклий опір: на німецьких теренах алемани (у сучасній Південній Німеччині; див. [Hartung 1983]) й особливо сакси, а в Литві – жмудини. Але франкські володарі не потребували саксів як бар'єру, що оберігає державу зі сходу. Тому тут не була можливою та домовленість, яка, мабуть, уже в часи Гедиміна політично врегулювала відносини Жмуді і Литви, залишаючи жмудинам їхній давній порядок, підтриманий ще й субсидіями імперського центру.

Головною силою єднання цих германських племен в одну державу були франкські дружинники, яких було посаджено на шию «чужоплемінних» орачів щойно завойованої Галії. Як і на завойованій литовцями Русі, до лав франкських дружинників було прийнято й частину давніх землевласників-аристократів Галії, а саме тих, що вчасно зметикували й перейшли на бік ворога, стаючи його місцевими прибічниками та колаборантами. Без них завойовникам було би важко користатися з ранішого порядку управління. Спочатку ці римські вельможі, які прагнули зберегти своє становище і тому колаборували (як і місцева знать на руських землях), залишалися тільки другосортними пішаками. Вони квапилися встановити родинні зв'язки з новою франкською елітою. Народжені матерями-римлянками і виплекані гальськими годувальницями, діти вже краще розмовляли тими діалектами латинської мови, які зазнали германського впливу (один із яких врешті-решт і став французькою мовою), аніж по-франкськи. Відмінність між соціальною організацією західних і східних (тут ідеться не про землі на схід від Ельби, на той час іще заселені слов'янами й остаточно завойовані та сколонізовані лише у XII столітті) германських земель довгий час зберігалася, подібно як і в Литві після загибелі Міндовга. Але вже у X столітті Жмудь Франкської держави – Саксонія – стала центром консолідації Німецької феодальної держави, яку ще довго називали Східним Франкським королівством.

Ця аналогія, звісно ж, має межі. Хльодвіг, на відміну від Міндовга, не відступався від католицизму. Завойовані литовцями землі Русі своїм рівнем економічного та соціального розвитку жодною мірою не могли рівнятися з римською Галією. Втім, зате (і тому) політичний та економічний центр новоутворюваної Литовської держави не було перенесено з етнічної прабатьківщини на завойовані землі, як це сталося у Франкському королівстві. Лише франкське Вільно – Ахен – уже за іншої франкської династії, Каролінгів, заснували саме на давніх франкських землях в Австразії, з яких франки й почали завоювання римської Галії.

У дослідженнях виникнення Литовської держави поширенішим є порівняння давніх литовців із морськими скандинавами. Іноді таким порівнянням просто констатується схожість між тими грабіжницькими походами на землі Наддніння та Русі у XII столітті, з одного боку, та норманськими набігами на Західну Європу, що розпочалися у IX столітті, з другого. Але норманські походи IX–X століть були радше останнім епізодом Великого переселення народів [Baranauskas 2000: 163]. Нормани поступово почали переселятися до Нормандії та Східної Англії, щоб там жити як вільні орачі, а не лише як прошарок чужинців-дружинників, що існує тільки завдяки зібраним із місцевого населення данинам, як це було у випадку поселення литовських дружин на руських землях. Таке їхнє життя найбільше нагадує те становище, у якому перебували їхні попередники «варяги», що на межі IX–X століть створили імперію Рюриковичів, у якій формувалися державні структури Київської Русі. Як ми вже згадували (див. 3.2), таке порівняння послідовно розвиває Генрик Пашкевіч, який ВКЛ чи імперію Гедиміновичів (до унії з Польщею) властиво вважає другим утіленням імперії Рюриковичів [Paszkiwicz 1954: 185–254].

Однак у IX столітті вікінги підкорили собі організоване на племінних засадах східнослов'янське суспільство, у якому державних структур іще не було [Korpela 2008]. А у XIII–XIV століттях під владу литовців потрапили землі, на яких уже існували такі структури, створені вже давно слов'янізованими норманами. Тут становище литовських князів та їхніх дружин більше скидалося на те, в якому перебували нормани, що в пізню фазу своєї експансії завоювали Англію та Південну Італію. Завоювання Англії 1066 року схоже на підкорення земель Русі ще й тим, що нормани його здійснювали з географічно близької територіальної бази – Нормандії у Північній Франції, яку вони колонізували і зробили своєю новою батьківщиною під час першої хвилі експансії у IX–X століттях.

Схожими були й наслідки завоювань норманів і давніх литовців: там, де на завойованих землях державних структур не було, вони з'явилися (на Київ-

ській Русі після норманського завоювання), а там, де вони вже існували – вони зміцніли (на тій самій Київській Русі після литовського завоювання). У завойованих норманами Англії та Королівстві Обох Сицилій влада короля була сильніша, ніж у будь-якій іншій західноєвропейській країні. Як відзначив (див. 3.4) іще Довнар-Запольський, після підкорення руських земель литовській владі виріс рівень їхнього політичного розвитку, постав чіткий розподіл між приватною вотчинною владою князів як господарів (господарь) і їхньою політичною владою як політичних володарів земель (государь) [Довнар-Запольский 1901: 55]. Хоч би як ми оцінювали його думку, очевидно, що влада литовських князів на руських землях була набагато сильнішою за їхніх попередників Рюриковичів. Ми можемо ВКЛ XIV століття називати незв'язаним «конгломератом», але його політична злагода була все-таки набагато дужчою від злагоди того «конгломерата», який називався Київською Руссю.

Однак є й одна важлива відмінність, яка проводить межу для аналогії литовців як «сухопутних вікінгів». Русійною силою походів вікінгів 793–1066 років, у яких виділяють аж дев'ять етапів [Лебедев 1985: 14–22], спочатку були економічні, а трішки згодом – політичні, емігранти, і лише насамкінець – держави, які утворювалися у Скандинавії та за її межами. Економічними емігрантами були бонди (господарі, селяни) та їхні сини, які більше не знаходили собі місця у традиційному скандинавському суспільстві, чий демографічний розвиток обмежували суворі природні умови. Тому Скандинавія стала джерелом принаймні двох хвиль Великого переселення народів. На балтійських землях у Литві таких «демографічних вибухів», найімовірніше, не було, з них не йшла економічна еміграція орачів. Політичними емігрантами у вікінгів були конунги, які зазнали поразки у внутрішній політичній боротьбі, що точилася у Скандинавії в часи формування держав. Вони рятувалися від люті переможців або від кровної помсти родичів своїх жертв і суперників.

Обставини прибуття деяких литовських князів на руські землі – як-от Довмонта у Псков – були схожі на ті, що вигнали на далекі заморські терени (зокрема й такі суворі, як Ісландія та Гренландія) багатьох вікінгів. Але це чи не єдиний литовський «вікінг», роль якого у краї, де його прийняли, можна було би порівняти із загонами германців та вікінгів, які служили римському, а пізніше – візантійському імператорові, часто обороняючи своїх господарів від інших германців та вікінгів. Більшість литовських дружинників, які від XIII століття постійно мешкали на землях Русі, там осіли не як утікачі, що програли боротьбу за зверхність в етнічній Литві, а як військові колоністи, що їх прислали литовські володарі або ті племінні князі литовських земель, які готувалися ними стати.

Серед перших королів скандинавських країн були вікінги, які після довгих років заморського блукання повернулися на батьківщину й захопили владу, скориставшись здобутою на чужині славою, привезеними багатствами та звідти приведеними дружинами. Таким був король Норвегії Гаральд Суворий, який за своє бурхливе життя встиг і побути вождем особистої охорони візантійського імператора, і стати зятем володаря Київської Русі Ярослава Мудрого, і прославитися як скальд. Аналогія між скандинавськими монархіями та процесами творення монархії у Литві була би повною, якби Вільгельм Завойовник чи Рюрикovichі, утвердились на завойованих землях, вирішили підкорити своїй владі й батьківщину Скандинавію. Однак коли з'являлися нормани, які на заморських землях утверджувалися настільки, що могли б це зробити, Скандинавія для них уже була лише напівлегендарною прабатьківщиною, а навколо було багато привабливіших об'єктів заволодіння. Інакше було у випадку Литви. І утворення (монархічної) держави, і підкорення перших земель Русі відбувалися у межах життя одного покоління, а батьківщина Литва була не за горами-морями, а по інший бік широкого лісу.

3.9. Нездійснена місія Литовської імперії

Немає жодних підстав сумувати через невдачу імперських проєктів Ольгерда, який метою зовнішньої політики ВКЛ проголосив оволодіння всією Руссю, чи тим паче Вітовта, який прагнув перейняти всю спадщину Золотої Орди. Втілення їх у життя, ймовірно, завадило би виникненню сучасної литовської нації, сконсолідованої на етнолінгвістичній основі. Проте, не маючи після смерті Вітовта більше нагод утілювати свою імперську ідею, ВКЛ могло досягти більше, аніж лише на три сотні років відсунути здійснення планів Івана III і так створити політичні передумови для етногенезу білорусів й українців¹¹³.

Не має жодного підґрунтя засновок, який іще недавно у російській царській та советській історіографіях мав силу аксіоми: мовляв, згуртування всіх східнослов'янських земель під владою Москви було «історично закономірним», «неминучим» і «прогресивним» процесом, як і нині стверджує багато російських істориків¹¹⁴. Цей засновок неможливо узгодити з фактом існування

¹¹³ Звісно, цим історичне значення ВКЛ аж ніяк не обмежується. Див. [Hellmann 1958].

¹¹⁴ На жаль, ідеям цього російського шовіністичного «великого нарративу» улягають і найвизначніші литовські історики, які пишуть про «невпинний процес об'єднання Росії» [Gudavičius 1999: 323]. Як стверджує історик, «Велике князівство Литовське, сконцентрувавши зусилля на сході, могло на кілька десятиліть сповільнити цей процес, але не здатне було його зупинити»

незалежних Білорусі й України. Найкращий спосіб поборювати імперіялізм російської історіографії – запитувати, чи «історично закономірним», «неминучим» і «прогресивним» був процес об'єднання великоросів в одній державі та саме виникнення цього народу?

Шовіністичні великоросійські науковці, які історію московських завоювань у другій половині XV століття описують як історію «об'єднання Росії», анахронічно порівнюють їх із процесами політичного об'єднання німецького та італійського народів у середині XIX століття. Очевидно, що ці об'єднання постали з тривалого перебігу економічної та культурної інтеграції, аналогів чому на Північно-Східній Русі у XV столітті ще не було. Як і у випадку інших народів, існування російського народу є не передумовою його історії, а радше її наслідком, форму та географічні межі якого визначила велика кількість кон'юктур політичної історії, що з них кожна мала альтернативні варіанти завершення. У XV столітті великоросійської політичної нації на Північній та Північно-Східній Русі, попри спільність мови та писемної культури, ще не існувало. Постання цієї політичної нації зумовило підкорення всіх земель Північно-Східної Русі владі однієї Московської держави. А спільність мови та культури не заважає наявності кількох різних німецько-, англо- та франкомовних політичних націй і держав в Європі та за її межами.

До реальних множини можливостей зовнішньої політики ВКЛ після смерти Вітовта належало й збереження міжполітійної системи Східної Європи. Після закінчення недовгої гегемонії ВКЛ в останньому десятилітті правління Вітовта, у цій системі постала багатополіусна структура, основу якої становив антагонізм ВКЛ і Московської держави. Втім, у цей час було й більше гравців, які здійснювали самостійну зовнішню політику – Великий Новгород, Лівонія, Псков, Твер, Рязань і татарські політії, які на ту пору лише утворювалися, відділяючись від Великої Орди, яка врешті-решт стала залишком фрагментації Золотої Орди: Кримський [Возгрин 1992], Казанський [Худяков 1991 (1923)] та Астраханський [Зайцев 2004] ханати.

Перші п'ять гравців були вже давніми політичними організаціями, які мали традиції державности й не раз доводили свою життєздатність. Серед молодих татарських політій найбільший потенціал мав Казанський ханат, який близько 1440 року утворився на стоку Ками та Волги. Саме на тому місці до татаро-монгольського завоювання впродовж багатьох століть існувала мусуль-

[Gudavičius 1999: 323]. Навіть якщо ВКЛ справді лише стільки і зуміло (як ми далі побачимо, з цієї думкою не згодні навіть деякі російські історики), це й було найкраще, що воно могло зробити.

манська політія Волзька Булгарія, яка контролювала водний шлях Волгою й унеможливила слов'янську колонізацію басейну Ками та Надволжя. На відміну від інших татарських політій (із частковим винятком Криму), більшість населення Казанського ханату (включаючи татар) становили орачі, тому воно мало серйозний потенціал економічного та демографічного розвитку. Про це промовисто свідчить збереження татарського острівця, який дотепер не піддається російській асиміляції, в російському морі на території колишнього Казанського ханату.

В останні роки незалежності ВКЛ (1569) усе це розмаїття міжполітичної системи Східної Європи вже спростилося до трьох гравців: Москви, ВКЛ та Кримського ханату, який на той час уже давно (від 1475 року) був васалом турецької Османської імперії. Колись Литва прагнула повалити цю міжполітичну систему, заволодівши нею всією. Тепер цієї імперської мети прагнула (і врешті-решт досягла її) Москва. Але цю систему можна було і врятувати. ВКЛ це могло зробити, адже до самого падіння Великого Новгороду у 1471 році воно було наймогутнішою політією цієї системи і лише у 1449 році визнало паритет із Москвою та поділилося з нею сферами впливу. Падіння та зникнення цієї системи у нутрошах Російської імперії було неминучим не менше (але й не більше), аніж падіння і трансформація в імперії багатьох інших міжполітичних систем, які існували у світовій історії.

Міжполітична система Західної та Центральної Європи такого падіння уникала аж три сотні років. Це падіння було неминучим лише такою мірою, якою неминучими були Перша і Друга світові війни. Однак щораз менше істориків погоджуються вважати їх такими [Ferguson 1999; Mombauer 2002; Fromkin 2004]. І спричинений цими війнами занепад модерної європейської міжполітичної системи, і падіння великої кількості інших міжполітичних систем, що існували в Європі та в інших регіонах, коли всі їхні члени ставали частинами системи союзерної держави (імперії), дедалі більше дослідників схильні пов'язувати з конкретними помилками конкретних політичних діячів, їхніми невдачами (хоча, можливо, суб'єктивно раціональними) рішеннями, які мали кращі альтернативи. Це чітко демонструє розквіт так званої альтернативної чи контрфактичної історії в останні десятиліття і поступове надання їй «громадянських прав» в академічній історіографії ([Demandt 1986 (1984); Ferguson 1997; Tetlock, Belkin 1996; Tetlock, Lebow, Parker 2006] та ін.)¹¹⁵. Неминуче під-

¹¹⁵ Завдяки їй устійнюється думка про те, що завданням історії як науки є не лише пояснити, чому все сталося так, як сталося (або навіть чому не могло бути по-іншому), а розкрити втрачені можливості, що їх приховують певні історичні кон'юнктури.

несення Москви – це міт із цілком очевидною ідеологічною функцією, який ретроспективно раціоналізує перебіг історії.

Уже тільки за порівняно короткий період 1440–1480 років ВКЛ, будучи наймогутнішою політиєю міжполітичної системи Східної Європи, мало щонайменше чотири можливості не лише зберегти, але й збільшити внутрішнє політичне розмаїття цієї системи. ВКЛ не могло здійснювати самостійної зовнішньої політики у 1432–1440 роках, коли через внутрішню війну воно стало полем дії чужоземних держав. Але вже в 40-х Литва відновила свою зовнішньополітичну дієздатність, а у Московській державі саме почалася друга фаза внутрішньої війни, яку в советській історіографії назвали «феодальною війною» (1431–1436; 1445–1451).

Поки боротьба у цій війні точилася тільки навколо влади великого князя, з погляду державних інтересів Литви не мало значення, хто у ній переможе – чи онук Вітовта Василій II (1415–1462), до якого як до ближчого родича мали природну прихильність Гедиміновичі, чи його дядько Юрій (1374–1434), чи один із Юрієвих синів – Василій Косой (помер у 1448 році) або Дмитрій Шемяка (1410–1453). Кожен із них, утвердившись при владі, продовжував би ту саму великодержавну політику Москви. Однак близько 1448–1449 років ситуація змінилася. Програвши у боротьбі за великокнязівську владу, Дмитрій Шемяка змінив свої політичні цілі. «Залишивши Москву, він заходився творити самостійну державу на півночі, до якої ввійшли Устюг, Галич і Вятка. Можливо, Шемяка планував об'єднатися і з Великим Новгородом, до того ж тіснішими зв'язками, аніж хотіли самі новгородці» [Зимин 1991: 202].

Дмитрій закликав на допомогу всіх можливих союзників, також і ВКЛ. Однак замість надати її, молодий великий князь литовський і польський король Казимир 31 серпня 1449 року уклав капітулянтську угоду з Василієм II. Це такий самий «чорний» день в історії Литви, як і 23 серпня 1939 року. Казимир, по суті, відмовився не лише від імперських намірів Ольгерда та Вітовта (їх уже не можна було втілити в життя), але й від великодержавної політики, метою якої було підтримати стратегічну рівновагу на східному порубіжжі ВКЛ. В угоді московський та віленський володарі зобов'язувалися не підтримувати ворогів один одного. Це було актуально і для Казимира, оскільки його конкурент на престол великого князя литовського, син Сигізмунда I Кейстутовича Михайло не припиняв боротьби за владу, шукаючи прибічників і союзників у татарських степах і на землях Русі. Водночас становище Казимира, якого на той час уже обрали королем Польщі, було незрівнянно міцнішим, аніж у Василія II. Попри це, великий князь литовський навіть не скористався цією відмінністю у становищі, щоб здобути сприятливіші для Литви умови. Угода залишала у сфері

впливу Москви Великий Новгород, а до ВКЛ відійшла істотно менш важлива Твер. І навіть щодо неї договір залишив багато «прогалин», які давали Москві змогу втручатися у тверські справи.

Залишившись без союзників, Дмитрій Шемяка програв, і в 1453 році його отруїли у Великому Новгороді. На відміну від того, що стверджує апологетична московська історіографія, у XV столітті не було жодної неминучої чи нездоланної тенденції до об'єднання не тільки «всіх східних слов'ян», але й самих земель Північно-Східної Русі. Існував соціальний і навіть етнічний вододіл між її південною частиною (у верхів'ях Волги), найбільшими центрами якої були пов'язані взаємною конкуренцією Твер і Москва, та північними землями, до яких належали не лише володіння Великого Новгорода, але й прихильні до Дмитрія Шемяки міста Північно-Східної Русі, на які вказав Александр Зімін.

Відмінність між ними була нічим не менша від тієї, яка в часи внутрішньої війни 30-х років розділила землі ВКЛ, що підтримували Свидригайла та Сигізмунда Кейстутовича. Лише у випадку Русі ця відмінність мала не етнічно-релігійне, а соціально-економічне підґрунтя. На півночі були сильні традиції вічевого самоврядування міст і земель, а на півдні їх уже давно знищила сильна влада вотчинних князів. Навіть після приєднання північних земель до Москви на них доволі слабо розвинулася кріпосна землевласність, яка уже в XV столітті становила економічне підґрунтя прошарку військових слуг, які утворювали оточення й опору великих князів московських. Цих земель ніколи не досягали ординські наїзди, а «татарське ярмо» для тутешнього люду вособлювали московські князі та їхні агенти, які збирали для татар данину. Тому їх не любили тут далеко більше, ніж ніколи не бачених татар, і цілком обґрунтовано вважали, що жити було б краще, якби їх залишили самих.

Стверджуючи, що одним із можливих закінчень «феодальної війни» XV століття між московськими князями було виникнення щонайменше двох держав на території колишньої «татарської Русі», Зімін розвиває думку, яку дещо раніше висловив Ніколай Носов [Носов 1969: 5–13]. Він стверджував, що «наприкінці XV – у першій половині XVI століття в Росії точилася боротьба двох тенденцій розвитку країни. Постає запитання, яким шляхом піде Русь: протобуржуазним, який розвивався на півночі з його промисловістю видобутку солі, чи кріпосним? Північ повстала проти Центру і врешті була ним загарбана» [Зимин 1991: 209]. Зімін також продовжує думку Носова: «Це протистояння пророкувала боротьба Москви з Галичем, Вяткою та Устюгом у часи розрухи. Противником кріпосницької, селянської та чернечої Москви була північна стихія людей видобутку (солеварів, мисливців, рибалок) і вільних селян

(вольница). Внаслідок падіння волі Галича впали й Твер і Новгород, а пізніше здійнялася кривава заграва опричнини» [Зимин 1991: 209–210].

Державним інтересам ВКЛ найбільше відповідала не перемога однієї з цих «двох Русей», а виживання їх обох (чи навіть більшої кількості). Без північних ресурсів Русі кріпосницька Москва не могла становити поважної загрози не лише для ВКЛ, але й для новопосталих політій середньої та нижньої течій Волги: Казанського¹¹⁶ та Астраханського ханатів. Міцніючи та розширюючись, ці татарські політії мали б дедалі сильніше стикатися між собою та із Кримським ханатом, тому навряд чи вони коли-небудь змогли б скласти таку загрозу для ВКЛ, яку створював сам Кримський ханат, коли московським володарям вдавалося переманити його на свій бік.

Не розбивши ані Казанського ханату, ані Галича – Великого Новгорода, Московська держава навряд чи зуміла б заволодіти всім Уралом, сполучення з яким зручно підтримувати лише річкою Камою та її притоками. Так само на Заураллі її вплив навряд чи охопив би навіть північну частину Західного Сибіру (низов'я річки Об), населення якої сплачувало данини Великому Новгороду. Це означає, що виникло б менше загроз для консолідації ще одного продукту фрагментації Золотої Орди – Сибірського ханату [Файзрахманов 2007], який російські козаки знищили тільки наприкінці XVI століття. Землі Східного Сибіру та Далекого Сходу залишилися б вільними для політичної інтеграції до того геополітичного простору, природним центром якого є Китай. Росія (чи, точніше, дві, три Росії) так і не стала б імперією, простягнутою через два континенти, а залишилася чи стала би більш чи менш нормальною (і за величиною, і за устроєм) європейською державою, про що й тепер мріють російські демократи.

Нездатність чи небажання верхівки ВКЛ скористатися відкритими «феодальною війною» у Москві можливостями ще аж ніяк не перекривали шляху, яким можна було зберегти міжполітійне суспільство Східної Європи і створити міжнародні передумови для перемоги «протобуржуазних» (і протодемократичних) тенденцій на Північно-Східній Русі. Сама собою мало що значила й угода 1449 року – важливішою була політична воля дотримуватися її чи ні. Москва її ніколи не дотримувалася, згадуючи про домовленості 1449 року лише тоді, коли їй це було вигідно. Вона її порушила вже у 1450 році, надаючи притулок Михайлові Сигизмундовичу. Не бачачи, як можна використати його у своїх інтересах, Москва у 1452 році останнього Кейстутовича отруїла. ВКЛ за при-

¹¹⁶ «На відміну від Монгольської імперії та Золотої Орди, Казанський ханат не був кочовою імперією, і тому його не слід із ними плутати» [Таагерера 1999: 54].

хисток Михайла «відплатило», щедро надаючи землі вихідцям із Москви, які втікали від помсти Васілія II, що утвердився при владі (можайському князеві Івану, синові Дмитрія Шемяки Васілію та іншим). Вони чи їхні нащадки на початку XVI століття зрадили ВКЛ, переходячи на бік Москви.

Набагато поважнішим порушенням умов 1449 року була укладена в 1454 році союзна угода Васілія II з тверським князем Борисом Александровичем [Lowmiański 2006 (1999): 236–237]. Відтоді аж до 1485 року, коли його син, останній великий князь тверський Міхаїл Борисович із великим запізненням спохопився захищати незалежність своєї держави, втікаючи до Литви, Твер була уже в сфері гегемонії Москви. На заклик московського володаря тверські воїни вирушали у спільні походи, першою ціллю яких став Великий Новгород, що підтримував Дмитрія Шемяку на останньому етапі його боротьби, а тепер дочекався помсти московського володаря. Так само швидко і нехтуючи угоду 1449 року, Москва вже у 1456 році підкорила собі інше князівство – Рязань, для якої та угода передбачала статус незалежної «буферної політії»¹¹⁷ [Crummy 1987: 79]. Обидва ці політичні утвори називалися «великими князівствами», а отже, номінально (за руською політичною термінологією) були суверенними та незалежними державами. Втім, майбутнє Східної Європи визначав не контроль над цими, порівняно невеличкими, «великими князівствами», а володіння справді великим Великим Новгородом.

Саме Великий Новгород можна вважати найбільшим і найважливішим бастионом надій на інше, альтернативне, протобуржуазне і протодемократичне майбутнє Русі [Birnbaum 1993; Исаченко 1973]. Від сивої давнини це був той руський край, який із Західною та Північною Європою пов'язували найтісніші економічні та культурні зв'язки [Birnbaum 1996: 15–40]. Із часів ранньої Київської Русі у Новгороді послідовно розвивався полісний, тобто притаманний місту-державі, демократичний устрій, чільними інституціями якого було зібрання (віче) міщан Великого Новгорода та вибрані з-поміж купецької та землевласницької еліти (боярства) посадники, а також церковні ієрархи¹¹⁸.

¹¹⁷ Васілій II став опікуном дітей покійного рязанського князя. Однак московити фактично правили Рязанню і тоді, коли діти вирости. Всі рязанські князі аж до самої формальної її анексії у 1520 році були тільки слухняними виконавцями вказівок і бажань Москви.

¹¹⁸ Про політичний устрій Великого Новгорода та його розвиток див.: [Birnbaum 1981: 82–100; Leuschner 1980; Zernack 1967: 126–196; Бернадский 1961; Ключевский 1993 (1902): 375–420; Янин 1977: 230–239]. Не дивує те, що советські історики часто наголошували, що Великий Новгород був не демократією, а олігархією вузької боярської «касти» [див., наприклад, Янин 1981: 213], тож утрата, якої зазнала Росія після ліквідації його державности, була не така вже й велика. Новгородську демократію, звісно, не варто ідеалізувати. Найбільшу силу у ній мав олігархічний

У цій системі неухильно зменшувалося значення князів, яких від 1136 року запрошувало та усувало від влади віче [Birnbauм 1981: 86]. На початку XIV століття, коли ВКЛ завдяки своїй імперській експансії стало регіональною великою державою і почало налагоджувати постійні політичні зв'язки з Великим Новгородом, князі були лише військовими слугами республіки, і їхнє становище не дуже відрізнялося від того, яке в містах-державках пізнього Середньовіччя (як-от Флоренція чи Піза) було у кондот'єрів – вождів найманого війська. Вони навіть не мали права мешкати у самому Новгороді. Згодом у них відібрали навіть судову владу, яка доти була важливим джерелом прибутків. На відміну від італійських кондот'єрів, їхня військова служба оплачувалася не домовленою грошовою сумою, а коштами зі спеціально для цього визначених волостей і «передмість» – політично підвладних Великому Новгороду міст.

Одне з них, а саме Псков, із плином часу позбавилося цієї залежності і від половини XIV століття стало незалежним містом-республікою з дуже схожим (тільки, можливо, менш олігархічним) політичним устроєм. Між Псковом і Великим Новгородом доволі часто виникали чвари, іноді навіть вибухали війни, але ще частіше ці дві руські республіки підтримували союзні військові та політичні стосунки, допомагаючи одна одній оборонятися від Литви та Лівонії [Dubonis 1999]. Через цю буферну роль Пскова, яка звільняла Великий Новгород від тягара членства у міжполітичній системі Центральної Європи, знать Великого Новгорода толерувала незалежність «сепаратистського» передмістя. Псковичі могли з німцями воювати, а новгородці у той самий час – спокійно з ними торгувати [Fleischhacker 1959 (1938): 24].

Головні інтереси зовнішньої політики Великого Новгорода лежали в царині відносин зі скандинавськими країнами – Швецією та Норвегією. З ними Великий Новгород постійно конфліктував за владу над фіно-угорськими (майбутніми фінськими і карельськими) племенами. Данини (насамперед дорогі хутра), які вони збирали з цих та інших малих північних народів, були одним із найважливіших джерел прибутків знаті Великого Новгорода та його передмість. Службові князі з військовим супроводом, який вони приводили, новгородцям були потрібні насамперед як військові вожді, що організували б оборону та контрнапади проти шведів, які у XIII столітті відвоювали у нов-

прошарок спадкових землевласників (бояр), із якого обиралися владці. Проте, борючись за владу, окремі його угруповання та представники могли й мали апелювати до престолюду, голос якого також мав велику вагу. Скликати віче у Новгороді міг кожен вільний громадянин міста, просто задзвонивши у вічевий дзвін.

городців контролювану ними Південну Фінляндію і намагалися заволодіти гирлом Неви й обкласти митами торгівлю Великого Новгороду з ганзейськими містами.

Від XIV століття на службових князів почали запрошувати і литовців (Псков, як відомо, почав це робити ще у другій половині XIII століття, коли у цій ролі чудово себе проявив утікач із Литви Довмонт). Однак всупереч тому, що думають деякі історики¹¹⁹, це не означає, що ВКЛ у такий спосіб здобуло якийсь вплив на зовнішню та внутрішню політику Великого Новгороду. Як стверджує вже згаданий знавець історії середньовічного Новгороду Валентин Янін, новгородці від кінця XIV століття мали не одного, а двох службових князів, які мали начебто контролювати і збалансовувати один одного [див.: Янін 1998: 96–99]. Запрошування князя то з Литви, то з татарської Русі було не виявом боротьби за владу місцевих агентів двох зовнішніх потуг, а інструментом самих новгородців, завдяки якому вони балансували серед найсильніших сусідніх політич. та використовували їхні суперечності у власних інтересах. Тими силами були Литва і друга (після самого Великого Новгороду) за потугою політич. Північної та Північно-Східної Русі. Такою після погрому Твері, здійсненої спільними московсько-татарськими силами у 1327 році, остаточно стала Москва.

Цю політику їм удавалося успішно провадити майже півтора століття. Хоча місто не зазнало спустошення від монголів, Великому Новгороду довелося визнати сюзеренітет Золотої Орди (завдяки зусиллям знаменитого Александра Невського), а через це – і владу найстаршого представника татар на Русі, великого князя владимирського. Від 1263 року новгородці більше не обирали свого князя на вічі, а просто визнавали сюзеренітет князя, який на той час займав престол Великого князівства Владимирського [Birnbau 1981: 97]. Владимирський князь призначав Новгородові намісника (переважно не князівського походження), який не мав влади, а був радше його дипломатичним агентом у місті-республіці. Від початку XIV століття Новгородом реально правила рада панів, найвпливовішими особами якої були новгородський архієпископ, архімандрит, тисячник і посадник (від початку XV століття – посадники, яких дедалі більшало).

¹¹⁹ Разом з автором цих рядків, який у раніших публікаціях розвиток відносин ВКЛ із Великим Новгородом порівнював з утвердженням Литви на інших землях Русі, доводячи, що у політичному житті Новгороду як інструмент впливу ВКЛ діяла «литовська партія» (див. [Norkus 2007a: 57]). Насправді Великий Новгород був достатньо могутнім, аби до самого свого падіння здійснювати власну незалежну політику.

Аж до другої половини XV століття Великий Новгород був цілком самостійний у справах і внутрішньої, і зовнішньої політики. «Якщо Новгород через свою зовнішню політику укладав угоди з великими князями московськими, то це мало форму рівноправного союзу» [Fleischhacker 1959 (1938): 19]. Сюзеренітет великого князя владимирського для Новгорода означав лише те (хоча князі постійно прагнули більше), що новгородці мали йому передавати призначену для татар данину. В іншому разі новгородцям загрожувала (що доволі часто і ставалося) військова експедиція для «стягування недоплат», для якої могли використати і татарські загони. А це вже містові загрожувало катастрофою, якої його еліта прагнула уникнути, врешті-решт віддаючи стільки, скільки вимагали насильники. Іншими двома важелями впливу великих князів владимирських у відносинах із Великим Новгородом були контроль верхів'їв Волги, якими йшов важливий для Новгорода торговий шлях у бік Каспійського моря, і залежність міста від імпорту зерна з Північно-Східної Русі. Коли на престолі великого князя владимирського утвердилися нащадки Івана Калити, вони й сюзеренітет над землями Новгорода почали трактувати як своє вотчинне право.

Попри це, у XIV столітті новгородці ще не дуже боялися Москви. Військові експедиції новгородців («ушкуйників»), за які влада Великого Новгорода не брала на себе політичної відповідальності, хоча їх таємно організували найвпливовіші бояри з його правлячого прошарку, не раз спустошували підвладні московському князеві землі верхів'їв Волги та її приток. За землі у верхів'ях Північної Двіни Великий Новгород і Москва навіть не раз воювали. Проте далеко серйознішою загрозою незалежності Великого Новгорода тоді видавалося (і насправді було) язичницьке, а згодом – католицьке, ВКЛ, яке не приховувало мети «заволодіти усією Руссю». А цьому новгородці вже, наскільки могли, чинили опір, і у цій боротьбі новгородцям уже самим було вигідно визнати сюзеренітет Москви, адже він покладав на московських князів обов'язок захищати Великий Новгород від Литви.

До втілення своїх планів, пов'язаних із Великим Новгородом, ВКЛ наблизилося у 1397–1398 роках, коли Вітовт втягнув Москву у війну з новгородцями, а разом і домовився з Орденем про поділ зон інтересів: Псков відійшов до німців, а Новгород – до Вітовта. Так велике місто опинилося у становищі, яке змушувало його визнати сюзеренітет ВКЛ [Gudavičius 1999: 195–196; 200]. Катастрофа на Ворсклі занастила ці досягнення. Через тридцять років Вітовт іще раз спробував втілити велику мету імперської політики ВКЛ у відносинах із Великим Новгородом, розпочавши влітку 1428 року військовий похід. Новгородці успішно розв'язали конфлікт на свою користь тим способом, який для них був уже давно звичним у відносинах із Московією – сплатою Вітовтові

велетенської контрибуції. Володар ВКЛ цьому міг надавати ще й символічне значення визнання його сюзеренітету чи гегемонії, яке данини і справді мали у тогочасній практиці «міжнародних відносин». Але самі новгородці такого значення цьому не надавали, і врешті політичний зв'язок Великого Новгороду з імперією ВКЛ залишився неокресленим та двозначним.

Внутрішні війни, які через кілька років спалахнули і в Литві, і в Москві, запевнили Великому Новгороду бодай на кілька десятиліть повну незалежність. Новгородська підтримка Дмитрія Шемяки, який наприкінці цієї війни явно програвав, свідчить про те, що влада міста-держави почала розуміти, хто відтепер є джерелом найбільшої загрози. Сформувався стратегічна ситуація, в якій ВКЛ стало єдиним гарантом незалежності Новгороду. Проте під час уже згаданого московського походу проти Новгороду 1456 року ВКЛ залишилося цілком пасивним. Щоправда, на стороні новгородців як службовий князь діяв Олександр Чарторийський (один із убивць Сигізмунда I Кейстуовича і зять Дмитрія Шемяки), але він це робив не як політичний представник влади Литви, а як військовий найманець Великого Новгороду. Розбиті новгородці мусили прийняти продиктований Москвою Яжельбицький договір, який не лише підтвердив «давні» права московського князя, а й розширив їх, надаючи йому повноваження судової влади. Вони дали Москві змогу підбурювати у Новгороді внутрішню незгоду, втручатися у внутрішньополітичну боротьбу і відігравати у ній роль верховного судді.

Пасивність ВКЛ можна, звісно, пояснювати зайнятістю його володаря, який був і польським королем, справами війни Польщі з Тевтонським орде-ном (1454–1467). ВКЛ, як відомо, не брало участі у цій війні, пропускаючи історичну нагоду повернути собі західні землі Литви. У літературі як одну з причин неучасті ВКЛ вказують «давню феодальну експансію на Схід, прагнення утвердитися на українських, білоруських і російських землях» [Dundulis 1968: 128]. На жаль, ця давня експансія цього разу проявилася лише (врешті-решт також неуспішно) спробами відібрати від Польщі Західне Поділля та деякі інші прикордонні землі через шантаж стратегічного союзника війною. Це було подвійне і ганебне фіяско зовнішньої політики ВКЛ як великої держави. Литовські пани не склали іспиту на політичну відповідальність, яка їм дісталася разом із фактичною владою у ВКЛ.

Через чотирнадцять років на них упаде відповідальність і за іншу, ще більшу невдачу зовнішньої політики ВКЛ. У 1470 році у Великому Новгороді в-зріла внутрішньополітична ситуація, яка уможливила якщо не втілення в життя давньої мети імперської політики – підкорення Новгороду гегемонії ВКЛ чи навіть перетворення його на частину цієї неформальної імперії, то бодай для

вбереження від падіння міжполітичної системи Східної Європи. Патріотично настроєні бояри Великого Новгороду, яких у шовіністичній великоросійській літературі називають «литовською партією», згуртувалися навколо вдови покійного посадника Ісаака Борецького Марфи Посадниці та її синів і проявили ініціативу укласти військово-політичний союз Великого Новгороду і Литви.

Договір передбачав зобов'язання ВКЛ надавати Великому Новгороду військову допомогу та гарантії для православ'я від можливого тиску католицтва [Manusadžianas 1999], обмежуючись лише дуже загальним визнанням сюзеренітету володаря ВКЛ. Це не був акт приєднання до ВКЛ. Втім, таке приєднання для захисту інтересів ВКЛ і не було потрібне, хоча, маючи бажання, уряд ВКЛ міг виторгувати й більше. Казимир не вів перемовин і не підписав угоди¹²⁰. На початку листопада 1470 року до Новгороду прибув брат київського намісника Семена Олельковича Михайло. Обидва були православними представниками шанованого на землях Русі відгалуження Гедиміновичів, яке претендувало стати династією удільних князів Київської землі. Михайло Олелькович добре підходив на роль представника політичних інтересів ВКЛ у Новгороді.

Неясно, чи він прибув із власної ініціативи, чи його прислав Казимир. Імовірнішою видається перша версія, адже після смерти Семена у грудні Казимир призначив на київського намісника не Михайла, а католика Мартина Ґаштольда, сина впливового Яна Ґаштольда. Це можна зрозуміти і як покарання Михайла за самочинні дії, що їх Казимир небезпідставно міг потрактувати як спробу зміцнити позиції відгалуження Гедиміновичів, яке могло претендувати і на престол великого князя литовського. Виконуючи волю Казимира, або образившись на нього, або ж зрозумівши, що великий князь не має намірів надіслати військову допомогу, Михайло у березні 1471 року покинув Новгород¹²¹. Велику республіку було залишено на розтерзання Іванові III.

¹²⁰ В архівах ВКЛ угоди не виявлено, а відомий істориком текст є лише створеним новгородцями проектом угоди.

¹²¹ Людвік Колянковський подає ще одну версію, якою він, вочевидь, намагається врятувати добре ім'я Казимира: Михайло Олелькович прибув до Новгороду за Казимировим дорученням, але «зdezертирував» звідти, коли дізнався, що його не призначено на київського князя (див. [Kolankowski 1930: 347–348]). Цій версії суперечить те, що жодних покарань за своє «dezертирство» Михайло не зазнав. Правда, його було засуджено й страчено у 1481 році, але це було вже покарання за заколот, який Михайло почав планувати (разом із Іваном Гольшанським та Федором Бельським), коли після того, як у 1480 році Мартин Ґаштольд отримав уряд троцького воеводи, київським князем було призначено знову не його, а Івана Ходкевича. Іронія в тому, що Михайло, який у 1470 році, ймовірно з власної ініціативи, вдався до кроків, які могли врятувати незалежність Новгороду і так запобігти піднесенню Москви, у 1480 році уже сам шукав підтримки Івана III проти Казимира.

14 липня відбулася Шелонська битва, яка для стратегічної рівноваги міжполітичної системи Східної Європи мала такі самі доленосні наслідки, які Грюнвальдська перемога, що відбулася на 61 рік (без одного дня) раніше, мала для перебігу історії Центральної Європи. Заволодівши землями Новгородом, депортувавши місцеву еліту і замінивши її переведеними з московських земель військовими слугами, Іван III змінив співвідношення сил на свою користь. На сеймі ВКЛ, який зібрався у березні-квітні 1478 року в Бересті, Казимир ганебно відмовляв литовських панів і бояр, які нарешті зважилися на війну. Йому здавалися важливішими перспективи власної династії у Центральній Європі, де по смерті в 1471 році короля Чехії Їржі з Подебрад він скористався нагодою посадити на чеський престол свого старшого сина Владислава, водночас втягуючи Польщу у безплідні та беззмістовні (врешті користь із них здобули тільки Габсбурги) війни з угорським володарем Яношем Гуняді, який також претендував на цей престол [Trimonienè 1996: 51–63].

На ліквідацію велетенської Новгородської республіки Іванові III знадобилося чимало часу. Цей процес завершився лише у 1478 році, коли великий вічевий дзвін, символ руської демократії та свободи, вивезли до Москви. У 1480 році ще раз (востаннє) склалася сприятлива ситуація для того, щоб зупинити піднесення Москви. На короткий час зміцніла Велика Орда. Її хан Ахмат прагнув відновити сюзеренні права над Москвою, яка вже давно про це не хотіла навіть чути. Проти Івана III повстали його брати – углицький князь Андрей Старший та волоцький князь Боріс. Вони закликали на допомогу Ахмата і Литву. Влітку 1480 року Ахмат з усіма своїми силами прибув на межу контрольованих Москвою, ВКЛ і татарами земель, щоб почекати на литовське військо. Рівно сто років перед тим його попередник Мамай програв Куликовську битву, вирішивши не чекати на військо Ягайла, яке від місця битви відділяв лише одноденний похід. Ахмат чекав литовських сил три місяці. Литва не прибула.

Перемогу об'єднаних татарсько-литовських сил було майже гарантовано. Після неї було б зовсім просто відновити щойно зліквідовану республіку Великого Новгородом. Новгородські бояри та решта громадян республіки, які повернулися б живими із заслання і ніколи не забули б і не пробачили Москві своєї кривди, стали б окремим східнослов'янським народом. ВКЛ здобуло би вірного та надійного союзника, який сильно пригодився б і у подальшому розвитку відносин із Польщею. Решту московських володінь можна було поділити між Іваном III та його братами. Вага нових князівств як суб'єктів міжполітичних відносин не була б набагато більшою за ту, яку мали на той час іще не зліквідовані Тверське та Рязанське князівства. Після правильного розподілу Велико-го князівства Московського номінальний статус Твері й Рязані як суверенних

«великих князівств» став би реальним. Політична мапа Східної Європи (багато порівняно невеликих держав, із яких виділялися б лише ВКЛ і демократичний, а тому й такий порівняно мирний Великий Новгород) своєю конфігурацією не надто відрізнялась би від того розмаїття кольорів, яким тішить око політична мапа Центральної та Західної Європи після похмурости просторів імперської Росії. ВКЛ залишилося б найбільшою європейською державою.

Історія у XV столітті чотири рази передавала Литві кості долі, які всі чотири рази випадали на «шістку». П'ятого разу не було. В останнє десятиліття XV століття розпочалися війни з Московією, у яких Литві довелося за невикористані можливості заплатити повну ціну і навіть більше. Після втрати третини території Литві тільки перемогою під Оршею 1514 року нарешті вдалося зупинити московську агресію. Однак це був лише тимчасовий успіх ВКЛ. Через ідеологічні підвалини Московської держави, що їх утворювали ідеї об'єднання «всіх земель Русі» під владою московського царя й успадкування імператорських прав «царів» Золотої Орди та константинопольських імператорів, конфлікт ВКЛ із Московською державою був боротьбою на життя і смерть. Прагнучи запобігти дальшому зміцненню Москви, ВКЛ уже в 60-х роках XVI століття зважилося на превентивне заволодіння Лівонією. Для цього Литва сама вже не мала достатньо сил: баланс у регіональній міжполітичній системі Східної Європи незворотно змінився на користь Москви.

Прочитавши два останні абзаци, рідко який (а надто російський) читач не виснує, що автор книжки – запеклий, а може, навіть патологічний русофоб. Аж ніяк. Московська імперська ідея врешті-решт зазнала не меншої невдачі, аніж імперський проєкт Ольгерда – Ягайла – Вітовта («вся Русь повинна належати Литві»). Найкраще московським володарям вдалося втілити в життя мету перейняти спадщину Золотої Орди, перетворившись у «білих царів» євразійської степової зони. Але й тут чимала частина колишніх земель Орди врешті вирвалася з-під влади Московської імперії. Найпромовистіше про неуспіх московської імперської програми, викшталтованої за часів Івана III, свідчить існування незалежних Білорусі та України на колишніх теренах ВКЛ.

До сьогодні дорога для багатьох росіян ідея повної єдності всіх східних слов'ян могла бути втілена лише в тому разі, якби Ольгердові та Вітовтові вдалося б здійснити програму підкорення своїй владі всіх земель колишньої Київської Русі. У такому разі в сучасній Східній Європі не було би трьох східнослов'янських народів та їхніх держав. Був би один велетенський руський народ, який жив би в одній державі. Той народ, імовірно, цілком засимілював би творців цієї держави – литовців (за винятком хіба що жмудинів), подібно як у романомовному французькому народі безслідно зникли германці-франки.

Створення такого народу було стратегічною метою національної політики Російської імперії в останні десятиліття її існування. Про нього мріяли великоросійські націоналісти у Советському Союзі. Того самого й надалі прагнуть найзапекліші шовіністи у нинішній Росії.

Вельми поважні сучасні російські історики дозволяють собі подумки пофантазувати, як виглядала би Східна Європа, якби не монгольське завоювання. Деніс Хрустальов припускає, що на колишніх землях Київської Русі і без їхньої (та литовської) «допомоги» постали б три або чотири східнослов'янські народи і держави [Хрустальов 2004: 10]. Антон Горський гадає, що їх було би від двох до чотирьох: найвірогідніше, Північно-Східна Русь (із Великим Новгородом та Смоленськом) й або об'єднання Галицької та Волинської земель із Київською землею, або ж з'єднання Чернігівської та Київської земель, залежно від того, хто – волинці чи чернігівці – перемогли б у змаганні за Київ [Горський 1996а: 112–114]. Фактично є три, але автор цієї книжки стверджує, що якби ВКЛ пододало Москву, то був би лише один. Чому російський патріот чи навіть шовініст мав би злитися?

Що важливіше, таку історію Русі, в якій не було монгольського завоювання, куди важче уявити, ніж підкорення всіх руських земель Литві (приміром, після перемоги у битві на Ворсклі). Нітрохи не важче уявити собі й далекогляднішу політику ВКЛ у другій половині XV століття – послідовний захист незалежності Великого Новгорода та Пскова. Історія Русі без монгольського ярма – це вельми абстрактна можливість. Натомість можливості литовців визволити всю Русь від татар та їхніх місцевих колаборантів і zarazом об'єднати її були цілком реальні.

Найбільшими винуватцями несправдження шовіністичних великоросійських мрій є московські князі та царі, яких усіляко прославляють російські націоналісти і шовіністи, а також православні церковники. Це їхній запеклий опір став на заваді прагненням литовських володарів, які тільки й могли справдити ці мрії. Представник сучасної литовської нації, своєю чергою, може відчувати до московських князів лише вдячність за те, що вони завадили давнім литовським державникам пожертвувати литовською нацією на вівтарі відновлення Київської Русі. Після того, як влада ВКЛ підкорила б усі руські землі, Вільно стало б другим Києвом, а історія, ймовірно, залишилася б без такого майбутнього, у якому змогла б виникнути модерна литовська нація та її національна держава.

Коли йдеться про більшу (аніж три) кількість східнослов'янських народів, яка стала б дійсністю, якби у XV столітті давнім литовським державникам вистачило далекоглядности та політичної волі перекрити шлях до падіння

міжполітичної системи Східної Європи, думка про таку перспективу також не мала б злити справжнього російського патріота. Бо стати «нормальною» чи європейською країною Росії найбільше заважає те, що вона все ще залишається імперією. Саме імперський характер російської державности перешкоджає її демократизації. Це було головним уроком обох невдач демократизації Росії (1917 і 1991–1998 роки).

Щойно в Росії розпочинається справжня (нефасадна) демократизація, одразу набирають обертів і відцентрові тенденції, які нищать імперію. Річ у тім, що за справжньої демократії можуть також діяти й такі політичні сили, які прагнуть більшої самостійности, реальної автономії і нарешті й незалежности для віддаленіших від Москви регіонів Росії (не лише «автономних республік», але й тих, населення яких є російським). Адже суто російський Владивосток від Москви лежить навіть далі, ніж від Лондона – Філадельфія чи Бостон, які у другій половині XVIII століття виявились осередками повстання англійських колоністів проти своєї батьківщини чи прабатьківщини (і водночас метрополії Британської імперії), що ввійшов в історію під назвою війни за незалежність США. Російський патріот постає перед справді тяжкою дилемою: або ліберальна демократія, або збереження «єдиної та неподільної» Російської держави (імперії). Предки литовців могли позбавити російських патріотів цього трагічного вибору, просто вчасно запобігши виникненню Російської імперії, яку мало хто у світі не вважає злом. Вони могли звільнити майбутніх росіян від тягаря імперії і протягти його самостійно.

Тимчасова стабілізація східного кордону ВКЛ на початку XVI століття створила передумови для дальшого формування білоруської етнії. Успішна інтеграція земель майбутніх білорусів у метрополію ВКЛ, що добігла кінця вже у переддень Люблінської унії, надає сучасним білорусам поважну підставу вважати ВКЛ також і «своєю» державою – так само, як Франкську імперію вважають «своєю» і французи, нащадки колись завойованих франками романізованих галів, і німці, чий предки були етнічно споріднені з франками, хоча багато земель сучасної Німеччини (насамперед Саксонія) до складу Франкської держави потрапили лише внаслідок тривалих воєн. А ті війни не були жорстокішими від тих, що їх вели Міндовг і його спадкоємці, примушуючи балтські племена, які врешті стали литовським народом, жити у своїй державі.

Узагальнювальний епілог

Що ж можна сказати про давню Литовську державу, порівнявши її з політичними утворами, які називають імперіями у сучасній імперіології і теорії міжнародних відносин?

ВКЛ було імперією, бо воно у другій половині XIV століття стало найбільшою державою Європи. Будучи такою, Литва аж до самого хрещення 1387 року не визнавала жодної вищої за себе міжнародної чи міжполітичної юрисдикції, тобто була повністю суверенною. Як останній острівець язичництва в Європі вона залишилася за межами всіх тогочасних міжполітичних суспільств (ієрархічно структурованих спільнот міжнародного права), водночас будучи приреченою на імперську самотність. Ставши членом християнського міжполітичного суспільства Заходу, ВКЛ визнало авторитет універсальних потуг того суспільства – римського папи та імператора Священної Римської імперії. Водночас аж до самої Люблінської унії 1569 року Литва зберігала фактичну суверенність у сенсі здійснення самостійної внутрішньої та зовнішньої політики¹.

¹ Державність Речі Посполитої і ВКЛ як її складника не є темою цієї книжки (див. [Jučas 2000, Vansevičius 1988]). Але оскільки все-таки неможливо уникнути запитання, чим була Річ Посполита з погляду викладеної у цій книжці загальної концепції імперій та імперіялізму, висловимо кілька дискусійних зауваг. Схоже, що для окреслення устрою Речі Посполитої як держави найкраще підходить термін імперської федерації чи імперської конфедерації. Це імперії, ядро чи метрополія яких є конфедеративною або федеративною державою (переважно асиметричною – такою, у якій в конструкції органів федеральної влади відмінності «ваги» суб'єктів федерації не є вирівняні), яка формально чи неформально підкорила периферійні політії. Одним (екзотичним) прикладом такої імперської федерації є імперія ацтеків. Її ядро (метрополію) утворювала конфедерація трьох ацтекських міст-держав (Теночтитлану, Тескоко і Тлакопану), у якій з плином часу першість виборів Теночтитлан (йому належала більша частка данин, які збирали з периферійних політії). Ця конфедерація, населення якої пов'язувала етнічна (вони розмовляли мовою на-

Цієї фактичної суверенності не порушили навіть зв'язки особистої та династичної унії з Польським королівством, адже правляча еліта ВКЛ частіше використовувала їх для цілей литовської політики, аніж це вдавалося зробити правлячим прошаркам Польщі. Без унії з Польщею ВКЛ навряд чи зуміло би продовжувати імперську експансію на сході в часи Вітовта, а пізніше – так довго утримувати під своєю владою руські землі. Унія не послабила могутності ВКЛ, а зміцнила її [Kolankowski 1930: 37]. Твердження Генрика Ловмянського, що від Кревської унії Польща здобула вигоду лише з формально правового погляду, тимчасом як із фактично політичного погляду більше виграла Литва [Łowmiański 2006 (1999): 60–61], пасує і до більшості інших, пізніше укладених унійних актів аж до самого 1569 року².

уатль) та релігійна спільність, підкорила своїй владі багато інших міст-держав Мезоамерики, які утворювали периферію імперії ацтеків (див. [Berdan 1982; Berdan et al. 1996]). Інший, неекзотичний приклад імперської федерації – кайзерівська Німеччина 1871–1918 років. Формально вона була федеративною державою (Bundesstaat), але інститути її федеральної влади було сконструйовано так, що вирішальне слово належало наймогутнішому членові федерації – Прусії. Коли Німеччина здобула заморські колонії, ця асиметрична федерація стала метрополією уже справжньої Німецької імперії. Якби Німеччина перемогла у Першій світовій війні, Литовська держава відновилася б як номінально незалежна, але фактично васальна держава, що належала б до периферії Німецької імперської федерації. Повертаючись до Речі Посполитої: її метропольне ядро утворювала асиметрична федерація (чи, може, все-таки конфедерація?) Литви і Польщі, у якій Польщі належала роль старшого партнера. До периферії належали Україна, землі, які на початку XVII століття було тимчасово відвойовано від Москви, частина Лівонії, а до 1657 року – також і Прусія. Чи не найбільше схожості з імперською федерацією Річчю Посполитою мала Австро-Угорська імперія 1867–1918 років, ядро якої утворювала асиметрична федерація Австрії та Угорщини (землі німецької Австрії були «старшим» партнером), а обидва члени федерації мали свої імперські периферії.

² Звісно, формальні правові здобутки Польщі не можна вважати фіктивними, адже вони крок по кроку вели до Люблінської унії, яка витворила спільну державу, у якій Польщі випала провідна з усіх поглядів роль. Литва чи окремі групи її владної еліти, які щораз новими унійними актами розв'язували ті чи ті невідкладні політичні проблеми ВКЛ, щось здобувала лише на короткотривалу перспективу, оскільки з плином часу усе це вело до втрати незалежності Литви. Динаміка цього процесу багато чим нагадує «діалектику» інтеграції сучасної Литви до Європейського Союзу і вже тільки через це її не можна оцінити лише негативно. Ані тоді, ані тепер Литва тільки своїми силами не може чинити опору тискові зі сходу. З другого боку, не варто забувати, що були польські історики (і не лише у «народній» Польщі 1948–1989 років, коли такий погляд був офіційним), які східну політику Польщі після Кревської унії вважали шкідливою для «сутнісних» національних інтересів країни. Допомога Литві завадила до кінця розбити Тевтонський орден і ще у XV–XVI століття повернути собі західні землі, які Польщі у 1945 році «подарував» Сталін, компенсуючи втрату тих східних земель, що навряд чи стали б польськими без унії з ВКЛ.

Винятково велика (у контексті епохи та регіону) територія і (фактична) суверенність – це лише обов'язкові, але ще недостатні ознаки імперії, адже вони притаманні і політіям, які імперіями не є. ВКЛ було імперією, оскільки, крім цих обов'язкових ознак, протягом усього періоду свого існування воно мало принаймні три, а коротко (у часи правління Вітовта) – всі чотири альтернативні ознаки імперій. Із них будь-які три (разом з обов'язковими) утворюють достатній комплект («критичну масу») вирізняльних ознак імперії. Перші дві ознаки виділяють імперії як явище міжнародної політики. Це широка територіяльна експансія і прагнення гегемонії у глобальній, континентальній чи бодай регіональній міжполітійній системі.

Обидві ці ознаки були вельми виразними у зовнішній політиці ВКЛ аж до середини XV століття. Незвично велика територія давньої Литовської держави – це плід її широкої територіяльної експансії. У XIV–XV століттях ВКЛ належало до двох різних регіональних міжполітійних систем. Перша з них – система Центральної Європи, яка була частиною ширшого європейського християнського міжполітійного суспільства. Друга – східноєвропейська, гегемоном якої була Золота Орда, що долучилася у другій половині XIII століття до ісламського міжполітійного суспільства. У першій системі ВКЛ перебувало у стратегічній обороні, з плином часу відмовляючись від прагнень об'єднання балтійських земель під своєю владою³. У другій системі ВКЛ змагалося із Золотою Ордою за владу над усіма руськими землями, які до татаро-монгольського вторгнення у Східну Європу утворювали окрему міжполітійну систему, що постала на руїнах імперії вікінгів-Рюриковичів. Якщо разом із царською та сучасною російською історіографією оцінюватимемо татарську владу як абсолютне зло, то в «об'єктивному сенсі» експансія давньої Литви на землі Русі була визвольною війною.

Колишня Київська Русь розпалася на вільну литовську Русь, у якій почали формуватися білоруський та український народи, і татарську Русь, де за «честь» бути найстаршим васалом Золотої Орди (посідати престол великого князя владимирського) боролися династії Рюриковичів. У цій боротьбі перемогли московські князі, яких татарські сюзерени цінували за те, що вони будь-якою ціною збирали данину на підвладних їм руських землях, а також провадили послідовну антилитовську політику. Лише у другій половині XIV століття, коли у метрополії затягнулася політична розруха, яка також створила умови

³ Ці прагнення деякі історики вбачають у політиці Альміна і Тройната [Gudavičius 1999: 61, 65–66], а найважливішим їх документальним доказом вважають знамениті умови хрещення Литви, що їх висунув Ольгерд у 1358 році [Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė 1991: 185].

для утвердження ВКЛ на землях сучасної України, вони спробували позбутися влади Золотої Орди. Проте перемога на Куликовому полі у 1380 році лише утвердила зверхність московських князів на татарській Русі, але залишила незмінним сюзеренітет Золотої Орди. Занепад степової імперії, який став невідворотним після тих ударів, що їй наприкінці XIV століття завдав Тимур, дав ВКЛ змогу у 20-х роках XV століття на деякий час перейняти від Золотої Орди роль гегемона регіональної міжполітичної системи Східної Європи.

Розруха, спричинена боротьбою за владу після смерти Вітовта, не дала втримати цієї ролі. У другій половині XV століття ВКЛ через брак політичної волі, який зумовили відмінності династичних інтересів Ягелонів та державних інтересів ВКЛ, не використало кількох нагод зберегти у Східній Європі багатополосну міжполітичну систему, яка тут формувалася у середині XV століття і була аналогічною тій, що на кілька століть утворилася у Західній та Центральній Європі. Ці помилки зовнішньої політики ВКЛ допомогли піднятися Москві, яка з плином часу знищила й саме ВКЛ. Піднесення Москви не було неминучим: багатополосна міжполітична система Східної Європи могла зберігатися так само довго, як і в Центральній та Західній Європі, якби політична верхівка ВКЛ послідовно захищала державність колиць руської демократії Великого Новгороду та створеного осілими татарськими рільниками Казанського ханату. Відмовившись від прагнень гегемонії у Східній Європі, ВКЛ аж до самого кінця свого існування як самостійної держави попри це не пропускало нагод провадити імперську політику територіяльних ревізій. Литва прагнула повернути собі втрачений на початку XVI століття Смоленськ, а також намагалася заволодіти усією Лівонією і так утвердитися на узбережжі Балтійського моря.

Інші дві вирізняльні ознаки імперій окреслюють їхню етнополітичну структуру та форму територіяльного устрою. Імперії обіймають етнічно й культурно гетерогенні популяції, у яких виділяється політично панівна етнокультурна меншина, а їхня територія поділяється на політично панівну метрополію та на підкорені їй периферії. Обидві ці ознаки імперій вельми виразні в історії ВКЛ. Коли давня Литовська держава стала імперією, литовська етнія (а точніше, її військова знать) перетворилася у політично панівну меншину, а на її території сформувалася метрополія, яка охоплювала територію етнічної Литви, а також найраніше до неї приєднані руські землі на території сучасної Білорусі. Більша частина периферій підлягала непрямому управлінню, що передбачало залишення їм широкої самостійності у внутрішніх справах.

В історіографії ВКЛ непряме управління плутають із федералізмом, через що ВКЛ називають федерацією. Цю помилку допускають через ігнорування

усталеного в теорії держави поняття федерації, яке у литовській літературі найвичерпніше розтлумачив видатний юрист передвоєнної Литви Міколас Ромерис. Сутнісна ознака федерації – рівність її територіяльних суб'єктів, а не підпорядкованість одному з них (метрополії), як це було у випадку ВКЛ. Інша помилка, що її допускаються прихильники концепції ВКЛ як федерації – надто вузьке розуміння імперії, у якому імперії ототожнюють з однією їхньою відміною – територіяльними імперіями, одним із найяскравіших прикладів яких була Московська (а пізніше – Російська) імперія XVI–XX століть. ВКЛ належало до іншого типу, а саме до гегемонічних імперій (або імперій домінування), які у Новий час найкраще представляла Британська імперія, застосовуючи до більшості залежних територій (насамперед – в Індії) систему непрямого управління.

Якщо сконкретизувати типологічну характеристику ВКЛ у сучасній імперіологічній літературі поняттями впливової ідеально типологізаційної імперіологічної концепції Томаса Барфілда, ВКЛ можна описати як вторинну імперію-хижака (*vulture empire*). Давня Литва не була первинною імперією, бо не мала розвинутої імперської системи транспорту й комунікацій. Опановані нею території не утворювали інтегрованого світу-економіки (у сенсі Фернана Броделя). Обмеженими були її імперські ідеї – заволодіння всією Руссю (Ольгерд і Ягайло), гегемонія у Східній Європі (Вітовт). Ставлячи собі такі завдання, литовські володарі прагнули стати наступниками раніших чи підупалих імперій (Рюриковичів та Золотої Орди).

Однаке литовська владна еліта зуміла опанувати економічне, політичне, релігійне й етнічне розмаїття імперії, забезпечити кордони і спільно з вихідцями із руських периферійних земель так запевнити тривкість цієї держави, що глибокий слід, якій вона залишила в історії, не зміг стерти її смертельний ворог – Московська імперія, навіть заволодівши цілою Східною Європою. Хоч Москва й спромоглася знищити ВКЛ, але їй так і не судилося досягти кінцевої мети своєї імперської програми й назавжди об'єднати під своєю владою людність усіх земель Київської Русі, перетворивши її в один народ: із колиски давньої Литви вже виходили українці та білоруси. Мрію великоросійських шовіністів здатні були втілити в життя лише володарі Литовської держави, якби їм на зламі XIV–XV століть удалося здійснити імперські ідеї Гедиміновичів, – заплативши, втім, за досягнення цієї мети, ймовірно, асиміляцією всього або майже всього балтського етнічного субстрату, з якого аж у XIX столітті утворилася модерна литовська нація. Тому сучасні литовці імперською історією ВКЛ можуть пишатися, але не мають жодних підстав сумувати через «невдачі» імперської політики Ольгерда і Вітовта. Сумувати слід через повну нездатність

політичної еліти ВКЛ у другій половині XV століття виконувати ті обов'язки, що їх накладав на неї тодішній статус Литви як великої держави.

Естонський політолог Рейн Таагепера подає кліометричні критерії для виявлення критичних порогів історії імперії. Це піднесення, зрілість і падіння імперії. виправивши помилки у засновках самого Таагепери та у даних, які він використовує, а також доповнивши його кількісні критерії якісними, трансформацію давньої Литовської держави в імперію можна датувати часами Гедиміна, її зрілість – роками правління Ольгерда, а падіння – передднем Люблінської унії, коли ВКЛ втратило свою південну периферію на території сучасної України. Імперія ВКЛ у своїй історії між зрілістю та падінням також зіткнулася із порогами Августа й Каракали. Поріг Августа давня Литва пододала у 1430–1447 роках, коли вона довела свою життєздатність в екстремальній ситуації випробування внутрішньою війною і здобула ту форму державної організації, яка надала ВКЛ довготривалої міцності. Після територіальних втрат кінця XV – початку XVI століття ВКЛ наблизилося й до порога Каракали, за яким населення метрополії та периферій зливається в одну політичну націю.

Така політична нація ВКЛ формувалася, коли від вертикальної литовської етнії відділялася горизонтальна етнія (за Ентоні Смітом) і до неї приєднувалися вихідці з руської периферії. Формування політичної нації ВКЛ завершилося вже напередодні падіння ВКЛ як імперії. Цей процес створив підстави для суттєвої трансформації устрою ВКЛ як держави з імперії на федерацію повітів (також напередодні Люблінської унії), у формі якої ВКЛ далі існувало як один із двох складників Речі Посполитої.

Імперії – це не лише суб'єкти імперіялізму, але також його витвори. Тому історія литовського імперіялізму набагато давніша за історію Литовської імперії. Його витоки сягають додержавних часів – другої половини XII століття, коли в одній смузі метаєтнічного розламу, що розділяв балтські та слов'янські землі, процеси етногенезу спродукували нову войовничу етнію – литовців, які, розгорнувши широкомасштабні грабіжницькі походи, невдовзі підкорили своїй гегемонії сусідні руські князівства. Вважають, що з цієї імперіялістської експансії постала і сама Литовська держава.

Вона, ймовірно, виникла після того, як один із литовських князів (Міндовг) на завойованих руських землях, де вже існували примітивні державні структури (фіскальна система), поселив своїх дружинників і використав цих перших професійних литовських державників для творення державних структур на балтських землях. Можливість використати ресурси завойованих руських земель для утримання апарату новопосталої держави сповільнювала творення державних структур на балтійських землях і у великій частині метрополії

впродовж тривалого часу захищала від ерозії той соціальний капітал (асабію), який надає «переваги відсталости» у військовій справі (багато чоловіків, які можуть вирушати у військові походи, незважаючи на порівняно невелику кількість населення), притаманні деяким докласовим суспільствам. Створення імперії на сході дало змогу Литві до самого XV століття утримувати вільну від тягара витрат на державність, сповнену соціальним капіталом і войовничу резервацію додержавної військової демократії («доброї» анархії) у Жмуді, яка мала обороняти західні межі імперії.

Бібліографія

- Abernethy 2000** – David Abernethy, *The Dynamics of Global Dominance. European Overseas Empires 1415–1980*, New Haven: Yale UP, 2000.
- Acta** – *Acta patriarchatus Constantinopolitani*, т. 1, Hrsg. F. Miklosich, J. Müller, Vindobonae, 1860.
- Adamus 1930** – Jan Józef Adamus, «O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń», *Kwartalnik Historyczny*, 1930, річник 44, т. 1, зошит 3, с. 313–332.
- Adshead 1993** – S. A. M. Adshead, *Central Asia in World History*, New York: St. Martin's Press, 1993; <http://coursesa.matrix.msu.edu/~fisher/hst373/readings/tamerlane.html> (перегляд: 2009.05.02).
- Alcock et al. 2001** – Susan E. Alcock, Terence N. D'Altroy, Kathleen D. Morrison, Carla M. Sinopoli (eds.), *Empires. Perspectives from Archaeology and History*, Cambridge: Cambridge UP, 2001.
- Algazi 1996** – Gadi Algazi, *Herrengewalt und Gewalt der Herren im späten Mittelalter. Herrschaft, Gegenseitigkeit und Sprachgebrauch*, Frankfurt a. M.: Campus, 1996.
- Allsen 1987** – Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qun Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259*, Berkeley: University of California Press, 1987.
- Almonaitis 1998** – Vytenis Almonaitis, *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*, Kaunas: VDU, 1998.
- Althoff 2000** – Gerd Althoff, *Die Ottonen. Königsherrschaft ohne Staat*, Stuttgart: Kohlhammer, 2000.
- Amin 1980** – Samir Amin, *Class and Nation*, New York: Monthly Review Press, 1980.
- Andersen 2000** – Hanne Andersen, «Kuhn's Account Of Family Resemblance: A Solution To The Problem Of Wide-Open Texture», *Erkenntnis*, 2000, т. 52, с. 313–337.
- Andrijauskas 2006** – Antanas Andrijauskas, «LDK europėjimo tendencijos ir kultūrinio tapatumo paieškos tarp Rytų ir Vakarų», у кн.: A. Andrijauskas (ats. red.), *Lietuviškojo europietiškumo raida: dabarties ir ateities iššūkiai*, Vilnius: Aidai, 2006, с. 18–48.

- Atkocevičienė 2008** – Virginija Atkocevičienė, Žemės naudmenų plotų skaičiavimo metodiniai patarimai, Kaunas, 2008, <http://www.lzuu.lt/file.doc?id=22219> (перегляд: 2009.04.25).
- Aurell 2003** – Martin Aurell, *L'empire des Plantagenêt, 1154–1224*, Paris: Perrin, 2003.
- Babinskas 2009** – Nerijus Babinskas, «Tributalizmo koncepcija: S. Amino, J. Haldono ir H. H. Stahlio sampratų lyginamoji analizė», *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, т. 24, с. 178–194.
- Bacevich 2002** – Andrew Bacevich, *American Empire: Realities and Consequences of US Diplomacy*, Cambridge, Mass: Harvard UP, 2002.
- Backus 1957** – Oswald P. Backus, *Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow 1377–1514*, Lawrence: University of Kansas Press, 1957.
- Badian 1968** – Ernest Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford: Basil Blackwell, 1968.
- Balčius 2005** – Jonas Balčius, *Dorovinio lietuvių identiteto prigimtis ir prasmė*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005.
- Bailey 1994** – Kenneth D. Bailey, *Typologies and Taxonomies. An Introduction to Classification Techniques*, Thousand Oaks: Sage, 1994.
- Banionis 1993** – Egidijus Banionis, «Lietuvos bajorai 1413 m. Horodlėje», у кн.: Rūta Čapaitė, Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai* (Acta historica universitatis Klaipedensis, кн. 1), Vilnius: Academia, 1993, с. 189–206.
- Banionis 1998** – Egidijus Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius: Diemedis, 1998.
- Baranauskas 2000** – Tomas Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius: Vaga, 2000.
- Baranauskas 2002** – Tomas Baranauskas, «Kur buvo Lietuvos žemė?», *Lituanistica*, 2002, № 2 (50), с. 3–18.
- Bardach 1970** – Juliusz Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970.
- Bardach, Izdebski 1980** – Juliusz Bardach, Hubert Izdebski, «L'état fédéral et le principe fédératif en histoire», *Czasopismo prawnohistoryczne*, 1980, т. 32 (1), с. 317–368.
- Barfield 1989** – Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1989.
- Barfield 2001** – Thomas J. Barfield, «The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier», у кн.: Susan Alcock et al., *Empires. Perspectives from Archaeology and History*, Cambridge: Cambridge UP, 2001, с. 10–41.
- Baronas 2004** – Darius Baronas, «Stačiatikiai kitatikų valdžioje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atvejis XIII–XV a.», *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004, № 1, с. 5–24.
- Baronas 2008** – Darius Baronas, «Katalikiška ir stačiatikiška Lietuva XIII a.», Alvydas Nikžentaitis, Rimvydas Petrauskas, Michael Borgolte (red.), *Lietuvos*

valstybės susikūrimas europiniame kontekste, Vilnius: Versus aureus, 2008, c. 244–279.

- Barzel 2002** – Yoram Barzel, *A Theory of State. Economic Rights, Legal Rights, and the Scope of the State*, Cambridge: Cambridge UP, 2002.
- Backus 1954** – Oswald P. Backus, «Was Muscovite Russia Imperialistic?», *The American Slavic and East European Reviews*, 1954, т. 13 (4), c. 522–534.
- Batūra 1975** – Romas Batūra, *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenių*, Vilnius: Mintis, 1975.
- Beissinger 2005** – Mark Beissinger, «Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse», у кн.: Z. Barany, R. Moser (eds.), *Ethnic Politics and Post-Communism: Theories and Practice*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005, c. 14–45.
- Beissinger 2006** – Mark Beissinger, «Soviet Empire as “Family Resemblance”», *Slavic Review*, 2006, т. 65 (2), c. 294–303.
- Bellaimey 1990** – James Edward Bellaimey, «Family Resemblances and the Problem of the Under-Determination of Extension», *Philosophical Investigations*, 1990, т. 13 (1), c. 31–43.
- Benedictow 2006** – Ole Jørgen Benedictow, *The Black Death, 1346–1353: the Complete History*, Woodbridge: The Boydell Press, 2006.
- Berdan 1982** – Frances F. Berdan, *The Aztecs of Central Mexico: An Imperial Society*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1982.
- Berdan et al. 1996** – Frances F. Berdan; Richard E. Blanton, Elizabeth H. Boone, Mary G. Hodge, Michael E. Smith, Emily Umberger (eds.), *Aztec Imperial Strategies*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Libr. and Collection, 1996.
- Beresnevičius 2003** – Gintaras Beresnevičius, *Imperijos darymas. Lietuviškos ideologijos metmenys. Europos Sąjunga ir Lietuvos geopolitika XXI a. pirmoje pusėje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.
- Berman 1999 (1983)** – Harold J. Berman, *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*, Vilnius: Pradai, 1999.
- Birnbaum 1981** – Henrik Birnbaum, *Lord Novgorod the Great. Essays in the History and Culture of a Medieval City-State*, Part 1: *The Historical Background*, Columbus: Slavica Publishers, 1981.
- Birnbaum 1993** – Henrik Birnbaum, «Did the 1478 Annexation of Novgorod by Muscovy Fundamentally Change the Course of Russian History», у кн.: Hughes, Lindsey (ed.), *New Perspectives on Muscovite History. Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, 1990*, New York: St. Martin's Press, 1993, c. 37–58.
- Birnbaum 1996** – Henrik Birnbaum, *Novgorod in Focus. Selected Essays*. Columbus: Slavica Publishers, 1996.
- Blake 1979** – S. Blake, «The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals», *Journal of Asian Studies*, 1979, т. 39, c. 77–94.
- Błaszcyk 2002** – Grzegorz Błaszcyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności: 1492–1569*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002.

- Boockmann 2003 (1981)** – Hartmut Boockmann, *Vokiečių ordinas: dvylika jo istorijos skyrių*, Vilnius: Aidai, 2003.
- Bömelburg 2007** – Hans-Jürgen Bömelburg, «Czy Rzeczpospolita była imperium? *Imperial turn* w historiografii, struktury państwowe w Europie Środkowowschodniej i imperialna warstwa pojęciowa w XVI–XVII wieku», у кн.: Bogusław Dybaś, Paweł Hanczewsky, Tomasz Kempa (red.), *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007, с. 43–57.
- Borgolte 2002** – Michael Borgolte, «Otto Hintze's Lehre vom Feudalismus in kritischen Perspektive des 20 Jahrhunderts», у кн.: Natalie Fryde, Pierre Monnet, Otto G. Oexle (Hrsg.), *Die Gegenwart des Feudalismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002, с. 247–269.
- Breuer 1987** – Stefan Breuer, *Imperien der Alten Welt*, Stuttgart: Kohlhammer, 1987.
- Breuer 1990** – Stefan Breuer, *Der archaische Staat: zur Soziologie charismatischer Herrschaft*, Berlin: Reimer, 1990.
- Breuer 1998** – Stefan Breuer, *Der Staat. Entstehung, Typen, Organisationsstadien*, Hamburg: Rowohlt's Enzyklopädie, 1998.
- Brunner 1984 (1965)** – Otto Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, Unveränd. Reprograf. Nachdr. d. 5. Aufl. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984.
- Brunt 1965** – Peter A. Brunt, «Reflections on British and Roman Imperialism», *Comparative Studies in Society and History*, 1965, т. 7 (3), с. 267–288.
- Bučys 2008** – Algimantas Bučys, *Barbarai vice versa klasikai: centras ir periferija rašytojo strategijose*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008.
- Budreckis 1981** – Algirdas M. Budreckis, *Algirdas. Senovės Lietuvos valstybininkas, jo veikla ir laikai*, N.Y.: LŠST Simo Kudirkos šaulių kuopa New Yorke, 1981.
- Bues 2001** – Almut Bues, *Das Herzogtum Kurland und der Norden der polnisch-litauischen Adelsrepublik im 16. und 17. Jahrhundert. Möglichkeiten von Integration und Autonomie*, Giessen: Litblockin, 2001.
- Bull 1977** – Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, London: Macmillan, 1977.
- Bull 1984** – Hedley Bull, 1984, «The Emergence of a Universal International System», у кн.: Hedley Bull, Adam Watson (eds.), *The Expansion of International Society*, Oxford: Oxford UP, 1984, с. 117–126.
- Bumblauskas 1987** – Alfredas Bumblauskas, *Reformacijos genezė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Istorijos mokslų kandidato disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1987.
- Bumblauskas 2005** – Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005.
- Bumblauskas 2008** – Alfredas Bumblauskas, «LDK paveldo dalybos ir “Litva-Letuva” distinkcijos konceptas», Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus

- Potašenko (sud.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo «dalybos»*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, c. 15–66.
- Butėnas 1997** – Domas Butėnas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruožai XIII–XVIII a.*, Vilnius, 1997.
- Butterwick 2001** – Richard Butterwick (ed.), *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context c. 1500–1795*, Houndmills: Palgrave, 2001.
- Buzan 1997 (1991)** – Barry Buzan, Žmonės, valstybės ir baimė. Tarptautinio saugumo studijos po Šaltojo karo, Vilnius: Eugrimas, 1997.
- Buzan, Jones, Little 1993** – Barry Buzan, Charles Jones, Richard Little, *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism*, New York: Columbia UP, 1993.
- Buzan, Little 2000** – Barry Buzan, Richard Little, *International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations*, Oxford: Oxford UP, 2000.
- Cain, Harrison 2001** – Peter J. Cain; Mark Harrison (eds.), *Imperialism. Critical Concepts in Historical Studies*. т. 1–3, London: Routledge, 2001.
- Carneiro 1970** – Robert L. Carneiro, «A Theory of the Origin of the State», *Science*, 1970, № 169, c. 733–738.
- Carneiro 1978** – Robert L. Carneiro, «Political Expansion as an Expression of the Principle of Competitive Exclusion», у кн.: Ronald Cohen, Elman R. Service (eds.), *Origins of the State: the Anthropology of Political Evolution*, Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1978, c. 205–223.
- Carneiro 2004** – Robert L. Carneiro, «The Political Unification of the World: Whether, When, and How – Some Speculations», *Cross-Cultural Research*, 2004, т. 38 (2), c. 162–177.
- Čelkis 2008** – Tomas Čelkis, «Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje», *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, т. 22, c. 58–73.
- Chaliand 2003 (1998)** – Gerard Chaliand, *Nomadic Empires: From Mongolia to the Danubia*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2003.
- Chase-Dunn, Grimes 1995** – Christopher Chase-Dunn, Peter Grimes, «World-Systems Analysis», *Annual Review of Sociology*, 1995, т. 21, c. 387–417.
- Chen, Pham 2006** – Guanrong Chen, Trung Tat Pham, *Introduction to Fuzzy Systems*, Boca Raton: Chapman & Hall, 2006.
- Chew 1967** – Allen F. Chew, *An Atlas of Russian History: Eleven Centuries of Changing Borders*, New Haven: Yale UP, 1967.
- Chirot, Hall 1982** – Daniel Chirot, Thomas D. Hall, «World-System Theory», *Annual Review of Sociology*, 1982, т. 8, c. 81–106.
- Claessen, Skalnik 1978** – Henri J. Claessen, Peter Skalnik (eds.), *The Early State*, The Hague: Mouton, 1978.
- Claessen, Skalnik 1981** – Henri J. Claessen, Peter Skalnik (eds.), *The Study of the State*, The Hague: Mouton, 1981.

- Claessen, van de Velde 1987** – Henri J. M. Claessen, Pieter van de Velde (eds.), *Early State Dynamics*, Leiden: E. J. Brill, 1987.
- Cohen 1973** – Benjamin J. Cohen, *The Question of Imperialism. The Political Economy of Dominance and Dependence*, New York: Basic Books, 1973.
- Cohen 1996** – Ariel Cohen, *Russian Imperialism. Development and Crisis*, Westport, Conn.: Praeger, 1996.
- Coleman 2005 (1990)** – James S. Coleman, *Socialinės teorijos pagrindai*, Vilnius: Margi raštai, 2005.
- Collier, Adcock 1999** – David Collier, Robert Adcock, «Democracy and Dichotomies: A Pragmatic Approach to Choices about Concepts», *Annual Review of Political Science*, 1999, т. 2, с. 537–65.
- Collier, Levitsky 1997** – David Collier, Steven Levitsky, «Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research», *World Politics*, 1997, т. 49 (3), с. 430–451.
- Collier, Mahon 1993** – David Collier, James E. Mahon, «Conceptual “Stretching” Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis», *The American Political Science Review*, 1993, т. 87 (4), с. 845–55.
- Collins 1986** – Randall Collins, *Weberian Sociological Theory*, Cambridge: Cambridge UP, 1986.
- Collins 1995** – Randall Collins, «Prediction in Macrosociology: The Case of the Soviet Collapse», *The American Journal of Sociology*, 1995, т. 100 (6), с. 1552–1593.
- Collins 1999** – Randall Collins, *Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run*, Stanford: Stanford UP, 1999.
- Conrad, Demarest 1984** – Geoffrey W. Conrad, Arthur A. Demarest, *Religion and Empire: The Dynamics of Aztec and Inca Expansionism*, Cambridge: Cambridge UP, 1984.
- Cooley 2005** – Alexander Cooley, *Logics of Hierarchy. The Organization of Empires, States, and Military Occupations*, Ithaca: Cornell UP, 2005.
- Cox, Dunne, Booth 2001** – Michael Cox, Tim Dunne, Ken Booth (eds.), *Empires, Systems and States: Great Transformations in International Politics*, Cambridge: Cambridge UP, 2001.
- Crouch 1990** – David Crouch, *William Marshal: Court, Career and Chivalry in the Angevin Empire 1147–1219*, London: Longman, 1990.
- Crummey 1987** – Robert O. Crummey, *The Formation of Muscovy, 1304–1613*, London: New York: Longman, 1987.
- Davis, Huttenback 1986** – Lance E. Davis, Robert A. Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire: the Political Economy of British Imperialism, 1860–1912*, Cambridge: Cambridge UP, 1986.
- Demandt 1984** – Alexander Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München: Verlag C. H. Beck, 1984.
- Demandt 1986 (1984)** – Alexander Demandt, *Ungeschehene Geschichte: ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen, wenn...? 2. Aufl.* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1986.

- Demandt 1995** – Alexander Demandt, *Antike Staatsformen: eine vergleichende Verfassungsgeschichte der Alten Welt*, Berlin: Akademie Verlag, 1995.
- Demandt 1997** – Alexander Demandt (Hrsg.), *Das Ende der Weltreiche: von den Persern bis zur Sowjetunion*, München: Beck, 1997.
- Demarest, Conrad 1992** – Arthur A. Demarest, Geoffrey W. Conrad (eds.), *Ideology and pre-Columbian Civilizations*, Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press, 1992.
- Derry 1995 (1979)** – Thomas Kingston Derry, *Skandinavijos istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 1995.
- Deuerlein 1972** – Ernst Deuerlein, *Föderalismus. Die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips*, München: Paul List Verlag, 1972.
- Deutsch 1963** – Karl Deutsch, «Cracks in the Monolith: Possibilities and Patterns of Disintegration in Totalitarian Systems», у кн.: Harry Eckstein, David Apter (eds.), *Comparative Politics: A Reader*, New York: Free Press, 1963, c. 497–508.
- Ding 2008** – Sheng Ding, *The Dragon's Hidden Wings: how China Rises with its Soft Power*, Lanham: Lexington Books, 2008.
- Donnelly 2006** – Jack Donnelly, «Sovereign Inequalities and Hierarchy in Anarchy: American Power and International Society», *European Journal of International Relations*, 2006, т. 12 (2), c. 139–170.
- Doyle 1986** – Michael Doyle, *Empires*, Ithaca and London: Cornell UP, 1986.
- Dreyer 1987** – Michael Dreyer, *Föderalismus als ordnungspolitisches und normatives Prinzip. Das föderative Denken der Deutschen im 19. Jahrhundert*, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1987.
- Dubonis 1998** – Artūras Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai. Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998.
- Dubonis 1999** – Artūras Dubonis, «Ties Lietuvos ir Maskvos tarpusavio santykių ištakomis», у кн.: Alfredas Bumblauskas, Rimvydas Petrauskas (sud.), *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70–mečiui*, Vilnius: Aidai, 1999, c. 55–67.
- Dubonis 2003** – Artūras Dubonis, «Pirmieji Lietuvos valdovai: giminiška meilė ir mirtina neapykanta», *Lituanistika*, 2003, 2 (54), c. 3–11.
- Dubonis 2005a** – Artūras Dubonis (ats. sud.), *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005.
- Dubonis 2005b** – Artūras Dubonis, «Saldus lietuvių gyvenimas “svetimu pasu”: baltarusių istoriografija apie baltarusiškas Lietuvos valstybės ištakas», *Naujasis židinys-Aidai*, 2005, № 11–12, c. 520–525.
- Dubonis 2006** – Artūras Dubonis, «The Encounter Between Forest Lithuanians and Steppe Tatars in the Time of Mindaugas», *Lithuanian Historical Studies*, 2006, т. 11, c. 1–17.
- Dundulis 1968** – Bronius Dundulis, «Lietuva ir Trylikos metų karas tarp Lenkijos ir Ordino», *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1968, т. 9, c. 123–143.

- Dundulis 1971** – Bronius Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, Vilnius: Mintis, 1971.
- Duverger 1980** – Maurice Duverger (ed.), *Le concept d'empire*, Paris: Presses universitaires de France, 1980.
- Eberhard 1952** – Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, Leiden: E. J. Brill, 1952.
- Eckhardt 1990** – William Eckhardt, «Civilizations, Empires, and Wars», *Journal of Peace Research*, 1990, т. 27 (1), с. 9–24.
- Eckstein 2007** – Arthur M. Eckstein, «Intra-Greek Balancing, the Mediterranean Crisis of c. 201–200 BCE, and the Rise of Rome», у кн.: Stuart J. Kaufman, Richard Little, William C. Wohlforth (eds.), *The Balance of Power in World History*, Houndmills: Palgrave, 2007, с. 71–98.
- Edgerton 1992** – Robert B. Edgerton, *Sick Societies: Challenging the Myth of Primitive Harmony*, New York: The Free Press, 1992.
- Ehrenberg 1965** – Victor Ehrenberg, *Polis und Imperium. Beiträge zur alten Geschichte*, hrsg. Karl Friedrich von Stroheker, John Alexander Graham, Zürich und Stuttgart, 1965.
- Eisenstadt 1968** – Shmuel N. Eisenstadt, «Empires», *International Encyclopedia of Social Sciences*, т. 5, New York: Macmillan, 1968, с. 41–49.
- Eisenstadt 1993 (1963)** – Shmuel N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*. N.Y.: Transaction Publishers, 1993.
- Elazar 1997** – Daniel J. Elazar, «Contrasting Unitary and Federal Systems», *International Political Science Review*, 1997, т. 18 (3), с. 237–251.
- Emerson 1962** – R. Emerson, *From Empire to Nation: the Rise to Self-assertion of Asian and Africa Peoples*, Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1962.
- Ermacora 1970** – Felix Ermacora, *Allgemeine Staatslehre: vom Nationalstaat zum Weltstaat*, т. 1–2, Berlin: Duncker & Humblot, 1970.
- Evans 2001** – Robert J. W. Evans, «The Polish-Lithuanian Monarchy in International Context», у кн.: Richard Butterwick (ed.), *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context c. 1500–1795*, New York: Palgrave, 2001, с. 25–38.
- Fanning 1991** – Steven Fanning, «Bede, Imperium, and the Bretwaldas», *Speculum*, 1991, т. 66, с. 1–26.
- Ferguson 1997** – Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, London: Papermac, 1997.
- Ferguson 1999** – Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I*, New York: Basic Books, 1999.
- Ferguson 2004** – Niall Ferguson, *Colossus: The Price of America's Empire*, New York: Penguin, 2004.
- Fieldhouse 1961** – David Fieldhouse, «“Imperialism”: An Historiographical Revision», *The Economic History Review*, 1961, New Series, т. 14 (2), с. 187–209.

- Fleiner-Gerster 1980** – Thomas Fleiner-Gerster, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin: Springer-Verlag, 1980.
- Forstreuter 1962** – Kurt Forstreuter, *Deutschland und Litauen im Mittelalter*, Köln: Böhlau, 1962.
- Fine 1994** – John V. A. Jr. Fine, *The Late Medieval Balkans: a Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994.
- Finer 1997** – Samuel E. Finer, *The History of Government from the Earliest Times*, τ. 1–3, Oxford: Oxford UP, 1997.
- Fisch, Groh, Walther 1982** – Jörg Fisch, Dieter Groh, Rudolf Walther, «Imperialismus», у кн. Otto Brunner; Werner Conze, Reinhart Koselleck (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, τ. 3, Stuttgart: Klett-Cotta, 1982, с. 171–236.
- Fischer 1992** – Markus Fischer, «Feudal Europe, 800–1300: Communal Discourse and Conflictual Practices», *International Organization*, 1992, τ. 46 (2), с. 427–466.
- Fischer 1993** – Markus Fischer, «On Context, Facts, and Norms: Response to Hall and Kratochwil», *International Organization*, 1993, τ. 47 (3), с. 493–500.
- Fleischhacker 1959 (1938)** – Hedwig Fleischhacker, *Die staats- und völkerrechtliche Grundlagen der moskauischen Außenpolitik (14.-17. Jahrhundert)*, Würzburg: Holzner Verlag, 1959.
- Folz 1969 (1953)** – Robert Folz, *The Concept of Empire in Western Europe from the Fifth to the Fourteenth Century*, London: Edward Arnold, 1969.
- Forte, Oram, Pedersen 2005** – Angelo Forte, Richard Oram, Frederik Pedersen, *Viking Empires*, Cambridge: Cambridge UP, 2005.
- Fried 1967** – Morton H. Fried, *The Evolution of Political Society. An Essay in Political Anthropology*, New York: Random House, 1967.
- Fromkin 2004** – David Fromkin, *Europe's Last Summer: Who Started the Great War in 1914?*, New York: Knopf, 2004.
- Fröschl 1994** – Thomas Fröschl (Hrsg.), *Föderationsmodelle und Unionsstrukturen. Über Staatenverbindungen in den frühen Neuzeit vom 15. zum 18. Jahrhundert*, München: R. Oldenbourg, 1994.
- Gallagher, Robinson 1953** – John Gallagher, Ronald E. Robinson, «The Imperialism of Free Trade», *Economic History Review*, 1953, Second Series, τ. 6, с. 1–15.
- Gallie 1956** – Walter Bryce Gallie, «Essentially Contested Concepts», *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1956, τ. 56, с. 167–198.
- Galtung 1971** – Johan Galtung, «A Structural Theory of Imperialism», *Journal of Peace Research*, 1971, τ. 8 (2), с. 81–117.
- Garipzanov, Geary, Urbańczyk 2008** – Ildar H. Garipzanov, Patrick J. Geary, Przemysław Urbańczyk, (eds.), *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, Turnhout: Brepols, 2008.

- Garnsey, Whittaker 1978** – Peter Garnsey, Charles R. Whittaker, «Introduction», у кн.: Peter Garnsey, Charles R. Whittaker (eds.). *Imperialism in the Ancient World*, Cambridge: Cambridge UP, 1978, с. 1–6.
- Garton Ash 1989** – Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*, New York: Random House, 1989.
- Garver 1978** – Eugene Garver, «Rhetoric and Essentially Contested Arguments», *Philosophy and Rhetoric*, 1978, т. 11 (3), с. 156–172.
- Geary 1988** – Patrick J. Geary, *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*, Oxford: Oxford UP, 1988.
- Gellner 1996 (1983)** – Ernest Gellner, *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius: Pradai, 1996 [українське видання: Ернест Гелнер, Нації та націоналізм. Націоналізм, Київ: Таксон, 2003].
- Gellner 1998** – Ernest Gellner, *Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma*, Cambridge: Cambridge UP, 1998.
- Gelzer 1943** – Matthias Gelzer, *Das erste Konsulat des Pompeius und die Übertragung der großen Imperien*, Berlin: Verl. der Akad. der Wiss., 1943 [erschienen] 1944 [Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse; 1943, 1].
- Gerasimov et al. 2005** – Ilya Gerasimov, Serguei Glebov, Alexander Kaplunovski, Marina Mogilner, Alexander Semyonov, «In Search of a New Imperial History», *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2005, № 1, с. 33–56.
- Gerring 2001** – John Gerring, *Social Science Methodology. A Criterial Framework*, Cambridge: Cambridge UP, 2001.
- Gerschenkron 1962** – Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1962.
- Gerstenberger 1990** – Heide Gerstenberger, *Die subjektlose Gewalt. Theorie der Entstehung bürgerlicher Staatsgewalt*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 1990.
- Giddens 1985** – Anthony Giddens, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, т. 2, *The Nation State and Violence*, Cambridge: Polity Press, 1985.
- Gilissen 1973** – John Gilissen, «La notion d'empire dans l'histoire universelle», у кн.: John Gilissen (ed.), *Les grands empires. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, 1973, т. 31, Bruxelles: Éditions de la librairie encyclopédique, с. 760–885.
- Gillett 2002** – Andrew Gillett (ed.), *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Turnhout: Brepols, 2002.
- Gillingham 1984** – John Gillingham, *The Angevin Empire*, New York: Holmes & Meier, 1984.
- Gilpin 1981** – Robert Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge: Cambridge UP, 1981.
- Goertz 2006** – Gary Goertz, *Social Science Concepts: A User's Guide*, Princeton: Princeton UP, 2006.

- Goetz 1999** – Hans-Werner Goetz, *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999.
- Goetz 2003** – Hans-Werner Goetz, *Europa im frühen Mittelalter 500–1050 [Handbuch der Geschichte Europas, т. 2]*, Stuttgart: Ulmer, 2003.
- Goldstone 1991** – Jack A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley: University of California Press, 1991.
- Goodenough 1970** – Ward Hunt Goodenough, *Description and Comparison in Cultural Anthropology*, Chicago: Aldine Pub. Co, 1970.
- Greimas 1990** – Algirdas Julius Greimas, *Tautos atminties beiėškant. Apie dievus ir žmones*, Vilnius – Chicago: Mokslas, Mackaus knygų leidybos fondas, 1990.
- Grewe 1984** – Wilhelm Grewe, *Epochen de Völkerrechtsgeschichte*, Baden-Baden: Nomos, 1984.
- Griffin 1974** – Nicholas Griffin, «Wittgenstein, Universals and Family Resemblance», *Canadian Journal of Philosophy*, 1974, т. 3, с. 635–651.
- Gudavičius 1989** – Edvardas Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius: Mokslas, 1989.
- Gudavičius 1996** – Edvardas Gudavičius, 1996, «Following the Tracks of a Myth», *Lithuanian Historical Studies*, 1996, т. 1, с. 38–58.
- Gudavičius 1998** – Edvardas Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius: Žara, 1998.
- Gudavičius 1999** – Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius: Lietuvos rašytojų s-gos leidykla. 1999.
- Gudavičius 2002** – Edvardas Gudavičius, «Bajoriškoji lietuvių tauta ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštija», *Lietuvos europėjimo kelias. Istorinės studijos*, Vilnius: Aidai, 2002, с. 180–190.
- Gudavičius 2002 (1985)** – Edvardas Gudavičius, «Apie vadinamąją “diarchiją” Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje», *Lietuvos europėjimo kelias. Istorinės studijos*. Vilnius: Aidai, 2002, с. 124–132.
- Gudavičius 2002 (1989)** – Edvardas Gudavičius, «Krėvos sutarties teisinė esmė», *Lietuvos europėjimo kelias. Istorinės studijos*, Vilnius: Aidai, 2002, с. 337–339.
- Gudavičius 2002 (1994)** – Edvardas Gudavičius, «Lietuvių tautos ankstyvieji amžiai: laimėjimai ir praradimai», *Lietuvos europėjimo kelias. Istorinės studijos*, Vilnius: Aidai, 2002, с. 60–68.
- Gudavičius 2002 (1997)** – Edvardas Gudavičius, «Kas buvo XVI amžiaus bajorija?», *Lietuvos europėjimo kelias. Istorinės studijos*, Vilnius: Aidai, 2002, с. 168–179.
- Gudavičius 2002 (1998)** – Edvardas Gudavičius, «Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijos požiūriu», *Lietuvos europėjimo kelias. Istorinės studijos*, Vilnius: Aidai, 2002, с. 30–49.
- Gumplowicz 1902 (1892)** – Ludwig Gumplowicz, *Die sociologische Staatsidee. 2.*, verm. Aufl. Innsbruck: Wagner, 1902.
- Gurr 1970** – Ted R. Gurr, *Why Men Rebel*, Princeton: Princeton UP, 1970.
- Gustafsson, 1994** – Harald Gustafsson, «Conglomerates or Unitary States? Integration Processes in Early Modern Denmark-Norway and Sweden», у кн.: Thomas Fröschl (Hrsg.), *Föderationsmodelle und Unionsstrukturen. Über Staatenverbindungen in der*

frühen Neuzeit vom 15. zum 18. Jahrhundert, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1994, c. 45–62.

- Haldon 1993** – John Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, London: Verso, 1993.
- Halecki 1919–1920** – Oskar Halecki, *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, т. 1–2, Kraków: Akad. Umiejętności Fundusz N. Bucewicza, 1919–20.
- Halecki 1937** – Oskar Halecki, *Idea jagiellońska*, Lwów: Ossolineum, 1937.
- Halecki 1952** – Oskar Halecki, «Imperialism in Slavic and East European History», *The American Slavic and East European Reviews*, 1952, т. 11 (1), c. 1–26.
- Halecki 1980 (1952)** – Oskar Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, 2nd ed., ed. by Andrew L. Simon, Safety Harbor: Simon Publications, 1980.
- Hall 1994** – John Hall (ed.), *The State: Critical Concepts*, New York: Routledge, 1994.
- Hall, Kratochwil 1993** – Rodney Bruce Hall, Friedrich V. Kratochwil, «Medieval Tales: Neorealist “Science” and the Abuse of History», *International Organization*, 1993, т. 47 (3), c. 479–491.
- Halperin 1982** – Charles J. Halperin, «George Vernadsky, Eurasianism, the Mongols, and Russia», *Slavic Review*, 1982, т. 41 (3) c. 477–493.
- Halperin 1985** – Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde*, Bloomington: Indiana UP, 1985.
- Hamilton, Madison, Jay 1964 (1787–1788)** – Alexander Hamilton, James Madison, John Jay, *The Federalist Papers*, New York: New American Library, 1964.
- Hardt, Negri, 2000** – Michael Hardt, Antonio Negri, *Empire*, Cambridge (Mass.): Harvard UP, 2000.
- Harris 1980** – Marvin Harris, *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*, New York: Random House, 1980.
- Hartung 1983** – Wolfgang Hartung, *Süddeutschland in der frühen Merowingerzeit. Studien zu Gesellschaft, Herrschaft, Stammesbildung bei Alamannen und Bajuwaren*, Wiesbaden: Franz Steiner, 1983.
- Hechter 2000** – Michael Hechter, *Containing Nationalism*, Oxford: Oxford UP, 2000.
- Heller 1983 (1934)** – Hermann Heller, *Staatslehre*. 6., rev. Aufl. Tübingen: Mohr, 1983.
- Hellmann 1958** – Manfred Hellmann, «Die geschichtliche Bedeutung des Grossfürstentums Litauen», *Saeculum*, 1958, т. 9/1, c. 87–112.
- Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė 1991** – Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, *Livonijos kronikos*, Vilnius: Mokslas, 1991.
- Hintze 1962 (1907)** – Otto Hintze, «Imperialismus und Weltpolitik», у кн.: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*, Hrsg. Gerhard von Oestreich, 2. erw. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962, c. 457–469.
- Hintze 1962 (1929)** – Otto Hintze, «Wesen und Verbreitung des Feudalismus», Otto Hintze, *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungs-*

geschichte, Hrsg. Gerhard von Oestreich, 2. erw. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962, c. 84–119.

- Hintze 1964 (1928)** – Otto Hintze, «Föderalistischer Imperialismus. Betrachtungen um den Kellogspakt», Otto Hintze, *Soziologie und Geschichte. Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*. 2. erw. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964, c. 210–215.
- Hobbes 1999 (1651)** – Thomas Hobbes, *Leviatanas [arba bažnytinės ir pilietinės valstybės materija, forma ir valdžia]*, Vilnius: Pradai, 1999 [українське видання: Томас Гоббс, Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної, Київ: Дух і Літера, 2000].
- Hoetzsch 1934 (1933)** – Otto Hoetzsch, «Föderation und fürstliche Gewalt (Absolutismus) in der Geschichte Osteuropas vom 16. bis 18. Jahrhundert», *Osteuropa und Deutscher Osten*, Königsberg: Ost-Europa Verlag, 1934, c. 102–147.
- Holleaux 1921** – Maurice Holleaux, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.-C. (273–205)*, Paris: E. de Boccard, 1921.
- Ibn Khaldun 1969 (1377)** – Ibn Khaldun, *The Muqaddimah. An Introduction to History*, translated from the Arabic by Franz Rosenthal, Princeton: Princeton UP, 1969.
- Ivinskis 1978** – Zenonas Ivinskis, *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma: Lietuvos Katalikų Mokslo Akademija, 1978.
- Jablonowski 1955** – Horst Jablonowski, *Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politische Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15. Jh.*, Leiden: Brill, 1955.
- Jablonskis 1979** – Konstantinas Jablonskis, «Ar Mažosios Lietuvos lietuviai autochtonai?», *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius: Mokslas, 1979, c. 131–139.
- Jablonskis 1979 (1971)** – Konstantinas Jablonskis, «Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. vidurio», *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius: Mokslas, 1979, c. 140–218.
- Jablonskis 2005** – Konstantinas Jablonskis, Laiškas Zenonui Ivinskiui, 1959.02.10, у кн.: Edmundas Rimša (sud.), *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, c. 346–349.
- Jakubowski 1921 (1912)** – Jan Jakubowski, *Tautybių santykiai Lietuvoje prieš Liublino uniją*, Kaunas: Švietimo m-ja, 1921.
- Jellinek 1921 (1900)** – Georg Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*. 3. Aufl. Berlin: Verlag Julius Springer, 1921.
- Jokubaitis, Norkus 2006** – Alvydas Jokubaitis, Zenonas Norkus, «Socialinės gerovės koncepcijos ir pilietybės rentą kaip viešosios politikos orientyrą», *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2006, № 2 (18), c. 5–36.
- Jučas 1964** – Mečislovas Jučas, «Lietuvių karo su kryžiuočiais istoriografija», Juozas Jurginis (red.), *Lietuvių karas su kryžiuočiais*, Vilnius: Mintis, 1964, c. 5–49.

- Jučas 2000** – Mečislovas Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija: (XIV a. vid. – XIX a. pr.)*, Vilnius: Aidai, 2000.
- Jučas 2002** – Mečislovas Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius: Aidai, 2002.
- Judd 2004** – Dennis Judd, *The Lion and the Tiger: The Rise and Fall of the British Raj, 1600–1947*, Oxford: Oxford UP, 2004.
- Kačerauskas 2008** – Tomas Kačerauskas, «Biografija kaip civilizacijos kontrolinis principas: LDK politikos atvejis», *Filosofija. Sociologija*, 2008, t. 19 (3), c. 72–82.
- Kaiser 2004** – Reinhold Kaiser, *Das römische Erbe und das Merowingerreich*, München: R. Oldenbourg, 2004.
- Kakar 1995** – Hasan M. Kakar, *Afghanistan: the Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979–1982*, Berkley: University of California Press, 1995.
- Kamieniecki 1947** – Witold Kamieniecki, *Spoleczeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa: nakł. Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1947.
- Kant 1996 (1795)** – Immanuel Kant, «Į amžinąją taiką», y kn.: Immanuel Kant, *Politiniai traktatai*, sud. Alvydas Jokubaitis, Vilnius: ALK/Aidai, 1996, c. 111–168.
- Kasiske 1934** – Karl Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg: Kommissionsverl. Grafe und Unzer, 1934.
- Kaufman 1997** – Stuart J. Kaufman, «The Fragmentation and Consolidation of International Systems», *International Organization*, 1997, t. 51 (2), c. 173–208.
- Kaufman, Little, Wohlforth 2007** – Stuart J. Kaufman, Richard Little, William C. Wohlforth (eds.), *The Balance of Power in World History*, Houndmills: Palgrave, 2007.
- Kavalski, Zolkos 2008** – Emilian Kavalski, Magdalena Zolkos (eds.), *Defunct Federalisms: Critical Perspectives on Federal Failure*, Ashgate: Aldershot, 2008.
- Kämpf 1963** – Hellmuth Kämpf (Hrsg.), *Herrschaft und Staat im Mittelalter*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963.
- Keene 2005** – Derek Keene, «Cities and Empires», *Journal of Urban History*, 2005, t. 32 (1), c. 8–21.
- Kelsen 1966 (1925)** – Hans Kelsen, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin: Verlag Dr. Max Gehlen, 1966.
- Kennedy 1987** – Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, New York: Random House, 1987.
- Khoury, Kostiner 1990** – Philip S. Khoury, Joseph Kostiner (eds.), *Tribes and State Formation in the Middle East*, Berkeley: University of California Press, 1990.
- Kiaupa 2006 (2004)** – Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija, 2-asis leid*, Vilnius: Baltos lankos, 2006.
- Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius 2000 (1998)** – Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2000.
- Kiaupienė 1988** – Jūratė Kiaupienė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- Kiaupienė 2002** – Jūratė Kiaupienė (sud.), *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas*, Vilnius: Žara, 2002.

- Kiaupienė 2003** – Jūratė Kiaupienė, «Mes, Lietuva»: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a.: (viešasis ir privatus gyvenimas), Vilnius: Kronta, 2003.
- Kiaupienė, Petrauskas 2009** – Jūratė Kiaupienė, Rimvydas Petrauskas, *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. (Lietuvos istorija, t. 4)*, Vilnius: Baltos lankos, 2009.
- Kimsa 2000** – Antanas Kimsa, *Popiežiaus valstybės įkūrimas*, Vilnius: Pradai, 2000.
- Kirby 2000** – David Kirby, *Šiaurės Europa ankstyvaisiais naujaisiais amžiais: Baltijos šalys 1492–1772 metais*, Vilnius: Mintis, 2000.
- Kirkienė 2008** – Genutė Kirkienė, *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
- Klir, St. Clair, Bo Yuan 1997** – George J. Klir, Ute H. St. Clair, Bo Yuan, *Fuzzy Set Theory: Foundations and Applications*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1997.
- Klug 1985** – Ekkehard Klug, *Das Fürstentum Tver (1247–1485). Aufstieg, Selbstbehauptung und Niedergang*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1985.
- Kocka 1999** – Jürgen Kocka, «Asymmetric Historical Comparison: the Case of the German. Sonderweg», *History and Theory*, 1999, t. 38 (1), c. 40–51.
- Kocka 2003** – Jürgen Kocka, «Comparison and Beyond», *History and Theory*, 2003, t. 42 (1), c. 39–44.
- Koebner 1961** – Richard Koebner, *Empire*, Cambridge: Cambridge UP, 1961.
- Koebner, Schmidt 1964** – Richard Koebner, Helmut D. Schmidt, *Imperialism. The Story and Significance of a Political Word, 1840–1960*, Cambridge: Cambridge UP, 1964.
- Kohler 1994** – Alfred Kohler, «Das Heilige Römische Reich – ein Förderativsystem?», у кн.: Thomas Fröschl (Hrsg.), *Föderationsmodelle und Unionsstrukturen. Über Staatenverbindungen in der frühen Neuzeit vom 15. zum 18. Jahrhundert*, 1994, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, c. 119–126.
- Kolankowski 1930** – Ludwik Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1, 1377–1499, Warszawa: Skł. gł. Kasa im. Mianowskiego, 1930.
- Kosko 1993** – Bart Kosko, *Fuzzy Thinking: the New Science of Fuzzy Logic*, New York: Hyperion, 1993.
- Koneczny 1917** – Feliks Koneczny, *Dzieje Rosyi*, t. 1, *Do roku 1449*, Warszawa: Spółka Wydawnicza Warszawska, 1917.
- Korpela 2008** – Jukka Korpela, «Kijevo Rusia – istoriografinė fikcija?», у кн.: Alvydas Nikžentaitis, Rimvydas Petrauskas, Michael Borgolte (red.), *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius: Versus aureus, 2008, c. 144–159.
- Kortüm 2006** – Hans-Henning Kortüm, «“Wissenschaft im Doppelpaß?” Carl Schmitt, Otto Brunner und die Konstruktion der Fehde», *Historische Zeitschrift*, 2006, t. 282, c. 585–617.
- Koskenniemi 2002** – Martti Koskenniemi, *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960*, Cambridge: Cambridge UP, 2002.
- Krader 1968** – Lawrence Krader, *Formation of State*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968.

- Kradin 2002** – Nikolay N. Kradin, «Nomadism, Evolution and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development», *Journal of World-Systems Research*, 2002, т. 8, с. 368–388.
- Krasner 1999** – Stephen D. Krasner, *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton: Princeton UP, 1999.
- Kriele 2003 (1975)** – Martin Kriele, *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*. 6., überarb. und erw. Aufl, Stuttgart: Kohlhammer, 2003.
- Krikštopaitis, Rimaitė 2004** – J. A. Krikštopaitis, A. Rimaitė, *Saugi valstybė: idėja ir tikrovė. Tarpukario Lietuvos patyrimo struktūrinė interpretacija*, Vilnius: Versus aureus, 2004.
- Krüger 1964** – Herbert Krüger, *Allgemeine Staatslehre*, Stuttgart: W. Kohlhammer, 1964.
- Krupavičius, Lukošaitis 2004** – Algis Krupavičius, Alvidas Lukošaitis, *Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida*, Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2004.
- Kuolys 1992** – Darius Kuolys, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.
- Kutrzeba 1921 (1913)** – Stanisław Kutrzeba, *Historja ustroju Polski: w zarysie*, т. 2, Litwa, Lwów, Warszawa: Księgarnia Polska B. Połonieckiego, 1921.
- Lal 2004** – Deepak Lal, *In Praise of Empires: Globalization and Order*, New York: Palgrave, 2004.
- LaPorte 2004** – Joseph LaPorte, *Natural Kinds and Conceptual Change*, Cambridge: Cambridge UP, 2004.
- Larsen 1966** – Jakob Aall Ottesen Larsen, *Representative Government in Greek and Roman History*, Berkeley: University of California Press, 1966.
- Latkowski 1892** – Juliusz Latkowski, *Mendog: król litewski*, Kraków: Akademia Umiejętności, 1892.
- Laurinavičius, Motieka, Statkus 2005** – Česlovas Laurinavičius, Egidijus Motieka, Nortautas Statkus, *Baltijos valstybių geopolitikos bruožai. XX amžius*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005.
- Layne 1993** – Christopher Layne, «The Unipolar Illusion: Why New Great Powers Will Rise», *International Security*, 1993, т. 17 (4), с. 5–51.
- Le Donne 2004** – John P. Le Donne, *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Lemke 2002** – Douglas Lemke, *Regions of War and Peace*, Cambridge: Cambridge UP, 2002.
- Leuschner 1980** – Jörg Leuschner, *Novgorod. Untersuchungen zu einigen Fragen seiner Verfassungs- und Bevölkerungsstruktur*, Berlin: Duncker & Humblot, 1980.
- Lee 2005** – Kwang H. Lee, *First Course on Fuzzy Theory and Applications*, Berlin: Springer-Verlag, 2005.
- Lenski 1984 (1966)** – Gerhard E. Lenski, *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*, Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1984.

- Lichbach, Seligman 2000** – Mark I. Lichbach, Adam B. Seligman, *Market and Community. The Bases of Social Order, Revolution, and Relegitimation*, University Park: The Pennsylvania State UP, 2000.
- Liekis 2008** – Šarūnas Liekis, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos refleksija Lietuvoje XIX–XX a. pradžioje», y kn.: Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis; Grigorijus Potašenko (sud.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo «dalybos»*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, c. 332–348.
- Lietuvos metraštis 1971** – *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, Vertė, įvadą ir paaikškinimus parašė Rimantas Jasas, Vilnius: Vaga, 1971.
- Lieven 2000** – Dominic Lieven, *Empire. The Russian Empire and Its Rivals*, New Haven: Yale UP, 2000.
- Lijphart 1999** – Arend Lijphart, *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale UP, 1999.
- Lindner 1999** – Rainer Lindner, *Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert*, München: R. Oldenbourg, 1999.
- Linz 2003 (2000)** – Juan J. Linz, *Totalitäre und autoritäre Regime. 2.*, überarbeitete und ergänzte Aufl. Berlin: Berliner Debatte Wiss.-Verl., 2003.
- Little 2007** – Richard Little, *The Balance of Power in International Relations: Metaphors, Myths and Models*, Cambridge: Cambridge UP, 2007.
- Liverani 1993** – Mario Liverani (ed.), *Akkad: The First World Empire*, Padua: Sargon, 1993.
- Liverani 2001** – Mario Liverani, *International Relations in the Ancient Near East, 1600–1100 Bc*, Houndmills: Palgrave, 2001.
- Lopata, Statkus 2006** – Raimondas Lopata, Nortautas Statkus, «Imperijos, pasaulio tvarka ir mažosios valstybės», *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2005*, Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2006, c. 27–84.
- Lukšaitė 1999** – Ingė Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Lundestad 1986** – Geir Lundestad, «Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945–1952», *Journal of Peace Research*, 1986, Sept., c. 263–277.
- Lundestad 1990** – Geir Lundestad, *The American «Empire» and Other Studies of US Foreign Policy in a Comparative Perspective*, Oxford: Oxford UP, 1990.
- Luttwak 1976** – Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third*, Baltimore: John Hopkins Press, 1976.
- Łowmiański 1932** – Henryk Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno: Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1932.
- Łowmiański 1935** – Henryk Łowmiański, *Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795)*, Wilno: Księg. św. Wojciecha, Oddz. w Wilnie, 1935.
- Łowmiański 1961** – Henryk Łowmiański, «Uwagi o genezie państwa litewskiego», *Przegląd Historyczny*, 1961, t. 52 (1), c. 126–146.

- Łowmiański 1983** – Henryk Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1983.
- Łowmiański 1989** – Henryk Łowmiański, *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, Wyboru dokonał, opracował, wstępem i posłowiem opatrzył Marceli Kosman, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989.
- Łowmiański 1998** – Henryk Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI: zaludnienie w roku 1528*, Poznań: Wydawn. Poznańskie, 1998.
- Łowmiański 2006 (1999)** – Henryk Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Do druku przygotował Krzysztof Pietkiewicz, wyd. 2, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
- Maceina 1991 (1939)** – Antanas Maceina, «Kultūros sintezė ir lietuviškoji kultūra», *Raštai*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1991, c. 396–524.
- Machovenko 1999** – Jevgenij Machovenko, *Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.
- Maksimaitis 2008** – Mindaugas Maksimaitis, «Apie Mykolą Römerį ir jo veikalą “Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai”», y kn.: Mykolas Römeris, *Valstybės formos ir konstituciniai režimai*, D. 3: *Valstybės formos ir konstituciniai režimai. Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai*, Vilnius: Baltijos kopija, 2008, c. V–XIII.
- Maksimaitis, Vansevičius 1997** – Mindaugas Maksimaitis, Stasys Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius: Justitia, 1997.
- Mann 1986** – Michael Mann, *The Sources of Social Power*, t. 1, *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Cambridge: Cambridge UP, 1986.
- Manusadžianas 1999** – Tomas Manusadžianas, «Naugardo politinės kryžkelės (1470–1471) bažnytinis aspektas», y kn.: Alfredas Bumblauskas, Rimvydas Petrauskas (sud.), *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, Vilnius: Aidai, 1999, c. 213–234.
- Marano 1973** – Louis A. Marano, «A Macrohistorical Trend Toward World Government», *Cross-Cultural Research*, 1973, t. 8 (1), c. 35–40.
- Marx 1857** – Karl Marx, *Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1857/russia/> (перегляд: 2008.10.16).
- Marsh 1967** – Robert M. Marsh, *Comparative Sociology. A Codification of Cross-Societal Analysis*, N.Y.: Harcourt, Brace & World, 1967.
- Mayer 1956 (1939)** – Theodor Mayer, «Die Ausbildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates in hohen Mittelalter», y kn.: Hellmuth Kämpf (Hrsg.), *Herrschaft und Staat im Mittelalter*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1956, c. 284–331.
- McEvedy, Jones 1978** – Colin McEvedy, Richard Jones, *Atlas of World Population History*, New York: Penguin, 1978.
- McNeill 1976** – William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, New York: Anchor, 1976.
- McNeill 1980** – William H. McNeill, *The Human Condition: an Ecological and Historical View*, Princeton, N.J.: Princeton UP, 1980.

- Mearsheimer 2001** – John J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, New York: W. W. Norton, 2001.
- Meyendorff 1981** – John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*, Cambridge: Cambridge UP, 1981.
- Mickūnaitė 2004** – Giedrė Mickūnaitė, «Empire as Nostalgia, or a la recherche de terres perdues», *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2004, № 4, с. 523–528.
- Mickūnaitė 2008** – Giedrė Mickūnaitė, *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.
- Misiūnas, Taagepera 1992 (1983)** – Romualdas Misiūnas, Reinas Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai. 1940–1980*, Vilnius: Mintis, 1992.
- Misiunas, Taagepera 1993** – Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera, *The Baltic States, Years of Dependence*, Berkeley: University of California Press, 1993.
- Mitteis 1962 (1940)** – Heinrich Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*, Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1962.
- Mykolas Lietuvis 1966** – Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų*, Vilnius: Vaga, 1966.
- Mombauer 2002** – Annika Mombauer, *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*, London: Longman, 2002.
- Mommsen 1987 (1977)** – Wolfgang J. Mommsen, *Imperialismustheorien. Ein Überblick über die neueren Imperialismusinterpretationen*. 3., erw. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987.
- Montesquieu 2004 (1748)** – Charles Montesquieu, *Apie įstatymų dvasią*, Vilnius: Mintis, 2004.
- Morgenthau 1985 (1948)** – Hans Morgenthau, *Politics among Nations*, New York: Knopf, 1985.
- Mortensen, Mortensen 1937–1938** – Hans Mortensen, Gertrud Mortensen, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Th. 1–2, Leipzig: Hirzel, 1937–1938.
- Motieka 1996** – Egidijus Motieka (vyr. red.), *Mykolas Römeris: Mykolo Römerio 120-osioms metinėms* [Lietuvių atgimimo istorijos studijos, т. 13], Vilnius: Saulabrolis, 1996.
- Motyl 1999** – Alexander J. Motyl, *Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities*, New York: Columbia University Press, 1999.
- Motyl 2001** – Alexander J. Motyl, *Imperial Ends: the Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia University Press, 2001 [українське видання: Олександр Мотиль, Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження, переклав з англійської Павло Грицак, Київ: Критика, 2009].
- Muir 1961** – Ramsay Muir, *Atlas of Ancient and Classical History*, New York: Barnes and Noble, 1961.
- Muldoon 1999** – James Muldoon, *Empire and Order. The Concept of Empire, 800–1800*, Houndmills: Macmillan, 1999.

- Münkler 2005** – Herfried Münkler, *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*, Berlin: Rowohlt, 2005.
- Naff 1984** – Thomas Naff, 1984, «The Ottoman Empire and the European States System», у кн.: Hedley Bull, Adam Watson (eds.), *The Expansion of International Society*, Oxford: Oxford UP, 1984, c. 143–169.
- Narbutas 2004** – Sigitas Narbutas, «Lietuvių kilmės iš romėnų legenda kultūrinės integracijos šviesoje», *Senoji Lietuvos literatūra*, 2004, т. 17, c. 186–314.
- Naroll 1967** – Raoul Naroll, «Imperial Cycles and World Order», *Peace Research Paper*, 1967, т. 7, c. 83–101.
- Naroll 1972** – Raoul Naroll, «A Holonational Bibliography», *Comparative Political Studies*, 1972, т. 5 (2), c. 211–230.
- Natanson-Leski 1964** – Jan Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964.
- Niendorf 2006** – Mathias Niendorf, *Das Großfürstentum Litauen 1569–1795. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.
- Nikžentaitis 1989** – Alvydas Nikžentaitis, *Gediminas*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1989.
- Nikžentaitis 1990** – Alvydas Nikžentaitis, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio politikos veiksmų programa», *Lituanistica*, 1990, № 3, c. 31–41.
- Nikžentaitis 1991** – Alvydas Nikžentaitis, «Lietuvos diplomatijos veikla Vidurio Europoje XIV amžiaus VI dešimtmetyje», *Lituanistica*, 1991, № 2 (6), c. 3–12.
- Nikžentaitis 1993** – Alvydas Nikžentaitis, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pagrindinės užsienio politikos kryptys XIV a. vid. – XV a. vid.», Rūta Čapaitė, Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai*, Vilnius: Academia, 1993, c. 170–177.
- Nikžentaitis 1996** – Alvydas Nikžentaitis, *Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškosios Lietuvos visuomenės bruožai*. Acta Historica Universitatis Klaipediensis, т. V, Klaipėda: Klaipėdos universiteto Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centras, 1996.
- Nikžentaitis 1999** – Alvydas Nikžentaitis, *Iki krikščioniška Lietuvos visuomenė XIII–XIV a.* Habilitacinis darbas. Humanitariniai mokslai, istorija, Vilnius: VU, 1999.
- Nikžentaitis 2005** – Alvydas Nikžentaitis, «The “Imperial” Diplomacy of Lithuania», *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2005, № 1–2, c. 41–47.
- Norkus 1996** – Zenonas Norkus, *Istorika. Istorinis įvadas*, Vilnius: Taura, 1996.
- Norkus 1997** – Zenonas Norkus, «Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija», *Lietuvos istorijos studijos*, 4, 1997, c. 144–154.
- Norkus 1999** – Zenonas Norkus, «Maxo Weberio “idealieji tipai” ir šiuolaikinė istorijos ir socialinių mokslų filosofija», *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1999, т. 42, c. 42–48.
- Norkus 2002** – Zenonas Norkus, «Lyginamasis metodas ir daugiopio konjunktūrinio priežastingumo problema», *Lietuvos aukštųjų mokyklų darbai. Istorija*, 2002, т. 42, c. 79–91.

- Norkus 2003 (2001)** – Zenonas Norkus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, Vilnius: Margi raštai, 2003.
- Norkus 2005** – Zenonas Norkus, «Senoji kultūros istorija ir naujoji kultūrinė istorija», *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, № 15, c. 17–37.
- Norkus 2007a** – Zenonas Norkus, «Apie antrąjį Kijevaž, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje», *Politologija*, 2007, № 1 (45), c. 3–78.
- Norkus 2007b** – Zenonas Norkus, «Apie meilę, prievartą, smurtą ir demokratiją», *Problemos*, 2006 Priedas, c. 11–27.
- Norkus 2007c** – Zenonas Norkus, «The Grand Duchy of Lithuania in the Retrospective of Comparative Historical Sociology of Empires», *World Political Science Review*, 3 (4), <http://www.bepress.com/wpsr/vol3/iss4/art4/>
- Norkus 2008a** – Zenonas Norkus, «Ar LDK buvo imperija?», y kn.: Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko (sud.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo «dalybos»*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, c. 205–261.
- Norkus 2008b** – Zenonas Norkus, «Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija?», *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, c. 9–38.
- Norkus 2008c** – Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Mintis, 2008.
- Norkus 2009** – Zenonas Norkus, «Apie klasikinę ir neklasikinę sąvokų darybą socialiniuose ir kultūros moksluose: minimalūs ir maksimalūs apibrėžimai, šeiminiai panašumai ir neryškios aibės», *Problemos*, 2009, № 75, c. 94–111.
- Norkūnas 2001** – Arvydas Norkūnas, *Gentinė lietuvių tauta Rytuose*, Vilnius: Matrica, 2001.
- Nowak 2004** – Andrzej Nowak, «From Empire Builder to Empire Breaker, or There and Back Again: History and Memory of Poland's Role in East European Politics», *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2004, № 1, c. 255–289.
- Nye 2004** – Joseph S. Nye, *Soft Power: the Means to Success in World Politics*, New York: Public Affairs, 2004.
- Nussbaum 1960 (1951)** – Arthur Nussbaum, *Geschichte des Völkerrechts in gedrängter Darstellung*, München und Berlin: Beck, 1960.
- Obolensky 1971** – Dimitry Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1971.
- O'Callaghan 1975** – Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Ithaca: Cornell UP, 1977.
- Ochmański 1996 (1986)** – Jerzy Ochmański, *Senoji Lietuva*, Vilnius: Mintis, 1996.
- Oded 1979** – Bustenay Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1979.
- Offer 1993** – Avner Offer, «The British Empire, 1870–1914: a Waste of Money?», *The Economic History Review*, New Series, 1993, t. 46 (2), c. 215–38.

- Olson 1965** – Mancur Olson, *The Logic of Collective Action*, Cambridge (Mass.): Harvard UP, 1965.
- Olson 2000** – Mancur Olson, *Power and Prosperity. Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*, N.Y.: Basic Books, 2000.
- Oppenheimer 1990 (1907)** – Franz Oppenheimer, *Der Staat. Eine soziologische Studie*, Berlin: Libertad Verlag, 1990.
- Ozerovas 2003** – Grigorijus Ozerovas, *Lietuva ir Rusia: kivirčo pradžia*, Vilnius: Žvaigždžių miestas, 2003.
- Ozerovas 2004** – Grigorijus Ozerovas, *Lietuva ir Rusija: pranašytės pildosi?! Dokumentinis pasakojimas apie Vytauto Didžiojo epochą*, Vilnius: Naujoji matrica, 2004.
- Ozolas 2007** – Romualdas Ozolas, *Supratimai. Parinktos 1956–2006 metų metafizinio dienoraščio mintys*, Vilnius: Naujoji Romuva, 2007.
- Pagden 1995** – Anthony Pagden, *Lords of all the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500–c. 1800*, New Haven, Conn.: Yale UP, 1995.
- Pakštas 1968** – Kazys Pakštas, «Lietuvos valstybės plotai ir sienos», *Lietuvių enciklopedija*, т. XV, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1968, c. 450–464.
- Parker 1998** – Geoffrey Parker, *Geopolitics: Past, Present and Future*, London: Pinter, 1998.
- Paszkievicz 1933** – Henryk Paszkievicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, т. 1, *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa, 1933.
- Paszkievicz 1954** – Henryk Paszkievicz, *The Origin of Russia*, New York: Philosophical Library, 1954.
- Pašuta 1971 (1959)** – Vladimiras Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius: Mintis, 1971.
- Patourel 1976** – John Le Patourel, *The Norman Empire*, Oxford: Clarendon Press, 1976.
- Patterson 1991** – Thomas C. Patterson, *The Inca Empire: The Formation and Disintegration of a Pre-Capitalist State*, New York: Berg, 1991.
- Peers 2006** – Douglas M. Peers, *India under Colonial Rule 1700–1885*, Harlow and London: Pearson Longmans, 2006.
- Pelenski 1974** – Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*, The Hague: Mouton, 1974.
- Pelenski 1998** – Jaroslaw Pelenski, *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*, New York: Columbia UP, 1998.
- Pernthaler 1996 (1986)** – Peter Pernthaler, *Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre. 2., völlig neubearb. Aufl.* Wien: Springer, 1996.
- Petrauskas 2003** – Rimvydas Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius: Aidai, 2003.
- Petrauskas 2004** – Rimvydas Petrauskas, «Die Staatsstrukturen des frühen Grossfürstentums Litauen», *Litauisches Kulturinstitut. Jahrestagung 2003*, Lampertheim, 2004, c. 13–26.
- Petrauskas 2005a** – Rimvydas Petrauskas, «Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)», *Lietuvos istorijos metraštis*, 2005/1, c. 5–38.

- Petrauskas 2005b** – Rimvydas Petrauskas, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Seimo ištakos: Didžiojo kunigaikščio taryba ir bajorų suvažiavimai XIV–XV a.», *Parlamento studijos*, № 3, c. 9–32.
- Petrauskas 2008** – Rimvydas Petrauskas, «Socialiniai pokyčiai Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu», у кн.: Alvydas Nikžentaitis, Rimvydas Petrauskas, Michael Borgolte (red.), *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius: Versus aureus, 2008, c. 160–183.
- Petras Dusburgietis 1985** – Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, Vilnius: Vaga, 1985.
- Petit-Dutaillis 1996 (1936)** – Charles Petit-Dutaillis, *The Feudal Monarchy in France and England. From the Xth to the XIIIth Century*, London: Routledge, 1996.
- Pflicneris 1989 (1929)** – Jozefas Pflicneris, *Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas*, Vilnius: Mintis, 1989.
- Pieterse 2004** – Jan Nederveen Pieterse, *Globalization or Empire?*, London: Routledge, 2004.
- Plokhyy 2006** – Serhii Plokhyy, *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*, Cambridge: Cambridge UP, 2006 [українське видання: Сергій Плохій, Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі, Київ: Критика, 2015].
- Pociūtė 2008** – Dainora Pociūtė, *Maištininkų katedros. Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai*, Vilnius: Versus aureus, 2008.
- Pocock 1975** – John G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton: Princeton UP, 1975.
- Poggi 1978** – Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction*, London: Hutchison, 1978.
- Poppe 1984** – Andrzej Poppe, «O tytule wielkoksiążęcym na Rusi», *Przegląd historyczny*, 1984, т. 54 (3), c. 423–439.
- Poppe 1989** – Andrzej Poppe, «Words That Serve the Authority. On the Title of “Grand Prince” in Kievan Rus'», *Acta Poloniae Historica*, 1989, т. 80, c. 159–184.
- Popper 1992 (1944–1945)** – Karl R. Popper, *Istoricizmo skurdas*, Vilnius: Mintis, 1992 [українське видання: Карл Поппер, Злиденність історичизму, переклав з англійської Василь Лісовий, Київ: «Абрис», 1994].
- Postgate 1974** – John N. Postgate, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire*, Rome: Biblical Institute, 1974.
- Powicke 1961 (1913)** – Maurice Powicke, *The Loss of Normandy 1189–1204. Studies in the History of the Angevin Empire*, Manchester: Manchester UP, 1961.
- Putinaitė 2007** – Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
- Putnam 2001 (1993)** – Robert D. Putnam, *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*, Vilnius: Margi raštai, 2001.
- Ragin 2000** – Charles C. Ragin, *Fuzzy-set Social Science*, Chicago: University of Chicago Press, 2000.

- Ramsay 1903** – James H. Ramsay, *The Angevin Empire, or the Three Reigns of Henry II, Richard I, and John (a.d. 1154–1216)*, London: Swan Sonnenschein & Co Ltd., 1903.
- Ramusack 2004** – Barbara Ramusack, *The Indian Princes and their States*, Cambridge: Cambridge UP, 2004.
- Reibstein 1957** – Ernst Reibstein, 1957, *Völkerrecht. Eine Geschichte seiner Ideen in Lehre und Praxis*, т. 1–2, München: Karl Alber, 1957.
- Rhode 1955** – Gotthold Rhode, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*, т. 1, *Im Mittelalter bis zum Jahre 1401*, Köln: Böhlau, 1955.
- Richards 1993** – John F. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge: Cambridge UP, 1993.
- Riker 1975** – William Riker, «Federalism», у кн.: Fred I. Greenstein, Nelson W. Polsby (eds.), *Handbook of Political Science*, т. 5, *Governmental Institutions and Processes*, Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1975, с. 93–172.
- Rimša 2005** – Edmundas Rimša, «Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo antspaudai: istoriografijos klystkeliai ir tikrovė», у кн.: Edmundas Rimša (sud.), *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, с. 123–142.
- Robinson, Gallagher 1961** – Ronald E. Robinson, John Gallagher, *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism*, London: Macmillan, 1961.
- Ročka 2002** – Marcelinas Ročka, *Rinktiniai raštai*. Sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- Römeris 1995 (1934)** – Mykolas Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, D. 1, *Valstybė*, т. 1, *Valstybė*. Vilnius: Pradai, 1995.
- Römeris 1995 (1935)** – Mykolas Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, D. 1, *Valstybė*, т. 2, Vilnius: Pradai, 1995.
- Römeris 1995 (1939)** – Mykolas Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė*, D. 2, *Konstitucinės institucijos*, т. 1, *Suverenitetas*, Vilnius: Pradai, 1995.
- Römeris 2008** – Mykolas Römeris, *Valstybės formos ir konstituciniai režimai*, D. 3, *Valstybės formos ir konstituciniai režimai. Unitarinė valstybė ir valstybiniai junginiai*. Įvadą parašė Mindaugas Maksimaitis, pabaigą parašė Egidijus Jarašiūnas, Vilnius: Baltijos kopija, 2008.
- Rowell 1994** – Stephen C. Rowell, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345* [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, ser. 4, № 25], Cambridge, 1994 (1995, 1997, 2000).
- Rowell 1997a** – Stephen C. Rowell, «Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais», у кн.: Zigmantas Kiaupa (red.), *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1997, с. 45–73.
- Rowell 1997b** – Stephen C. Rowell, «Bears and Traitors, or Political Tensions in the Grand Duchy, ca. 1440–1481», *Lithuanian Historical Studies*, 1997, т. 2, с. 28–54.
- Rowell 2001 (1994)** – Stephen C. Rowell, *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Rummel 1972** – Rudolph J. Rummel, *The Dimensions of Nations*, Beverly Hills: Sage, 1972.

- Ruggie 1993** – John G. Ruggie, «Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations», *International Organization*, 1993, т. 47 (1), с. 139–174.
- Runciman 1930** – Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London: G. Bell & Sons Ltd., 1930.
- Rüsen 1986** – Jörn Rüsen, *Grundzüge einer Historik*, т. 2, *Rekonstruktion der Vergangenheit: die Prinzipien der historischen Forschung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.
- Said 2006 (1978)** – Edward W. Said, *Orientalizmas*, Vilnius: Apostrofa, 2006 [українське видання: Едвард В. Саїд, Орієнталізм, переклав з англійської В. Шовкун, Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001].
- Sanderson 1995** – Stephen K. Sanderson, *Civilizations and World Systems: Studying World-historical Change*, Walnut Creek, Calif.: Altamira Press, 1995.
- Sartori 1970** – Giovanni Sartori, «Concept Misformation in Comparative Politics», *The American Political Science Review*, 1970, т. 64 (4), с. 1033–1053.
- Saviščevas 2004** – Eugenijus Saviščevas, *Žemaitijos valdžios elitas nuo XV a. pradžios iki XVI a. vidurio*, Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius: Vilniaus universitetas, 2004.
- Sawicki 1999** – Jan Sawicki, *Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių tautinės problemos: Mykolo Römerio 120–osioms metinėms* [Lietuvių atgimimo istorijos studijos, т. 15], Vilnius: Eugrimas, 1999.
- Schlemmer 2007** – Martin Schlemmer, «Los von Berlin». Die Rheinestaabestrebungen nach dem ersten Weltkrieg, Köln: Böhlau Verlag Weimar Wien 2007.
- Schmitt 1996 (1932)** – Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, translated and with an introduction by Georg Schwab, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1996.
- Schneider, Wagemann 2007** – Carsten Q. Schneider, Claudius Wagemann, *Qualitative Comparative Analysis (QCA) und Fuzzy Sets. Ein Lehrbuch für Anwender und alle, die es werden wollen*, Opladen and Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 2007.
- Schumpeter 1991 (1918–1919)** – Joseph A. Schumpeter, «The Sociology of Imperialisms», *The Economics and Sociology of Capitalism*, Princeton: Princeton UP, 1991.
- Schwartz 1977** – Stephen P. Schwartz (ed.), *Naming, Necessity, and Natural Kinds*, Ithaca: Cornell UP, 1977.
- Schwarzenberg 1958** – Karl Schwarzenberg, *Adler und Drache. Der Weltherrschaftsgedanke*, Wien: Verlag Herold, 1958.
- Seaton 1985** – Albert Seaton, *The Horsemen of the Steppes. The Story of the Cossacks*, London: The Bodley Head, 1985.
- Seeley 1931 (1883)** – John R. Seeley, *The Expansion of England: Two Courses of Lectures*, London: Macmillan, 1931.
- Service 1975** – Elman R. Service, *Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*, New York: W. W. Norton, 1975.

- Sirutavičius 2004** – Marius Sirutavičius, «Diplomatinės veiklos normos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės santykių praktikoje (XV–XVI a. sandūroje)», *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004/2, c. 5–25.
- Skinner 1978** – Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, т. 1–2, Cambridge: Cambridge UP, 1978.
- Skurvydaitė 2005** – Loreta Skurvydaitė, *Lietuvos valdovo antspaudo insignijos susiformavimas XIV amžiaus pabaigoje – XV amžiaus viduryje*. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05H), Vilnius: Vilniaus universitetas, 2005.
- Smetona 1935** – Antanas Smetona, *Pasakyta parašyta*, Kaunas: Pažanga, 1935.
- Smith 1986** – Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Soulis 1995** – George C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Emperor Stephen Dusan (1331–1355) and His Successors*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Library and Collection, 1995.
- Spencer 1896** – Herbert Spencer, *Principles of Sociology*, т. 1–3, N. Y.: D. Appleton, 1874–1896.
- Spengler 1981 (1918–1922)** – Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, Ungekürzte Sonderausgabe in 1 Bd., München: Beck, 1981.
- Spruyt 1996** – Hendrik Spruyt, *The Sovereign State and its Competitors: an Analysis of Systems Change*, Princeton: Princeton UP, 1996.
- Spuler 1943** – Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1943.
- Stakauskas 2004 (1934)** – Juozapas Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, Vilnius: Aidas, 2004.
- Stancelis 2000** – Vigintas Stancelis, «The Annexation of Livonija to the Grand Duchy of Lithuania: Historiographical Controversies», *Lithuanian Historical Studies*, 2000, т. 5, c. 21–44.
- Stang 1935** – Christian S. Stang, *Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen*, Oslo: J. Dybwad, 1935.
- Statkus 2003** – Nortautas Statkus, *Etniškumas ir nacionalizmas: istorinis ir teorinis aspektai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.
- Statkus, Motieka, Laurinavičius 2003** – Nortautas Statkus, Egidijus Motieka, Česlovas Laurinavičius, *Geopolitiniai kodai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.
- Stolleis 1990** – Michael Stolleis, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechtes*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1990.
- Strayer 1970** – Joseph A. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton: Princeton UP, 1970.
- Strockis 2007** – Mindaugas Strockis, «Žemutinės pilies lentelės įrašas», <http://www.lietuvospilys.lt/images/pdf/LenteleUni.pdf> (перегляд: 2008.10.08).
- Sužiedėlis 1935** – Simas Sužiedėlis, *Vytautas Didysis ir jo žygiai*, Kaunas: Sakalas, 1935.
- Sužiedėlis 1988 (1930)** – Simas Sužiedėlis, «Vytauto vaidmuo Lietuvos kristianizacijoje», у кн.: P. Šležas (red.), *Vytautas Didysis 1350–1430*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988, c. 91–124.

- Sinopoli 1994** – C. M. Sinopoli, «The Archaeology of Empires», *Annual Review of Anthropology*, 1994, т. 23, с. 159–180.
- Šabuldo 2004** – Feliksas M. Šabuldo, «Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a.», *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004, № 2, с. 2–26.
- Šapoka 1989 (1936)** – Adolfas Šapoka (red.), *Lietuvos istorija*, Vilnius: Mokslas, 1989.
- Šerpetis 2008** – Kęstutis Šerpetis, «Globalinė “imperijos” paradigma: politinė ontologinė sterezė», *Lietuvos metinė strateginė apžvalga* 2008, Vilnius: Lietuvos karo akademija, 2008, с. 11–32.
- Švedas 2006** – Aurimas Švedas, *Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985)*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006.
- Taagepera 1968** – Rein Taagepera, «Growth Curves of Empires», *General Systems*, 1968, т. 13, с. 171–176.
- Taagepera 1978a** – Rein Taagepera, «Size and Duration of Empires: Systematics of Size», *Social Science Research*, 1978, т. 7, с. 108–27.
- Taagepera 1978b** – Rein Taagepera, «Size and Duration of Empires: Growth–Decline Curves, 3000 to 600 B. C.», *Social Science Research*, 1978, т. 7, с. 180–96.
- Taagepera 1979** – Rein Taagepera, «Size and Duration of Empires: Growth–Decline Curves, 600 B. C. to 600 A. D.», *Social Science History*, 1979, т. 3, с. 115–38.
- Taagepera 1997** – Rein Taagepera, «Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia», *International Studies Quarterly*, 1997, т. 41, с. 475–504.
- Taagepera 1999** – Rein Taagepera, *The Finno-Ugric Republics and the Russian State*, London: Hurst and Company, 1999.
- Taagepera 2007** – Rein Taagepera, *Predicting Party Sizes: the Logic of Simple Electoral Systems*. Oxford: Oxford UP, 2007.
- Taagepera 2008** – Rein Taagepera, *Making Social Sciences More Scientific. The Need for Predictive Models*, Oxford: Oxford UP, 2008.
- Taagepera, Shugart 1989** – Rein Taagepera, Matthew S. Shugart, *Seats and Votes: the Effects and Determinants of Electoral Systems*, New Haven: Yale UP, 1989.
- Tainter 1988** – Joseph A. Tainter, *The Collapse of Complex Societies*, Cambridge: Cambridge UP, 1988.
- Tambiah 1976** – Stanley Jeyaraja Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background*, Cambridge: Cambridge UP, 1976.
- Teschke 1998** – Benno Teschke, «Geopolitical Relations in the European Middle Ages: History and Theory», *International Organization*, 1998, т. 52 (2), с. 325–358.
- Teschke 2002** – Benno Teschke, «Theorizing the Westphalian System of States: International Relations from Absolutism to Capitalism», *European Journal of International Relations*, 2002, т. 8 (1), с. 5–48.
- Teschke 2003** – Benno Teschke, *The Myth of 1648: Class, Geopolitics, and the Making of Modern International Relations*, London: Verso, 2003.

- Tetlock, Belkin 1996** – Philip Tetlock, Aaron Belkin (eds.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*, Princeton: Princeton UP, 1996.
- Tetlock, Lebow, Parker 2006** – Philip Tetlock, Richard Ned Lebow, Geoffrey Parker (eds.), *Unmaking the West: «What-if» Scenarios that Rewrite World History*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006.
- Textor 1967** – Robert B. Textor, *A Cross-Cultural Summary*, New Haven: HRAF Press, 1967.
- Thomson 2006 (1994)** – Janice E. Thomson, *Samdiniai, piratai ir suverenai. Valstybės kūrimasis ir eksteritorinė prievarta ankstyvojoje modernioje Europoje*, Vilnius: Homo liber, 2006.
- Thurnwald 1934** – Richard Thurnwald, *Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur*, Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter, 1934.
- Tilly 1992** – Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States*, Oxford: Blackwell, 1992.
- Tilly 1997** – Charles Tilly, «How Empires End», у кн.: Karen Barkey, Mark Von Hagen (eds.), *After Empire. Multiethnic Societies and Nation Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder: Westview Press, 1997, с. 1–11.
- Tyla 1986** – Antanas Tyla, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje*, Vilnius: Mokslas, 1986.
- Tocqueville 1996 (1834–1840)** – Alexis de Tocqueville, *Apie demokratiją Amerikoje*, Vilnius: Amžius, 1996 [українське видання: Алексіс де Токвіль, Про демократію в Америці, у двох томах, переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка, Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 1999].
- Topolski 1976 (1974)** – Jerzy Topolski, *Methodology of History*, Warszawa: PWN-Polish Scientific Publishers, 1976.
- Toynbee 1957** – Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, Abridgement of Volumes VII–X by D. C. Somervell, Oxford: Oxford UP, 1957 [українське видання: Арнольд Тойнбі, Дослідження історії, т. 1, переклад з англійської В. Шовкуна, т./2, переклад з англійської В. Митрофанова, П. Тарашука, Київ: Основи, 1995].
- Trimonienė 1994** – Rita Regina Trimonienė, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus konsolidacijos ir “politinės tautos” formavimosi problema», *Lietuvos istorijos studijos*, 1994, т. 2, с. 17–34.
- Trimonienė 1996** – Rita Regina Trimonienė, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje*, Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas, 1996.
- Trow 2005** – Meirion James Trow, *Cnut: Emperor of the North*, Stroud: Sutton, 2005.
- Tsebelis 1999** – George Tsebelis, *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*, Berkeley: University of California Press, 1999.
- Tulard 1980** – Jean Tulard, «L’empire napoléonien», у кн.: Maurice Duverger (ed.), *Le concept d’empire*, Paris: Presses universitaires de France, 1980, с. 279–300.
- Turchin 2003a** – Peter Turchin, *Historical Dynamics. Why States Rise and Fall*, Princeton: Princeton UP, 2003.
- Turchin 2003b** – Peter Turchin, *Complex Population Dynamics: a Theoretical/Empirical Synthesis*, Princeton: Princeton UP, 2003.

- Turchin 2006** – Peter Turchin, *War and Peace and War. The Life Cycles of Imperial Nations*, New York: Pi Press, 2006.
- Turchin 2007** – Peter Turchin, «The Rise and Fall of Empires. Why Do Large Territorial States Tend to Arise on Steppe Frontiers?», http://www.eeb.uconn.edu/people/turchin/auxiliary/Bingh_Front_2007.ppt (перегляд: 2009.03.11).
- Turchin, Nefedov 2009** – Peter Turchin, Sergey Nefedov, *Secular Cycles*, Princeton: Princeton UP, 2009.
- Ulčainaitė 2001** – Eugenija Ulčainaitė, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.
- Urban 2005 (1989)** – William L. Urban, *Kryžiaus karas Žemaitijoje*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
- Valantiejus 2007** – Algimantas Valantiejus, *Sociologijos istorija: teorinės idėjos, problemas ir sąvokos*, т. 1, *Sociologijos filosofija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007.
- Valikonytė 1972** – Irena Valikonytė, «Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų tarybos vaidmuo valstybiniame ir politiniame gyvenime XV a. antroje pusėje (iki 1492)», *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 1972, т. 13, с. 71–81.
- Vansevičius 1988** – Stasys Vansevičius, *Feodalinės Lietuvos valstybingumas po Liublino unijos*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- Vansevičius 2000** – Stasys Vansevičius, *Valstybės ir teisės teorija: mokomoji priemonė*, Vilnius: Justitia, 2000.
- Varakauskas 1982** – Rokas Varakauskas, *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, Vilnius: Mokslas, 1982.
- Von der Muhll 2003** – George E. Von der Muhll, «Ancient Empires, Modern States, and the Study of Government», *Annual Review of Political Science*, 2003, т. 6, с. 345–376.
- Wallerstein 1974** – Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, т. 1, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press, 1974.
- Wallerstein 2000** – Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, New York: The New York Press, 2000.
- Waltz 1979** – Kenneth Waltz, *Theory of International Politics*, Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1979.
- Watanabe, McConnell 2008** – Watanabe Yasushi, David L. McConnell (eds.), *Soft Power Superpowers: Cultural and National Assets of Japan and the United States*, Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 2008.
- Watson 1984** – Adam Watson, «Russia and the European States System», у кн.: Hedley Bull, Adam Watson (eds.), *The Expansion of International Society*, Oxford: Oxford UP, 1984, с. 61–74.
- Watson 1992** – Adam Watson, *The Evolution of International Society*, London: Routledge, 1992.

- Watson 1997** – Adam Watson, *The Limits of Independence: Relations between States in the Modern World*, London: Routledge, 1997.
- Weber E. 1997 (1976)** – Eugen J. Weber, *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford: Stanford UP, 1997.
- Weber M. 1982 (1904)** – Max Weber, «Die “Objektivität” sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis», *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 5. erneut durchges. Aufl. hrsg. von Johannes Winckelmann. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1982, с. 156–214.
- Weber M. 1976 (1922)** – Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*. 5., rev. Aufl. Mit textkritischen Erl. hrsg. von Winckelmann, Johannes. Tübingen: Mohr, 1976.
- Weber M. 1997 (1905)** – Max Weber, *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai, 1997 [українське видання: Макс Вебер, Протестантська етика і дух капіталізму, переклад з німецької О. Погорілого, Київ: Основи, 1994].
- Wehler 1979 (1970)** – Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.), *Imperialismus*. 3. Aufl. Königstein/Ts.: Athenäum-Verlag, 1979.
- Wendt 2005 (1999)** – Alexander Wendt, *Tarptautinės politikos socialinė teorija*, Vilnius: Eugrimas, 2005.
- Wennerberg 1967** – Hjalmar Wennerberg, «The Concept of Family Resemblance in Wittgenstein's Later Philosophy», *Theoria*, 1967, т. 33, с. 107–132.
- Wenskus 1961** – Reinhard Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung: das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln: Böhlau, 1961.
- Werner E. 1987** – Ernst Werner, «Translatio imperii ad Turcos: Päpstliche Renovatio und Weltkaiseridee nach dem Fall Konstantinopels», *Byzantinische Forschungen*, 1987, т. 11, с. 465–472.
- Werner K. 1980** – Karl Ferdinand Werner, «L'empire carolingien et le Saint Empire», у кн.: Maurice Duverger (ed.), *Le concept d'empire*, Paris: Presses Universitaires de France, 1980, с. 151–198.
- Westermann 1952** – Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas. Staatenbildungen südlich der Sahara*, Köln: Greven-Verlag, 1952.
- Wickham 1994** – Chris Wickham, *Land and Power: Studies in Italian and European Social History*, London: British School at Rome, 1994.
- Wight 1977** – Martin Wight, *Systems of States*, Leicester: Leicester UP, 1977.
- Wilkerson 1995** – Terence Edward Wilkerson, *Natural Kinds*, Aldershot: Avebury, 1995.
- Wittgenstein 1995 (1953)** – Ludwig Wittgenstein, «Filosofiniai tyrinėjimai», *Rinktiniai raštai*, Vertė Rolandas Pavilionis, Vilnius: Mintis, 1995, с. 113–394 [українське видання: Людвіг Вітгенштайн, *Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження*, переклад Євгена Поповича, Київ: Основи, 1995].
- Wohlforth, Little, Kaufman et al. 2007** – William C. Wohlforth, Richard Little, Stuart J. Kaufman, David Kangi, Charles Jones, Victoria Tin-Bor Hui, Arthur Eckstein, Daniel Deudney, William Brenner, «Testing Balance-of-Power Theory in

- World History», *European Journal of International Relations*, 2007, т. 13 (2), с. 155–185.
- Wolfram 1979** – Herwig Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München: C. H. Beck, 1979.
- Wood 1994** – Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms 450–751*, London: Longman, 1994.
- Wormald 1983** – Patrick Wormald, «Bede, the Bretwaldas and the origins of the Gens Anglorum», у кн.: Patrick Wormald, Donald Bullough, Roger Collins (eds.), *Ideal and Reality in Frankish and Anglo-Saxon Society: Studies presented to J. M. Wallace-Hadrill*, Oxford: B. Blackwell, 1983, с. 99–129.
- Zadeh 1965** – Lotfi Asker Zadeh, «Fuzzy sets», *Information and Control*, 1965, т. 8 (3), с. 338–353.
- Zadeh 1996** – Lotfi Asker Zadeh, *Fuzzy Sets, Fuzzy Logic, and Fuzzy Systems: Selected Papers*, ed. by George J. Klir, and Bo Yuan, Singapore; River Edge, N.J.: World Scientific, 1996.
- Zernack 1967** – Klaus Zernack, *Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslawen. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Veče*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.
- Zielonka 2006** – Jan Zielonka, *Europe as Empire: the Nature of the Enlarged European Union*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Zinkevičius 1987** – Zigmantas Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, т. 2: *Iki pirmųjų raštų*, Vilnius: Mokslas, 1987.
- Zöllner 1970** – Erich Zöllner, *Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*, München: C.H.Beck, 1970.
- Žiemelis 2005** – Darius Žiemelis, «Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija», *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, т. 16, с. 65–81.
- Žiemelis 2006** – Darius Žiemelis, «Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: “feodalinė reakcija” ar periferinis kapitalizmas?», *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, т. 18, с. 51–68.
- Александров, Володихин 1994** – Дмитрий Николаевич Александров, Дмитрий Михайлович Володихин, *Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI вв.*, Москва: Аванта +, 1994.
- Алексеев 1966** – Леонид Васильевич Алексеев, *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв.)*, Москва: Наука, 1966.
- Арлоў, Сагановіч 1999** – Уладзімір Арлоў, Генадзь Сагановіч, *Дзесяць вякоў беларускай гісторыі: 862–1918: падзеі, даты, ілюстрацыі*, Вільня: Наша будучыня, 1999.
- Антонович 1878** – Владимир Бонифатьевич Антонович, *Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV столетия*, Киев: Университетская тип., 1878.

- Базилевич 1952** – Константин Васильевич Базилевич, *Внешняя политика русского централизованного государства: вторая половина XV века*, Москва: Изд-во Московского ун-та, 1952.
- Беляев 1867** – Иван Дмитриевич Беляев, *Очерк истории северо-западного края России*, Вильна, 1867.
- Беляев 1872** – Иван Дмитриевич Беляев, *История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии*, Москва, 1872.
- Бернадский 1961** – Виктор Николаевич Бернадский, *Новгород и Новгородская земля в XV веке*, Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1961.
- Брянцев 1889** – Павел Дмитриевич Брянцев, *История литовского государства с древнейших времен*, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1889.
- Бурбанк, Купер 2007** – Джейн Бурбанк, Фредерик Купер, «Траектории империи», *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2007, № 4, с. 47–85.
- Бычкова 1996** – Маргарита Евгеньевна Бычкова, *Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя*, Москва: Российская академия наук, Институт российской истории, 1996.
- Василенко 2006** – Віталій Василенко, «Дослідження політичної історії Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в сучасній українській історіографії (1991–2003 рр.)», в кн.: Сяргей Каўн (рэд.), *Вялікае Княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 (Матэрыялы міжнароднага круглага стала)*, Мінск: Медисонт, 2006, с. 496–504.
- Вялікае княства Літоўскае 2007 (2005)** – *Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя ў двух тамах*, т. 1–2, Мінск: Беларуская Энциклапедыя, 2007.
- Возгрин 1992** – Валерий Евгеньевич Возгрин, *Исторические судьбы крымских татар*, Москва: Мысль, 1992.
- Володихин 1992** – Дмитрий Михайлович Володихин, *Спорные вопросы истории Белой Руси*, Полоцк: Издатель Л. Ф. Данько, 1992.
- Вольдемар 1910** – Августин И. Вольдемар, «Национальная борьба в великом княжестве Литовском», *Известия Отдела русского языка и словесности Императорской Академии*, 1910, т. 14, ч. 3, с. 162–170.
- Гісторыя Беларусі 2008** – *Гісторыя Беларусі*, у 6 т., т. 2, *Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага*, рэд. Ю. Бохан, Г. Галенчанка, Мінск: Экоперспектива, 2008.
- Горский 1996а** – Антон Анатольевич Горский, *Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития*, Москва: Ин-т рос. истории РАН, 1996.
- Горский 1996б** – Антон Анатольевич Горский, «Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII – начало XV в.)», *Средневековая Русь*, вып. 1. Москва: Российское университетское изд-во, 1996, с. 76–110.

- Греков 1963** – Игорь Борисович Греков, *Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI в.в.*, Москва: Издательство восточной литературы, 1963.
- Греков 1975** – Игорь Борисович Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Москва: Наука, 1975.
- Греков, Шахмагонов 1986** – Игорь Борисович Греков, Федор Федорович Шахмагонов, *Мир истории. Русские земли в XIII–XV веках*, Москва: Молодая гвардия, 1986.
- Грушевський 1907** – Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 4, XIV–XVI віки – відносини політичні, 2-е вид., Київ–Львів, 1907.
- Гумилёв 1989** – Лев Николаевич Гумилёв, *Этногенез и биосфера земли*, Ленинград: Наука, 1989.
- Дашкевич 1885** – Николай Павлович Дашкевич, *Заметки по истории Литовско-Русского государства*, Киев, 1885.
- Данилевич 1896** – Василий Ефимович Данилевич, *Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.*, Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1896.
- Дворниченко 1993** – Андрей Юрьевич Дворниченко, *Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий и государственности*, Санкт-Петербург: СПбГУ, 1993.
- Довнар-Запольский 1891** – Митрофан Викторович Довнар-Запольский, *Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII ст.*, Киев: Тип. Т-ва И. Н. Кушнеров и К^о в Москве, 1891.
- Довнар-Запольский 1901** – Митрофан Викторович Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах*, т. 1, Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1901.
- Думин 1991** – Станислав Владимирович Думин, «Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское)», в кн.: *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – нач. XX в.* [сост. С. В. Мироненко], Москва: Политиздат, 1991, с. 76–126.
- Евароўскі та ін. 2008** – Валерый Барысавіч Евароўскі, Анатоль Аркадзевіч Лазарэвіч і др. (рэд. калегія), *Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі*, т. 1, *Эпоха Сярэднявечча*, Мінск: Беларуская навука, 2008.
- Ермаловіч 1991 (1989)** – Мікола Іванавіч Ермаловіч, *Па слядах аднаго міфа*, Мінск: Навука і тэхніка, 1991.
- Ермаловіч 2003 (1990)** – Мікола Іванавіч Ермаловіч, *Старажытная Беларусь: полацкі і новагародскі перыяды*, 2-е вид., Мінск: Мастацкая літаратура, 2003.
- Ермаловіч 2003 (2000)** – Мікола Іванавіч Ермаловіч, *Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае*, Мінск: Беллітфонд, 2003.

- Зайцев 2004** – Илья Владимирович Зайцев, *Астраханское ханство*. Москва: Восточная литература, 2004.
- Зимин 1991** – Александр Александрович Зимин, *Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в.*, Москва: Мысль, 1991.
- Исаченко 1973** – Александр А. Исаченко, «Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой (Об одном несостоявшемся варианте истории русского языка)», *Wiener slawistisches Jahrbuch*, 1973, т. 18, с. 48–55.
- Казакова 1975** – Наталья Александровна Казакова, *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI в.*, Ленинград: Наука, 1975.
- Карацуба, Курукин, Соколов 2005** – Ирина Владимировна Карацуба, Игорь Владимирович Курукин, Никита Павлович Соколов, *Выбирая свою историю: «развилки» на пути России: от Рюриковичей до олигархов*, Москва: КоЛибри, 2005.
- Ключевский 1993 (1902)** – Василий Осипович Ключевский, *Русская история. Полный курс лекций в трех книгах*, кн. 1–3, Москва: Мысль, 1993.
- Коялович 2006 (1864)** – Михаил Осипович Коялович, *Лекции по истории Западной России*, Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 2006.
- Крадин, Скрынникова 2006** – Николай Николаевич Крадин, Татьяна Дмитриевна Скрынникова, *Империя Чингис-хана*, Москва: Восточная литература, 2006.
- Краўцэвіч 2000 (1998)** – Аляксандр Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*. Rzeszów: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2000 (1998).
- Кром 1995** – Михаил Маркович Кром, *Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца 15 – первой трети 16 вв.*, Москва: Археографический центр, 1995.
- Кульпин 1998** – Эдуард Сальманович Кульпин, *Золотая орда (проблемы генезиса Российского государства)*, Москва: Московский лицей, 1998.
- Лаппо 1925** – Иван Иванович Лаппо, *Западная Россия и её соединение с Польшей в их историческом прошлом. Исторические очерки*, Прага: Пламя, 1925.
- Лебедев 1985** – Глеб Сергеевич Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки*, Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1985.
- Любавский 1892** – Матвей Кузьмич Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута: исторические очерки*, Москва: Университетская типография, 1892.
- Любавский 1900** – Матвей Кузьмич Любавский, *Литовско-Русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*. Москва: Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1900.
- Любавский 1915 (1910)** – Матвей Кузьмич Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, 2-е изд., Москва: Московская художественная печатня, 1915.

- Малиновский 1904–1912** – Иоанникий Алексеевич Малиновский, *Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России*, ч. 2, *Рада Великого княжества Литовского*, вып. 1–2, Томск: П. И. Макушин, 1904–1912.
- Марзалюк 2003** – Ігар Аляксандравіч Марзалюк, *Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.)*. Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2003.
- Назарова 1990** – Евгения Львовна Назарова, *История лейманов в Ливонии. Местное землевладение в Латвии и Эстонии XIII–XVIII вв.*, Москва: Институт истории АН СССР, 1990.
- Насевіч 1993** – Вячаслаў Леанідавіч Насевіч, *Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы*, Мінск: Полымя, 1993.
- Насевіч 2007 (2005)** – Вячаслаў Леанідавіч Насевіч, «Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел», *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 1, *Абаленскі-Кадэньця*, рэдкал.: Г. П. Пашкой і інш., 2-е выд., Мінск: БелЭн, 2007, с. 34–39.
- Нестеренко 2006** – Александр Николаевич Нестеренко, *Александр Невский: кто победил в Ледовом побоище*, Москва: Олма-Пресс, 2006.
- Новак 2007** – «Postscriptum», *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2007, № 1, с. 66–71.
- Новак, Шпорлюк 2007** – «Беседа Анджея Новака с Романом Шпорлюком. Была ли Польша империей?», *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2007, № 1, с. 23–42.
- Носов 1969** – Николай Евгеньевич Носов, *Становление сословно-представительных учреждений в России*, Ленинград: Наука, 1969.
- Потапов 2008** – Виктор Потапов, *Великие империи мира. Рождение, расцвет, гибель*. Москва: Мартин, 2008.
- Пресняков 1939** – Александр Евгеньевич Пресняков, *Лекции по русской истории*, т. 2, вып. 1: *Западная Русь и Литовско-Русское государство*, Москва, 1939.
- Приселков 1950** – Михаил Дмитриевич Приселков, *Троицкая летопись: реконструкция текста*, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1950.
- ПСРЛ т. 2, 1962 (1908)** – *Полное собрание русских летописей*, т. 2, *Ипатьевская летопись*, 2-е изд., под ред. А. А. Шахматова, Москва: Издательство восточной литературы, 1962.
- ПСРЛ т. 3, 1841** – *Полное собрание русских летописей*, т. 3, IV, *Новгородская летопись*, С.-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1841.
- ПСРЛ т. 8, 1859** – *Полное собрание русских летописей*, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, С.-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1859.
- ПСРЛ т. 11, 1965 (1897)** – *Полное собрание русских летописей*, т. 11, VIII, *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, под ред. С. Ф. Платонова, Москва: Наука, 1965.

- ПСРЛ т. 18, 1913 – *Полное собрание русских летописей*, т. 18, Симеоновская летопись, С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1913.
- ПСРЛ т. 23, 1910 – *Полное собрание русских летописей*, т. 23, Ермолинская летопись, С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1910.
- ПСРЛ т. 24, 1921 – *Полное собрание русских летописей*, т. 24, Летопись по Типографскому списку, Петроград: 2-я государственная типография, 1921.
- ПСРЛ т. 27, 1962 – *Полное собрание русских летописей*, т. 27, Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века, Москва – Ленинград, 1962.
- ПСРЛ т. 32, 1975 – *Полное собрание русских летописей*, т. 32, Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца, Москва: Наука, 1975.
- ПСРЛ т. 35, 1980 – *Полное собрание русских летописей*, т. 35, Летописи белорусско-литовские, сост. и автор предисл. Н. Н. Улащик, Москва: Наука, 1980.
- Русина 1998 – Олена Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998.
- Рыдзевская 1978 – Елена Александровна Рыдзевская, *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.* Москва: Наука, 1978.
- Сагановіч 1995 – Генадзь Мікалаевіч Сагановіч, *Невядомая вайна: 1654–1667*, Мінск: Навука і тэхніка, 1995.
- Сагановіч 2001 – Генадзь Мікалаевіч Сагановіч, *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя*, Мінск: Энцыклапедыкс, 2001.
- Тарас 2006 – Анатолий Тарас, *Войны Московской Руси с Великим Княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII веках*, Москва: АСТ, 2006.
- Файзрахманов 2007 – Габдельбар Лотфиевич Файзрахманов, *История татар Западной Сибири: с древнейших времен до начала XX века*, Казань: Татарское книжное издательство, 2007.
- Феннел 1989 (1983) – Джон Феннел, *Кризис средневековой Руси. 1200–1304*, Москва: Прогресс, 1989.
- Филюшкин 2001 – Александр Филюшкин, «Дискурсы Ливонской войны», *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2001, № 4, с. 43–80.
- Филюшкин 2004 – Александр Филюшкин, «Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: российский дискурс Великого Княжества Литовского», *Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space*, 2004, № 4, с. 561–601.
- Филюшкин 2008 – Александр Филюшкин, «“Другая Русь” в русской историографии», у кн.: Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko (sud.),

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo «dalybos», Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, с. 93–113.

- Фроянов, Дворниченко 1988** – Игорь Яковлевич Фроянов, Андрей Юрьевич Дворниченко, *Города-государства Древней Руси*, Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988.
- Хорошкевич 2003** – Анна Леонидовна Хорошкевич, *Россия в системе международных отношений середины XVI века*, Москва: Древлехранилище, 2003.
- Хрусталеv 2004** – Денис Григорьевич Хрусталеv, *Русь: от нашествия до «ига» 30–40 гг. XIII в.* Санкт-Петербург: Евразия, 2004.
- Худяков 1991 (1923)** – Михаил Георгиевич Худяков, *Очерки по истории Казанского ханства*, изд. 3-е, дополненное, Москва: ИНСАН, 1991.
- Шабульдо 1987** – Феликс Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев: Наукова думка, 1987.
- Шабульдо 2001** – Феликс Шабульдо, «Витовт и Тимур: Противники или стратегические партнеры?», у кн.: Irena Valikonytė, Elmantas Meilus, Artūras Mickevičius (red.), *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono*, Vilnius: Vaga, 2001, с. 95–106.
- Шаскольский 1978** – Игорь Павлович Шаскольский, *Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв.*, Ленинград: Наука, 1978.
- Шеламанова 1970** – Нина Борисовна Шеламанова, *Образование западной части территории России в XVI в. в связи с ее отношениями с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой*. Автореферат дисс. канд. ист. наук, Москва, 1970.
- Юшков 1950** – Серафим Владимирович Юшков, «К вопросу о политических формах русского феодального государства до XIX в.», *Вопросы истории*, 1950, № 1, с. 71–93.
- Яковенко 2005 (1997)** – Наталя Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, 2-ге вид., перероб. та розш., Київ: Критика, 2005.
- Янин 1977** – Валентин Лаврентьевич Янин, *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*, Москва: Высшая школа, 1977.
- Янин 1981** – Валентин Лаврентьевич Янин, *Новгородская феодальная вотчина (Историко-генеалогическое исследование)*, Москва: Наука, 1981.
- Янин 1998** – Валентин Лаврентьевич Янин, *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV веков*, Москва: Изд-во Московского университета, 1998.
- Янушкевич 2007** – Андрэй Мікалаевіч Янушкевіч, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг.*, Мінск: Медисонт, 2007.

Список ілюстрацій

1. Напис на табличці, знайденій у Віленському Нижньому замку. Джерело: Gintautas Striška, Vilniaus pilies teritorija. Keleivinio kulturo aikštelių Arsenalo kieme ir pilies kalne 2003 m. tyrinėjimų ataskaita. Знахідка nr. 2575. Фотограф Вітаутас Стасис Абрамаускас. Автор рисунка Гербертас Маномайтис. Знахідку зберігає центр досліджування замків «Замки Литви»	23
2. Пам'ятник Вітовту Великому в Каунасі. Світлина Клаудіуса Дрискюса	57
3. Мінімалістичний і максималістичний методи творення понять. Джерело: [Gerring 2001: 82]	72
4. Зміна ефективного числа політичних одиниць за територію (верхній графік) і за чисельністю населення (нижній графік) в історії. Джерело: [Taagepera 1997: 489]	89
5. Динаміка площі та фази розвитку імперії (використано фіктивний приклад)	92
6. Криві експансії та зменшення імперій монгольської ери. Джерело: [Taagepera 1997: 483]	98
7. Структура імперського міжполітичного суспільства за Адамом Вотсоном. Джерело: [Buzan, Little 2000: 180]	127
8. Структура і типологія імперій за Олександром Мотилем. Пор. [Motyl 2001: 15–20]	148
9. Емпіричний контроль теорії метаєтнічного порубіжжя. Див. [Turchin 2003a: 83–89]	182
10. Зміна площі давньої Литовської держави у 1250–1795 pp.	296

В оформленні титульних сторінок і шмуц-титулів використано зображення печаток і монет великих князів литовських Кейстута, Ягайла, Вітовта і Сигізмунда Августа

Показчик імен

- Абасиди, династія багдадських халіфів 64, 161, 216, 217, 245
- Август Октавіан (уродж. Гай Октавій Фурин), Гай Юлій Цезар, римський імператор 16, 32–35, 126, 175–177, 300, 306, 311, 364
- Августин, бл. Аврелій 17
- Адамус, Ян Юзеф (Jan Józef Adamus) 192, 281
- Адельгейда Бургундська, італійська королева, німецька імператриця 19
- Аденауер, Конрад (Konrad Adenauer) 38
- Адсгед, Семюел Едріен М. (Samuel Adrian M. Adshead) 232
- Айзенштадт, Шмуель (Shmuel Eisenstadt) 3, 160, 161, 232, 266, 278
- Айнштайн, Альберт (Albert Einstein) 119
- Аларих, король вестготів 30
- Александр (Aleksandras), великий князь литовський, польський король 245, 249, 304, 308
- Александр Македонський, цар 63, 64, 93, 94, 96, 109, 121, 239
- Алексеев, Леонид 200
- Александр Ярославич Невський, князь новгородський, великий князь київський і владимирський 215, 351
- Александров, Дмитрій (Дмитрий Александров) 282
- Алексей Міхайлович, московський цар 262
- Алексій (Бяконт), митрополит 23, 228
- Алішаускас, Вітаутас 12
- Алмонайтис, Вітеніс (Vytenis Almonaitis) 289, 319
- Альгмін, князь жемайтів 361
- Альдона (Анна), донька Гедиміна 210
- Альтгауз, Йоган 136
- Альфонсо I Воїн, король Арагону 22
- Альфонсо VI Хоробрий, король Леону та Кастилії 22
- Альфонсо VII, король Галісії, Леону та Кастилії, імператор Іспанії 22
- Андріяускас, Антанас (Antanas Andrijauskas) 42, 278
- Анжу (Анжуйська династія) див. Плантагенети
- Анна, Ягелонка, чеська та угорська королева, сестра Лайоша II 29
- Антоній, Марк, римський консул, тріумвір 306
- Антонович, Володимир 221
- Аристотель 135
- Арлоу, Уладзімір 328
- Ахеменіди, династія перських царів 63, 64, 93, 94, 96, 114, 122, 160, 163, 239, 274
- Ахмат, хан Великої Орди 355

- Бадіан, Ернст (Ernst Badian) 162, 171, 266
Базілевіч, Константін (Константин Базилевич) 32, 214
Бальчюс, Йонас (Jonas Balčius) 42, 194
Баньоніс, Егідіус (Egidijus Banionis) 237, 277
Баранаускас, Томас (Tomas Baranauskas) 201, 280, 313, 325, 329, 334, 339, 341
Бардах, Юліуш (Juliusz Bardach) 136, 305
Баронас, Дарюс (Darius Baronas) 196, 226, 242, 331
Барфілд, Томас (Thomas Barfield) 6, 96, 102, 163–165, 172, 177, 180, 193, 255, 269, 272–274, 276, 278, 320, 323, 324, 363
Басанавічюс, Йонас (Jonas Basanavičius) 140
Батий (Бату), чингізид, хан Золотої Орди 216
Баторій, Стефан див. Стефан Баторій
Батура, Ромас 221
Бауеркемпер, Арнд 12
Бейсингер, Марк (Mark R. Beissinger) 70, 75, 153
Бела IV, угорський король 215
Бемельбург, Ганс-Юрген (Hans-Jürgen Bömelburg) 51
Бендикс, Райнгард 8
Бербанк, Джейн (Jane Burbank) 174
Беренгар Фріюльський, італійський король 19
Береснявічюс, Гінтарас (Gintaras Beresnevičius) 3, 11, 42, 334
Берке, чингізид, хан Золотої Орди 216
Берман, Гаролд (Harold J. Berman) 5
Бернадский, Виктор 349
Беляев, Иван (Иван Беляев) 52
Бельський (Більський), Федір, князь 354
Бельський (Більський), Семен, князь 308
Бжезинські, Збігнев (Zbigniew Brzeziński) 118
Біконсфілд див. Дизраелі, Бенджамін
Бісмарк-Шенгавзен, Отто фон 38
Боговитиновичі, руський шляхетський рід 257
Бокаса, Жан-Бедель (Jean-Bedel Bokassa), імператор Центрально-Африканської імперії 43, 64
Болеслав I Хоробрий, польський князь 215
Болеслав II Мазовецький, князь мазовецький, плоцький, черський і сандомирський 210
Болеслав III Кривоустий, польський князь 215
Боріс Александровіч, тверський князь 349
Боріс Васильєвіч, волоцький князь 355
Боріс Годунов, московський цар 270
Бродель, Фернан (Fernand Braudel) 131, 135, 275, 363
Броер, Штефан (Stefan Breuer) 133
Брунер, Отто (Otto Brunner) 265, 314, 315
Бруні, Леонардо (Leonardo Bruni) 33
Брянцев, Павел 52
Будивид (Путувер; Budivydas), великий князь литовський 215, 286
Будрецькіс, Альгірдас (Algirdas Budreckis) 39, 260
Бузан, Барі (Barry Buzan) 6, 104, 122, 127, 134
Бул, Гедлі (Hedley Bull) 109, 120, 121
Бул, Джордж (George Boole) 71
Бумблаускас, Альфредас (Alfredas Bumblauskas) 2, 10, 11, 12, 39, 192, 211, 223, 234, 257, 258, 279, 284, 327
Бурундай, монгольський нойон, темник 217, 218
Бутигейд (Butigeidis), великий князь литовський 215, 286
Буткус, Зенонас (Zenonas Butkus) 268
Бучис, Альгімантас (Algimantas Bučys) 41, 55, 219,
Бычкова, Маргарита 54
Вайт, Мартин (Martin Wight) 121, 123, 126
Валерстайн, Імануїл (Immanuel Wallerstein) 130–133, 135, 274, 275
Вальтц, Кенет (Kenneth Waltz) 104, 130
Василенко, Віталій 221
Васілій I Дмитрієвіч, великий князь московський 46, 230

- Васілій II Васильєвіч Темний, великий князь московський 46, 231, 234, 280, 307, 346, 349
- Васілій III Івановіч, великий князь московський 32, 231
- Васілій Івановіч, князь новгород-сіверський 308, 349
- Васілій Юрієвіч Косой, князь звенигородський, великий князь московський 346
- Вебер, Макс (Max Weber) 8, 9, 76, 105, 108, 158, 302, 314, 315
- Вендт, Алексендер (Alexander Wendt) 115–119, 123, 125, 126, 134
- Венкус, Райнгард (Reinhard Wenskus) 319, 339
- Вернадський, Георгій 195, 232
- Вернер, Карл Фердинанд (Werner Karl) 20
- Витень (Vytenis), великий князь литовський 32, 210, 215, 285, 286
- Вікінт (Vykingtas), жмудський князь 217, 330
- Вікторія, британська королева, імператриця Індії 36
- Вілій, легендарний князь 33
- Вілсон, Вудро 2, 56
- Вільгельм I Завойовник, англійський король 25, 26, 64, 191, 255, 343
- Вінрих фон Кніпроде (Winrich von Kniprode), великий магістр Тевтонського ордену 191
- Вітгенштайн, Людвіг (Ludwig Wittgenstein) 74–76, 315
- Вітельсбахи, баварська королівська династія 28
- Вітовт Кейстутович (Vytautas, Witold), великий князь литовський 9, 28, 30, 39, 46–48, 54–57, 59, 139, 177, 189, 190, 193, 211–213, 215, 225, 230, 231–235, 237, 238, 241, 244, 247, 249, 258, 263, 269, 270, 272, 277, 278, 289–291, 295, 298–300, 302, 303, 306, 307, 324, 333, 338, 343, 344, 346, 352, 356, 360, 361–364
- Владислав II Ягело див. Ягайло
- Владислав (Уласло) II Ягелон, чеський та угорський король 29, 355
- Возгрин, Валерій 344
- Войшелк (Vaišelga), великий князь литовський 44, 219, 313, 330
- Володимир Всеволодович Мономах, великий князь київський 64, 199
- Володимир Святославич Великий, великий князь київський 160, 200, 201, 215
- Володимир Ярославич, князь галицький 199
- Володіхін, Дмитрій (Дмитрій Володихин) 263, 282
- Вольдемарас (Вольдемар), Аугустинас 241
- Вотсон, Адам 6, 121, 124, 126, 127, 128, 134, 214
- Всеволод III Юрієвіч Велике Гніздо, владимирський князь 31, 204
- Габсбурги, австрійська та нмецька імператорська династія 1, 28, 29, 32, 33, 36, 37, 50, 121, 159, 190, 214, 240, 267, 355
- Галецький, Оскар (Oskar Halecki) 49–51, 256, 265
- Гаральд III Сигурдсон Суворий, норвезький король 343
- Гардт, Майкл (Michael Hardt) 104
- Гегель, Георг Вільгельм Фридрих 69
- Геласій I, папа римський 26
- Гемілтон, Алексендер (Alexander Hamilton) 136
- Генрих VIII, англійський король 29
- Герман Вартберзький, тевтонський хроніст 211
- Гехтер, Майкл (Michael Hechter) 268
- Гінце, Отто (Otto Hintze) 2, 137, 319, 320, 322, 325, 328, 338
- Гітлер, Адольф (Adolf Hitler) 2
- Глинський, Михайло, князь 308
- Гобс, Томас (Thomas Hobbes) 104, 105, 117, 119
- Гогенштауфени (Штауфени), німецька імператорська династія 27, 28
- Гольшанський, Іван, князь 354
- Гольшанські, литовсько-руський князівський рід 257, 270

- Горский, Антон див. Горський, Антон
Греков, Игорь див. Греков Игорь
Григорій I (Цамблак), митрополит 232
Грушевський, Михайло 236, 241
Гумилёв, Лев див. Гумільов, Лев
Гуняді, Янош, трансильванський воевода,
регент Угорщини 355
Г'юм, Дейвід (David Hume) 69
- Газневиди, династія тюркських султанів 64
Галагер, Джон (John Gallagher) 169, 171
Галі, Волтер Брюс (Walter Bryce Gallie) 65
Гальтунг, Йоган (Johan Galtung) 145–149
Гаудемунда (Софія), донька Тройдена 210
Гаштольд, Мартин 248, 354
Гаштольд, Ян 354
Гаштольди, шляхетський рід литовського
походження 256, 257
- Гедимін (Gedeminne), великий князь литов-
ський 2, 39, 55, 59, 81, 192, 193, 196, 210,
215, 217, 221–223, 225, 229, 249, 254,
255, 263, 280, 281, 286–288, 290, 300,
327, 340, 364
- Гедиміновичі, литовський, руський, поль-
ський та московський князівський рід,
династія великих князів литовських 32,
33, 47, 48, 161, 191, 211, 212, 223, 225,
227, 236, 242, 249, 255, 257, 265, 270,
278, 279, 288, 300–304, 308, 327, 341,
346, 354, 363
- Гедройці, князівський рід литовського похо-
дження 270
- Геза I, угорський король 215
Гелнер, Ернест (Ernest Gellner) 1, 38, 268
Геринг, Джон (John Gerring) 71–74, 90
Гершенкрон, Александер (Alexander Ger-
schenkron) 312
Гілінгем, Джон (John Gillingham) 25, 26, 159,
191
Гілісен, Джон (John Gilissen) 25
Глінка, Михайл 53
Годунов, Борис див. Борис Годунов
Голдстоун, Джек (Jack Goldstone) 184, 185
- Горський, Антон 32, 198–201, 289, 290, 357
Гракхи, Тиберій і Гай Семпронії, брати, рим-
ські народні трибуни 35
Греймас, Альгірдас Юліус (Algirdas Julius
Greimas) 39
Греков, Игорь (Игорь Греков) 203, 222
Грибас, Вінцас (Vincas Grybas) 55
Гроцій, Гуго (Hugo Grotius) 116
Гудавічюс, Едвардас (Edvardas Gudavičius)
11, 23, 186, 189, 212, 213, 215, 223, 224,
233, 243, 246, 253–255, 257, 271, 279,
285–290, 293, 304, 309, 325, 327, 331,
332, 337, 344, 352, 361
Гумільов, Лев (Лев Гумилёв) 179, 195
Гумплович, Людвіг (Ludwig Gumplowicz) 326
Гур, Тед (Ted Gurr) 84
- Даниїл, пророк 17
Данилевич, Василь 200
Дауд Хан, Сардар Мухамед 152
Дашкевич, Микола 221
Дворниченко, Андрей 54, 205
Дельор, Жак (Jacques Lucien Jean Delors) 3
Десалін, Жан-Жак див. Жак I Десалін
Джанібек, чингізид, хан Золотої Орди 224
Джей, Джон (John Jay) 136
Джині, Корrado (Corrado Gini) 166
Джонс, Ричард (Richard Jones) 87, 104
Джучі, чингізид, засновник і хан Золотої
Орди (Улусу Джучі) 216
Дизраелі, граф Біконсфілд, Бенджамін (Ben-
jamin Disraeli, 1st Earl of Beaconsfield) 1
Діоклетіан, Гай Аврелій Валерій, римський
імператор 17, 18
Длугош, Ян (Jan Długosz) 31, 33
Дмитро Ольгердович, князь Брянський, ста-
родубський і трубчевський 289
Дмітрій I Івановіч Донський, великий князь
московський 228, 229
Дмітрій II Юрієвіч Шемяка, великий князь
московський 308, 346, 347, 349, 353
Довмонт (Daumantas), великий князь литов-
ський 342, 351

- Довнар-Запольский, Митрофан 200, 245, 250–253, 255, 263, 264, 342
- Доерляйн, Ернст (Ernst Deuerlein) 136, 137
- Доул, Майкл (Michael Doyle) 3, 6, 102, 149–152, 169, 170–177, 200, 300, 306, 311, 312, 317, 320
- Дойч, Карл (Karl Deutsch) 175, 276
- Донелайтис, Кристіюнас (Kristijonas Donelaitis) 9
- Дубнікас, Кястутис (Kestutis Dubnikas) 12
- Дубоніс, Артурас (Artūras Dubonis) 9, 218, 240, 272, 283, 318, 327, 350
- Думин, Станіслав 54
- Дюверже, Морис (Maurice Duverger) 63
- Еванс, Роберт (Robert Evans) 51
- Евароускі, Валерій 236
- Едгар I Мирний (Edgar The Peaceable), англосаксонський король Англії 21
- Едивід (Гедвідас, Ердивіль), литовський князь, небіж Міндовга 217
- Ейлер, Леонард (Leonhard Euler) 83, 88
- Ендре (Андраш) I, угорський король 215
- Еренберг, Віктор (Victor Ehrenberg) 137
- Етельстан, англосаксонський король Англії 21, 63
- Едигей, темник, беклярибек Золотої Орди, засновник Ногайської Орди 233, 234
- Елінек, Георг (Georg Jellinek) 138, 141, 281
- Ельцин, Борис 53, 54
- Єрмаловіч (Ермаловіч) Мікола 193, 236, 326
- Заберезинські, шляхетський рід литовського походження 256, 257
- Заде, Лотфі Аскар (Lotfi Askar Zadeh) 79
- Зайцев, Ілья 344
- Збігнєв, князь великопольський, мазовецький і кувявський 215
- Зенон Ісавр, візантійський імператор 17
- Зелонка, Ян (Jan Zielonka) 2, 162, 267
- Зимель, Георг 114
- Зинкявічюс, Зигмас (ZigmasZinkevičius) 241, 271
- Зімін, Александр (Александр Зимин) 346–348
- Жак I Десалін (Жан-Жак Десалін, Jean-Jacques Dessalines, Janjak I), імператор Гаїті 43
- Исаченко, Александр 349
- Ібн Хальдун 177, 178, 180, 313
- Іван Данілович Калита, князь московський, великий князь владимирський 222, 226, 349, 352
- Іван II Івановіч Красний, князь московський, великий князь владимирський 228
- Іван III Васильовіч, великий князь московський 32, 308, 343, 354–356
- Іван IV Васильовіч Грізний, великий князь і цар московський 193, 231, 308
- Іван XII, папа римський 19
- Іван Богослов, св. 18
- Івінскіс, Зенонас (Ivinskis) 39, 244, 298, 299, 313
- Ізяслав Володимирович, полоцький князь 200
- Ізяславичі, руський князівський рід 200, 201
- Інокентій III, папа римський 28
- Інокентій IV, папа римський 218
- Ірина, візантійська імператриця 20
- Ірод I Великий, юдейський цар 126
- Казакова, Наталія 209, 400
- Казимир III Великий, польський король 210, 227
- Казимир IV (Kazimieras Jogailaitis), великий князь литовський, польський король 234, 245, 247–249, 263, 279, 292, 303–305, 308, 346, 354, 355
- Казімеж, королевич див. Казимир III Великий
- Кант, Імануїл (Immanuel Kant) 117, 119
- Кантор, Георг (Georg Cantor) 71
- Капетинги, французька королівська династія 26, 28, 52, 64

- Каракала (офіційне ім'я Цезар Марк Аврелій Север Антонін Август), Септимій Басіан, римський імператор 176, 177, 309–311, 364
- Карацуба, Ірина 54
- Карл IV, імператор Священної Римської імперії 224
- Карл V, імператор Священної Римської імперії 27, 36, 39, 63,
- Карл VII Альберт, імператор Священної Римської імперії, чеський король, кюрфюрст Баварії 28, 29
- Карл Великий, імператор Заходу 2, 4, 19–21, 28, 35, 39, 64, 160
- Карнейро, Роберт Л. (Robert Carneiro) 84, 85, 316
- Каролінги, франкська імператорська та французька королівська династія 19, 20, 160, 182, 341
- Катон Молодший, Марк Порцій 35
- Качераускас, Томас (Tomas Kačerauskas) 42
- Кезгайли, шляхетський рід литовського походження 257
- Кейстут Гедимінович (Kęstutis), великий князь литовський 46, 191, 211, 214–216, 224, 241, 249, 250, 338
- Кенеді, Пол (Paul Kennedy) 184
- Кипріяні, митрополит 228
- Кіссінджер, Генрі (Henry Kissinger) 118
- Клюг, Екегард (Klug) 222, 226, 227
- Ключевський, Василій (Василий Ключевский) 204, 205, 349
- Кнут Великий, король Англії, Данії та Норвергії 21
- Кока, Юрген (Jürgen Kocka) 8, 12
- Колінз, Рандал (Randall Collins) 183, 184, 185
- Коланковський, Людвік 354
- Конечний, Фелікс (Feliks Konieczny) 10, 45–47, 202, 232
- Константин I Великий (Флавій Валерій Аврелій Константин), римський імператор 18, 24, 26, 27
- Константин XI Палеолог, візантійський імператор 32
- Коялович, Міхаїл (Михаил Коялович) 52
- Кравцевіч, Аляксандр (Аляксандр Краўцэвіч) 197, 281, 327, 328
- Крадин, Николай (Nikolay Kradin) 324
- Краснер, Стивен (Steven Krasner) 156
- Крисп, Салюстій (Gaius Sallustius Crispus) 16
- Кром, Міхаїл 54, 307, 308
- Кудирка, Вінцас (Vincas Kudirka) 43
- Кульпин, Едуард 234
- Купер, Фредерик 174, 175
- Курукин, Ілья 54
- Кяупа, Зигмантас (Zigmantas Kiaupa) 11, 12, 215, 237, 265, 284, 286, 309
- Лайкерт, Ренсис (Rensis Likert) 79
- Лайош II (Людвік Ягелонський), чеський та угорський король 29, 50
- Лал, Дипак (Deepak Lal) 2, 113
- Лаппо, Іван 241
- Ле Дон, Джон (John Le Donne) 50, 51
- Ле Патурел, Джон Герберт (John Herbert Le Patourel) 25, 191
- Лебедев, Глеб 335, 342
- Лев III, папа римський 19, 20
- Ленін, Владімір 56, 131, 133, 159
- Літл, Ричард (Richard Little) 6, 104, 114, 134
- Ловмянський, Генрик (Henryk Łowmiański) 10, 47, 48, 185, 211, 212, 237, 241, 242, 329–331, 334–336, 349, 360
- Лок, Джон (John Locke) 67, 68, 116, 117, 126
- Лопата, Раймондас (Raimundas Lopata) 103, 104, 118
- Лотар, імператор Заходу 19
- Лукашенко, Аляксандр 328
- Любавський, Матвей (Матвей Любавский) 11, 52, 53, 190, 245–256, 262–264, 290, 305
- Любарт Гедимінович (Liubartas), князь луцький, крем'янецький і любарський, великий князь волинський і галицький 48, 287

- Людвіг IV Баварський, імператор Священної Римської імперії, німецький король, герцог Баварії 31
- Людовік I Благочестивий, король франків, імператор Заходу 19
- Людовік XIV, французький король 176
- Люксембурги, династія німецьких імператорів, чеських і угорських королів 28
- Лютвак, Едвард (Edward Luttwak) 162
- МакЕведі, Колін (Colin McEvedy) 87
- МакНіл, Вільям (McNeill) 316
- Максимайтис, Міндаугас (Mindaugas Maksimaitis) 138, 139
- Максиміліян Габсбург, австрійський архикнязь, імператор Мексики 36
- Мак'явелі, Ніколо 33
- Малиновский, Иоанникий 305
- Мальтус, Томас Р. 185
- Мамай, татарський темник, беклярибек Золотої Орди 229, 355
- Ман, Майкл (Michael Mann) 162
- Марано, Луїс А. (Louis Marano) 84, 85, 89
- Марзалюк, Ігар 236
- Марія Габсбурзька, чеська та угорська королева, дружина Лайоша II 29
- Марія Ярославна, князівна вітебська, дружина великого князя Ольгерда 48
- Марія-Люїза Австрійська, французька імператриця, дружина Наполеона I 36
- Маркс, Карл (Karl Marx) 31, 67, 131
- Мартин V, папа римський 28
- Марш, Роберт (Robert Marsh) 84
- Матайтите-Диржене, Юпра 12
- Маховенко, Євгеній 39–41, 265, 309
- Медисон, Джеймс (James Madison) 136
- Меровінги, династія франкських королів 64, 182, 215, 265
- Михайло Литвин (Mykolas Lietuvis; див. також Міколаєвіч, Венцеслав) 242
- Михайло Олелькович, князь копильський і случький, намісник Новгорода 248, 305, 354
- Михаїл VIII Палеолог, нікейський та візантійський імператор 207
- Михайло Болеслав Сигизмундович (Михайлушка; Mykolas Žygimantaitis), литовський князь, син Сигизмунда I Кейстутовича 248, 346, 348, 349
- Міколаєвіч, Венцеслав (див. також Михайло Литвин) 242
- Міл, Джон Стюарт 167
- Міндовг (Mindaugas), великий князь литовський 15, 30, 43, 44, 45, 202, 209, 210, 212, 213, 217–219, 280–283, 285, 286, 297–301, 312, 313, 318, 325, 327, 329–331, 336, 340, 341, 358, 364
- Місюнас, Ромуалдас (Romualdas Misiūnas) 82
- Міхаїл Александровіч, князь мікулінський, великий князь тверський 226, 228
- Міхаїл Борисовіч, великий князь тверський 228, 349
- Міцкевіч, Адам 301
- Міцкунайте, Гедре (Giedrė Mickūnaitė) 41
- Монтеск'є, Шарль Люї де (Charles Louis Montesquieu) 17, 34, 136, 137
- Моргентау, Ганс Г. (Hans Morgenthau) 104, 106, 107
- Мотиль, Олександр (Alexander Motyl) 6, 146–148, 159, 175, 244, 276, 281, 318
- Мрзаускас, Томас (Tom Mrzauskas) 12
- Мстислав Володимирович Хоробрий, князь тмутороканський і чернігівський 215
- Муїр, Рамзей (Ramsay Muir) 100
- Мунке (Менгу), чингізид, каган Монгольської імперії 216
- Мур, Берингтон 8
- Мухамед Захір, король Афганістану 152
- Мухамед, пророк 217
- Назарова, Евгения 326
- Наполеон I Бонапарт, французький імператор 2, 35, 36, 42, 43, 63, 64, 116, 129
- Наполеон III (Люї-Наполеон Бонапарт), французький імператор 36

- Нарол, Раул (Raoul Naroll) 83–85
Нарутавічюс, Тадас 140
Нарутовіч, Тадеуш див. Нарутавічюс, Тадас
Насевіч, Вячаслав (Вячаслаў Насевіч) 193,
280, 281, 284, 285, 288, 289, 291–295,
328
Негрі, Антоніо (Antonio Negri) 104
Нерон (Клавдій Цезар Август Германік;
уродж. Люцій Доміцій Агенобарб), рим-
ський імператор 33
Нестеренко, Александр 215
Нікжентайтис, Альвідас (Alvydas Nikžentaitis)
12, 39, 41, 191, 213, 222
Ніцше, Фридрих 69
Новак, Анджей (Andrzej Nowak) 51
Ногай, темник, беклярибек Золотої Орди
220, 221
Норкунас, Арвідас (Arvydas Norkūnas) 301,
333
Норкуте, Мілда (Milda Norkute) 12
Носов, Ніколай 347
Ньютон, Ісаак 119
Одоакр, римський военчальник-германець,
король Італії 17
Озеров, Грігорій 54
Озолас, Ромуалдас (Romualdas Ozolas) 42
Олесніцький, Збігнев, єпископ, кардинал 307
Ольговичі (Святославичі), руський князів-
ський рід 199, 200
Ольгерд Гедимінович (Algirdas), великий
князь литовський 22–25, 31, 39, 42, 45–
47, 59, 66, 81, 177, 191–193, 196, 211–
217, 220, 221, 224–231, 249, 250, 263,
271, 278, 280, 281, 288, 289, 290, 298,
299, 311, 312, 343, 346, 356, 361, 364
Омеяди, династія дамаських і кордовських
халіфів 64
Опенгаймер, Франц 326
Орам, Ричард (Richard Oram) 21
Орозій див. Павло Орозій
Остики, шляхетський рід литовського по-
ходження 257
Острозький, Костянтин, князь 238, 257
Отон I, імператор Священної Римської імпе-
рії 19, 20, 21
Отон III, імператор Священної Римської ім-
перії 27
Оттон Фрайзинзький, єпископ, хроніст 27
Охманський, Єжи (Jerzy Ochmański) 185,
237, 242, 271, 331
Павло Орозій 17, 18
Пакштас, Казис (Kazys Pakštas) 39, 284, 285,
287, 289–295, 297
Палемон, легендарний литовський князь 32,
33
Палеологи, династія візантійських імпера-
торів 217
Пашуто, Владімір 213
Педерсен, Фредерик (Frederik Pedersen) 21
Пеленський, Ярослав (Jaroslaw Pelenski)
231, 310
Петкевіч, Кшиштоф 47
Петраускас, Римвідас (Rimvydas Petrauskas)
11, 230, 237, 257, 303, 305, 335
Плантагенети (Анжуйська династія), англій-
ська королівська династія 25, 26, 64, 159,
191, 255, 269
Платон 69, 135
Попер, Карл (Karl Popper) 68, 69
Потапов, Віктор 54, 64
Поташенко, Грігорій 12
Пресняков, Александр (Александр Пресня-
ков) 11, 236, 256
Прус, легендарний предок Рюрика, брат
«кесарая Августа» 32, 33
Псаметих I, єгипетський фараон 93
Путнам, Роберт (Robert Putnam) 178, 179
Пфіцнер, Йозеф (Jozefas Pficneris) 231, 241
Пьотр I, московський цар, російський імпе-
ратор 54, 215, 238
Радзивіл, Януш (Janusz Radziwiłł) 51
Радзивілі, шляхетський рід литовського по-
ходження 256, 257, 270
Райкер, Вільям Г. (William Riker) 143

- Райс, Кондоліза 118
Ранке, Леопольд фон 2
Рейган, Роналд 1
Рикардо, Дейвід 185
Римша, Едмундас (Edmundas Rimša) 23
Робінсон, Роналд (Ronald Robinson) 169, 171
Ровел, Стивен (Stephen Rowell) 2, 31, 52, 54, 55, 193, 215, 265, 275, 300, 305, 312
Рогволод, варяг, князь полоцький 201
Рогніда, донька Рогволода, одна з дружин великого князя київського Володимира Святославича 201
Романові, московська царська і російська імператорська династія 64
Романовичі, галицько-волинська князівська династія 204, 219
Ромерис, Миколас (Mikolas Römeris, Міхал Ромер) 139–144, 256, 264, 265, 363
Ромул Август (Августул), Флавій, останній римський імператор 17
Рорті, Ричард 11
Ростислав Володимирович, князь ростовський, володимиро-волинський і тмутороканський 199
Ростислав Мстиславич, князь смоленський і новгородський, великий князь київський 32, 199
Ростиславичі, галицька князівська династія 199
Ростиславичі, смоленська князівська династія 199, 200
Румель, Рудольф Й. (Rudolph Rummel) 84
Русина, Олена 221
Рыдзевская, Елена 209
Рюриковичі, руський, литовський і московський князівський, великокнязівський та царський рід 31–33, 46, 64, 193, 197–210, 212, 217, 218, 220–223, 225, 227–229, 241, 243, 245, 247, 249, 263, 270, 278, 288, 290, 301, 302, 307, 312, 329, 330, 341–343, 361, 363
Рюсен, Йорн (Jörn Rüsen) 42, 43
Саакашвілі, Міхеіл 157
Сагановіч, Генадзь 328
Саковичі, шляхетський рід литовського походження 257
Саладин (Юсуф ібн Аюб), єгипетський султан 64
Сапєги (Сапіґи), шляхетський рід руського походження 257, 270
Саргон Давній, акадський цар 63, 64
Свидригайло Ольгердович (Švitrigaila), великий князь литовський 237, 247, 253, 302, 303, 305–307, 347
Селевк I Нікатор, діяч, цар і засновник Держави Селевкідів 93
Селевкіді, еліністична царська династія 63, 64, 94, 96, 239, 245
Семен Іванович, князь стародубський, син можайського князя Івана 308
Семен Олелькович, князь случький і київський 248, 354
Сигізмунд I Люксембург, імператор Священної Римської імперії 28, 213, 306, 307,
Сигізмунд I Старий (Жигімонт, Зигмунт; Žygimantas Senasis), великий князь литовський і польський король 245, 248, 249, 305
Сигізмунд II Август (Жигімонт, Зигмунт; Žygimantas Augustas), великий князь литовський, польський король 279, 282, 292
Симеон I Великий, болгарський цар 25
Скрынникова, Татьяна 324
Сметона, Антанас 55, 56
Сміт, Ентоні (Anthony D. Smith) 242, 243, 309, 364
Соколов, Никита 54
Соловйов, Сергей 213
Софія Палеолог, велика княгиня московська, дружина великого князя Івана III Васильєвича 32
Софія Тройденівна див Гаудемунда
Спенсер, Герберт (Herbert Spencer) 196
Спиридон-Сава (Сатана), митрополит 32

- Стакаукас, Юозапас (Juozapas Stakauskas) 209, 212, 218
- Статкус, Нортаутас (Nortautas Statkus) 103, 104, 118, 179, 183, 243
- Стефан IV, папа римський 19
- Стефан IV Душан 25
- Стефан Баторій, польський король, великий князь литовський 45, 293
- Стрийковський, Мацей 220
- Строцкіс, Міндаугас (Mindaugas Strockis) 23, 24
- Сужеделіс, Симас (Saulius Sužiedėlis) 55
- Сусанін, Іван 53
- Ся, легендарна китайська імператорська династія 91, 93, 94, 296
- Таагепера, Рейн (Rein Taagepera) 5, 82–97, 99–102, 128, 155–157, 166, 177, 184, 190, 192, 282–284, 291, 296–300, 311, 348, 364
- Тайнтер, Джозеф (Joseph Tainter) 185, 186
- Тамбіах, Стенлі (Stanley Tambiah) 124, 125
- Тамерлан див. Тимур Кульгавець
- Тан, китайська імператорська династія 64, 93
- Тарас, Анатолій 324
- Текстор, Роберт Б. (Robert Textor) 84
- Теодорих, король остготів 30
- Тешке, Бено (Benno Teschke) 160
- Тиберій Клавдій Август див. Тиберій Юлій Цезар Август
- Тиберій Юлій Цезар Август (уроджений Тиберій Клавдій Август), римський імператор 16
- Тілі, Чарлз (Charles Tilly) 8, 111, 162, 163, 260
- Тимур Кульгавець (Тимур ібн Тарагай Барляс, Тамерлан), великий емір, засновник імперії Тимуридів 59, 64, 98, 126, 229, 233
- Тимур Кутлуг, чингізид, хан Золотої Орди 229, 233, 234, 235, 324, 362
- Товтвیل (Tautvilas), литовський князь 217, 330
- Тойнбі, Арнольд (Arnold Toynbee) 167, 168, 278
- Токвіль, Алексис де (Alexis de Tocqueville) 136
- Топольський, Єжи (Jerzy Topolski) 259
- Тохта, чингізид, хан Золотої Орди 220
- Тохтамиш, чингізид, хан Золотої Орди 46, 229–231, 232, 233
- Траян, Марк Ульпій Нерва римський імператор 84, 176
- Тройден (Traidenis), великий князь литовський 43, 44, 210, 211, 216, 218, 271, 286, 299, 300
- Тройнат (Treniota), великий князь литовський 44, 211, 218, 361
- Турнвальд, Рихард (Richard Thurnwald) 318, 326
- Турчин, Валентин 177
- Турчин, Пітер (Peter Turchin) 5, 156, 157, 166, 177–185, 190, 319, 328, 333, 336
- Тусен Лювертюр, Франсуа-Домінік 43
- Узбек, чингізид, хан Золотої Орди 221–223
- Урбан, Вільям (William Urban) 55, 214, 300
- Файзрахманов, Габдельбар 348
- Файнер, Семюел (Samuel Finer) 64, 149, 266
- Фатиміди, династія ісмаїлітських халіфів у Єгипті, Сирії та Магрибі 161, 245
- Феннел, Джон 198
- Фердинанд I, імператор Священної Римської імперії, чеський та угорський король 29
- Філіп II, іспанський і португальський король 29
- Філіп I Араб (Марк Юлій Філіп), римський імператор 176
- Філошкін, Александр (Александр Филюшкин) 52, 245
- Форте, Ангело (Angelo Forte) 21
- Форштройтер, Курт (Kurt Forstreuter) 210, 241
- Франц II, австрійський імператор 35

- Фреге, Готлоб (Gottlob Frege) 71
Фридрих I Барбароса, імператор Священної Римської імперії 20
Фроянов, Ігорь 205
Фурін, Гай-Октавій див. Цезар, Гай Юлій
- Хань, китайська імператорська династія 64, 93, 95, 160
Хльодвіг, король франків 30, 340, 341
Хмельницький, Богдан, гетьман Війська Запорозького 51
Ходкевич, Іван 354
Ходкевичі, шляхетський рід руського походження 257, 270
Хрустальов, Деніс (Денис Хрусталеv) 198, 357
Хубілай, чингізид, монгольський хан, імператор Юань 245
Худяков, Михаїл 344
Хулагу, чингізид, монгольський хан, засновник Ільханату Хулагуїдів 216
Хулагуїди, монгольська династія ільханів-чингізидів 220
Хусейн, Садам 70
- Цамблак, Григорій див. Григорій I Цамблак
Цезар див. Юлій Цезар, Гай
Цемушев, Віктор 287, 288
Цин (Айсин Геро), маньчжурська імператорська династія в Китаї 160, 165, 323
Цинь, китайська імператорська династія 59, 64, 93, 96, 114, 338
- Чагатай, чингізид, монгольський хан, правитель Чагатайського улусу 98, 229
Чарторийський (Чорторийський), Олександр Васильович, князь 353
Черепнін, Лев 213
Чингізиди, монгольський і тюркський ханський рід, нащадки Чингісхана 59, 220, 229, 234
Чингісхан, каган Монгольської імперії 59, 165, 170, 216, 229, 239, 242, 245, 276
- Шабульдо, Фелікс 221, 233, 283, 288
Шан (Шан-Інь), китайська імператорська династія 91, 93, 94, 296
Шапока, Адольфас (Adolfas Šapoka) 285–289, 293–295, 299, 300, 330
Шаскольський, Ігорь 209
Шахмагонов, Федор 222
Шварно Данилович (Švagnas), великий князь литовський 44, 219, 313
Шедвідите, Інга 12
Шеламанова, Ніна 190
Шепетис, Неріюс (Nerijus Šepetys) 12
Шльогеріс, Арвідас 5
Шміт, Карл (Carl Schmitt) 153, 154
Шоломон, угорський король 215
Шпенглер, Освальд (Oswald Spengler) 133, 167, 168, 278
Шпорлюк, Роман 51
Штауфени див. Гогенштауфени
Штирланд, Андреас фон (Andreas von Stirland) 330
Шумпетер, Йозеф (Joseph Schumpeter) 133, 169, 196
- Юлій Цезар, Гай, римський диктатор 16, 35, 306
Юрієвичі, суздальська князівська династія 200
Юрій Дмитрієвіч, князь галицький і звенигородський, великий князь московський 346
Юрій Святославич, великий князь смоленський 290
Юсене, Рома 12
Юстиніан I Великий, візантійський імператор 20
Ючас, Мечисловас (Mečislovas Jučas) 9, 32, 189, 214, 284, 327, 359
Юшков, Серафім 160
- Яблонскіс, Константинас (Konstantinas Jablonskis) 185, 313

- Ягайло (Jogaila; Владислав II Ягело), великий князь литовський, польський король 28, 46, 48, 49, 212, 215, 229, 232, 234, 241, 269, 281, 289, 302, 355, 356, 363
- Ягелони, польська, чеська й угорська королівська та литовська великокнязівська династія, галузка Гедиміновичів 29, 33, 47, 49, 50, 51, 214, 258, 265, 304, 305, 362
- Ядвіга, польська королева, дружина Ягайла 48
- Яковенко, Наталя 255, 310
- Якутене, Віда 12
- Янін, Валентін (Валентин Янин) 220, 283, 286, 287, 349, 351
- Янушкевіч, Андрэй 328
- Ярашюнас, Егідіус 139
- Ярослав Володимирович Мудрий, великий князь київський 160, 199, 215
- Abernethy, David 35
- Adamus, Jan Józef див. Адамус, Ян
- Adcock, Robert 78
- Alcock, Susan E. 59
- Algazi, Gadi 315
- Allsen, Thomas 59, 216,
- Almonaitis, Vytenis див. Алмонайтис, Вітеніс
- Althoff, Gerd 314
- Amin, Samir 332
- Andersen, Hanne 75
- Andrijauskas, Antanas див. Андріяускас, Антанас
- Atkocevičienė, Virginija 87
- Aurell, Martin 159, 191
- Babinskas, Nerijus 332
- Vacevich, Ansrew 70
- Backus, Oswald 236, 308
- Badian, Ernst див. Бадіан, Ернест
- Bailey, Kenneth D. 75, 76
- Balčius, Jonas див. Бальчюс, Йонас
- Banionis, Egidijus див. Баньоніс, Егідіус
- Baranauskas, Tomas див. Баранаускас, Томас
- Bardach, Juliusz див. Бардах, Юліуш
- Barfield, Thomas див. Барфілд, Томас
- Baronas, Darius див. Баронас, Дарюс
- Barzel, Yoram 105
- Batūra, Romas 218, 221, 282, 299
- Beissinger, Mark див. Бейсінгер, Марк
- Belkin, Aaron 345
- Bellaimey, James 75
- Benedictow, Ole Jørgen 191
- Berdan, Frances 360
- Beresnevičius, Gintaras див. Береснявічюс, Гінтарас
- Berman, Harold J. див. Берман, Гаролд
- Birnbaum, Henrik 349–351
- Blake, S. 59
- Blaszczyk, Grzegorz 237
- Bo Yuan 79
- Boockmann, Hartmut 210
- Booth, Ken 59
- Borgolte, Michael 319
- Bömlenburg, Hans-Jürgen див. Бемельбург, Ганс-Юрген
- Breuer, Stefan див. Броер, Штефан
- Brunner, Otto див. Брунер, Отто
- Brunt, Peter 176
- Bučys, Algimantas див. Бучис, Альгімантас
- Budreckis, Algirdas див. Будрецькіс, Альгірдас
- Bues, Almut 294
- Bull, Hedley див. Бул, Гедлі
- Bumblauskas, Alfredas див. Бумблаускас, Альфредас
- Buzan, Barry див. Бузан, Барі
- Cain, Peter 168
- Carneiro, Robert див. Карнейро, Роберт Л.
- Chaliand, Gerard 317
- Chase-Dunn, Christopher 130
- Chen Guanrong 79
- Chew, Allen 100
- Chiro, Daniel 130
- Claessen, Henri 316

- Cohen, Benjamin 35
Coleman, James 178
Collier, David 78
Collins, Randall див. Колінз, Рандал
Conrad, Geoffrey 59
Cox, Michael 59
Crouch, David 26
Čelkis, Tomas 283
- Davis, Lance 40
Demandt, Alexander 17, 18, 30, 345
Demarest, Arthur 59
Derry, Thomas Kingston 279
Deuerlein, Ernst див. Доерляйн, Ернст
Deutsch, Karl див. Дойч, Карл
Ding, Sheng 173
Donnelly, Jack 125, 154
Doyle, Michael див. Дойл, Майкл
Dreyer, Michael 136
Dubonis, Artūras див. Дубоніс, Артурас
Dundulis, Bronius 211, 353
Dunne, Tim 59
Dusburgietis, Petras 9
Duverger, Maurice див. Дюверже, Морис
- Eberhard, Wolfram 323
Eckstein, Arthur 171
Edgerton, Robert 317
Ehrenberg, Victor див. Еренберг, Віктор
Eisenstadt, Shmuel див. Айзенштадт, Шмуель
Elazar, Daniel 144
Ermacora, Felix 138
Evans, Robert див. Еванс, Роберт
- Fanning, Steven 21
Ferguson, Niall 70, 345
Fieldhouse, David 40
Fine, John 25
Finer, Samuel див. Файнер, Семюел
Fischer, Markus 265
Fleiner-Gerster, Thomas 138
Fleischhacker, Hedwig 350, 352
Folz, Robert 15, 20–22, 33
- Forstreuter, Kurt див. Форштройтер, Курт
Forte, Angelo див. Форте, Ангело
Fried, Morton 316
Fromkin, David 345
Fröschl, Thomas 136
- Gallagher, John див. Галагер, Джон
Gallie, Walter Вгусе див. Галі, Волтер Брюс
Galtung, Johan див. Гальтунг, Йоган
Garipzanov, Ildar 339
Garnsey, Peter 59
Garver, Eugene 65
Geary, Patrick 339
Gellner, Ernest див. Гелнер, Ернест
Gerasimov, Ilya 3, 273
Gerschenkron, Alexander див. Гершенкрон,
Александр
Gerring, John див. Геринг, Джон
Giddens, Anthony 105
Gilissen, John див. Гілісен, Джон
Gillett, Andrew 339
Gillingham, John див. Гілінгем, Джон
Gilpin, Robert 109, 128, 130
Goertz, Gary 75
Goetz, Hans-Werner 314, 315
Goldstone, Jack див. Голдстоун, Джек
Goodenough, Ward Hunt 66
Greimas, Algirdas Julius див. Греймас, Аль-
гірдас Юліус
Grewé, Wilhelm 122
Griffin, Nicholas 75
Grimes, Peter 130
Gudavičius, Edvardas див. Гудавічюс, Едвар-
дас
Gurr, Ted див. Гур, Тед
Gustafsson, Harald 35
- Haldon, John 332
Halecki, Oskar див. Галецький, Оскар
Hall, John 130, 265, 316
Halperin, Charles 203, 220, 232, 234
Hamilton, Alexander див. Гемілтон, Алек-
зендер

- Harris, Marvin 66
Harrison, Mark 168
Hechter, Michael див. Гехтер, Майкл
Heller, Hermann 137
Hellmann, Manfred 343
Henrikas Latvis 9, 211, 224, 361
Hintze, Otto див. Гінце, Отто
Hobbes, Thomas див. Гобс, Томас
Hoetzsch, Otto 136
Holleaux, Maurice 171
Huttenback, Robert 40
Ivinskis, Zenonas див. Івінскіс, Зенонас
Izdebski, Hubert 136
- Jablonowski, Horst 195, 308,
Jablonskis, Konstantinas див. Яблонскіс, Константинас
Jakubowski, Jan 236
Jay, John див. Джей, Джон
Jellinek, Georg див. Єлінек, Георг
Jokubaitis, Alvydas 178
Jones, Richard див. Джонс, Ричард
Jučas, Mečislovas див. Ючас, Мечисловас
Judd, Dennis 261
- Kačerauskas, Tomas див. Качераускас, Томас
Kaiser, Reinhold 339
Kakar, Hasan 152
Kant, Immanuel див. Кант, Імануїл
Kasiske, Karl 191
Kaufman, Stuart 114
Kavalski, Emilian 144
Keene, Derek 275
Kelsen, Hans 138
Kennedy, Paul див. Кенеді, Пол
Khoury, Philip 178
Kiaura, Zigmantas див. Кяупа, Зигмантас
Kiaurienė, Jūratė 11, 284, 304, 336
Kimsa, Antanas 18
Kirby, David 279
Kirkienė, Genė 257
Klir, George 79
- Klug, Ekkehard див. Клюг, Екегард
Kocka, Jürgen див. Кока, Юрген
Koebner, Richard 16, 19, 36
Kolankowski, Ludwik 11, 354, 360
Koneczny, Feliks див. Конечний, Фелікс
Korpela, Jukka 341
Kortüm, Hans-Henning 315
Koskeniemi, Martti 122
Kosko, Bart 79
Kostiner, Joseph 178
Krader, Lawrence 316
Krasner, Stephen див. Краснер, Стивен
Kratochwil, Friedrich 265
Kriele, Martin 138
Krikštopaitis, Juozapas 56
Krüger, Herbert 138
Krupavičius, Algis 86
Kuncevičius, Albinas 11, 284
Kuolys, Darius 32
Kutrzeba, Stanisław 305
- Lal, Deepak див. Лал, Дипак
LaPorte, Joseph 67
Larsen, Jakob 59
Latvis, Henrikas 9, 211, 224, 361
Laurinavičius, Česlovas 183
Le Donne, John див. Ле Дон, Джон
Lebow, Richard Ned 345
Lee Kwang 79
Lemke, Christopher 115
Lemke, Douglas 112
Lenski, Gerhard 196
Leuschner, Jörg 349
Levitsky, Steven 78
Lichbach, Mark 250
Lijphart, Arend 144, 145
Lindner, Rainer 328
Linz, Juan 135
Little, Richard див. Літл, Ричард
Liverani, Mario 59, 114
Lopata, Raimundas див. Лопата, Раймондас
Łowmiański, Henryk див. Ловмянський, Генрик

- Lukošaitis, Alvidas 86
Lukšaitė, Ingė 279
Lundestad, Geir 40
Luttwak, Edward див. Лютвак, Едвард
- Machovenko, Jevgenij див. Маховенко, Євгеній
Madison, James див. Медисон, Джеймс
Mahon, James 78
Maksimaytis, Mindaugas див. Максимайтіс, Міндаугас
Mann, Michael див. Ман, Майкл
Manusadžianas, Tomas 354
Marano, Louis див. Марано, Луїс А.
Marsh, Robert див. Марш, Роберт
Marx, Karl див. Маркс, Карл
Mayer, Theodor 301
McConnel, David 173
McEvedy, Colin див. МакЕведі, Колін
McNeill, William 109, 196, 316
Mearsheimer, John 115
Meyendorff, John 23, 207
Mickūnaitė, Giedrė див. Міцкунайте, Гедре
Misiūnas, Romualdas див. Місюнас, Ромуалдас
Mitteis, Heinrich 301
Mombauer, Annika 345
Mommsen, Wolfgang 168
Montesquieu, Charles Louis див. Монтеस्क'є, Шарль Люї де
Morgenthau, Hans див. Моргентгау, Ганс Г.
Mortensen, Hans 185
Motieka, Egidijus 139
Motyl, Alexander див. Мотиль, Олександр
Muir, Ramsay див. Муїр, Рамзей
Muldoon, James 19–22, 28, 30
Mykolas Lietuvis див. Михайло Литвин
- Naff, Thomas 121
Narbutas, Sigitas 2
Naroll, Raoul див. Нарол, Раул
Natanson-Leski, Jan 190
Nefedov, Mathias 177, 185
- Niendorf, Mathias 311
Nikžentaitis, Alvydas див. Нікжентайтис, Альвідас
Norkūnas, Arvydas див. Норкунас, Арвідас 301
Norkus, Zenonas 3, 8, 12, 42, 66, 67, 78–80, 83, 105, 119, 167, 178, 185, 255, 273, 290, 302, 326, 351
Nowak, Andrzej див. Новак, Анджей
Nussbaum, Arthur 122
Nye, Joseph 173
- Obolensky, Dimitry 25
Ochmański, Jerzy див. Охманський, Єжи
Oded, Bustenay 59, 64, 271
Olson, Mancur 178
Oram, Richard див. Орам, Ричард
Ozerovas, Grigorijus див. Озеров, Григорій
Ozolas, Romualdas див. Озолас, Ромуалдас
- Pagden, Anthony 34, 35
Pakštas, Kazys див. Пакштас, Казис
Parker, Geoffrey 183
Pašuta, Vladimiras 325
Paszkiwicz, Henryk 11, 225, 325, 341, 341
Patourel, John Le див. Ле Патурел, Джон Герберт
Pedersen, Frederik див. Педерсен, Фредерик
Peers, Douglas 242, 261
Pelenski, Jaroslaw див. Пеленський, Ярослав
Pernthaler, Peter 138
Petit-Dutaillis, Charles 26, 159, 191
Petrauskas, Rimvydas див. Петраускас, Римвідас
Pfcisneris, Jozefas див. Пфіцнер, Йозеф
Pham Trung Tat 79
Pieterse, Jan Nederveen 70
Plokhy, Serhii 236
Pociūtė, Dainora 279
Pocock, John 33
Poppe, Andrzej 31
Popper, Karl див. Поппер, Карл
Postgate, John 59

Powicke, Maurice 26, 159, 191
Putinaitė, Nerijay 59
Putnam, Robert див. Путнам, Роберт

Ragin, Charles 79, 81
Ramsay, James 26
Ramusack, Barbara 261
Reibstein, Ernst 122
Rhode, Gotthold 190, 255
Richards, John 59
Riker, William див. Райкер, Вільям Г.
Rimaitė, Alvilė56
Rimša, Edmundas див. Римша, Едмундас
Robinson, Ronald див. Робінсон, Роналд
Ročka, Marcelinas 23
Römeris, Mykolas див. Ромерис, Міколас
Rowell, Stephen див. Ровел, Стивен
Ruggie, John 265
Rummel, Rudolph див. Румель, Рудольф
Rüsen, Jörn див. Рюсен, Йорн

Šabuldo, Feliksas див. Шабульдо, Фелікс
Sartori, Giovanni 66
Saviščevas, Eugenijus 257
Sawicki, Jan 139
Schlemmer, Martin 38
Schmidt, Helmut 36
Schmitt, Carl див. Шміт, Карл
Schumpeter, Joseph див. Шумпетер, Йозеф
Schwartz, Stephen 67
Seaton, Albert 171
Seeley, John 171, 239
Seligman, Adam 250
Šerpetis, Kestutis 104
Service, Elman 316
Shugart, Matthew 82
Sinopoli, C. M. 59
Sirutavičius, Marius 269
Skalnik, Peter 316
Skinner, Quentin 33
Skurvydaitė, Loreta 192
Smith, Anthony див. Сміт, Ентоні
Soulis, George 25

Spencer, Herbert див. Спенсер, Герберт
Spengler, Oswald див. Шпенглер, Освальд
St. Clair, Ute H. 79
Stakauskas, Juozapas див. Стакаускас, Юоза-
пас
Stancelis, Vigintas 212
Stang, Christian 241
Statkus, Nortautas див. Статкус, Нортаутас
Strayer, Joseph 266, 267
Strockis, Mindaugas див. Строцкіс, Міндау-
гас
Sužiedėlis, Saulius див. Сужеделіс, Симас
Švedas, Aurimas 59

Taagepera, Rein див. Таагепера, Рейн
Tainter, Joseph див. Тайнтер, Джозеф
Teschke, Benno 160, 264, 265
Tetlock, Philip 345
Thomson, Janice 170
Tilly, Charles див. Тілі, Чарлз
Tocqueville, Alexis de див. Токвіль, Алек-
сис де
Topolski, Jerzy див. Топольський, Єжи
Toynbee, Arnold див. Тойнбі, Арнольд
Trimonienė, Rita Regina 355
Tsebelis, George 110
Tulard, Jean 35
Turchin, Peter див. Турчин, Пітер
Tyla, Antanas 211

Ulčinaite, Eugenija 243
Urban, William див. Урбан, Вільям
Urbańczyk, Przemysław 339

Valantiejus, Algimantas 196
Valikonytė, Irena 257
van de Velde, Pieter 316
Vansevičius, Stasys 138, 284, 359
Varakauskas, Rokas 212
Vartbergė, Hermanas 9, 211, 224, 361
Von der Muhll, George 148
Wallerstein, Immanuel див. Валерстайн, Іма-
нуїл

Waltz, Kenneth див. Вальц, Кенет
Watanabe, Yasushi 173
Watson, Adam див. Вотсон, Адам
Weber, Eugen 38, 267
Weber, Max див. Вебер, Макс
Wehler, Hans-Ulrich 168
Wendt, Alexander див. Вендт, Алекзендер
Wennerberg, Hjalmar 75
Wenskus, Reinhard див. Венкус, Райнгард
Werner, Ernst 27
Werner, Karl див. Вернер, Карл Фердинанд
Whittaker, Charles 59, 171
Wickham, Chris 332
Wight, Martin див. Вайт, Мартин
Wilkerson, Terence 67
Witold див. Вітовт

Wittgenstein, Ludwig див. Вітгенштайн,
Людвіг
Wohlforth, William 114
Wolfram, Herwig 30, 339
Wood, Ian 339
Wormald, Patrick 21
Zadeh, Lotfi Asker див. Задех, Лотфі Аскар
Zernack, Klaus 205, 349
Zielonka, Jan див. Зелонка, Ян
Žiemelis, Darius 131, 276
Zinkevičius, Zigmas див. Зинкявічюс,
Зигмас
Zolkos, Magdalena 144
Zöllner, Erich 339

Наукове видання

Зенонас Норкус

Непроголошена імперія

Велике князівство Литовське
з погляду порівняльно-
історичної соціології імперій

Переклад з литовської

Літературний редактор *Вадим Дивнич*

Художньо-технічна редакція та макет *Майї Притикиної*

Верстка *Ірини Собко*

Коректорка *Любов Тютюнник*

Показчик опрацювала *Анна Федорчук*

Відповідальний за випуск *Андрій Мокроусов*

Підписано до друку 18.04.2016. Формат 70×90 1/16. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 32,175. Умовн. фарбовідб. 32,705.
Обл.-вид. арк. 28,37. Зам. № 16-245.

Видавець: СП «Часопис «Критика»» ДК № 4419 від 12.10.2012

Свідоцтво про реєстрацію серія А00 №039445 від 21.01.1997

01001, Київ-1, а/с 255

www.krytyka.com / krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел./факс + 38 044 425 2336; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. +38050 430 2173, natalyasereda@ukr.net

Надруковано в ПАТ «ВПОЛ»

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Зенонас Норкус

Н82

Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій [Монографія] / Пер. з лит. Петро Білинський. – Київ: Критика, 2016. – 440 с., бібл., мапи, іл.

ISBN 978-966-8978-89-0

Монографію знаного історика, соціолога та філософа, професора Вільнюського університету Зенонаса Норкуса присвячено віднедавна жваво обговорюваній проблемі імперськості Литовської держави. В центрі авторової уваги – питання: чим було Велике князівство Литовське – імперією чи федерацією? Чи давні литовці прийшли на землі Русі як завойовники, а чи як визволителі? Якщо Литва була імперією, то якою саме і чиею? Коли вона стала імперією? У що і коли перетворилася? Яким є історичне ВКЛ?

Давню Литовську державу, посталу внаслідок зашвидкого розвитку «поквапного імперіалізму», потрактовано як патримоніальну імперію, що прагнула підкорити всі землі давньої Русі: перспектива Вільна як другого Києва певний час була поважною історичною альтернативою фактично зреалізованому імперському проекту Москви як третього Рима. І хоч ВКЛ не зуміло вберегти міжнародну систему Східної Європи від краху в другій половині XV століття, але попри це стало колискою аж трьох модерних народів, відігравши в історії регіону роль, сумірну з тією, яка у Західній Європі випала Франкській імперії.

Методологічно новаторська, провокативна і ревізіоністична щодо усталених стереотипів книжка проф. Норкуса є першою системною спробою поставити історію давньої Литви у ширший проблемний і подієвий світовий контекст, використовуючи для ґрунтовного переосмислення будітмо відомих фактів і обставин концептуальний інструментарій сучасних теорій порівняльно-історичної соціології, імперіології та міжнародних відносин.

УДК 930.85(474.5-44)

ББК 63.3(4ЛИТ)-3

Імперії – це не лише суб'єкти імперіялізму, але і його витвори. Тому історія литовського імперіялізму набагато давніша за історію Литовської імперії. Його витoki сягають додержавних часів, коли в одній смузі метаєтнічного розламу, що розділяв балтські та слов'янські землі, процеси етногенезу спродукували нову войовничу етнію – литовців, а ті розгорнули широкомасштабні грабівницькі походи і невдовзі підкорили своїй гегемонії сусідні руські князівства. Власне, з цієї імперіялістської експансії постала й сама Литовська держава.

Проте владна еліта Великого князівства зуміла опанувати економічне, політичне, релігійне й етнічне розмаїття імперії, убезпечити кордони і спільно з вихідцями із руської периферії так запевнити тривкість цієї держави, що глибокий слід, якій вона залишила в історії, не зміг стерти її смертельний ворог – Московська імперія, навіть заволодівши цілою Східною Європою. Хоч Москва й спромоглася знищити ВКЛ, але їй так і не судилося досягти кінцевої мети своєї імперської програми й назавжди об'єднати під своєю владою людиність усіх земель Київської Русі, перетворивши її в один народ: з колиски давньої Литви вже виходили українці та білоруси. Мрію великоросійських шовіністів здатні були втілити у життя хіба що володарі Литовської держави, якби їм на зламі XIV–XV століть удалося здійснити імперські ідеї Гедиміновичів, – утім, заплативши за це, ймовірно, асиміляцією всього або майже всього балтського етнічного субстрату, з якого аж у XIX столітті утвориться модерна литовська нація.

Зенонас Норкус

